

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

КОБЗАРЬ

1840—1940

ПРАГА

Про життя і твори Т. Шевченка написав проф. Д. Дорошенко.

Текст поезій Т.Шевченка за критичними виданнями перевірив і за виданням книги доглядав др. Ст. Сірополко.

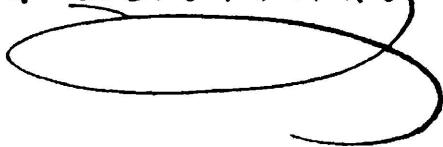
Примітки до „Кобзаря“ і огляд літератури склав проф. Д. Дорошенко в співпраці з др. Ст. Сірополком.

НА ПОШАНУ СТОЛІТТЯ ПЕРШОГО „КОБЗАРЯ“

спільним коштом видали: проф. Д. Антонович, др. М. Антонович, др. Антончук, П. Білінський, др. П. Богацький, інж. В. Бурачинський, Є. Вировий, інж. П. Гайковський, інж. Я. Дзябенко, проф. Д. Дорошенко, інж. А. Зубенко, Л. Йосипчук, доц. др. О. Іванов, др. Е. Камінський, В. Ка чуровський, др. П. Кашинський, М. Кириєвський, д. і Н. Ко зицькі, проф. Д. Коломієць, інж. С. Колубаїв. арх. А. Кор нійчук, інж. Іл. Кукшин, др. М. Кухаришин, М. Ліськевич, І. Лозовюк, тайн. радн. П. Маврогордато, Л. Манжу лівна, З. Мірна, др. Р. Мішкевич, О. Наріжний, проф. др. С. Наріжний, Г. Одайник, др. Д. Олянчин, др. інж. К. Оса уленко, К. Очертєкова, проф. Т. Пасічник, Ю. Плавайко, інж. В. Прохода, І. Роман, М. Россіневич, інж. Ст. Семашко, інж. Л. Сирополко, проф. Ст. Сирополко, др. Ст. Сирополко, інж. М. Скидан, др. Ф. Слодецький, др. М. Слю сар, проф. Ф. Слюсаренко, проф. др. Р. Смаль-Стоцький, проф. О. Стакурівна-Байлюкова, родина О. та М. Стобуненків, Б. Тищенко, інж. М. Трепет, др. М. Филипчак, І. Фортuna, † Зінаїда Хлюр, інж. І. Чивюк, др. Г. Чика ленко-Келлер, І. Шевченко, др. Шуліка, проф. А. Яковлів, інж. І. Янушевський, Л. Янушевич, інж. О. Ярошевський.

Mr. Webster

ТАРАС ШЕВЧЕНКО. ЙОГО ЖИТТЯ І ТВОРИ.

Великий український поет Тарас Григорович Шевченко був сином кріпака з села Керелівки, Звенигородського повіту на Київщині. Батько його, Григорій Іванович Шевченко, крім хліборобства, ще й чумакував. Оженившись з дочкою селянина села Моринці, того ж Звенигородського повіту, Катериною Бойківною, він через скілька літ після одруження переїхав жити в Моринці, де теща купив йому землю. Керелівка й Моринці були власністю поміщика (дідича) Енгельгардта, зросійщеного німця. В Моринцях Катерина Якимівна Шевченкова породила 25-го лютого (за старим календарем) 1814 року сина Тараса. Скоро після цього Шевченки вернулися знову в Керелівку, і тут пройшли молоді літи Тараса Шевченка.

Невеселі були ті літа. Батько й мати працювали на панщині. Хазяйство було вбоге. Сім'я дуже розрослася, — Григорій Шевченко мав, окрім Тараса, ще четверо дітей, двоє синів і двоє дочок; Тарас був його третьою дитиною. Добрим генієм-опікуном маленького Тараса була його старша сестра Катерина. Любов її та ласка, так само, як і материні, скрашали перші літа убогої дитини-кріпака. Та не довго було так. 20-го серпня 1823 року «нужда та праця» положили в домовину Тарасову маму, ще молоду — було їй 32 роки; батько оженився вдруге, теж з удовою, що мала троє своїх дітей. Тоді то настало в хаті оте «пекло», що про нього згадує потім поет у своїх творах. Мачуха не злюбила Тараса, і багато зазнав він од неї кривidi та знущання; не раз доводилося хлопцеві тікати з дому й ховатись десь по бур'янах. А вже зовсім погано стало Тарасові, коли на 11-му році свого життя він втратив батька. Залишився він тоді кругом сиротою.

Ділячи перед смертю своє убоге майно, батько Тарасів промовив слова, що збулися з пророчою правдою. «Синові Тарасові, — сказав він, — з моого хазяйства нічого не треба, він не буде аби-якою людиною: з нього буде або щось дуже добре, або велике ледащо, і для нього моя спадщина або нічого не значитиме, або нічого не поможе». Отож, може передбачаючи, що з Тараса вийде не аби-яка людина, батько, що сам був письменний, ще раніше подбав, щоб дати синові науку, яка тільки була можлива тоді в кріпацькому селі. В Керелівці існувала при церкві школа, де вчителе-

лював якийсь Василь Губський, «отрішений» од парафії піп. У нього вивчився Тарас читати Псалтирь, та на цьому й стала вся наука. Вже по смерті батька Тарас знову пішов до школи, до другого вчителя, дяка Богорського, в якого був і за учня, і за наймита. Богорський посилав хлопця рубати дрова, носити воду, палити в грубі, читати над покійниками Псалтирь. Читав Тарас дуже виразно, і його радо кликали до небіжчиків, але Богорський давав Тарасові з пласти за читання всього тільки десяту копійку. Сам Богорський був великий п'яниця, і вся його педагогія зводилася до стусанів та до березової каші. Учні ненавиділи свого вчителя. Тарас не витерпів більше двох літ, покинув Богорського і втік у містечко Лисянку.

У нього вже змалку прокинувся хист до малювання, і взагалі вдача хлопця була така, що його вабило до себе все прекрасне, все, що мало характер мистецтва. Про свою любов до малювання ще за дитячих літ виразно згадує поет в одному з пізніших творів:

Давно те діялось! Ще в школі,
Таки в учителя-дяка,
Гарненько вкраду п'ятака
(Бо я було трохи не голе, —
Таке убоге), та й куплю
Паперу аркуш і зроблю
Маленьку книжечку; хрестами
І визерунками з квітками
Кругом листочки обведу,
Та й списую Сковороду
Або «Три царіє со дари»,
Та сам собі у бур'яні,
Щоб не почув хто, не побачив,
Виспівую, було, та плачу...

Люде, що бачили малювання Тарасове за тих часів, казали потім, що малював він на грубому сірому папері, малював усе коней та вояків.

Тоді ж таки всміхнулося Тарасові й перше кохання, чисте дитяче кохання до дівчинки Оксани Коваленківни, з якою лучила його дитяча приязнь ще за життя матері, про що сам поет каже:

Ми вкупочці колись росли,
Маленькими собі любились,
А матері на нас дивились
І говорили, що колись
Одружимо їх...

Та не судилось сироті Тарасу зазнати того щастя: одірваний од свого села й своїх людей, помандрував він в чужу сторону,

доля Оксани склалася дуже сумно; поет ніколи не міг її забути і багато років пізніше згадував «Оксану, чужу чорнобриву», питуючи її в думках, чи пам'ятає вона того сироту,

Що в сірій свитині, бувало, щасливий,
Як побачить диво — твою красоту;
Кого ти без мови, без слова навчила
Очима, душою, серцем розмовлять...

До Лисянки помандрував Тарас через те, що прочув, що там живе один діякон, який малює ікони. До його він і вдався, щоб наочитись малювати. Але притьмом побачив, що малляр-діякон мало чим відбіг від Богорського. Пішов він тоді у село Тарасівку, до іншого маляра-дяка, що вславився на всю округу змальованою іконою Микити-мученика та Івана-воїна. Але поглянувши на ліву руку Таракову, дяк сказав, що в хлопця нема хисту ні до чого, навіть до чоботарства й бондарства. Мрії Таракові зробились малярем розбились. Тяжко засмучений вернувся він до рідної Керелівки і став тут за пастуха. Та тільки не вийшов з хлопця й пастух добрий. Не те було в його на думці. Не про звичайні для сільського пастушка річі задумувався він. Вабила його до себе книжка. Милувався він природою, задивлявся на її красу так, що й за вівці забував, і розходилася собі отара, а він сидів, захоплений думками про світ Божий та людську неправду. Приходили хазяї і самі мусіли свою худобу розгублену шукати. Старший брат Тараків, Микита, хотів був привчити хлопця до хліборобства, вивчити на стельмаха, але Тарак не виявив охоти ні до того, ні до другого. Зрозуміло, що це все викликало в родині нарікання і сварки. Служив якийсь час Тарак за наймита в попа Кошиця, в тій же такі Керелівці. Жилося йому в попа непогано, але справлявся він не дуже жваво, і Кошиць лаяв його ледащом.

Ще раз спробував Тарак щастя з наукою малювання і звернувся до маляра в селі Хлипнівці. Цей малляр спостеріг у Шевченка певний хист і загадав йому принести від поміщиця Енгельгардта папір, що той дозволяє своєму кріпакові Таракові Шевченкові жити в його і вчитись малювання. Шевченкові минуло вже тоді 15 літ. Прийшов він у Вільшану, де була головна контора Енгельгардтових маєтків. За управителя був якийсь Дмитренко. Розпитавши Шевченка, він побачив, що з нього хлопець дуже моторний і здатний. Саме тоді набирали челядь для молодого Енгельгардта, що служив у гвардії. Отож Дмитренко не пустив хлопця до хлипнівського маляра, а взяв його до двору, поставивши на кухню, щоб учився на кухаря. Тільки не вийшов з Шевченка і кухарь, і молодий пан узяв його до себе в покої за «козачка», себто за лакея. Енгельгардт перебував більшу частину часу у Вільні. От тут і почалася нова Шевченкова служба. Про те, що була за служба, розкажує сам поет у своїй автобіографії. «Пан мій, — каже

він, — наказував мені тільки, щоб я мовчки й непорушно стояв у кутку прихожої, поки не почується його голос — подати люльку, що тута ж біля його, або налити шклянку води, що в його під носом. Через свою природжену непокірну вдачу я не додержував панського наказу, виспівуючи ледве чутним голосом гайдамацьких пісень або змальовуючи крадькома малюнки судальської школи, що прикрашували панські покoї. Малював я оливцем, який — ніде правди діти — украв у конторщика». Одного разу, у Вільні, бідолашному козачкові дуже дісталося за його любов до малювання. Якось вернувшись пізно вночі з якогось балю, пан побачив, що козачок сидить у прихожій і, запаливши свічку, змальовує якісь картинки. Тарас так захопився був своєю роботою, що не дочув, як і пан повернувся, не зустрів його, не відчинив дверей. Це дуже обурило Енгельгардта, а особливо те, що козачок палив свічку. Мовляв, так можна спалити не тільки будинок, але й ціле місто! І Шевченка на другий день добре одшмагали різками на конюшні.

Але Енгельгардт таки спостеріг, що у Шевченка є хист до малювання, і надумав собі використати цей хист, зробивши з хлопця домашнього художника, так як тоді бували домашні актори, музиканти, архітектори — кріпаки. Він дав Шевченка в науку до одного маляра у Вільні, а коли переїхав р. 1830 до Варшави, то тут Шевченко вчився якийсь час навіть у відомого тоді художника-портретиста Лямпі. Та у Варшаві недовго довелося Шевченкові перебути. Саме тоді вибухло польське повстання, Енгельгардт виїхав до Петербургу, а свою челядь вирядив туди етапом, себто під поліційною ескортою, мов злочинців, щоб дешевше коштувало. Під час цієї мандрівки відпала у Шевченка підошва з чобота. Діло було взімку, і, щоб не відморозити ноги, мусів бідолашний «козачок» перевезувати цілий чобіт то на одну, то на другу ногу.

Перебування у Вільні та у Варшаві дало Шевченкові нагоду добре вивчити польську мову і познайомитися з польською літературою, де панував тоді романтичний напрямок. Це, як побачимо далі, не залишилося без впливу на його власну поезію. У Вільні Шевченко покохав був якусь дівчину польку. Але це кохання до вільної людини, мабуть, тільки ще болючіше дало юнакові відчути його власне становище невільника-кріпака. В Петербурзі Енгельгардт, зневірившись у тому, що з Шевченка вийде добрий лакей, а також зглянувшись на невідступні благання юнака, законтрактував Шевченка на чотири роки до цехового майстра малярської штуки Ширяєва, щоб хлопець уже як слід напрактикувався в малярстві. Ширяєв мав мистецько-декоративну майстерню, що компонувала розписи стін та плафонів (стель), і Шевченко, як дуже талановитий рисувальник, виконував під доглядом Ширяєва відповідальні роботи, наприклад, поробив рисунки для всіх орнаментів, що оздоблюють плафон Великого Театру в Петербурзі. Але Ширяєв був тільки ремісник, а не художник, і його наука не за-

довольняла талановитого юнака. Відбувши чотири роки за контрактом, Шевченко залишився у Ширяєва, як найманий робітник. Служити в Ширяєва було тяжко, бо це була людина недобра, сувора, що поводилася з робітниками погано й дуже визискувала їх працю. Та й взагалі, служба у Ширяєва не могла дати Шевченкові ніякої будучності, дарма, що маллярський талант Шевченка вже тоді визначився дуже яскраво, і Шевченко вже в 1834 році прегарно малював портрети аквареллю. Та на щастя в 1837 р. познайомився Шевченко з своїм земляком з Київщини, студентом Академії Мистецтва Михайлом Сошенком. Про романтичну обстанову цього знайомства оповідає сам Шевченко в своїй автобіографічній повісті «Художник». Шевченко каже, що яснimi, т. зв. «білими» петербурзькими ночами бігав він у Літній Сад, де змальовував мармурові статуї античних богів і богинь. І от за такою роботоюугледів його одного разу Сошенко. Він здивувався, як гарно малює цей обідраний, вбогий хлопчина, зацікавився ним, приголубив, підбадьорив. Знайомство з Сошенком допомогло Шевченкові заглянути в зовсім інший світ, ніж було досі в панській прихожій або в майстерні Ширяєва, а головне — допомогло йому визволитись з кріпацтва і стати вільною людиною. Через Сошенка познайомився Шевченко з українським поетом Євгеном Гребінкою, що жив у Петербурзі, з славетним художником Карлом Брюловим, професором Академії Мистецтва, з другим художником і теж професором Венеціяновим, з російським поетом Жуковським та з іншими освіченими й гарними людьми. Можна собі здумати, яким здався Шевченкові цей новий світ, що відкриється тепер перед ним, скільки нового й гарного почув він і побачив, і як тяжко було після того знову вертатися до Ширяєва або на панський двір. Та нові знайомі Шевченка подали про те, щоб викупити його з неволі і дати йому змогу вчитись в Академії Мистецтва, в найвищій школі малювання. Брюлов намалював портрет Жуковського; портрет був пущений на лотерейний продаж, його придбали члени царської фамілії, і за ті гроші, що виручено (2400 рублів), куплено Шевченкові волю. Сталося це 22-го квітня 1838 року.

Як вільна людина, Шевченко міг вступити до Академії Мистецтва, де він став учнем самого Брюлова. Заробляв він на життя малюванням портретів. Здійснилось те, про що недавній панський козачок не міг марити в найбільш палких своїх мріях. Мов людина, що з душного й вогкого льюху вийшла на свіже повітря й дихає на повні груди, так і Шевченко тепер вдихав те нове повітря, черпав його, мов цілющий бальзам для своєї наболілої молодої душі. Знайомство з видатними освіченими людьми, читання книжок, відвідування театру — швидко розвинули його розум, дали йому бачити те, чого раніше він не зізнав і не розумів. Читаючи багато книжок (Шевченко навчився і по французькому), слухаючи викладів з ріжних наук в Академії, Шевченко став вповні освіченою людиною, дарма, що не пройшов жадної попе-

редньої школи і був справжнім самоуком. Ці перші роки студій в Академії були найщасливішими в житті Шевченка, і тоді то прокинувся в ньому поетичний талант. Обхопила його туга за рідним краєм. Все частіші частіш почала з'являтися перед його очима далека Україна, повставали картини її природи й образи її минулого. Книжки з історії України, прочитані Шевченком, розкрили перед ним скорбні сторінки минулої боротьби за волю, малювали героїчні постаті козацьких отаманів і гетьманів. Якась таємнича сила приковувала його думку до рідного краю і «чарі діяла» над ним. Вона розстилала перед ним широкі степи, укриті високими могилами, викликала «тіні мучеників, бідолаших наших гетьманів», показувала йому його «прекрасну, безталанну Україну в усій її красі меланхолійній і непорочній». І ці образи перетворювалися в словесні картини й просилися на папір. Несвідомо скоряючись натхненню, молодий художник почав творити нові малюнки — словом. Він ще не надавав великої ваги своїй поетичній творчості, не хотів навіть признаватись, що пише вірші, але Є. Гребінка довідався про них, підбадьорив молодого поета й узяв у нього кілька поезій для свого альманаху «Ластівка». Але перше, ніж з'явилася «Ластівка» (весною 1841 року), один земляк, полтавський поміщик Петро Мартос, намовив Шевченка видати збірку своїх поезій окремою книжечкою і дав на це видання кошти.

Таким побитом року 1840 вийшла в Петербурзі невелика книжечка під назвою «Кобзарь Т. Шевченка»; у ній видруковано такі твори: «Думи мої, думи», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка» (Нащо мені чорні брови?), «До Основ'яненка», «Іван Підкова» і «Тарасова ніч». Книгу зустріла гостра критика в російських журналах. Не розуміючи гаразд української мови, не знаючи ні української історії, ні життя, російські журналісти глузували та знущались з самої думки писати «мужицькою мовою», вважаючи це за дурну й непотрібну примху. Але земляки-українці привітали «Кобзаря» з великою радістю, відразу оцінивши великий талант його автора. Вже й перед Шевченком були в новім українськім письменстві автори, що мали широку славу, як от І. Котляревський, П. Гулак-Артемовський, Г. Квітка, Є. Гребінка, але ніхто з них не зміг так глибоко зазирнути в народню душу, ніхто не показав минулого України в усій величині боротьби за волю, ніхто ще не піднісся на таку височину поетичного натхнення, і ні в кого ще українська мова не досягла такої гнучкості й краси, як у Шевченка. Коли з'явився «Кобзарь», то старий Г. Квітка аж плакав, його читаючи. Шевченко захопив усіх і відразу зробився людиною, відомою по всій Україні. Країні люди з тодішнього громадянства вважали за честь знайомство або й приятелювання з Шевченком. Тоді то почалася і його тепла приязнь з земляками: з Григорієм Тарновським, з генералом кубанського козацького війська Яковом Кухаренком, з професором Осипом Бодянським, істориком

Миколою Маркевичем, артистами Михайлom Щепкиним і Семеном Гулаком-Артемовським, з Григорієм Квіткою, з яким Шевченкові хоч не довелося побачитись, але він обмінювався з ним теплими сердечними листами. Слідом за «Кобзарем» з'явилася в Петербурзі 1841 року нова Шевченкова книжка-поема «Гайдамаки», яка ще збільшила його славу як поета, а в Гребінчині «Ластівці» надруковані були його поезії: «Віtre буйний», «Причинна», «На вічну пам'ять Котляревському» і перший розділ з «Гайдамаків».

Тепер захотілося Шевченкові побувати на Україні, якої не бачив він уже слизе 15 років, відвідати свою ріднію, своїх нових знайомих, скотілося побачити пам'ятки стародавнього життя, колишньої слави козацької. На початку літа 1843 р. бажання Шевченка справдилося: він поїхав на лівобережну Україну, якої ніколи перед тим не бачив, побував у Київі, навідався до своєї рідної Керелівки, іздив навіть на Хортицю. Скрізь зустрічали його з великою пошаною й радістю, скрізь був він дорогим гостем, скрізь розчинялися перед ним двері в найаристократичніших панських домах. Така була велика його слава, як поета. Шевченко заприязнівся з країцями представниками українського панства: з Андрієм Лизогубом, В. Закревським, Олексою Капнистом, графом Я. де Бальменом, з князем М. Репніним, що був колись «малоросійським генерал-губернатором», та з його дочкою, княжною Варварою. 15 років тому вивезли Шевченка з України, як убогого хлопця-кріпака, панського «козачка», а тепер вертався він укритий славою, усім любий та бажаний. Але пишні вітання не засліпили Шевченкові очей. Він бачив кругом, як народ стогне в кріпацькому ярмі, поневіряється, живе у зліднях, він бачив скрізь «неправду і неволю». Пани гуманні й добрі до своїх кріпаків були рідкістю, і нераз ті самі пани, що так гаряче вітали Шевченка й напрошувались до нього в приятелі, в своїх відносинах до кріпаків показували себе такими самими немилосердними, як і більшість поміщиків того часу. І це не могло не засмутити вражливої душі поета, який на собі самому зазнав кріпацької неволі й краще, ніж хто інший з освічених людей свого часу, розумів усю неправду панування людини над людиною. Україна, що колись жила своїм власним вільним життям і виявила стільки могутніх лицарів, відважних борців за її свободу, тепер німувала, приспана важким сном кріпацької неволі. Пам'ятки козацької слави лежали в руїнах, і нікому не було до того діла. А найтяжче вразилася душа поета, коли побачив він на власні очі, як, його рідні сестри й брати тягнуть, як і перше, важке панщиняне ярмо. Всі ці смутні картини порушували найглибші струни його серця і викликали вже не романтичні мрії про славне минуле, не фантастичні образи русалок та заворожених тополь, але почуття глибокого жалю і обурення на своїх таки земляків, що занапестили рідний край. Перебуваючи на Полтавщині, Шевченко пише «Розриту могилу» — символічний образ України, «сплюндрованої»,

з синами «на чужині, на чужій роботі». Вертаючись до Петербургу, в поезії «Чигирин», написаній в дорозі в Москві, поет висловлює свої смутні враження з подорожі до рідного краю:

Заснула Вкраїна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла
І в дупло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу oddala.

А в Петербурзі повстaeє його геніальний «Сон», де поет маює глибоко зворушливий образ «безталанної вдови» — України, образ того «раю», де «латачу свитину з каліки знімають, з шкурою знімають, — бо нічим обуть панят недорослих», де «роздинають вдову за подушне, а сина кують, єдиного сина, єдину дитину, єдину надію — в військо оддають», де «під тином опухла дитина голодная мре, а мати пшеницю на панщині жне». Шевченко дає у «Сні» повну волю вислову свого жалю до катів України, царів московських, од Петра I до сучасного йому Миколи I, що панують в збудованій на українських кістках столиці, і до тих синів України, що вислужуються її гнобителям.

На провесні 1845 р. докінчив Шевченко курс навчання в Академії Мистецтва й одержав ступінь «свободного художника». Він зараз же виїхав знову на Україну, з твердою думкою оселитися в ній назавжди. І знов одвідав він своїх знайомих, побував на Полтавщині, Чернігівщині, Київщині. І знов обхопила його туга, бо він бачив смутні картини народного лиха, про що він пізніше (1848 р.) згадав такими словами:

Чорніші чорної землі
Блукають люде. Повсихали
Сади зелені; погнили
Біленькі хати, повалялись;
Стави бур'яном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люде подуріли, —
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть.

Тоді ж — 1845 р. повстaeє ряд великих творів Шевченка, де його жаль і смуток над недолею рідного народу та гнів на його гнобителів досягають найвищої міри, а глибина натхнення й «праведного гніву» досягають сили старозавітних пророків: «Великий лъох», «Суботів» («Стойтъ в селі Суботові»), «Кавказ», «І мертвим і живим і ненародженним землякам дружнее посланіє», «Холодний яр» та інші. Того ж таки 1845 року написані: поема «Єретик» або «Іван Гус», поема «Наймичка», «Псалми Давидові» і славно-

звісний «Заповіт». Взагалі в 1845 році талант Шевченка досяг своєго найвищого розвитку, і він написав тоді свої найкращі твори.

Шевченко оселився в Київі. Тут з осені 1845 р. знайшов він службу в урядовій комісії для розгляду старих актів (Київська Археографічна Комісія), куди його запрошено, як вченого художника, для змальовування історичних пам'яток на Україні. З доручення Комісії Шевченко їздив по Полтавщині й Волині і зарисовував старі церкви та будинки, або їхні руїни, змальовував ріжні пам'ятки та звязані з історичними подіями краєвиди. В Київі Шевченко познайомився з українським письменником Паньком Кулішем і професором університету Миколою Костомаровим, славним українським істориком, з яким приятелював до кінця свого віку. Саме тоді у Київі зібрався гурток освічених земляків, українських патріотів і народолюбців, що мріяли про поліпшення долі рідного народу. В цьому гуртку верховодив М. Костомаров, і до гурту пристали: П. Куліш, Микола Гулак, Василь Білозерський, Опанас Маркович, Дмитро Пильчиків, Юрій Андрушкій, Микола Савич, Олександер Навроцький та інші. Все це були молоді люди, повні благородних думок та любові до «меншого брата». Вони марили про визволення народу з кріпацтва, про його освіту, і думали, що цього можна досягти заходами самих поміщиків через поширення серед них розумних та народолюбничих думок. Їхня думка сягала і поза межі України і обхоплювала весь слав'янський світ; вони мріяли про те, щоб усі слав'яне об'єднались в одну спілку — федерацію, де б кожен народ мав собі забезпечене право на вільне життя і самостійний розвиток. Ріvnість і братерство мали б панувати у цій слав'янській федерації, перед у ній мала б вести Україна, і спільна столиця була б у Київі. А поки те станеться, треба дбати за свій власний народ, щоб полегшити його долю. В гуртку виникла думка заснувати товариство, яке б узялося ширити ідею народолюбства і слав'янської єдності. Уже виробили були й статут товариства і назвали його ім'ям Кирила і Мефодія, слав'янських первовчителів. Певна річ, що товариство мусіло бути таємним, хоч і не ставило собі якихсь революційних або протизаконних цілей: це ж діялося за царювання Миколи I, коли всяке єднання людей з громадською метою вважалося за злочин, коли треба було ховатися не тільки з вчинками, але й з словами та думками. Шевченко пристав до того товариства чи братства. Хоч він не міг брати жвавої участі в товаристві через свої повсякчасні виїзди, але усім серцем прихилився до його ідей та завдань і мав великий вплив на ідеологію братчиків. Його поезія, як згадував потім Куліш, була для них немов «воскресна труба архангела», а його погляди лягли в основу зложених Костомаровим «Книг битія українського народу», де змальовано в біблійному дусі історичну долю України.

Братчикам, однаке, не судилося перейти від планів та розмов до якогось практичного діла. Молоді мрійники не дуже крилися

з своїми планами, і їхні палкі розмови про майбутню долю рідного народу підслухував за стіною, під час зібрань у помешканні в Гулака, студент-москаль Петров, підслухував і доніс начальству про незаконне товариство, яке, мовляв, збирається визволити Україну й слав'ян. Начальство дуже перелякалося і звеліло зараз же заарештувати всіх братчиків, на кого тільки доніс Петров. Арештовували, кого де запопали. Костомарова взяли у Київі саме перед тим, як він мав стати до шлюбу з своєю нареченою; Куліша скочили у Варшаві, по дорозі за кордон, куди він їхав на кошт уряду готуватись до професури в петербурзькому університеті; два місяці перед тим він одружився під Борзною на Чернігівщині з Олександрою Білозерською, і боярином на весіллі був у його Шевченко. 5-го квітня 1847 р. взяли й Шевченка — на поромі, коли він переїздив Дніпро під Київом.

Арештованих одвезли до Петербургу й посадовили до Петровської фортеці, де сидів колись і сконав гетьман Полуботок. Іх дожидало дуже суворе слідство, за ходом якого пильно стежив сам царь Микола I, який в діяльності братчиків добавчав намір відривати Україну від Росії. Тому розмовам, писанням і молодечим мріям кирило-мефодіївців надано значіння великого державного злочину. Шевченкові в особливу провину поставлено думки про «щасливі часи Гетьманщини й про можливість істнування України, як окремої держави», а надто його поезію «Сон», де поет зачіпав самого царя Миколу й царицю. Шевченко тримався на допитах дуже сміливо, не відрікався від своїх думок і творів, пильнуючи тільки, щоб не зрадити чим товаришів по недолі. Присуд з 30-го травня 1847 р. був дуже суворий, особливо над Шевченком: його заслано в оренбурзький край простим солдатом, а царь додав ще від себе: «під якнайстрогіший догляд, із заборонюю писати й малювати». Гулака засуджено на три роки кріпости в Шлісельбурзі, Костомарова на рік і потім на заслання до Саратова, Куліша заслано до Тули, Білозерського до Петрозаводська, інших теж позасилено по далеких кутках.

І от почалася знов тяжка Шевченкова недоля, може ще страшніша, як колишня кріпаччина. Бо треба знати, що таке була солдатська служба за «Миколаївських часів» (та ще десь у глушині, в азійській пустелі, під командою грубих, неосвічених офіцерів), щоб збагнути тягар неволі, в якій опинився наш поет. По затвердженні приезду Шевченка зараз же відправили з фельд-єгером до Оренбургу. За кілька день, загнавши «всього тільки одного коня», фельд-єгер приставив Шевченка в Оренбург, а звідти його вирядили в Орськ — кількасот верст за Оренбургом, де його записали «рядовим» у 5-ий лінійний батальйон. Орськ лежить серед безводного пісчаного степу, кругом ні деревця, ні кущика. Страшна пустиня, що простяглася навколо, здалась поетові «розкритою могилою, готовою поховати його живцем»...

Як простий рядовий, мусів Шевченко заявиться до свого на-

чальства, починаючи від коменданта і кінчаючи фельдфебелем. І от, як каже один з біографів, під час «представлення» начальству, «в міру зменшення воєнної ерархії, стріча робилася усе брутальнішою, і коли дійшла черга до ротного командира, п'яниці-поручника, той пригрозив Шевченкові різками, якщо він буде погано поводитись». Нового рядового зміряли, записали в роту, віддали під догляд «дядькові» і єфрейторові і поселили в казармі. Потяглися тепер важкі дні військової муштри, повсякчасного знущання і невимовної нудьги за рідним краєм, за близькими людьми, за всім, що скрашало життя на волі. Весь час під доглядом, позбавлений навіть такої розваги, як малювання, поет тільки зрідка, крадькома міг вириватись з «смердючої казарми» і спочивати трохи серед голого степу, не чуючи над собою настирливого ока дозорців. Казармне життя і муштра страшенно пригноблювали поета, втомлювали фізично й морально. Про свій невимовно важкий душевний стан, про безсонні ночі, повні безвідрядних та гірких думок, оповідає нам Шевченко в одному своєму вірші, од якого віє страшним трагізмом:

Приходить ніч в смердячу хату,
Осядуть думи, розіб'ють
На стократ серце і надію,
І те, що вимовить не вмію...
І все на світі проженуть,
І спиняТЬ ніч: часи літами,
Віками глухо потечуть;
І я кровавими слізами
Не раз постелю омочу...
... Благаю Бога, щоб світало:
Мов волі, сонця, світу жду.
Цвіркун замовкне, «зорю» б'ють.
Благаю Бога, щоб смеркало,
Бо на позорище ведуть
Старого дурня муштрувати...

Перший рік заслання був особливо важкий. Поки налагодилось листування з приятелями, поки йому почали присилати книжки для читання, минув цілий рік. Весь цей час не бачив Шевченко жадних книжок, окрім Біблії. З початком 1848 року почали надходити листи від вірних друзів поета: від княжни Варвари Репніної, від Андрія Лизогуба, пізніше від О. Бодянського, Я. Кухаренка, С. Артемовського, Федора Лазаревського. Вони клопотались за його, скільки могли, надсилали йому гроши, книжки, фарби, і це все скрашало Шевченкові життя, служило йому одинокою розрадою. Хто зна, чи не найтяжчим було в Шевченковій неволі — заборона писати й малювати. Не маючи змоги вдергатись, щоб не виливати на папері сумних думок, натхнених

стражданням і журбою, поет крадькома записував свої невольницькі плачі в маленьку книжечку і ховав її за халявами чобіт, щоб не підгледіло пильне око дозорців. Неначе знов настали літа невеселого дитинства, коли доводилося ховатись у бур'яні від злой матухи, так і тепер прийшлося

На старість з віршами ховатись,
Мережать книжечки, співати
І плакати у бур'яні,—
І тяжко плакать!

Всього написав Шевченко в Орській кріпості коло двох десятків поезій, в тім числі прекрасні історичні поеми «Іржавець» (про запорожців, спільників Мазепи), «Чернець» (про Семена Палія), поеми «Княжна» й «Москалеві криниці», чудовий «Сон», де поет розгортає величню панораму історичних місцевостей України, та ще кілька менших поезій, в яких він згадує часи свого дитинства, або виливає свою невольничу журбу та смуток.

Літом 1848 р. Шевченка приділено до воєнно-наукової експедиції, яка мала об'їхати береги Аральського моря, роздивитись, чи є там місця, зручні для поселення, і де там можна побудувати фортеці. Шевченко, як освічена людина й художник, здався придатним для здіймання планів і змалювання краєвидів понад Аральським морем. Його віддали до розпорядимости капітана-лейтенанта Бутакова, людини інтелігентної і гуманної. Не вважаючи на всі труднощі мандрівки по пустинних берегах Араку, переміна місця, нові вражіння освіжили були спочатку Шевченка. Він позмальовував цілий ряд краєвидів і сценок з походного життя та з побуту тубольців — кіргізів. Однаке, коли довелося провести цілу зім'ю 1848—49 років і весну в далекій пустині, ще гірший, ніж Орськ, тяжка туга знов обхопила бідолашного поета. Сама природа безлюдного Араку наводила нудьгу:

І небо невмите, і заспані хвили,
І понад берегом геть-геть,
Неначе п'яний, очерет
Без вітру гнеться... Боже милий!
Чи довгобуде ще мені
Воцій незамкнутій тюрмі
Понад оцим нікчемним морем
Нудити світом?

Блукаючи понад Араком, написав Шевченко багато поезій, більших і менших. Поетичне натхнення не покидало його весь час. Він раз-у-раз звертається думкою до історичного минулого України та її невеселого сучасного життя. На далекій чужині, серед азійської пустині, в його уяві з особливою яскравістю повста-

ють образи українського життя й української природи. В його ліриці бренять мотиви народніх пісень про кохання та про жіночу долю. Саме під час мандрівки понад Аралом повстали такі твори Шевченка, як поеми «Титарівна», «Марина», «Сотник», чудова балада «У тієї Катерини», історичні поезії: «Царі», «У неділеньку у святу» (про вибір Наливайка), «Ой, чого ти почорніло, зелене поле?» (про битву під Берестечком), «Заступила чорна хмара» (про гетьмана П. Дорошенка) і цілий ряд чудових ліричних поезій.

По скінченні експедиції Бутаков восени 1849 року взяв Шевченка з собою до Оренбургу, щоб докінчити тут працю над кресленням map з експедиції. Переїздання в Оренбурзі, де жило чимало земляків і прихильників поета (особливо приязні до нього брати Федір та Михайло Лазаревські), а також засланців поляків, серед яких він особливо зійшовся з Брониславом Залєським та з Едвардом Желіговським, — внесло світливий промінь в життя Шевченка. Але зіма, проведена в Оренбурзі, закінчилася трагічним епізодом: один з офіцерів подав на Шевченка аж у Петербург донос, що він, всупереч забороні, пише й малює, та що його найближче начальство потурає цьому. З Петербурга прийшов наказ потрусити Шевченка, заарештувати й заслати до якогось далекого закутка. У квітні 1850 року Шевченка заарештовано; всі його папери, листи, малюнки й книжки забрано. Свою коротку пільгу спокутував поет п'ятимісячною тюрмою і новим засланням аж за Каспійське море, в Новопетровський форт (що від 1857 р. зветься Александровськ).

Оттут довелося Шевченкові пробути понад шість з половиною років (від 17-го жовтня 1850 до 2-го серпня 1857 року). Місцевість страшенно сумна і безлюдна, одрізана від усього світу; влітку пошту привозили човном з Астрахані, а зімою, коли замерзало море, кілька місяців пошти зовсім не бувало. Як тільки прибув Шевченко на місце свого нового заслання, його умістили в казармі, приставили «дядька» з солдатів і почали виводити на фортові роботи й муштру. Догляд за ним був дуже пильний. «Дядько» дивився, щоб у нього не було ні оливця, ні пера, ні паперу, а коли Шевченко виходив з казарми, чи то на службу, чи просто подихати свіжим повітрям, його обшукували, чи не сковано в нього де клаптика паперу, чи оливця. Ротний командир Потапов і його помічник, поручник Обрядин, були сухі формалісти, люде неосвічені й безсердечні. Листування поетове проходило через цензуру цих людей. Перші три роки не мав бідний вигнанець біля себе ні одної інтелігентної людини, не тільки, як товариша, а просто, як знайомого... І тільки серед простих солдатів знаходив він товаришів, що йому спочували і ставились до нього по людськи. Це були земляки — Скобелев і Обеременко. Прибувши до Новопетровська, Шевченко майже цілий рік ні з ким не листувався, і тільки 1-го липня 1852 р. вперше обізвався до одного з своїх приятелів, Се-

мена Артемовського. Далі пішло листування з професором О. Бодянським, який почав надсилати засланцеві книжки і тим немало потішав його в тяжкій неволі. Року 1852 зайдли деякі зміни в адміністрації Новопетровська. Комендантом кріпости призначено маєора Ускова, людину добру й благородну. Він почав робити пільги Шевченкові, не забороняв малювати й писати, але тільки по московському і то, щоб ніхто не бачив та не доніс, впровадив поета до своєї родини, де він опинився в культурнішому оточенні.

Час, проведений Шевченком в Новопетровську, належить до найсумніших періодів його життя. Одчай закрадався в душу поета. Творчість ослабла: за весь час його перебування в Новопетровську, за всі 6 з половиною років ми маємо тільки один твір рідною мовою — нову редакцію «Москалевої криниці», і то написану вже наприкінці, в травні 1857 року, коли вже прийшла звістка про визволення. Він написав тільки дев'ять оповідань російською мовою, усі вони мають сюжети з українського життя й передіяняті українським патріотизмом.

Про визволення Шевченка почали дбати його приятелі зараз же по тому, як помер царь Микола I, і на престол вступив його син Олександер II та коли після програної Росією кримської війни повіяло вільнішим духом. В повітрі запахло реформами, в неминучості яких переконалося не тільки громадянство, але й сам уряд. Ініціятиву клопотів про визволення Шевченка взяли на себе граф Федір Толстой, що був віце-президентом Академії Мистецтва, княжна Варвара Репніна й Михайло Лазаревський, який перешов з Оренбургу на доволі значну посаду в Петербурзі. Довго довелося клопотатись, але нарешті таки Олександер II підписав 10-го квітня 1857 року амнестію Шевченкові, і 3-го червня поет одержав від М. Лазаревського радісну вістку. Скінчилася десятилітня неволя, що забрала найкращі роки, забрала здоровля і сили, фізичні й моральні.

2-го серпня 1857 року покинув Шевченко Новопетровськ і вирушив на Москву через Астрахань і Нижній Новгород. Але тут спіткала його прикра несподіванка: прийшла вістка, що йому заборонено жити в столицях і в Україні, а звелено перебувати в Оренбурзі. На велику силу приятелі Шевченка випрохали, щоб вирок той був скасований, і щоб йому дозволили приїхати до Петербургу. Поки йшли ті клопоти, Шевченко мусів пів року просидіти в Нижньому Новгороді. В цьому місті поета з великою прихильністю привітала місцева інтелігенція. Він провадив жваве листування з приятелями, одержував книжки — новини української літератури, що після примусового десятилітнього мовчання (по розгромі Кирило-Мефодіївського братства) почала знову оживати, головно заходами Куліша. Один з приятелів Шевченка, славетний артист М. Щепкін, приїздив умисне до Нижнього Новгорода, щоб побачитись з ним. За цей час ожила муз Шевченкова, і зпід його

пера вийшов ряд річей, що своїм натхненням нагадали країці твори половини 40-х років («Неофіти», «Юродивий», «Муза»).

Нарешті прийшов дозвіл рушити далі. Шевченко рушив до Москви, де задержався якийсь час, щоб побачитись з близькими людьми й місцевими земляками. Він бачився з княжною Репніною, з Бодянським, Щепкиним, з професором М. Максимовичем — засłużеним українським істориком та етнографом. Познайомився з видатними московськими діячами: Аксаковим, Хомяковим, Погодіним. 27-го березня 1858 року Шевченко був уже в Петербурзі. З невимовною радістю зустріли його тут земляки, та й не тільки земляки: країці люди з російського громадянства, особливо з кругів літературних та артистичних, вітали його, як дорогої гостя, як мученика за волю, і одні перед другими старалися виявити йому свою прихильність та увагу. В домі графа Ф. Толстого він був прийнятий, як найближча рідна людина. Шевченко оселився в Академії Мистецтва, де почав працювати над гравюрою, за що одержав невдовзі ступінь академика.

В Петербурзі застав Шевченко досить значну українську колонію, серед якої були й колишні кирило-мефодіївські братчики: П. Куліш, М. Костомаров, В. Білозерський. Вони властиво створили в Петербурзі новий осередок українського національного руху. Тут снувалися широкі літературні плани, почалися заходи коло видавання українських книжок для народної просвіти і біля заснування спеціального українського органу, який би об'єднував українську інтелігенцію коло національної роботи. В осередку цього руху стояв П. Куліш. Він заложив українську друкарню, видав цінний етнографічний збірник «Записки о Южной Руси», свій історичний роман «Чорна Рада», видав твори старих і нових українських авторів, альманах «Хата», цілу серію популярних книжок для народу. Серед петербурзької громади з'явилася нова талановита письменниця Марія Марковичка, що писала під псевдонімом Марко Вовчок, жінка кирило-мефодіївського братчика Оп. Марковича. Своїми оповіданнями з життя українських селян-кріпаків вона придбала собі широку славу. Шевченко привітав її, як «кроткого пророка і обличителя жестоких», своїм прекрасним віршом «Марку Вовчку» (Недавно я поза Уралом). Він ожив духом. Узвяся за нове видання своїх творів і, хоча треба було вжити багато заходів і клопотів перед цензурою, року 1860 з'явився у Петербурзі «Кобзарь» у новому виданні, коштом київського фабриканта Пл. Симиренка. Бажаючи прилучитись до просвітнього руху, який мав на увазі широкі народні маси, Шевченко склав «Букваря» для українських шкіл, що їх починали закладати прихильники народної просвіти. Цей «Букварь» вийшов на початку 1861 року.

Влітку 1859 року їздив Шевченко на Україну, побував у своїх старих знайомих на Лівобережжі й на Київщині, завітав до рідної

Керелівки, де бачився з братами і з сестрою Яриною. Мав він думку оселитися на Україні і нагледів собі гарний куточок на березі Дніпра під Каневом. Марив про те, щоб одружитись. Та тільки не судилося йому знайти собі пари, і його заходи одружитись з селянською дівчиною Ликерою, що служила наймичною в Петербурзі у панів Карташевських, родичів пані Кулішевої, принесли поетові тільки гіркі хвилини розчарування (діялося це влітку 1860 р.). І подорож по Україні закінчилася сумною пригодою. Провінціальна адміністрація пильно стежила за Шевченком під час його мандрівок, вважаючи його за людину небезпечну. Та й поміщики-поляки на Правобережжі були стурбовані його близькими стосунками і розмовами з селянами. Один з них подав на Шевченка донос, ніби він ширить богохульні думки і підбурює народ проти панів. Шевченка в липні 1859 р. заарештовано в селі Прохорівці на Полтавщині, перевезено в містечко Мошни на Київщині, потім до Черкас, а звідти до Києва. Тут після допиту й побачення з самим генерал-губернатором, князем Васильчиковим, його випустили на волю, але Васильчиков порадив Шевченкові мерщій вертатись до Петербургу. Ця пригода дуже схвилювала поета й показала йому, що найбезпечніше йому перебувати в столиці, де було кому за нього заступитись. З невеселими думками вертався Шевченко з рідного краю, який вже не судилося йому побачити за життя.

Повернувшись до Петербургу восени 1859 року, Шевченко не кидав думки оселитись в Україні і вів жваві переговори про купівлю собі ґрунту над Дніпром із своїм названим братом Варфоломієм Шевченком, що служив за управителя маєтку князя Лопухина в Корсуні на Київщині. Десять літ заслання, тяжкі пригоди і розчарування не зломили духа поета, не приборкали його опозиційного настрою супроти політичної і соціальної неволі. І в цей останній, петербурзький період життя вилицяються з-під його пера такі сильні, перейняті духом могутнього протесту речі, як «Подражаніє Ізекіїлю», «Осії глава XIV», «Молитви», далі — прекрасна поема «Марія» і цілий ряд чудових ліричних поезій. Але вже підкрадалася до нього тяжка хвороба. Знесилений в тяжкому засланні організм не міг її подужати. Після Різдва 1860 року Шевченко почав швидко занепадати на силах, і 26-го лютого (10-го березня за новим календарем) 1861 року великого поета України не стало. Він не дожив усього кілька день до оповіщення скасування кріпацтва, до тої «волі», якої він дожидав більш нетерпляче, ніж хто інший, і за яку заплатив найкращим десятком літ свого життя. Помер він в будинку Академії Мистецтва, де, як академік, мав помешкання.

Тимчасово поховали Шевченка в Петербурзі на т. зв. Смоленському кладовищі, але зараз же по його похороні земляки, зібравшись на раду, порішили клопотатись про те, щоб перевезти тіло поетове на Україну, щоб виконати його заповіт:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого
На Вкраїні милій:
Щоб лани широкополі
І Дніпро, і кручі
Було видно, — було чути,
Як реве ревучий!...

Дозвіл на перевезення тіла прийшов у квітні. Труну, вкриту червоною китайкою, «заслугою козацькою», повезено до рідного краю через Москву, Тулу, Орел. Провожати її громада вирядила маляра Г. Честахівського і молодшого з братів Лазаревських Олександра (майбутнього українського історика). Виряжаючи домовину поета в далеку путь, громада урочисто прощалася з його тілом, а Куліш у своїй промові прирік, що українці ніколи не зійдуть з того шляху, що його вказав їм Шевченко своїми безсмертними творами. І скрізь, де провозили тіло поета, по великих і по малих містах, українці зустрічали його з великою шаноборою, правили панаходи, складали вінки, виголошували промови. Особливо людні й зворушливі проводи були в Київі. Тут над труною Шевченка промовляли, між іншим, молоді студенти В. Антонович і М. Драгоманов, обидва — великі українські учені й діячі в майбутньому. З Київа до Канева повезли труну на пароплаві. 10-го травня відбувся останній похорон під Каневом, на Чернечій горі, на місці, де поет марив за життя оселитись. Тисячі людей з околиць сел зійшлися на похорон того, хто «за волю писав», як ішла чутка за нього серед селян. Насипали високу могилу, а над нею поставили дубового хреста. Пізніше, на початку 80-х років XIX століття, могилу опорядило своїм коштом, за допомогою поміщика Василя Тарновського (того, що зібрав Музей української старовини в Чернігові), Золотоноське повітове земство. На могилі поставлено гарного металевого хреста, біля неї розведенено садок і збудовано хату для сторожі і для туристів. Могила Шевченка відразу стала священним місцем, куди що-року, починаючи з весни, як на прощу, приїздили вклонитися сотні й тисячі людей, і не тільки українців, але й взагалі прихильників тих високих ідеалів, що їм служив і що за них отдав життя своє наш геніяльний поет.

Велике, просто епохальне значіння поезії Шевченка для національного відродження України добре зрозуміли й оцінили земляки вже за життя поета; і це було найкраще висловлено устами двох приятелів Шевченка, визначних українських діячів М. Костомарова й П. Куліша. Перший писав, що поезія Шевченка немов розірвала завісу, яка скривала життя українського народу від широкого світу, народ немов сам обрав замісць себе Шевченка, щоб він на увесь світ промовив про долю і недолю народу, про його славне минуле і про сучасне поневолення. А П. Куліш сказав над

домовиною Шевченка, що все, що тільки є істинно людського, благородного в Україні, ішло, йде і буде йти під прапором Шевченка. Звістка про смерть поета блискавкою розійшлася по всій Україні й скрізь була зустрінута, як величезне нещастя, як справжня національна катастрофа. І з того часу починається той культ Шевченка, рівного якому нема в цілому світі. «Кобзарь» Шевченка став національною Євангелією українського народу. Він зробився відомий серед найширших мас, дарма, що аж до першої революції в Росії (1905—1906 роки) російська цензура не пропускала до друку майже половини Шевченкових творів, і вони могли появлятися тільки поза межами Росії та були доступні лише на українських землях під Австрією. Український селянин з Галичини та Буковини, ідучи шукати за морем щастя-долі, якої не міг знайти в рідному краю, переніс «Кобзаря» через океан, і тепер ім'я Шевченка стало широкою знаною й шанованою, як ім'я патрона України, в наших американських, а потім і в азійських колоніях. Що-року в день смерті Шевченка правилися панаходи, а потім відбувалися академії, на яких виголошувано виклади й промови, читано і співано твори Шевченка. Ім'ям Шевченка прикрашувано українські установи, від скромної сільської «Просвіти» до найбільшої української наукової установи (перед відродженням української державності в 1917 році) — Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. Ім'ям Шевченка називано полки української армії, коли повстала була в 1917—1918 роках українська держава. Твори Шевченка перекладено майже на всі культурні мови світу, і його ім'я служить ніби символом України, так як його твори є немов синтезою поетичної творчості українського народу.

Від хвилини Шевченкової смерті нас ділять тепер (1941) вже 80 років. За цей час багато нових ідей, багато світлих думок поширено поміж громадою подвійниками людського розуму й всесвітньої науки. Не одно змінилося в поглядах людськості на громадські справи за цей час, на багато справ ми дивимось тепер інакше, як наші батьки та діди. Змінилася ж доля України, якою найбільше журився Шевченко. Були в неї короткі хвилини радісних надій, які знову розбивала неблагана дійсність. Замісць одного лиха, прийшло нове, трохи не тяжче. А тим часом думки, висловлені мужицьким сином сотню літ тому, й досі не перестарілися, не втратили своєї сили, не згубили своїх чарів, свого могутнього впливу на людські серця. Навіть більше: вони набувають все дужчої ваги для нас; чим глибше вчитуємося ми в твори геніяльного поета, тим любішими й принаднішими стають вони для нас. Це зовсім природно: думки поета — це ті вічні ідеали правди, справедливості й краси, до яких здавна простує людськість, які, не вважаючи на довгу пройдену путь, є для нас так далекі, сливе недосяжні. Ці думки втілив наш поет у національну форму, властиву духові

українського народу, і через те вони особливо близькі, зрозумілі й дорогі кожному українцеві.

Художня краса поезій Шевченка відкрита кожному: освічена людина і простий селянин однаково підлягають її чарам, і недурно багато поезій Шевченка перейшли вже в народні маси, стали піснею народньою, немов повернулися до того джерела, до тієї стихії, звідки вилинула сама Шевченкова поезія. Краса і гнучкість мови, художність і м'ягкість поетичності образів Шевченка вражают навіть чужих людей, які ледве розбирають саму мову. Та найдорожче, найцінніше для нас в поезії Шевченка — це її глибоко національний зміст і громадський напрям, це виявлення в її могучих поетичних образах ідеалу вільного й незалежного життя України, того ідеалу, що присвічує нам і досі у наших змаганнях. Поезія Шевченка органічно виросла на історичному українському ґрунті, і на власному житті поета, мов сонце в краплині води, відбилася сумна доля його рідного народу. Через те ѿзбагнути та оцінити як слід громадську вагу Шевченкових творів не можна, не кинувши хоча б короткого погляду на історичний розвиток українського життя.

У невідрядні умовини поставила історична доля розвиток українського народу, в такі сумні й несприятливі, що може здатися просто дивним, як він зміг зберегти свою духову самобутність, свої одмінні риси, які характеризують його, як окрему націю, заховати оригінальні прикмети своєї вдачі, свою культуру, свою мову. В довгій боротьбі з сусідами-ворогами за свою політичну незалежність, здавалось, вичерпав український народ свої сили і енергію; він втратив помалу форми власного державного устрою, свою політичну й національну свободу і навіть ті культурні надбання, які могли забезпечити йому самостійний розвиток надалі. Зостались йому тільки жива народня мова і багата устна словесність. І в цій мові та в словесності немов вилився весь гений народу, позначилося його духове обличчя, яким він дивиться на світ Божий серед громади інших народів.

Українська народня словесність по справедливості придбала собі голосну славу. Українські народні пісні та думи чарують усіх своєю красою. Багатство і ріжноманітність мотивів, серйозність та ідейність, м'ягка делікатність образів, висота духового настрою, глибина та ширість почуття, гнучка і музикальна мова — ось головні прикмети української народної словесності, яка свідчить про багате джерело колишнього духового життя народу. І писана література українського народу, що повстала на світанку його історичного життя у Київі, теж була багата й заповідала пишну будучність. Такими творами, як Київський Літопис, або Слово про похід князя Ігоря, може похвалитись не кожне молоде письменство. Хто зна, якого буйного розцвіту досягла б література старої Руси-України в своєму дальшому розвитку, вкупі з цілим культурним життям країни, якби не лиха історична доля, що поставила їй на

шляху перешкоди неподолані. Татарщина, яка на довгі століття гнітючим тягарем налягла на Україну, розпачлива боротьба за релігійно-громадську самобутність, яку прийшлося також цілі століття провадити з латино-польським світом, виснажили фізичні й духові сили українського народу. Ще раз спалахнуло близкучим полу-м'ям духове життя України в героїчному XVII столітті, в творах полемічного письменства, в козацьких літописах, у змаганні до освіти, але спалахнуло й почало гаснути, разом із тим, як погасало самостійне життя української козацької держави. Руїна політична тягла за собою і руїну духову.

Скінчилися козацькі війни й затихли військові чвари. Правобережна Україна, колиска козацького життя, знов опинилася під Польщею, знов мусіла тягти ненависне лядське ярмо, і тільки менша частина української землі, Лівобережжя, під зверхньою владою Росії зберігала на якийсь час свої власні громадські порядки в Гетьманщині. Але геній народу немов одлетів од нього разом з Хмельницьким, Дорошенком, Мазепою, — що в їхніх стремліннях найбільше виявилась політична творчість українського народу. Країна перебувала важкий перелім свого громадського й культурного ладу. Найхарактернішою ознакою цього перелому було розірвання духового звязку між народнью масою та її освіченими передовими верствами. Викопалася глибока прірва між обома паростками колись єдиної народніої сім'ї, і не було вже чим її засипати.

На Правобережжі селянин-українець для пана- поляка був тільки «хлопом», частиною людської отари-бидла, і його темноту панував за свій власний інтерес. Навіть до православної віри українського селянина польський пан ставився з призиранством, як до віри хлопської, нижчої. Та мало чим краще було й на лівобережній Гетьманщині, де козацька старшина перетворилася в помосковлене панство, повернула селян у кріпаків і приборкала простих козаків. Після цього не було нічого дивного в тому, що панство відцуралося на віть рідної мови, цього одинокого звязку, що міг з'єднувати освічених людей з темною народнью масою. Вже в другій половині XVIII віку в Україні стояли поруч себе дві мови: панська і мужицька. Мовою мужицькою стала давня українська мова, яка перестала тепер служити органом науки, освіти й письменства. Засуджено її на культурне здичавіння і вимірання, так що один з перших українських етнографів початку XIX віку, князь М. Цертелев, записуючи з уст кобзарів народні думи, гадав, що зберігає для пам'яти нащадків те, що, здавалося йому, неминуче повинно було вмерти.

Однаке, українська народня мова не вмерла, а обернулася в могутню зброю для національного відродження, для ширення просвіти й народолюбних думок, для нового поєднання освічених людей з народом. Як каже П. Куліш, «неначе по якомусь таємничому закону воскресення замерших народностей, у Полтавщині,

у Харьківщині, у Чернігівщині, мов на тій кобзі струна до струни, озвались один по одному люде чужі й далекі між себе, і без лишніх орацій провозгласили нову націю між націями в ім'я рідного народу і самостійного світогляду». Відродилася українська історична традиція — споминки про недавню гетьманську державу й ко-заччину, почалися досліди над минулим життям, прокинулось зацікавлення до народнього життя, до народної словесності, до народної мови. В устах Івана Котляревського озвалось засуджене на загибель українське слово і голосно перед усім світом заявило про своє право на існування. «Енеїда» Котляревського (1798), ця талановита сатира на темні сторони життя українського громадянства кінця XVIII віку, кладе собою формально початок нового українського письменства, народнього по духу і по мові, а його «Наталка Полтавка» (1819) кладе початок нового українського театру з широю народолюбним напрямом.

Слідом за Котляревським пішли: Петро Гулак-Артемовський, який дав сміливу, як на свій час, сатиру на кріпацтво в поемі «Пан та собака», Григорій Квітка, що перший з європейських письменників почав виводити селян героями літературної повісті; далі — Є. Гребінка, М. Костомаров, А. Метлинський, які в своїх писаннях переносили на наш ґрунт мотиви модного в ті часи романтичного напрямку в літературі. Але іхні писання, хоч і народні формою та змістом, були утвором людей з вищої верстви, які не могли збутись своїх класових поглядів і при всім своїм народолюбстві дивились на народну масу не інакше, як зверху; та й читали іхні твори тільки освічені люди, і нижче панських покоїв ця література не спускалася. Пани й панії сміялись з Котляревським, плакали з Квіткою, але це не були ті слози, що від них розтає крига в людському серці, а сміх не примушував глибше задуматись над темними явищами життя. Як свідчить один сучасник, уже в кінці 1830-х років твори, писані українською мовою, були досить широко розповсюджені серед панства в Україні, і друковані й недруковані. Але все це читалося якось мляво і не полішало по собі глибшого вражіння.

Аж ось озвався могутній голос, ясний і певний, який ішов з уст поета-кріпака, який з нечуваною силою розкрив красу минулої героїчної боротьби за волю, як протилежність до сучасного упадку України, що «обідрана, сиротою понад Дніпром плаче». Це був голос, в якому всі струни бреніли тугою та смутком за поневоленим народом, і який звучав різким протестом проти всякої кривди та насильства, не мирячись ні з чим і не зважаючи ні на що, коли річ ішла за добро «окраденого люду». З надзвичайною силою озвався цей поет до всіх «мертвих і живих і ненароджених земляків» своїх і закликав їх скаменутись, бути людьми, обняти один одного в ім'я вищого добра своєї спільноти матері України, в ім'я привернення їй належного місця в сім'ї народів. І сталося так, що його

... слово пламенем взялося,
Щоб людям серце розтопило
І на Україні понеслось.

Рік 1840 — поява першого «Кобзаря» — став вікопомною датою не тільки в діях української літератури, але і в діях українського національного відродження. Своїми творами Шевченко відразу зробив українське письменство поважною громадською силою і забезпечив йому певне місце серед всесвітніх літератур.

Шевченко виступив на літературне поле відразу як вповні визначений талант і з певним, зложеним уже національним світоглядом. Але, розуміється, з часом його талант усе ріс, набірав усе більшої сили, а його світогляд невпинно поширювався та поглиблювався. Перші поетичні твори Шевченка носять на собі виразний вплив романтичного напрямку, який всеєладне панував тоді в світовому письменстві. Безперечно Шевченко в своїх ранніх творах наслідував відомих йому поетів-романтиків, наприклад, польського поета А. Міцкевича або російського — В. Жуковського. Але ця схожість була тільки зовнішня, бо в Шевченка ми бачимо його власний спосіб вислову і власне трактування романтичних мотивів; багатий світ української народної фантастики давав йому невичерпаний запас тем: народні вірування про сонце, місяць, зорі, веселку, про русалок, про нехрещених дітей, про чарівниць, відьом, вовкулаків — переплітаються з пригодами кохання і творять чудові вizerunki романтичної тканини. Такі Шевченкові балади: «Причина», «Утоплена», «Тополя», «Русалка», «Лілея». Поет використовує в них зміст народніх вірувань, зовсім потрапляючи в тон народної поезії, схоплюючи її дух і форму. Однаке, з високостей фантастичного світу Шевченко дуже вчасно спустився до низин реального життя, до малювання живих людей з їх радощами та смутком. Уже 1839 року він пише поему «Катерина», яка стає прототипом для всіх пізніших його творів, де поет малює долю одуреної дівчини-покритки. Польський критик і перекладач творів Шевченка влучно каже, що тут поет «узяв з народного життя одну слізозу і могутньою силою своєї любові так чарівно її освітлив, що вона засіяла й розсипалася близьким промінням людського духа — і вбога селянка стала героїнею, покритка — мученицею, а її зводник — падлюкою». Щодо поетичної форми, то в «Катерині» вона досягає вже високої майстерності, виявляючи разом із тим багатство й силу народної мови.

Вже в першому «Кобзарі» та по інших виданнях 1841—42 років ми зустрічаємо поезії на історичні теми («Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Гамалія», поема «Гайдамаки»), або взагалі такі, що стосуються до історії України («Думи мої, думи мої, лиxo мені з вами», «До Основ'яненка»). Треба зазначити, що історія, а особливо історія України, мала великий вплив на Шевченкову творчість. Шевченко був добре ознайомлений з минулим рідного краю, він

перечитував усе, що за його часів виходило з обсягу української історії, приятелював з усіма видатнішими істориками: М. Костомаровим, П. Куліщем, О. Бодянським, М. Маркевичем, М. Максимовичем; його поетичний геній підказував йому правдиве розуміння й оцінку українського минулого настільки, що він нераз випереджував, щодо цього, висновки української історичної науки. Отже, не диво, що його «Кобзарь» став найкращою поетичною інтерпретацією козацького періоду історії України; найяскравіші моменти й постаті національної історії поет втілив у мистецьких образах незрівняної сили й краси. У весь історичний світогляд Шевченка був заснований на антitezі — протиставленні — славного минулого України до її тяжкого сучасного стану. Минуле уявлялося поетові, як доба героїчної боротьби за волю й незалежність України. Шевченко ідеалізував це минуле, але потім щодалі, все критичніше до нього ставлячись, старався в самій історії України знайти ключ до зрозуміння сучасної недолі. І він його знайшов: головна причина лиха, на його думку, це панування Москви, якій необачно піддався Богдан Хмельницький. Це Москва одурила вільних козаків і запрягла їх у своє ярмо; це вона здеморалізувала козацьку старшину, це вона запровадила кріпацьку неволю, царський деспотизм і поліційно-бюрократичні порядки на нашій землі. Власне з цього погляду вірш «Розрита могила», написаний восени 1843 р. на Україні, можна вважати за провідний і неначе програмовий: з нього часу ненависть до московського царата й боротьба з ним стають заповітом Шевченкового життя, — він так і вмре з прокляттям на устах царському деспотизму, що віддав український народ на поталу рабству, злидням та духовій темноті. Ненависть до московського панування та до царів, а особливо до Петра I, що «роздинав нашу Україну», і до Катерини II, що «доконала вдову-сиротину», проходять червоним пасмом через усю дальншу творчість Шевченка — і на волі, і на засланні, і по повороті з заслання. Яскравим висловом цього почуття є поезії: «Великий лъх», «Стойте в селі Суботові», «Кавказ», «Посланіе», «Сон» (У всякого своя доля), «Холодний яр», «Іржавець», «Юродивий». Обурення проти царів взагалі, як представників деспотизму й насильства, знайшло собі вираз в поезіях «Царі», «Молитви», «Саул», «О, люде, люде небораки!».

Другий історичний ворог України — Польща — лежав за часів Шевченка вже подоланий, але Польща впала, та й нас роздавила: польські пани і під Росією панували далі над закріпощеним українським людом на Правобережжі; неволя політична замінилася на неволю соціальну. Саме на Київщині, звідки походив Шевченко, живі були ще серед народу спомини про останню реакцію українських народніх мас проти польсько-шляхетського панування, про гайдамацькі рухи. І на підставі цих живих переказів Шевченко розгортає в своїй найбільшій поемі «Гайдамаки» (1841) картину кровавого народнього повстання 1768 р. на Правобережжі,

даючи немов мистецьку синтезу свободолюбивих змагань українського народу в XVIII столітті. Повстаючи проти своїх гнобителів, польських панів, український народ заплатив їм за утиск кровавою помстою. Але зовсім зайвим було б казати, що не з симпатії до самих форм цієї помсти ідеалізував поет своїх гайдамаків та їх провідників. Надто вже просто дивились на цей твір ті польські письменники, що бачили в «Гайдамаках» тільки прояв ненависті до поляків і через те не зважувалися перекласти цей твір на свою мову: вони знехтували слова самого поета, який у своїй поемі вболіває над кровавою різаниною:

Отаке-то було лиxo
По всій Україні!
Гірше пекла... А за віщo?
За що люде гинуть?
Того ж батька, такі ж діти,
Жити б та брататься!
Ні! Не вміли, не хотіли —
Треба роз'єднатися!

В «Епілозі» поет розповідає, що самі служачі-селянє «од страху, од жалю німіли», коли Шевченків дід оповідав про кроваві гайдамацькі подвиги, а в прозовій «Передмові» виразно каже, що в нього самого «серце болить», коли він про ці страхіття розказує, але він вважає це за потрібне: «нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай брататаються знову з своїми ворогами» і виразно підкреслює, що ці вороги — братні слав'янські народи,

Але, на думку поета, не лише Москва й Польща винні в недолі українського народу: вдумуючись в історію України, поет приходив до висновку, що винні були й самі українці, ті, що держали колись у своїх руках провід, мали владу й силу; винні честолюбці й усобники-гетьмані, винна старшина, що за-для власної користі поневолила свій народ. У святім обуренні на тих, що зрадили й зраджують свій народ, Шевченкова муза стає грізним обличителем не тільки сучасних панів-гнобителів, але і їхніх предків за їх історичні гріхи перед рідним краєм. Одначе, осуджуючи недолугих гетьманів і старшин-зрадників, Шевченко назавжди зберіг у своїй душі пошану й глибоку прихильність до гетьманщини, як до колишньої форми української державності, і до тих гетьманів, що, на його думку, стояли на висоті свого завдання, боролися за рідний край і за його свободу та незалежність; до таких належали в його очах Дорошенко, Мазепа й Полуботок («Заступила чорна хмару», «Іржавець», «Сон» (У всякого своя доля).

За найбільше лиxo сучасного йому життя України вважав Шевченко кріпацтво. Спомини власного життя, вражіння з подорожей на Україну 1843 і 1845—47 років весь час тримали перед очима його душі образ поневоленого рідного народу. образ того

пекла, в яке людська неправда обернула прекрасну країну, що могла б бути для людей справжнім раєм. В його душі вічно кипів бунт проти того укладу життя, коли було можливе таке панування людини над людиною, такий визиск чужої праці, такий страшний утиск, така самоволя. Велика частина поезій Шевченка — і то найкращих і найсильніших — присвячена змалюванню страхіть кріпацької неволі: «Відьма», «Княжна», «Сон» (На панщині пшеницю жала), «У нашім раї, на землі», «Якби ви знали, паничі» та інші. Осуджуючи кріпацтво, закликав поет сучасне йому панство «схаменутись», усунути страшну соціальну несправедливість і залагодити кривди, заподіяні народові; в своїм пророчім натхненні поет провидів у майбутньому грізну помсту народів мас і остерігав перед нею панів. Шевченко взагалі був непримиреним ворогом усякої неправди й неволі, і тому його уяву приваблювали постаті борців за правду і свободу і в чужих народів; він присвятив чудову поему Іванові Гусові, цьому чеському національному герою, давши величавий образ Гуса, як борця за народ і мученика за ідею. В поемі «Неофіти», написаній в дорозі з заслання, Шевченко чудово скопив дух первісного християнства і змалював величні постаті римських мучеників за віру. Щодо цієї поеми, слушно вважають, що тут під християнськими мучениками розумів поет сучасних йому борців і мучеників за політичну свободу в Росії.

Шевченко був з природи глибоко релігійний. Він дуже добре був ознайомлений з Біблією та Євангелією. Він розумів християнство, як ідею милосердя й любові, і тому його відштовхували сухі, закостенілі форми як римського католицтва з його стремлінням до панування над світом, так і московського православія, що стояло на службі царського режиму й нищило живе релігійне почуття народу. Шевченко вважав, що офіційну християнську релігію треба звільнити від чужих їй елементів і наблизити до її первісного стану. Критика слушно звернула увагу на те, що в поезії Шевченка багато «молитов», себто молитовних зворотів, і багато переспівів з Біблії. В своїй поемі на євангельські мотиви «Марія» Шевченко дав образ Ісусової Матері з погляду чисто людських відносин, як то кажуть, в раціоналістичному дусі, інакше, ніж про це навчає церковна догма. А проте, образ Марії вийшов чистий і непорочний, і Маті Божа показана як послідовниця науки свого Сина: коли розп'яли Христа, вона зібрала його учнів

І їх униніє, і страх
Розвіяла, мов ту половину,
Своїм святым огненным словом!
Ти дух святий свій пронесла
В їх душі вбогій!...

Певна річ, що громадськими мотивами не вичерпується поетична творчість Шевченка: він умів відчути й чисті радощі життя і красу природи. Як той старий кобзарь Перебендя, що

Заспіває про «Чалого» —
На «Горлицю» зверне,

що своїм чуйним ухом схоплює всі звуки світової гармонії і переливає в свої пісні, так і наш поет умів не тільки палати праведним гнівом проти неправди й неволі, але й змалювати ідилію літнього вечора на хуторі («Садок вишневий коло хати») або щасливу пару старих діда та баби в поемі «Наймичка». Леліючи в душі ідеал тихого щастя з любою дружиною, в малій хатиночці над Дніпром, і мріючи про нього навіть в останній поезії, сливе на передодні смерти писаній, поет бачив; круг себе лихо та сльози; його особиста недоля перепліталася з недолею цілого народу, і тому-то в ліриці Шевченка переважають мотиви смутку, жалю та гніву. Але несправедливо було б вважати музу Шевченкову тільки музою гніву й помсти: наш поет здолав здійнятись на найбільшу височінъ людського духа, — до ідеалу всепрощення. В найбільш трагічних його творах людина, яка терпить страшну кривду, мученик, прощає своєму ворогові, своєму мучителеві; сердечний москаль прощає своєму ворогові-panicеві, що звів його кохану дівчину; Гус молиться за своїх мучителів; християнські-мученики прощають своєму катові Неронові. Цей високий мотив — прощати ворогові в ім'я найвищої любові — ставить поезію Шевченка на найбільшу височінъ, якої коли досягла людська думка.

Окрім поезій, Шевченко написав ще й історичну драму «Назар Стодоля», що визначається високими художніми прикметами, дуже сценічна, і тому донині не сходить з репертуару українського театру. Написав Шевченко й кілька поезій мовою російською. Хоч вони стоять нижче від його українських поезій, але, наприклад, під деякими уступами його російської поеми «Тризна» не посorомився б підписатись і найбільший з російських поетів. Залишив Шевченко й кілька повістей, писаних також мовою російською. Писав він їх на засланні й писав російською мовою, як знаємо, поневолі. Російські повісті Шевченка, як і його російські поезії, не дорівнюють його поетичним творам рідною мовою. А проте, й вони мають не аби яку літературну вартість. І в них служить Шевченко тим самим ідеалам, що й у своїх поезіях: він виступає в них так само палким українським патріотом, ворогом кріпацтва, рекрутчини та інших сумних явищ тодішнього українського життя, виступає проповідником гуманності й стає в обороні всіх понижених та покривджених. Зміст повістей брав він виключно з українського життя, й вони дають яскраві картини з побуту кріпацької України першої половини XIX століття. Крім того, вони дають ще багатий матеріал для біографії самого поета, бо в деяких з них (головно в повісті «Художник») Шевченко змалював своє власне життя за молодих літ. Всього написав Шевченко дев'ять

повістей: «Художник», «Наймичка», «Варнак», «Княгиня», «Музика», «Нещасний», «Капітанша», «Близнята», «Прогулька з приемністю і не без моралі».

З Шевченка був не тільки геніальний поет: природа наділила його ще великим хистом до малювання і талантом співака. Ті, хто чув його спів (В. Білозерський, П. Куліш, М. Максимович), в один голос кажуть, що ніхто краще за Шевченка не вмів співати українських народніх пісень. Щодо художницького таланту Шевченка, то його слава, як поета, заслонила була його творчість на полі мальарства; тільки в недавні часи, коли почалися спеціальні наукові досліди над мистецькою спадщиною Шевченка, визнано за ним велику вартість, як за мальarem, рисувальником і гравером, а тому Шевченко мусить зайняти визначне місце також в історії українського мистецтва. Як відомо нам з біографії Шевченка, мистецький талант виявився у нього дуже рано та розвинувся в ньому зовсім самостійно, так що, коли через зустріч з Сошенком, нові знайомства і викуп з кріпацької неволі він зміг вступити до Академії Мистецтва, він дивував усіх своїми художніми працями, як рисувальник і портретист-аквареліст. Він став улюбленим учнем Брюлова і сам дуже поважав свого вчителя, величаючи його «Карлом Великим». Вплив Брюлова, його класична, або «академічна» манера позначились на Шевченкові в його працях, особливо олійними фарбами («Катерина», деякі портрети), але олійними фарбами Шевченко малював мало, і не в цьому була його сила, як мистця. Він дуже багато малював аквареллю, сепією і тушом, і в цих малюнках, особливо в портретах був зовсім оригінальний і досяг високого мистецтва. Вже в перші роки свого перебування в Академії Шевченко придбав собі славу доброго портретиста й ілюстратора. Йому навперейми замовляли портрети ріжні заможні люди, головно земляки, а його ім'я ставилося на проспектах ілюстрованих ним видань, як ім'я «відомого художника». Сюжети для своїх малюнків особливо охоче брав Шевченко з української історії. Бажаючи спопуляризувати в мистецтві рідну старовину, Шевченко задумав видати альбом «Живописная Украина» і 1844 р. видав перший випуск, що складався з шести малюнків, переданих гравюрою: «Судня рада», «Дари в Чигирині 1649 року», «Казка», «Старости», «Видубецький монастиръ», «У Київі».

Діставши 1845 р. посаду художника при Київській Археографічній Комісії, з дорученням змальовувати пам'ятки старовини, Шевченко об'їхав цілий ряд цікавих з історичного погляду місцевостей Полтавщини, Київщини й Волині і змалював багато церков, старих будівель і взагалі останків старовини. Полтава, Переяслав, Прилука, Пирятин, Суботів, Чигирин, Почаїв та інші місцевості дали багатий матеріял для акварельних і сепійних малюнків української старовини. Перед самим своїм арештом дістав був

Шевченко призначення також на посаду професора малювання в київському університеті. Але не довелося йому там працювати, як не довелося й поїхати до Італії для удосконалення свого таланту, про що марив Шевченко і на що його приятелі давали йому кошти.

Заслання Шевченка особливо тяжке було для нього тим, що йому забороняли там не тільки писати, але й малювати. Правда, ця заборона іноді порушувалась, і в Оренбурзі, і особливо під час експедиції на Аральське море, Шевченко брався за малювання, але ця випадкова робота, під вічним страхом кари за неї, не могла задоволити мистця, і він, вертаючись з заслання, вважав ці десять літ, проведених в неволі, за пропащі для свого мистецького розвитку. Та проте мистецьким здобутком невільницької праці Шевченка була колекція коло 300 малюнків — краєвидів Аральського моря та його побережжя, сценок з кіргізького побуту й казармного життя.

Збираючись покинути Новопетровський форт, Шевченко вже не вірив у можливість для себе далі працювати над малюванням і рішив віддатись гравюрі, т. зв. офорту, що особливо приваблював його, як засіб для популяризації великих творів мистецтва. В своїму щоденнику Шевченко записав 26-го червня 1857 р. дуже характеристичне признання: «бути добрим гравером, — писав він, — це значить сприяти поширенню прекрасного й повчаючого серед громади, отже — бути корисним людям і угодним Богові. Найкраще й найблагородніше завдання гравера! Скільки чудових творів, доступних тільки багачам, марнувалось би в понурих галереях без чудодійного різця!» Цілий рік по повороті до Петербургу працював Шевченко над офортами і за дві гравюри (одна з картини Рембрандта, друга з картини Лебедєва) дістав ступінь академіка. Він і оселився в самій Академії, де мав і свою окрему майстерню.

Всього Шевченко зробив понад 30 офортів. З них частина в чужих картин, частина з власних, кілька портретів і автопортретів. В своєму способі гравюри офортом Шевченко був новатором у Росії. Він працював зовсім самостійно і за вчителя мав хіба що великого голандського майстра Рембрандта, наслідуючи його манеру світляних ефектів — контрастів світла й тіні. Всі знавці-спеціялісти, що писали за Шевченка, як за гравера, високо ставлять його офорти і підкреслюють, що своїми гравюрами він відродив в українському мистецтві цю прекрасну його галузь, яка процвіла була пишним цвітом за доби Мазепи наприкінці XVII і на початку XVIII століття.

Д. Дорошенко.

К О Б З А Р Ъ

До 1838 р.

Причинна¹⁾.

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.
І блідий місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав, —
Неначе човен в синім морі,
То виринав, то потопав.
Ще треті піvnі не співали,
Ніхто ніде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались,
Та ясень раз-у-раз скрипів.

В таку добу під горою,
Біля того гаю,
Що чорніє над водою,
Щось біле блукає.
Може, вийшла русалонька
Матері шукати,
А, може, жде козаченька,
Щоб залоскотати²⁾.

Не русалонька блукає:
То дівчина ходить,
Й сама не ана (бо причинна³⁾),
Що такеє робить.
Так ворожка поробила,
Щоб менше скучала,
Щоб, бач, хóдя⁴⁾ опівночі,
Спала й виглядала
Козаченька молодого,
Що торік покинув.
Обіця вся вернутися,
Та, мабуть, і згинув!
Не китайкою⁵⁾ покрились
Козацькі очі,
Не вимили біле личко
Слізоньки дівочі:
Орел вийняв карі очі
На чужому полі,
Біле тіло вовки з'їли —
Така його доля!

¹⁾ „Причинна“ належить до балад, до того роду поетичних творів, що був так поширеній у світовій літературі з кінця XVIII ст., коли запанував у ній романтичний напрямок з його нахилем до всього незвичайного, фантастичного, страшного. Устна народна поезія, що до неї саме тоді прокинувся інтерес, давала багатий запас тем і сюжетів для балад. Шевченкові балади („Причинна“, „Тополя“, „Русалка“, „Лілея“ та інші) своїми високо мистецькими прикметами можуть сміливо зайняти одне з перших місць у світовій літературі серед поетичних творів цього роду.

²⁾ народне повір'я, що русалки виходять з води на берег і залоскочують перехожих людей до смерті.

³⁾ причинна — така, що тій щось причинено, заподіяно, і вона стає мов не при собі, втративши свідомість.

⁴⁾ хода — стара форма, замісць: ходячи. Ця форма зустрічається у Шевченка доволі часто.

⁵⁾ китайка — червона шовкова тканина. Нею вкривали очі або взагалі тіло вбитих козаків. Тому її називали її „заслугою козацькою“. Червоний колір з споконвічних часів уважався на Україні за колір жалоби.

Дарма що-ніч дівчинонка
Його виглядає...
Не вернеться чорнобривий
Тай не привітає,

Не розплете довгу косу,
Хустку не зав'яже,
Не на ліжко — в домовину
Сиротою ляже!

Така її доля... О, Боже мій милий!
За що ж Ти караєш її молоду?
За те, що так щиро вона полюбила
Козацькі очі? Прости сироту!
Кого ж їй любити? Ні батька, ні ненъки:
Одна, як та пташка в далекім краю.
Пошли ж Ти їй долю, — вона молоденька, —
Бо люде чужій її засміють.
Чи винна ж голубка, що голуба любить?
Чи винен той голуб, що сокіл убив?
Сумує, воркує, білим світом нудить,
Літає, шукає, дума — заблудив.
Щаслива голубка: високо літає,
Полине до Бога — милого питати.
Кого ж сиротина, кого запитає?
І хто їй розкаже, і хто теє знає,
Де милий ночує: чи в темному гаю?
Чи в бистрім Дунаю¹⁾ коня напував?
Чи, може, з другою, другую кохає,
Її, чорнобриву, уже забува?
Як би то далися орлинії крила —
За синім би морем милого найшла:
Живого б любила, другу б задушила,
А до неживого у яму б лягla!
Не так серце любить, щоб з ким поділиться,
Не так воно хоче, як Бог нам дає:
Воно жити не хоче, не хоче журиться.
„Журись!“ каже думка, жалю завдає.
О, Боже мій милий! Така Твоя воля,
Таке її щастя, така її доля!

Вона все ходить, з уст ні пари.
Широкий Дніпр не гомонить;
Розбивши вітер чорні хмари,
Ліг біля моря одпочити;
А з неба місяць так і сяє;
І над водою, і над гаєм —
Кругом, як в усі²⁾, все мовчить...
Аж гульк — з Дніпра повиринали
Малій діти сміючись.

¹⁾ Дунай дуже часто згадується в українській народній поезії для означення великої річки взагалі.

²⁾ народня приказка: „тихо, як в усі“.

„Ходімо гріться!“ — закричали:
„Зійшло вже сонце!“ (Голі скрізь,
З осокі¹) коси, бо дівчата) . . .
„Чи всі ви тута?“ — кличе мати:
„Ходім шукати вечеряти.

Пограємось, погуляймо
Та пісеньку заспіваймо!
„Ух! ух!

Солом'яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила.

Місяченку!
Наш голубоночку!
Ходи до нас вечеряти:
У нас козак в очереті,
В очереті в осоці,
Срібний перстень на руці;
Молоденький, чорнобровий, —
Знайшли вчора у діброві.
Світи довше в чистім полі,
Щоб нагулятись доволі!
Поки відьми ще літають,
Поки піvnі не співають²),
Посвіти нам!.. Он щось ходить!
Он під дубом щось там робить!

Ух! ух!

Солом'яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила“.

Зареготались нехрещені . . .
Гай обізвався; галас, зик —
Орда³ мов ріже. Мов скажені,
Летять до дуба . . . нічичирк!

Схаменулись нехрещені,
Дивляться: мелькає,
Щось лізе вверх по стовбуру
До самого краю.
Ото ж тая дівчиночка,
Що сонна блудила:
Отаку то їй причину
Ворожка зробила!

На самий верх на гилляці
Стала — в серце коле.
Подивилася на всі боки,
Та й лізе додолу.
Кругом дуба русалоньки
Мовчки дожидали;
Взяли її, сердешную,
Тай залоскотали.

¹⁾ осока — висока трава, що росте на болотах або взагалі над водою.

²⁾ народне повір'я, що відьми і взагалі нечиста сила з'являються тільки між північчю й третіми півнями.

³⁾ орда — татарська; пам'ять про татарські напади з галасом, криком, різаниною довго жила серед народу.

Довго, довго дивувались
На її уроду . . .
Треті півні: „кукуріку!“ —
Шелеснули в воду.

Защебетав жайворонок,
Угору летючи;
Закувала зозуленька,
На дубу сидючи;
Защебетав соловейко, —
Пішла луна гаєм;
Червоніє за горою;
Плугатарь співає.
Чорніє гай над водою,
де ляхи ходили;
Засиніли понад Дніпром
Високі могили;
Пішов шелест по діброві,
Шепчути густі лози;
А дівчина спить під дубом
При битій дорозі.
Знать, добре спить, що не чує,
Як кує зозуля,
Що не лічить, чи довго жить . . .
Знать, добре заснула.

А тим часом із діброви
Козак виїзжає;
Під ним коник вороненький
Насилу ступає.
„Ізнемігся, товариш!
Сьогодні спочинем:
Близько хата, де дівчина
Ворота одчинить.
А, може, вже одчинила
Не мені, — другому . . .
Швидче, коню, швидче, коню,
Поспішай додому!“

Утомився вороненький,
Іде, спотикнеться, —
Коло серця козацького
Як гадина в'ється.
„Ось і дуб той кучерявий . . .
Вона! Боже милий!
Бач, заснула виглядавши,
Моя сизокрила!“

Кинув коня та до неї:
„Боже ти мій, Боже!“
Кличе її та цілує . . .
Ні, вже не поможе!
„За що ж вони розлучили
Мене із тобою?“
Зареготавсь, розігнався —
Та в дуб головою!

Ідуть дівчата в поле жати
Та, знай, співають ідучи,
Як провожала сина мати,
Як бивсь татарин уночі.
Ідуть . . . Під дубом зелененьким
Кінь замордований стоїть,
А біля його молоденький
Козак та дівчина лежить.
Цікаві (ніде правди діти!)
Підкралися, щоб ізлякати;
Коли подивляться, що вбитий, —
З переполоху ну втікати!

Збіралися подруженьки —
Слізоньки втирають;
Збіралися товариши
Та ями копають.

Прийшли попи з корогвами,
Задзвонили дзвони;
Поховали громадою,
Як слід, по закону.
Насипали край дороги
Дві могили в житі;
Нема кому запитати,
За що іх убито.
Посадили над козаком
Явір та ялину,
А в головах у дівчини
Червону калину.
Прилітає зозуленька
Над ними кувати;
Прилітає соловейко
Що-ніч щебетати, —
Виспівує та щебече,
Поки місяць зійде,
Поки тії русалоньки
З Дніпра грітись вийдуть.

(1838)
Петербург.

Вітре буйний, вітре буйний!
Ти з морем говориш;
Збуди його, заграй ти з ним,
Спитай синє море!
Воно знає, де мій милий,
Бо його носило;
Воно скаже, синє море,
Де його поділо.

Коли милого втопило —
Розбий синє море!
Піду шукать миленького,
Втоплю своє горе.
Найду його — пригорнуся,
На серці зомлію.
Тоді, хвиле, неси з милим,
Куди вітер віє!

Коли ж милий на тім боці, —
Буйнесенський, знаєш,
Де вінходить, що він робить:
Ти з ним розмовляєш;
Коли плаче, то й я плачу;
Коли ні — співаю;

Коли ж згинув чорнобривий,
То й я погибаю.
Тоді неси мою душу
Червоною калиною
Постав на могилі!
Буде легше в чужім полі
Сироті лежати;
Буде над ним його мила
Квіткою стояти.

I квіткою й калиною
Цвісти над ним буду,
Щоб не пеклό чуже сонце,
Не топтали люде.
Увечері посумую,
А вранці поплачу;
Зійде сонце — утру сльози,
Ніхто й не побачить.

Вітре буйний, вітре буйний!
Ти з морем говориш;
Збуди його, заграй ти з ним,
Спитай синє море!..

(1838)
Петербург.

На вічну пам'ять Котляревському¹⁾.

Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину;
Над водою гне з вербою
Червону калину.
На калині одиноке
Гніздечко гойдá.
А де ж дівся соловейко?
Не питай: не знає!
Згадай лихо, — то й байдуже:
Минулось, пропало;
Згадай добре, — серце в'яне:

Чому не осталось?
Ото ж гляну та й згадаю:
Було, як смеркає,
Защебече на калині, —
Ніхто не минає:
Чи багатий, кого доля,
Як мати дитину,
Убірає, доглядає, —
Не мине калину;
Чи сирота, що досвіта
Встає працювати, —

¹⁾ Іван Котляревський (народився 1769 р., помер 1838 р. у Полтаві) — батько нової української літератури. Він перший видав книгу народньою українською мовою — поему „Енеїда“ — 1798 року. Крім того, написав ще опера „Наташка Полтавка“ (вперше виставлену на сцені у Полтаві 1819 р.) і водевіль (жарт) „Москаль-Чарівник“. 1903 року Котляревському поставлено у Полтаві пам'ятник. Шевченко, як це видно з друкованої тут його поезії, а також в його повісті „Близнята“, дуже шанував Котляревського.

Опиниться, послухає,
Мов батько та мати
Розпитують, розмовляють:
Серце б'ється, любо,
І світ Божий, як Великдень,
І люде, як люде!
Чи дівчина, що милого
Що-день виглядає,
В'яне, сохне сиротою,

Де дітись, не знає, —
Піде на шлях подивитись,
Поплакати в лози:
Зашебече соловейко, —
Сохнуть дрібні слози;
Послухає, усміхнеться,
Піде темним гаєм, —
Ніби з милим розмовляла . . .
А він, знай, співає,

Та дрібно, та рівно, як Бога благає.
Поки вийде злодій на шлях погулять
З ножем у халяві — піде луна гаєм,
Піде та й замовкне: на що щебетать?
Запеклу душу злодія не спинить,
Тілько стратить голос, добру не навчить;
Нехай він лютує, поки сам загине,
Поки безголов'я ворон прокричить.

Засне долина, на калині
І соловейко задріма.
Повіє вітер по долині,
Пішла дібровою луна;
Луна гуляє, — Божа мова.
Встануть сердеги¹⁾ працювати,
Корови підуть по діброві,
Дівчата вийдуть воду брати,
І сонце гляне — рай та й годі!
Верба сміється, свято скрізь!
Заплаче злодій, лютий злодій.
Було так перш, — тепер дивись:

Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину;
Над водою гне з вербою
Червону калину;
На калині одиноче
Гніздечко гойдаб.
А де ж дівся соловейко?
Не питай: не знає!
Недавно, недавно²⁾ у нас в Україні
Старий Котляревський отак щебетав;
Замовк неборака, сиротами кинув
І гори і море, де перше витав,

¹⁾ селяне-кріпаки.

²⁾ Котляревський помер 29-го жовтня 1838 року, і ще на прикінці того року Шевченко написав цей свій твір.

Де ватагу пройдисвіта¹⁾
Водив за собою, —
Все осталось, все сумує,
Як руїни Трої²⁾.
Все сумує, — тілько слава
Сонцем засіяла;
Не вмре кобзарь, бо на віки
Його привітала.
Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люде;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!

Праведная душа! Прийми ж мою мову,
Не мудру та щиру, — прийми, привітай!
Не кинь сиротою, як кинув діброви,
Прилини до мене хоч на одно слово
Та про Україну мені заспівай!
Нехай усміхнеться душа на чужині,
Хоч раз усміхнеться, дивлючись, як ти
Всю славу козацьку³⁾, за словом єдиним,
Переніс в убогу хату сироти.
Прилинь, сизий орле, бо я одинокий
Сирота на світі, в чужому краю;
Дивлюся на море широке, глибоке,
Поплив би на той бік⁴⁾, — човна не дають!
Згадаю Енея, згадаю родину,
Згадаю, — заплачу, як тая дитина;
А хвилі на той бік ідуть та ревуть.
А, може, я й темний, нічого не бачу,
Злая доля, може, по тім боці⁵⁾ плаче?
Сироту усюди люде осміють!

¹⁾ пройдисвіт — це Еней, що його оспівує Котляревський в „Енеїді“; він водив ватагу троянців.

²⁾ Троя — місто в Малій Азії над Дарданельською протокою Багато літ перед Різдвом Христовим греки, за народнім переказом, пішли походом на Трою, облягали її десять років і нарешті здобули хитрощами й спалили. Частина троянців з своїм ватажком Енеєм утікла на човнах аж до Італії і після ріжких пригод заложила там нове царство — римське. Так оповідали народні римські перекази. На підставі цих переказів славний римський поет Вергілій написав поему „Енеїда“, де змалював пригоди Енея під час його блукання по морю і на суходолі в Латинській землі — в Італії. Котляревський перелицовував „Енеїду“ на нашу мову: під троянцями не тяжко вгадати запорожців та їх блукання після того, як москалі зруйнували Січ, і взагалі, описуючи ніби троянців, Котляревський змалював українське життя другої половини XVIII ст. Під „руїнами Трої“ розумів він руїни Січі Запорожької.

³⁾ Котляревський в „Енеїді“ нераз згадує про славні часи козаччини і Гетьманщини.

⁴⁾ на той бік — себто додому, на Україну, що від неї поета відділяє ніби ціле море, і він не може туди дістатися.

⁵⁾ по тім боці — знов таки — в рідному краю, на Україні.

Нехай би сміялись, та там море грає,
Там сонце, там місяць ясніше сія,
Там з вітром могила в степу розмовляє,
Там не одинокий з нею був би й я.

Праведная душе! Прийми мою мову,
Немудру та щиру, — прийми, привітай!
Не кинь сиротою, як кинув діброви,
Прилини до мене хоч на одно слово
Та про Україну мені заспівай!

(1838)
Петербург.

Тече вода в синє море,
Та не витікає;
Шука козак свою долю,
А долі немає.
Пішов козак світ-за-очі;
Грає синє море, —
Грає серце козацьке,
А думка говорить:

„Куди ти йдеш, не спитавшись?
На кого покинув
Батька, неніку старенькую,
Молоду дівчину?

На чужині не ті люде,
Тяжко з ними жити;
Ні з ким буде поплакати,
Ні поговорити“.

Сидить козак на тім боці, —
Грає синє море.
Думав: доля зустрінеться, —
Спіткалося горе.
А журавлі летять собі
На той бік ключами.
Плаче козак — шляхи биті
Заросли тернами.

(1838)
Петербург.

Катерина.

(В. А. Жуковському на пам'ять 22-го квітня 1838 р.)¹⁾

I.

Кохайтесь, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі — чужі люде,
Роблять лихо з вами.
Москаль любить жартуючи,

Жартуючи кине;
Піде в свою Московщину,
А дівчина гине,
Як би сама, ще б нічого,
А то й стара мати,

¹⁾ Василь Андріевич Жуковський — відомий російський поет, що допоміг Шевченкові визволитися з кріпацької неволі, і наш поет на спомин цього радісного дня — 22-го квітня 1838 р. — присвятив йому свою поему. Жуковський був нешлюбним сином російського офіцера й полоненої дівчини — туркени, і може бути, що Шевченко з розмислом присвятив свій твір поетові, який добре розумів становище „байстрят“, таких, як Івась, син москаля й Катерини.

Що родила на світ Божий,
Мусить погибати.
Серце в'яне співаючи,
Коли знає, за що;
Люде серця не спитають,
А скажуть: „ледащо!“
Кохайтесь ж, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі — чужі люди,
Сміються над вами.

Не слухала Катерина
Ні батька, ні неньки,
Полюбила москалика,
Як знало серденько.
Полюбила молодого,
В садочок ходила,
Поки себе, свою долю
Там занапостила.
Кличе мати вечеряти,
А донька не чує:
Де жартує з москаликом,
Там і заночує.
Не дві ночі карі очі
Любо цілуvalа,
Поки слава на все село
Недобрая стала.
Нехай собі злій люде,
Що хотять, говорять:
Вона любить, то й не чує,
Що вкрадлося горе.

Прийшли вісти недобрії, —
В поход затрубили;
Пішов москаль в Туреччину, —
Катрусьо накрили.
Не вчилася, та й байдуже,
Що коса покрита:
За милого, як співають,
Любо й потужити.
Обіцяється чорнобривий,
Коли не загине,
Обіцяється вернутися, —

Тоді Катерина
Буде собі московкою¹⁾ ,
Забудеться горе;
А поки-що, нехай люде,
Що хотять, говорять.
Не журиться Катерина —
Слізоньки втирає,
Що дівчата на улиці
Без неї співають.
Не журиться Катерина —
Вмиється сльозою,
Візьме відра опівночі,
Піде за водою,
Щоб вороги не бачили;
Прийде до криниці,
Стане собі під калину,
Заспіває „Гриця“²⁾.
Виспівує, вимовляє,
Аж калина плаче.
Вернулася — і раденька,
Що ніхто не бачив.

Не журиться Катерина
І гадки не має!
У новенькій хустиночці
В вікно виглядає.
Виглядає Катерина . . .
Минуло пів року, —
Занудило коло серця,
Закололо в боку.
Нездужає Катерина,
Ледве-ледве диші . . .
Вичуняла, та в запічку
Дитину колише.
А жіночки лиxo дзвоняять,
Матері глузують,
Що москалі вертаються
Та в неї почують:
— „В тебе дочка чорнобрива,
Та ще й не єдина,
А муштрує у запічку
Московського сина . . .
Чорнобривого придбала . . .

¹⁾ московками називав наш народ солдатських жінок.

²⁾ Пісня про Гриця (Ой, не ходи, Грицю, та на вечорниці) дуже розповсюджена по всій Україні. Зложеня була ще десь у XVII ст., коли дівчина Маруся Чураївна отруїла парубка Гриця,

Мабуть, сама вчила . . .“
Бодай же вас, цокотухи,
Та злідні побили,
Як ту матірь, що вам на сміх
Сина породила!

Катерино, серце мое!
Лишенько з тобою!
Де ти в світі подінешся
З малим сиротою?
Хто спитає, привітає
Без милого в світі?
Батько-мати — чужі люди,
Тяжко з ними жити!

Вичуняла Катерина;
Одсуне кватирку,
Поглядає на улицю,
Колище дитинку;
Поглядає — нема, нема!
Чи то ж і не буде?
Пішла б в садок поплакати,
Так дивляться люде.
Зайде сонце, — Катерина
По садочку ходить,
На рученьках носить сина,
Очиці поводить:
„Отут з муштри виглядала,
Отут розмовляла,
А там... а там... сину, сину!..“
Ta й не доказала.

Зеленіють по садочку
Черешні та вишні;
Як і перше виходила,
Катерина вийшла.
Вийшла, та вже не співає,
Як перше співала,
— Як москаля молодого

В вишник дожидала.
Не співає чорнобрива,
Клене свою долю;
А тим часом вороженьки
Чинять своюю волю, —
Кують речі недобрий.
Що має робити?

Як би милий-чорнобривий, —
Умів би спинити . . .
Так далеко чорнобривий,
Не чує, не бачить,
Як вороги сміються їй,
Як Катруся плаче.
Може, вбитий чорнобривий
За тихим Дунаєм;
А може — вже в Московщині
Другую кохає!
Ні, чорнявий не убитий,
Він живий, здоровий . . .
А де ж найде такі очі,
Такі чорні брови?
На край світа, в Московщині,
По тім боці моря,
Нема ніде Катерини, —
Ta здалась на горе! ..
Вміла мати брови дати,
Карі оченята,
Ta не вміла на сім світі
Щастя-долі дати.
A без долі біле личко —
Як квітка на полі:
Пече сонце, гойдá вітер,
Рве всякий по волі.
Умивай же біле личко
Дрібними сльозами,
Bo вернулись москалики
Іншими шляхами.

II.

За сльозами ледве-ледве
Вимовляє доні:

— „Що, весілля, доню моя?
A де ж твоя пара?
De світилки з друженьками,

Старости, бояри?
В Московщині, доню моя!
Іди ж їх шукати
Та не кажи добрим людям,
Що є в тебе мати.
Проклятий час-годинонька,
Що ти народилася!
Як би знала, до схід сонця
Була б утопила:
Здалась тоді б ти гадині,
Тепер — москалеві . . .
Доню моя, доню моя,
Цвіте мій рожевий!
Як ягідку, як пташечку,
Кохала, ростила
На лишенко . . . Доню моя!
Що ти наробыла? . . .
Оддячила! . . . Іди ж, шукай
У Москві свекрухи!
Не слухала моїх річей,
То її послухай!
Іди, доню, найди її,
Найди, привітайся,
Будь щаслива в чужих людях,
До нас не вертайся!
Не вертайся, дитя мое,
З далекого краю! . . .
А хто ж мою головоньку
Без тебе сховає?
Хто заплаче надо мною,
Як рідна дитина?
Хто посадить на могилі
Червону калину?
Хто без тебе грішну душу
Поминати буде?
Доню моя, доню моя,
Дитя мое любе!
Іди од нас! . . .

Ледве-ледве

Поблагословила:
„Бог з тобою!“ — та, як мертвa,
На діл повалилась.

Обізвався старий батько:
— „Чого ждеш, небого?“

Заридала Катерина,
Та бух йому в ноги:
— „Прости мені, мій батечку,
Що я наробыла!
Прости мені, мій голубе,
Мій соколе милий!“
— „Нехай тебе Бог прощає
Та добрій люде!
Молись Богу та йди собі —
Мені легше буде“.

Ледве встала, поклонилась,
Вийшла мовчки з хати;
Осталися сиротами
Старий батько й мати.
Пішла в садок у вишневий,
Богу помолилася,
Взяла землі під вишнею,
На хрест¹⁾ почепила;
Промовила: „Не вернуся!
В далекому краю
В чужу землю чужі люде
Мене заховають;
А своеї ця крихотка
Надо мною ляже
Та про долю, мое горе,
Чужим людям скаже . . .
Не розказуй, голубонько,
Де б не заховали,
Щоб грішної на сім світі
Люде не зaimали!
Ти не скажеш . . . ось хто скаже,
Що я його мати!
Боже ти мій! Лихо мое!
Де мені сховатись?
Заховаюсь, дитя мое,
Сама під водою,
А ти гріх мій спокутуєш
В людях сиротою,
Безбатченком! . . .“

Пішла селом,
Плаче Катерина;
На голові хустиночка,
На руках дитина.
Вийшла з села, — серце ние;

¹⁾ на той хрест, що носила на собі на грудях; звичай наших людей — брати з собою грудочку рідної землі, мандруючи кудись до чужого краю.

Назад подивилася,
Покивала головою,
Та й заголосила.
Як тополя, стала в полі
При битій дорозі;
Як роса та до схід сонця,
Покапали слози.
За слезами за гіркими
І світа не бачить,
Тілько сина пригортає,
Цілує та плаче.
А воно, як янголятко,
Нічого не знає,
Маленькими ручицями
Пазухи шукає.
Сіло сонце, зва діброви
Небо червоніє;
Утерлася, повернулась,
Пішла... тілько мріє.
В селі довго говорили
Дечого багато,
Та не чули вже тих річей
Ні батько, ні мати...

* * *

Отаке-то на сім світі
Роблять людям люде!
Того в'яжуть, того ріжуть,
Той сам себе губить...
А за віщо? Святий знає!
Світ, бачся, широкий,
Та нема де прихилитись
В світі одиноким.

Кричать сови, спить діброва,
Зіроньки сіяють;
Нонад шляхом, щирицею¹⁾
Ховрашки гуляють.
Спочивають добрі люде;
Що кого втомило:
Кого щастя, кого слози, —
Все нічка покрила,
Всіх покрила темнісінька,
Як діточок мати.

Тому доля запродала
Од краю до краю,
А другому оставила
Те, де заховають.
Де ж ті люде, де ж ті добрі,
Що серце збіралось
З ними жити, іх любити?
Пропали, пропали!

Єсть на світі доля,
А хто її знає?
Єсть на світі воля,
А хто її має?
Єсть люде на світі —
Сріблом-злотом сяють;
Здається, панують,
А долі не знають, —
Ні долі, ні волі!
З нудьгою та з горем
Жупан надівають,
А плакати — сором.
Возьміть срібло-злато,
Та будьте багаті,
А я возьму слози —
Лихо виливати;
Затоплю недолю
Дрібними слезами,
Затопчу неволю
Босими ногами!
Тоді я веселій,
Тоді я багатий,
Як буде серденько
По волі гуляти!

III.

Де ж Катрусю пригорнула?
Чи в лісі, чи в хаті?
Чи на полі під копою
Сина забавляє?
Чи в діброві зпід колоди
Вовка виглядає?
Бодай же вас, чорні брови,
Нікому не мати,
Коли за вас таке лихо
Треба одбувати!

¹⁾ щириця — придорожня трава, схожа на лободу, т. зв. амарант.

А що дальше спіткається?
Буде лиxo, буде!
Зустрінуться жовті піски
І чужії люде,
Зустрінеться зіма люта . . .
А той — чи зустріне,
Що пізнáє Катерину,
Привітає сина?
З ним забула б чорнобрива
Шляхи, піски, горе:
Він, як мати, привітає,
Як брат, заговорить . . .

Побачимо, почуємо . . .
А поки — спочину,
Та тим часом розпитаю
Шлях на Московщину.
Далекий шлях, пани-брать! —
Знаю його, знаю!
Аж на серці похолоне,
Як його згадаю.
Попоміряв і я колись, —
Щоб його не мірять! . . .
Розказав би про те лиxo,
Та чи то ж повірять?
„Бреше“, скажуть, „сякий-такий!“
(Звичайно, не в очі)
А так тілько псує мову
Та людей мороочить“.
Правда ваша, правда, люде!
Та й на що те знати,
Що слізами перед вами
Буду виливати?
На що воно? У всякого
І свого чимало.
Цур же йому! . . . А тим часом
Кете лиш кресало
Та тютюну, щоб, знаєте,
Дома не журились;

Бач, на що здалися карі оченята:
Щоб під чужим тином слізози виливати!
Ото ж то дивіться та кайтесь, дівчата,

А то лиxo розказуватъ,
Щоб бридке приснилось!
Нехай його лихий візъме!
Лучче ж поміркую,
Де-то моя Катерина
З Івасем мандрує.

За Київом та за Дніпром,
Попід темним гаєм,
Ідуть шляхом чумаченьки,
„Пугача“¹⁾ співають. —
Іде шляхом молодиця, —
Мусить бути, з прощи.
Чого ж смутна, невесела,
Заплакані очі?
У латаній свитиночці,
На плечах торбина,
В руці цілок²⁾, а на другій —
Заснула дитина.
Зустрілася з чумаками,
Закрила дитину,
Питається: — „Люде добрі!
Де шлях в Московщину?“
— „В Московщину? Оцей самий.
Далеко, небого?“
— „В саму Москву. Христа ради
Дайте на дорогу!“
Бере шага, аж труситься:
Тяжко його брати!
Та й на вішо? . . . А дитина?
Вона ж його мати . . .
Заплакала, пішла шляхом,
В Броварях³⁾ спочила,
Та синові за гіркого⁴⁾
Медянник купила . . .
Довго-довго сердешная
Все йшла та питала;
Було й таке, що під тином
З сином очувала . . .

¹⁾ Народня пісня „Ой, сів пугач на могилі та й крикнув він: пугу!“

²⁾ цілок — палиця або кий.

³⁾ село недалеко від Києва на лівому боці Дніпра; перша поштова станція на старому шляху з Києва до Москви.

⁴⁾ за того шага, що дали Катерині чумаки.

Щоб не довелося москаля шукать,
Щоб не довелося, як Катря шукає . . .
Тоді не питайте, за що люди лають,
За що не пускають в хату ночувати.

Не питайте, чорнобриві,
Бо люде не знають;
Кого Бог кара на світі,
То й вони карають . . .
Люде гнуться, як ті лози,
Куди вітер віє;
Сиротині сонце світить —
Світить, та не гріє . . .
Люде б сонце заступили,
Як би мали силу,
Щоб сироті не світило,
Сльози не сушило.
А за віщо, Боже милий?
За що світом нудить?
Що зробила вона людям?

Чого хотять люде?
Щоб плакала . . . Серце мое!
Не плач, Катерино!
Не показуй людям сльози,
Терпи до загину!
А щоб личко не марніло
З чорними бровами,
До схід сонця, в темнім лісі
Умийся сльозами!
Умишся — не побачать,
То й не засміться;
А серденько одпочине,
Поки сльози ллються.

Оtake-то лихо, бачите, дівчата!
Жартуючи, кинув Катрусьо москаль.
Недоля не бачить, з ким йї жартувати,
А люде хоч бачать, та людям не жаль.
„Нехай“, кажуть, „гине ледача дитина,
Коли не зуміла себе шанувати!“
Шануйтесь ж, любі, в недобру годину,
Щоб не довелося москаля шукать!

Де ж Катруся блудить?
Попід тинню ночувала,
Раненько вставала,
Поспішала в Московщину;
Аж гульк — зіма впала.
Свище полем завірюха;
Іде Катерина
У лицаках — лихо тяжке! —
І в одній свитині.
Іде Катря, шкандибає;
Дивиться — щось mrіє . . .
Либонь, ідуть москалики . . .
Лихо! . . . серце мліє . . .
Полетіла, зустрілася,
Пита: „Чи немає
Мого Івана чорнявого?“
А ті: „Мы не знаем“.
І, звичайно, як москалі,

Сміються, жартують:
„Ай, да баба! Ай, да наши!
Кого не надуют!“
Подивилась Катерина:
— „І ви, бачу, люде!
Не плач, сину, мое лихо, —
Що буде, то й буде!
Піду дальше, — більш ходила..
А, може, й зустріну;
Оддам тебе, мій голубе,
А сама — загину!“

Реве, стогне хуртовина,
Котить, верне полем;
Стойти Катря серед поля,
Дала сльозам волю.
Утомилася завірюха,
Де-де позіхає;

Ще б плакала Катерина,
Та сліз більш немає.
Подивилась на дитину:
Умите сльозою
Червоніє, як квіточка
Вранці під росою.
Усміхнулась Катерина,
Тяжко усміхнулась:
Коло серця — як гадина
Чорна повернулась.
Кругом мовчки подивилась;
Бачить: ліс чорніє,
А під лісом, край дороги,
Либонь, курінь мріє.
„Ходім, сину, смеркається . . .

Коли пустять — в хату,
А не пустять, то й на дворі
Будем ночувати.
Під хатою заночуєм,
Сину мій Іване!
Де ж ти будеш ночувати,
Як мене не стане?
З собаками, мій синочку,
Кохайся на двобрі!
Собаки злі — покусають,
Та не заговорять,
Не розкажуть сміючися . . .
З псами їсти й пити! . . .
Бідна моя головонько,
Що мені робити?“

Сирота, собака має свою долю,
Має добре слово в світі сирота;
Його б'ють і лають, закують в неволю,
Та ніхто про матірь на сміх не спита.
А Йвася спитають, зарання спитають,
Не дадуть до мови дитині дожить.
На кого собаки на улиці лають?
Хто голий, голодний під тином сидить?
Хто лобуря водить? Чорняві байстрята . . .
Одна його доля — чорні бровенята,
Та й тих люде заздрі не дають носить.

IV.

Попід горою яром-долом,
Мов ті діди високочолі,
Дуби з Гетьманщини¹⁾ стоять;
В яру гребелька, верби вряд,
Ставок під кригою в неволі,
І ополонка — воду братъ.
Мов покотьоло²⁾ червоніє,
Крізь хмару сонце занялось;
Надувся вітер, — як повіє!
Нема нічого, скрізь біліє,
Ta тілько лісом загуло.

Реве, свище завірюха,
По лісу завило;
Як те море, біле поле
Снігом покотилось.
Вийшов з хати карбівничий³⁾ ,
Щоб ліс оглядіти,
Та де тобі! Таке лихо,
Що не видно й світа.
— „Еге, бачу, яка фуга⁴⁾ !
Цур же йому з лісом!
Піти в хату . . . Що там таке?

¹⁾ старі дуби з часів Гетьманщини, себто ще з XVIII ст., бо гетьманство скасовано 1764 р.

²⁾ покотьоло або покотело — деревляний кружок, що ним граються діти.

³⁾ карбівничий — лісник; звуть так тому, що він позначає сокирою дерева в лісі, які треба зрубати.

⁴⁾ фуга — інакше хуга — завірюха зімою.

От іх до-сто-біса!
Недобра іх розносила,
Мов, справді, за ділом.
Ничипоре! Дивись лишень,
Які побілілі!"
— „Що? Москалі? Де москалі?"
— „Що ти? Схаменися!"
— „Де москалі, лебедики?"
— „Та он, подивися!"
Полетіла Катерина
І не одяглася.
— „Мабуть, добре Московщина
В тямку йї далася!
Бо уночі тілько й знає,
Що москаля кличе."
Через пеньки, заметами
Летить, ледве дише.
Боса стала серед шляху,
Втерлась рукавами.
А москалі йї назустріч,
Як один, верхами.
— „Лихо мое! Доле моя!"
До іх... коли гляне, —
Попереду старший їде!
— „Любий мій Іване!
Серце мое коханее!
Де ж ти так барився?"
Та до його... за стремена...
А він — подивився,
Та шпорами¹⁾ коня в боки.
— „Чого ж утікаєш?
Хіба забув Катерину?
Хіба не пізнáєш?
Подивися, мій голубе,
Подивись на мене:
Я — Катруся твоя люба!
На що рвеш стремена?"
А він коня поганяє,
Ніби-то й не бачить.
— „Пострівай же, мій голубе!
Дивись, — я не плачу.
Ти не пізнав мене, Іване?
Серце, подивися!
Й же Богу, я — Катруся!"
— „Дура, отвяжися!"²⁾
Возьмите прочь безумную!"

— „Боже мій! Іване!
І ти мене покидаєш?"
А ти ж присягався?"
— „Возьмите прочь! Чтожъ вы
стали?"
— „Кого? Мене взяти?
За що ж — скажи, мій голубе?
Кому хоч оддати
Свою Катрю, що до тебе
В садочок ходила,
Свою Катрю, що для тебе
Сина породила?
Мій батечку, мій братіку!
Хоч ти не цурайся!
Наймичкою тобі стану...
З другою кохайся,
З цілим світом!.. Я забуду,
Що колись кохалась,
Що од тебе сина мала,
Покриткою стала...
Покриткою... Який сором!
І за що я гину?
Покинь мене, забудь мене,
Та не кидай сина!
Не покинеш? Серце мое!
Не втікай од мене!..
Я винесу тобі сина."
Кинула стремена —
Та в хатину.

Вертається,
Несе ѹому сина:
Несповита, заплакана
Сердешна дитина.
— „Ось-де воно, подивися!
Де ж ти заховався?
Утік!.. Нема!.. Сина, сина
Батько одцурався!
Боже ти мій!.. Дитя мое!
Де дінусь з тобою?
Москалики, голубчики!
Возьміть за собою;
Не цурайтесь, лебедики:
Воно сиротина;
Возьміть його та oddайте
Старшому за сина!

¹⁾ шпори — остроги. ²⁾ одчепися.

Возьміть його!.. бо покину,
Як батько покинув,—
Бодай його не кидала
Лихая година!
Гріхом тебе на світ Божий
Мати породила,—
Виростай же на сміх людям!“
На шлях положила:
— „Оставайся шукатъ батька,
А я вже шукала“...
Та в ліс з шляху, як навісна!
А дитя осталось,
Плаче бідне... А москалям
Байдуже — минули.
Воно й добре, — та на лихо
Лісничі почули ...

Біга Катря боса лісом,
Біга та голосить;
То проклина свого Йвана,
То плаче, то просить.
Вибігає на возлісся;
Кругом подивилась,
Та в яр... біжить, — серед ставу
Мовчки опинилася.
— „Прийми, Боже, мою душу,
А ти — мое тіло!“
Шубовсть в воду!.. Попід льодом
Геть загуркотіло.

Чорнобрива Катерина
Найшла, що шукала.
Дунув вітер понад ставом, —
І сліду не стало.

* * *

То не вітер, то не буйний,
Що дуба ламає;
То не лиxo, то не тяжке,
Що мати вмірає;
Не сироти малі діти, —
Що неньку сховали:
Їм зосталася добра слава,
Могила зосталася.
Засміються злії люде
Малій сиротині,
Вилле сльози на могилу, —
Серденко спочине.
А тому, тому на світі,
Що йому зосталось,
Кого батько і не бачив,
Мати одцуралась?
Що зосталось байстрюкові?
Хто з ним заговорить?
Ні родини, ні хатини;
Шляхи, піски, горе...
Панське личко, чорні брови —
На що? Щоб пізнали!
Змалювала, не сховала...
Бодай полиняли!

V.

Ішов кобзарь до Київа
Та сів спочивати; .
Торбинками обвішаний
Його повожатий;
Мале дитя коло його
На сонці куняє,
А тим часом старий кобзарь
„Ісуса“ співе.
Хто йде, їде — не минає:
Хто — бублик, хто — гроші,
Хто старому, а дівчата
Шажок міхоноши.
Задивляться чорноброві:

I босе і голе.
„Дала“, кажуть, „бровенята,
Та не дала долі!“

Іде шляхом до Київа
Берлин¹⁾ шестернею,
А в берліні господиня
З паном і сім'єю.
Опинився проти старців —
Курява лягає.
Побіг Івась, бо з віконця
Рукою махає.
Дає гроші Івасеві,

¹⁾ берлін — карета, великий панський віз.

Дивується пані.
А пан глянув — одвернувся . . .
Пізнав препоганий,
Пізнав тії карі очі,
Чорні бровенята,
Пізнав батько свого сина,
Ta не хоче взяти.
Пита пані, як зоветься?

„Івась“, — „*Какой милый!*“
Берлин рушив, а Івася
Курява покрила . . .
Полічили, що достали,
Встали сіромахи,
Помолились на схід сонця,
Пішли понад шляхом.

(1838)
Петербург.

Тарасова ніч¹).

(П. I. Мартосу).²)

На розпутті кобзарь сидить
Та на кобзі грає;
Кругом хлопці та дівчата, —
Як мак процвітає.
Грає кобзарь, виспівує,
Вимовля словами,
Як москалі, орда³), ляхи
Бились з козаками;
Як збіралась громадонька
В неділеньку вранці;
Як ховали козаченька

В зеленім байраці.
Грає кобзарь, виспівує,
Аж лихо сміється:

„Була колись Гетьманщина⁴),
Та вже не вернеться;
Було колись — панували,
Та більше не будем . . .
Тій слави козацької
Повік не забудем!
Україно, Україно!

¹) В цій поемі Шевченко змальовувє історичну подію; відомості про неї він зачерпнув з „Історії Русовъ“, — в дуже патріотичному дусі зложеній історії України, що її автором був, як згадуються, Григорій Полетика (1725—1784). Автор „Історії Русовъ“, а за ним і Шевченко, не зовсім точно передають цю подію — бій козаків під проводом гетьмана Тараса Федоровича, прозваного Трясилом, з поляками. В дійності справа була так: приборкані поляками 1626 р. козаки вбили свого гетьмана Грицька Чорного, якого підозвірвали в прихильності до поляків та до унії, і, вибравши собі нового гетьмана — Тараса Федоровича, повстали 1630 року проти Польщі. Польський гетьман Конецпольський вирушив проти них з військом і на початку літа сточив з козаками бій під Переяславом. Бої тривали цілі три тижні, але поляки успіху не мали, і Конецпольський мусив замиритися з козаками, 8-го червня 1630 року, на умовах для козаків досить лагідних. Пізніша козацька традиція представила цей бій, як погром польського війська, і в такому дусі представив його автор „Історії Русовъ“, а за ним і Шевченко. Назву „Тарасова ніч“ взяв Шевченко з „Історії Русовъ“. Доля самого Тараса Федоровича-Трясила — невідома.

²) Петро Мартос — поміщик в Полтавщині. Шевченко малював з нього в Петербурзі наприкінці 1839 р. портрет. Мартос дав кошти на видання „Кобзаря“ 1840 р. Пізніше в своїх споминах він хвалився, ніби він перший „відкрив“ Шевченка, як поета, побачивши випадково листок паперу з уривком з „Тарасової нічі“, і намовив Шевченка видати свої твори. Але це не так, бо ще перед тим Гребінка взяв у Шевченка деякі його поезії для друку в своїй альманаху „Ластівка“, що вийшов 1841 р. — на рік пізніше від „Кобзаря“.

³) орда — татарська, кримські татари.

⁴) Гетьманщина — українська козацька держава під проводом гетьманів, існувала в 1648—1764 роках.

Ненько моя, ненько!
Як згадаю тебе, краю,
Зав'яне серденько!
Де поділось козачество,
Червоні жупани?
Де поділась доля-воля,
Бунчукі, гетьмани?
Де поділось? Ізгоріло?
А чи затопило
Синє море твої гори,
Високі могили?
Мовчать гори, грає море,
Могили сумують,
А над дітими козацькими
Поганці панують!
Грай же, море! Мовчіть, гори!
Гуляй, буйний, полем!
Плачте, діти козацькі!
Така ваша доля!

„Встає хмара зза Лиману¹⁾,
А другая з поля:
Зажурилась Україна, —
Така її доля!

Зажурилась, заплакала,
Як мала дитина.
Ніхто її не рятує...
Козачество гине,
Гине слава, батьківщина;
Немає де дітись...
Виростають нехрещені
Козацькі діти,
Кохаються невінчані;
Без попа ховають;
Запродана жидам віра,
В церкву не пускають!
Як та галич поле криє,
Ляхи, уніяти²⁾
Налітають, — нема кому
Порадонки дати.
Обізвався Наливайко³⁾!, —
Не стало кравчини⁴⁾!
Обізвався козак Павлюга⁵⁾!, —
За нею полинув.
Обізвавсь Тарас Трясило
Гіркими сльозами:
«Бідна моя Україно,
Стоптана ляхами...»

¹⁾ Дніпровий Лиман; звідти, з Криму й з Чорного моря насували на Україну, мов ті хмари, татари й турки.

²⁾ Року 1596 в Бересті проголошено унію — злуку православної церкви з римо-католицькою, але більшість українського народу, особливо козаки, на те не погодились, бо вважали, що це діло поляків, які хочуть порівнати український народ на релігійному ґрунті, щоб тим легше собі його підпорядкувати. Тому козаки завзято боролись проти унії. Правда, пізніше унія подекуди, як от у Галичині, стала українською національною церквою й поклала великі заслуги в ділі збереження української народності, але так сталося аж геть пізніше, у XVIII ст., а в XVII ст. на козацькій Україні ставились до унії і до уніятів дуже вороже. Ставився до унії вороже й автор „Історії Русовъ“, а за ним і інші українські історики, що в них черпав Шевченко свої відомості про унію та про уніятів. Він уважав їх за помішників поляків у ділі поневолення України.

³⁾ Северин Наливайко, родом з Гусятини на Поділлі, провідник козацького повстання проти Польщі в 1595—96 роках. Польський уряд тільки після довгої і впертої боротьби подолав це повстання, розвивши козаків на Солониці, недалеко від Лубнів на Полтавщині. Наливайко був узятий у полон, його тримали кілька місяців у тюрмі й тортурували, а потім стратили у Варшаві 11-го квітня 1597 р. Про його страту сучасники склали ріжні легенди, спопуляризовані потім у нас через „Історію Русовъ“.

⁴⁾ За переказом, Наливайко був ніби-то сином кравця, і через те Шевченко зве його кравчиною.

⁵⁾ Павлюга — це Павло Бут або Павлюк. Він стояв на чолі козацького повстання 1637 р., отже на сім років пізніше від Трясила, а не перед ним, як думав Шевченко, який допустив тут анахронізм. Повстання скінчилось для козаків нещасливо. Не вважаючи на хоробру оборону, вони були побиті під Черкасами (коло села Кумейки і вдруге коло села Боровиця), Павлюк попав у полон і був страчений.

Обізвавсь Тарас Трясило
Віру рятувати,
Обізвався орел сизий,
Та й дав ляхам знати!
Обізвався пан Трясило:
«А годі журиться,
А ходім лиш, пани-брати,
З поляками биться!»

„Вже не три дні, не три ночі
Б'ється пан Трясило;
Од Лимана до Трубайла¹⁾
Трупом поле вкрилось.
Ізнемігся козаченько,
Тяжко захурився,
А поганий Конецпольський
Дуже звеселився;
Зібрав шляхту всю докупи,
Та й ну частувати!
Зібрав Тарас козаченьків —
Поради прохати:
«Отамани, товариши,
Брати мої, діти!
Дайте мені порадоньку:
Що будем робити?
Бенкетують вражі ляхи,
Наше безголов'я . . .»
— «Нехай собі бенкетують,
Нехай на здоров'я!
Нехай, кляті, бенкетують,
Поки сонце зайде,
А ніч-мати дасть пораду:
Козак ляха знайде!»

„Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба —
Ревнула гармата;
Прокинулись ляшки-панки —
Нікуди втікати!
Прокинулись ляшки-панки —
Та й не повставали:
Зійшло сонце — до одного

Покотом лежали

„Червоною гадюкою
Несе Альта²⁾ вісти,
Щоб летіли крюки з поля
Ляшків-панків їсти.
Налетіли чорні крюки
Вельможних будити;
Зібралося козачество
Богу помолитись.
Закрякали чорні крюки,
Виймаючи очі;
Заспівали козаченьки
Пісню тій ночі, —
Тій ночі кривавої,
Що славою стала
Тарасові, козачству, —
Ляхів що приспала.

„Над річкою, в чистім полі,
Могила чорніє;
Де кров текла козацька,
Трава зеленіє.
Сидить ворон на могилі,
Та з голоду кряче . . .
Згада козак Гетьманщину,
Згада, та й заплаче.
Була колись козацька
І слава і воля, —
Слава сяє, а волен'ку —
Спіткала недоля.
Було колись — панували,
Та більше не будем,
Тій ж слави козацької
По вік не забудем!“

Умовк кобзарь, сумуючи:
Щось руки не грають!
Кругом хлопці та дівчата
Слізоньки втирають.

Пішов кобзарь по улиці,
З журби як заграє!
Кругом хлопці навприсядки,
А він вимовляє:

¹⁾ Трубайло або Трубіж — невеличкий доплив Дніпра з лівого боку.

²⁾ Альта вливається до Трубайла недалеко від Переяслава.

„Нехай буде отакечки!
Сидіть, діти, у запічку,
А я з журби та до шинку,
А там найду свою жінку,

Найду жінку, почастую,
З вороженьків покепкую.“

(6 XI 1838)
Петербург.

1839 р.

Думка.

На що мені чорні брови?
На що карі очі?
На що літа молодії,
Веселі, дівочі?
Літа мої молодії
Марно пропадають,
Очі плачуть, чорні брови
Од вітру линяють.
Серце в'яне, нудить світом,
Як пташка без волі.
На що ж мені краса моя,
Коли нема долі?
Тяжко мені сиротою
На сім світі жити:
Свої люде — як чужії,
Ні з ким говорити;
Нема кому розпитати,
Чого плачуть очі?
Нема кому розказати,

Чого серце хоче, —
Чого серце, як голубка,
День і ніч воркує?
Ніхто його не питає,
Не знає, не чує;
Чужі люде не спитають —
Та й на що питати?
Нехай плаче сиротина,
Нехай літа тратить!
Плач же, серце! Плачте, очі,
Поки не заснули,
Голосніше, жалібніше,
Щоб вітри почули,
Щоб понесли буйнесенькі
За синє море —
Чорнявому, зрадливому
На лютєв горе!

(1839)
Петербург.

Іван Підкова¹⁾.

(В. І. Штернбергу²⁾)

I.

Було колись — в Україні
Ревіли гармати;
Було колись — запорожці

Вміли панувати!
Панували, добували
І славу, і волю, —

¹⁾ Іван Підкова був претендент на молдавський престол, його підтримували козаки. Але політика Підкови і участі в ній козаків були не на руку польському уряду, і він, захопивши Підкову в свої руки, відрубав йому голову 1578 р. у Львові. Ніяких морських походів на чолі козаків, скільки знаємо, Підкова не робив. Але до козацької традиції він перейшов, як козацький „гетьман“. Таким змальовув його і „Історія Русовъ“, а за нею і Шевченко. Але не в цьому, правдивому чи неправдивому представленні особи Підкови, полягає значення поеми Шевченка. Наш поет, яккаже новіший дослідник, хотів дати „від-

Минулося: осталися
Могили на полі!
Високі ті могили,
Де лягло спочити
Козацьке біле тіло,
В китайку повите.
Високі ті могили
Чорніють, як гори,
Та про волю нишком в полі
З вітрами говорять
Свідок слави, дідівщини
З вітром розмовляє,

А внук косу несе в росу,
За ними співає.

Було колись — в Україні
Лихо танцювало,
Журба в шинку мед-горілку
Поставцем³⁾ кружала.
Було колись добре жити
На тій Україні...
А згадаймо! Може, серце
Хоч трохи спочине.

II.

Чорна хмара зза Лиману
Небо, сонце криє;
Синє море звірюкою
То стогне, то висе,
Дніпра гирло затопило.
„А ну-те, хлоп'ята,
На байдаки! Море грає,
Ходім погуляти!“

Висипали запорожці,
Лиман човни вкрили.
„Грай же, море!“ — заспівали,
Запінились хвилі.
Кругом хвилі, як ті гори:
Ні землі, ні неба.
Серце мліє, а козакам

Того тільки й треба.
Пливуть собі та співають;
Рибалка⁴⁾ літає,
А попереду отаман
Веде, куди знає.
Похожає вздовж байдака,
Гасне люлька в роті;
Поглядає сюди-туди,
Де-то бути роботі?
Закрутivши чорні уси,
За ухо чуприну,
Підняв шапку — човни стали:
„Нехай ворог гине!
Не в Синопу⁵⁾, отамани,
Панове-молодці,

радний образ кращого минулого, щоб на ньому показати, в чому крився секрет утраченого панування і незалежності дідів... Секрет той поет розкриває в образі абсолютно дисциплінованої громади, сила якої полягала на взаємному довіррі між нею і вождем та в міцній волі й владі останнього. Таким чином ідея поеми: панує той, хто вміє панувати. Ідея ця проказує Україні шлях до привернення втраченої незалежності” (П. Зайцев). Образ ідеального козацького вождя вийшов у Шевченка чудовий.

³⁾ Василь Штернберг, німець з походження, талановитий маляр, великий приятель Шевченка в часів його науки в Академії Мистецтва. Штернберг двічі був на Україні й привіз звідти кілька малюнків — краєвидів і сценок з побутового життя. Ці малюнки і Шевченко, і його вчитель Брюлов цінули дуже високо. До України ставився Штернберг з великою симпатією, і це сприяло його зближенню з Шевченком. Про свої взаємини з Штернбергом Шевченко докладно розповідає в автобіографічній повісті „Художник“.

⁴⁾ поставець — велика глинняна чарка.

⁴⁾ рибалкою названо тут чайку, що ловить рибу, літаючи над морем.

⁵⁾ Синоп — турецьке місто в Малій Азії, на березі Чорного моря. На нього часто нападали козаки під час своїх морських походів.

А у Царьград¹⁾), до султана
Поїдемо в гості!“
— „Добре, батьку отамане!“
Кругом заревіло.
„Спасибі вам!“

Надів шапку.

Знову закипіло
Синє море. Вздовж байдака
Знову похожає
Пан отаман та на хвилю
Мовчки поглядає.

(1839)
Петербург.

Тополя.

(П. С. Петровській)²⁾

По діброві вітер виє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.
Стан високий, лист широкий —
Марно зеленів.
Кругом поле, як те море
Широке, синє.
Чумак іде, подівиться
Та й голову схилить;
Чабан вранці з сопілкою
Сяде на могилі,
Подівиться — серце ние:
Кругом ні билини!
Одна-одна, як сирота
На чужині, гине!

Хто ж викохав тонку, гнуучку
В степу погибати?
Пострівайте, все розкажу.
Слухайте ж, дівчата!

Полюбила чорнобрива
Козака дівчина,
Полюбила — не спинила:
Пішов, та й загинув.
Як би знала, що покине,
Була б не любила;
Як би знала, що загине,
Була б не пустила;

Як би знала, не ходила б
Пізно за водою,
Не стояла б до півночі
З милим під вербою;
Як би знала! ..

I то лиxo —
Попереду знати,
Що нам в світі зустрінеться ...
Не знайте, дівчата!
Не питайте свою долю!
Само серце знає,
Кого любіть. Нехай в'яне,
Поки закопають!
Бо не довго, чорнобриві,
Карі оченята,
Біле личко червоніє —
Не довго, дівчата!
До полуодя, та й зав'яне,
Брови полиняють ...
Кохайтесь ж, любітесь,
Як серденько знає.

Защебече соловейко
В лузі на калині,
Заспіває козаченько,
Хόдя³⁾ по долині.
Виспівує, поки вийде
Чорнобрива з хати,
А він її запитає:
„Чи не била мати?“

¹⁾ Царьград або Царьгород, інакше Візантія, Константинополь або Стамбул — тодішня столиця турецької держави. На це місто теж нападали козаки, як колись їх далекі предки варяго-руси.

²⁾ П. С. Петровська — мати Шевченкового товариша по Академії М. С. Петровського (1814—1842), що з ним він приятелював.

³⁾ ходя — стара форма, замісць ходячи.

Стануть собі, обіймутсья, —
Співа соловейко;
Послухають, розійдуться —
Обое раденькі.
Ніхто того не побачить,
Ніхто не спитає:
„Де ти була? що робила?“
Сама собі знає . . .
Любилася, кохалася,
А серденько мліо:
Чуло серце недоленьку,
Сказати — не вміло.
Не сказало, — осталася,
День і ніч воркує,
Як голубка без голуба,
А ніхто не чув.

Не щебече соловейко
В лузі над водою,
Не співає чорнобрива,
Стоя¹⁾ під вербою;
Не співає, як сирота,
Білим світом нудить.
Без милого батько, мати,
Як чужії люде;
Без милого сонце світить,
Як ворог сміється;
Без милого скрізь могила . . .
А серденько б'ється!

Минув і рік, минув другий,
Козака немав;
Сохне вона, як квіточка, —
Мати не питає.
„Чого в'янеш, моя доню?“
Стара не спитала,
За сивого, багатого
Нищечком єднала.
„Іди, доню!“ каже мати:
„Не вік діувати,
Він багатий, одинокий,
Будеш панувати!“
— „Не хочу я панувати,
Не піду я, мамо!
Рушниками, що придбала,
Спусти мене в яму!

Нехай попи заспівають,
А дружки заплачуть:
Легше мені в труні лежать,
Аніж його бачить.“

Не слухала стара мати,
Робила, що знала;
Дивилася чорнобрива,
Сохла і мовчала.
Пішла вночі до ворожки,
Щоб поворожити,
Чи довго їй, одинокій,
На сім світі жити?
„Бабусенько, голубонько,
Серце мое, ненько!
Скажи мені щиру правду,
Де милий-серденько?
Чи жив-здоров? Чи він любить?
Чи забув, покинув?
Скажи ж мені, де мій милий?
Край світа полину!
Бабусенько, голубонько!
Скажи, — бо ти знаєш!
Хоче дати мене мати
За старого заміж.
Любіть його, моя сиза, —
Серце не навчти.
Пішла б же я утопилась —
Жаль душу згубити.
Коли не жив чорнобривий,
Зроби, моя пташко,
Щоб додому не вернулась . . .
Тяжко мені, тяжко!
Там старий жде з старостами . . .
Скажи ж мою долю!“
— „Добре, доню! Спочинь трошки!
Чини ж мою волю!
Сама колись діувала,
Теє лихо знаю;
Минулося, — навчилася,
Людям помагаю.
Твою долю, моя доню,
Позаторік знала,
Позаторік і зіллячка
Для того придбала.“

¹⁾ стоя — замісць стоячи, див. прим. ⁴⁾ на стор. 1.

Пішла стара, мов каламарь
Достала з полиці.
„Ось на тобі сього дива!
Піди до криниці,
Поки півні не співали,
Умийся водою,
Випий трошки сього зілля —
Все лихо загоїть.
Вип'еш — біжи, яко мога;
Що б там не кричало,
Не оглянься, поки станеш
Аж там, де прощалась.
Одпочинеш. А як стане
Місяць серед неба,
Випий ще раз; не прийде —
Втретє випить треба.
За перший раз, — як за той рік,
Будеш ти такою;
А за другий — серед степу
Тупне кінь ногою.
Коли живий козаченько,
То зараз прибуде;
А за третій... Моя доню,
Не питай, що буде!
Та ще, чуєш, не хрестися,
Бо все піде в воду...
Тепер же йди, подивися
На торішню вроду!“

Взяла зілля, поклонилася:
„Спасибі, бабусю!“
Вийшла з хати: „Чи йти, чи ні?
Ні, вже не вернуся!“
Пішла, вмилася, напилася,
Мов не своя стала;
Вдруге, втретє, та, мов сонна,
В степу заспівала:

„Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю!
Рости, рости, тополенько,
Все вгіру та вгіру!
Рости гнучка та висока
До самої хмари,

Спитай Бога: чи діждуд я,
Чи не діждуд пари?
Рости, рости, подивися
За синє море:
По тім боці — моя доля,
По сім боці — горе!
Там десь мілий чернобривий
По полю гуляє,
А я плачу, літа трачу,
Його виглядаю.
Скажи йому, мое серце,
Що сміються люде;
Скажи йому, що загину,
Коли не прибуде!
Сама хоче мене мати
В землю заховати...
А хто ж її головоньку
Буде доглядати?
Хто догляне, розпитає,
На старість поможе?
Мамо моя! Доле моя!
Боже мілий, Боже!
Подивися, тополенько!
Як нема — заплачеш
Досхід сонця, ранесенько,
Щоб ніхто не бачив.
Рости ж, серце-тополенько,
Все вгіру та вгіру!
Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю!“

Таку пісню чернобрива
В степу заспівала,
Зілля дива наробило —
Тополею стала.
Не вернулася додому,
Не діждала пари...
Тонка, гнучка та висока
До самої хмари.

По діброві вітер виє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.

Перебендя.

(Є. П. Гребінці)¹⁾

Перебендя старий, сліпий, —
Хто його не знає?
Він усюди вештається
Та на кобзі грає.
А хто грає, того знають
І дякують люде:
Він їм тугу розганяє,
Хоть сам світом нудить.
Попід тинню сіромаха
І дніює й ночує, —
Нема йому в світі хати;
Недоля жартує
Над старою головою,
А йому байдуже!
Сяде собі, заспіває:
„Ой, не шуми, луже!“
Заспіває, та й згадає,
Що він сиротина,
Пожуриться, посумує,
Сидячи під тином.

Отакий то Перебендя,
Старий та химерний!
Заспіває про „Чалого“²⁾ —
На „Горлицю“ зверне;
З дівчатами на вигоні —
„Гриця“ та „Веснянку“,

Як серце сміється, сліпі очі плачуть ...
Послуха, повіє ...

Старий заховавсь

В степу на могилі, щоб ніхто не бачив,
Щоб вітер по полю слова розмахав,

¹⁾ Євген Павлович Гребінка (1811—1848), український письменник, автор дуже гарних „Приказок“ (байок), родом з Пирятинського повіту на Полтавщині. Властиво він перший віднав талант поета в Шевченкові й помагав йому вийти в люде. В українському альманаху „Ластівка“, що його видав Гребінка (1841), надруковано кілька поезій Шевченка.

²⁾ Сава Чалий, родом з Комар'ягорода на Поділлі, був сотником на дворної міліції у князя Четвертинського, р. 1734 приєднався до гайдамацького повстання, 1735 р. був полковником у війську гетьмана Орлика над нижнім Дністром, потім знову вступив на польську службу, брав участь у приборканні гайдамацьких куп, за що й заплатив життям, вбитий гайдамацьким ватажком Гнатом Голим. Народ склав про нього відому пісню: „Ой, був на Січі старий козак, на прізвище Чалий“ і т. д.

А у шинку з парубками —
„Сербина“, „Шинкарку“,
З жонатими на бенкеті
(Де свекруха злая) —
Про тополю — лиху долю,
А потім — „У гаю“;
На базарі — про „Лазаря“,
Або, щоб те знали,
Тяжко-важко заспіває,
Як Січ руйнували.
Отакий то Перебендя,
Старий та химерний:
Заспіває, засміється,
А на сльози зверне.

Вітер віє-повіває.
По полю гуляє, —
На могилі кобзарь сидить
Та на кобзі грає.
Кругом його степ, як море
Широке, синє;
За могилою — могила,
А там — тілько мріє.
Сивий вус, стару чуприну
Вітер розвіває,
То приляже та послуха,
Як кобзарь співає,

Щоб люде не чули, — бо то Боже слово,
То серце по волі з Богом розмовля,
То серце щебече Господнюю славу,
А думка край світа на хмарі гуля,
Орлом сизокрилим літає, ширяє,
Аж небо блакитне широкими б'є;
Спочине на сонці, його запитає:
Де воно ночує, як воне встає?
Послухає моря, що воно говорить;
Спита чорну гору: чому ти німа?
І знову на небо, бо на землі горе,
Бо на їй, широкій, куточка нема
Тому, хто все знає, тому, хто все чує:
Цьо море говоритъ, де сонце ночує, —
Його на сім світі ніхто не прийма!
Один він між нами, як сонце високе¹⁾;
Його знають люде, бо носить земля,
А як би почули, що він, одинокий,
Співа на могилі, з морем розмовля, —
На Боже слово вони б насміялись,
Дурним би назвали, од себе б прогнали:
„Нехай понад морем“, сказали б, „гуля!“

Добре єси, мій кобзарю,
Добре, батьку, робиш,
Цьо співати-розвовляти
На могилу ходиш!
Ходи собі, мій голубе,
Поки не заснуло
Твоє серце, та виспівуй,
Щоб люде не чули!
А щоб тебе не цурались,

Потурай ім, брате!
„Скачи, враже, як пан каже:
На те він багатий.“

Отакий то Перебендя,
Старий та химерний!
Заспіває весільної,
А на сльози зверне.

(1838)
Петербург.

¹⁾ В особі кобзаря Перебенді дав Шевченко образ поета, що стоїть понад звичайною людською юрбою, яка його не розуміє, дарма що він вчить її високих думок, ублагороднює її, зберігає пам'ять про старовину й передає цю пам'ять наступним поколінням. Поет почуває себе самітним серед людської юрbi і розважає свою душу лише в оточенні рідної природи, красу якої він глибоко відчуває. Шевченко переносить на Перебендю, а в його особі взагалі на поетів, стародавні поняття про співців, як про людей „віщих“, натхнених самим Богом, обдарованих пророчим духом. Так уявляли собі становище поета серед суспільства Пушкін, Міцкевич та інші визначні поети доби романтизму, так дивився на значіння поета й Шевченко, який в постаті Перебенді дав, так би мовити, символічний образ себе самого. Свій вірш присвятив Шевченко Гребінці, мабуть, тому, що Гребінка один із перших спостеріг і оцінив його поетичний талант, та й сам Гребінка був також українським поетом і навіть в одній своїй поезії змалював постать „українського барда“, себто кобзаря.

До Основ'яненка¹⁾.

Б'ють пороги; місяць сходить,
Як і перше східив . . .
Нема Січі, пропав і той,
Хто всім верховодив.
Нема Січі! Очерети
У Дніпра питаютъ:
„Де-то наши діти²⁾ ділісь?
Де вони гуляють?“
Чайка скіглить, літаючи,
Мов за дітьми плаче;
Сонце гріє, вітер віє
На степу козачім.

На тім степу скрізь могили
Стоять та сумують;
Питаються у буйного:
„Де наши панують?
Де панують, бенкетують?
Де ви забарілись?
Вернітесь! Дивітесь:
Жита похилились,
Де паслися ваши коні,
Де тирса шуміла,
Де кров ляха, татарина
Морем червоніла.
Вернітесь! . . .“

— „Не вернуться!“ —
Загуло, сказало
Сине море: — „не вернуться,
На віки пропали!“
Правда, море, правда, синє:
Такая їх доля!

Не вернуться сподівані.
Не вернеться воля,
Не вернеться козаччина,
Не встануть гетьмани,
Не покриють Україну
Червоні жупани, —
Обідрана, сиротою
Понад Дніпром плаче;
Тяжко, важко сиротині,
А ніхто не бачить,
Тілько ворог, що сміється.
Смійся, лютий враже;
Та не дуже, бо все гине, —
Слава не поляже;
Не поляже, а розкаже,
Що діялось в світі,
Чия правда, чия кривда,
І чиї мі діти.
Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине . . .
От де, люде, наша слава,
Слава України!
Без золота, без каменю,
Без хитрої мови,
А голосна та правдива,
Як Господа слово.

Чи так, батьку-отамане³⁾?
Чи правду співаю?
Ех, як би то . . . Та що й казать!
Кебети⁴⁾ не маю.

¹⁾ Григорій Квітка (1778—1843), родом з під Харкова, відомий український письменник. Він писав під прибраним ім'ям Основ'яненка повісті й оповідання з народнього українського життя. Він перший на всю Європу почав змальовувати в своїх творах життя простих селян-хліборобів. Писав Квітка і театральні п'єси; з них одну — „Сватання на Гончарівці“ — і досі грають на українській сцені. З повістей Квітки найбільше відома була свого часу „Маруся“; читаючи її, багато людей плакало. Шевченко високо ставив Квітку, як письменника, а особливо захоплювався „Марусею“. Він листувався в Квіткою, але бачитись з Квіткою йому не довелося.

²⁾ ці „діти“ — запорожці; Січ зруйнували москалі р. 1775.

³⁾ Поет зве Квітку „отаманом“, себто старшим серед українських письменників, їхнім провідником.

⁴⁾ кебета — старосвітське слово, означає талант, хист, здатність до чогось.

А до того — Московщина,
Кругом чужі люди.
„Не потурай!“ може, скажеш;
Та що з того буде?
Насмітесь на псалом той,
Що виллю слезами,
Насмітесь! — Тяжко, батьку,
Жити з ворогами!
Поборовся б і я, може,
Як би малось сили;
Заспівав би, — був голосок,
Та позички з'їли.

Отаке то лиxo тяжке,
Батьку ти мiй, дружe!
Блужу в снiгах та сам собi:
„Ой, не шуми, лужe!”
Не втну бiльше. А ти, батьку,
Як сам здоров знаeш,
Тебе люде поважають, —
Добрий голос маеш.
Спiвай же їм, мiй голубe,
Про Сiч, про могили¹⁾,

Коли яку насипали,
Кого положили;
Про старину, про те диво,
Що було, минуло . . .
Утни, батьку, щоб нехотя
На ввесь світ почули,
Що діялось в Україні,
За що погибала,
За що слава козацька
На всім світі стала!
Утни, батьку, орле сизий!
Нехай я заплачу,
Нехай свою Україну
Я ще раз побачу;
Нехай ще раз послухаю,
Як те море грає,
Як дівчина під вербою
„Гриця“ заспіває;
Нехай ще раз усміхнеться
Серце на чужині,
Поки ляжу в чужу землю,
В чужій домовині!

(1839)
Петербург.

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!
Нащо стали на папері
Сумними рядами?
Чом вас вітер не розвіяв
В степу, як пилину?
Чом вас лихо не приспало,
Як свою дитину?

Бо вас лихо на світ на сміх породило,
Поливали сльози — чом не затопили?

¹⁾ Шевченко вважав, що в могилах, яких є багато на наших степах, ховали козаків. Так думали за його часів. А тепер науковими дослідами доведено, що ці могили висипали над своїми знатнimi покійниками стародавні кочові народи, які жили в наших степах ще перед розселенням предків українського народу. Знайдено відомості, що ще в XII—XIII ст. половці ховали в таких могилах своїх мерців і часто ставили на них кам'яні фігури, так звані „баби“. У Шевченка витворився свого роду культ могил, як живих пам'яток козацьких часів, і образ могили зараз же викликав в його уяві образ історичної минувшини, образ козацтва. Тому він не любив, коли могили розкопувано, хочби й з науковою метою.

Не винесли в море, не розмили в полі?
Не питали б люде, що в мене болить,
Не питали б, за що проклинаю долю,
Чого нужу світом . . . „Нічого робіть!“ —
Не сказали б на сміх . . .

Квіти мої, діти!

Нащо вас кохав я, нащо доглядав?
Чи заплаче серце одно на всім світі,
Як я з вами плакав? Може, і вгадав.

Може, найдеться дівоче
Серце, карі очі,
Що заплачути на ці думи, —
Я більше не хочу . . .
Одну слізозу з очей карих,
І — пан над панами!
Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!

За карій оченята,
За чорній брови
Серце рвалося, сміялось,
Виливало мову;
Виливало, як уміло,
За темній ночі,
За вишневий сад зелений,
За ласки дівочі.
За степи та за могили,
Що на Україні,
Серце мліло, не хотіло
Співати на чужині.
Не хотілось в снігу, в лісі
Козацьку громаду
З булавами, з бунчуками
Збирать на пораду . . .
Нехай душі козацькії
В Україні витаютъ:
Там широко, там весело
Од краю до краю . . . —
Як та воля, що минулась,
Дніпр широкий — море,
Степ і степ, ревуть пороги,
І могили — гори.

Там родилася, гарцювала
Козацька воля,
Там шляхтою, татарами
Засівала поле;
Засівала трупом поле,
Поки не остило . . .
Лягла спочити; а тим часом
Виросла могила¹⁾,
А над нею орел чорний²⁾)
Сторожем літає,
І про неї добрим людям
Кобзарі співають.
Все співають, як діялось,
Сліпі небораки,
Бо дотепні. А я? . . а я
Тілько вмію плакати,
Тілько слізози за Україну,
А слова — немає . . .
А за лихо — та цур йому!
Хто його не знає?
А надто той, що дивиться
На людей душою —
Пекло йому на сім світі,
А на тім . . .

Журбою
Не накличу собі долі,
Коли так не маю . . .
Нехай злидні живуть три дні,
Я іх заховаю,
Заховаю змію люту
Коло свого серця,
Щоб вороги не бачили,
Як лихо сміється . . .

¹⁾ могила — тут символ старої України, української минувшини; див. прим. ¹⁾ на стор. 29.

²⁾ чорний орел — російський державний герб: двоголовий орел; тут він є символом панування Росії над Україною.

Нехай думка, як той ворон,
Літає та кряче,
А серденько соловейком
Щебече та плаче
Нишком: люде не побачать,
То й не засмітиться...
Не втирайте ж мої слози —
Нехай собі ллються,
Чуже поле поливають
Що-дня і що-ночі,
Поки попи не засиплють
Чужим піском очі...
Отаке то! А що робить?
Журба не поможе.
Хто ж сироті завидує,
Карай того, Боже!

Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас, —
Де ж мені вас діти?
В Україну ідіть, діти,
В нашу Україну,
Попід тинню сиротами,
А я — тут загину.
Там найдете щире серце
І слово ласкаве,
Там найдете щиру правду,
А ще, може, й славу...

Привітай же, моя неніко,
Моя Україно,
Моїх діток нерозумних,
Як свою дитину!

(1839)
Петербург.

1840 р.

На незабудь В. І. Штернбергу.

Поїдеш далеко¹⁾,
Побачиш багато;
Задивишся, зажуришся —
Згадай мене, брате!

(Весною 1840)
Петербург.

Н. Маркевичу²⁾.

Бандуристе, орле сизий!
Добре тобі, брате:
Маєш крила, маєш силу,
Є коли літати!

Тепер летиш в Україну,
Тебе виглядають;
Полетів би за тобою,
Та хто привітає?

¹⁾ Ці рядки надписав Шевченко на примірнику „Кобзаря“, що його він подарував Штернбергові перед його від’здом до Італії 1840 р.

²⁾ Микола Маркевич (1804—1860), в полтавських панів, український історик та етнограф, автор „Історії Малоросії“ (в 5 томах, вийшла в 1842-43), що з неї чимало покористувався і Шевченко для своїх творів з українською історією. Маркевич писав також і поезії на українські мотиви, але російською мовою. Збірка цих поезій „Українські мелодії“ вийшла 1831 р. Тому Шевченко називав Маркевича „бандуристом“. Шевченко в добу до свого заслання приятелював з Маркевичем.

Я й тут чужий, одинокий,
І на Україні
Я сирота, мій голубе,
Як і на чужині.
Чого ж серце б'ється, рветься?
Я там одинокий!..
Одинокий? .. А Україна?
А степи широкі?
Там повіє буйнесенький,
Як брат заговорить,
Там в широкім полі воля;
Там синє море

Виграває, хвалити Бога,
Тугу розганяє;
Там могили з буйним вітром
В степу розмовляють.
Розмовляють сумуючи;
Отака їх мова:
„Було колись, минулося,
Не вернеться знову!“
Полетів би я, послухав,
Заплакав би з ними...
Ta ба! Доля приборкала
Між людьми чужими.

(9. V. 1840)
Петербург.

1841 р.

Гайдамаки¹⁾.

(В. І. Григорович²⁾ на пам'ять 22. квітня 1838 р.)

Все йде, все минає — і краю немає...
Куди ж воно ділось, відкіля взялось?
І дурень, і мудрій нічого не знає.

¹⁾ Польща, знову запанувавши в 1711—12 роках (після погрому Мазепи та шведів) — за допомогою Росії — на Правобережній Україні, запровадила там свої кріпацькі порядки. Українська народня маса не мала вже тепер своєї власної збройної сили — козаків, і тим, хто не хотів миритись з панциною та зносити всякі утиски, залишалося одно: втікати з рідного села, підшукати собі ватагу однодумців і, ставши, так би мовити, поза межами закону, мститись над своїми гнобителями — панами та їхніми прислужниками. Це були розбіщацькі ватаги, що нападали на панські маєтки, на жидів і взагалі на заможніх людей. Але ці розбійники здебільшого не чіпали людей бідних і взагалі селян. Вони дістали назву гайдамаків, з турецького, що означало людину неосілу, волоцюгу, так само, як колись повстала й назва „козак“. Народ спочував гайдамакам, бо бачив у них оборонців або, принаймні, mestників за свої кривди. Гайдамаки знаходили собі захист на запорожських степах, що простягалися по сусіству з польською Україною. Хоча запорожська влада, під натиском польського й російського урядів, переслідувала в себе гайдамаків, ловила їх і карала, але рядом козацтво спочувало їм і помагало, чим могло, — переховувало, постачало зброю, а то й саме приставало до гайдамацьких ватаг і часто ставало їм за ватажків. Часом, коли на чолі гайдамацьких ватаг опинялися меткі й талановиті ватажки, вони робили справжні походи на маєтки польських магнатів на Україні, особливо, коли політичні обставини цьому сприяли. Так було, наприклад, 1734 року, коли Росія вміщалася в справу вибору в Польщі короля та вислава свое і козацько військо Гетьманщини виганяти з Польщі нелюбого собі претендента на польську корону Станіслава Лещинського. Тоді на Київщині розпочався повстанський рух під проводом сотника Верлана. Але Росія сама здавила цей рух. Трохи згодом зібрали значну гайдамацьку ватагу запорожець Грива, і цілих два роки поляки нічого не могли з ним вдіяти, аж поки на їх бік не перейшов сотник Сава Чалий, що його за цю зраду пізніше забив гайдамаки.

мацький ватажок Гнат Голій. Сильне гайдамацьке повстання вибухло і 1750 році; воно обхопило було цілу Київщину, і поляки ледве-ледве з ним справилися.

Польська держава у XVIII столітті через шляхетську анархію була вже дуже ослаблена; вона мала зовсім мале й нікчемне військо, якого не вистачило б навіть на боротьбу з гайдамаками. Тому польські магнати, власники величезних маєтків на Україні, — Потоцькі, Любомірські, Браніцькі та інші, самі на свій кошт організували й утримували збройну силу, так звану „надворну міліцію“, що досягала часом кількох тисяч. Головну силу цієї міліції становили „надворні козаки“, що їх набирали з селян, увільнивши від панщини; з них формували сотні й цілі полки під проводом власної козацької старшини, а цю старшину старались всіма способами задобрити, щоб вона вірно служила своїм панам. Але дуже часто ці старшини та їхні козаки прилучались до гайдамацьких повстань або навіть ставали на чолі їх, як це було з згаданим вище сотником Верланом, що служив начальником надворної міліції князя Любомірського. Те саме сталося і року 1768, коли вибухло найстрашніше гайдамацьке повстання, т. зв. Коліївщина, що її змалював Шевченко в своїй поемі „Гайдамаки“.

Це повстання мало своєю причиною як соціальні, так і релігійні утихи над українською людністю. Через те гайдамацькому рухові спочувало й православне духовенство, яке само терпіло страшні переслідування з боку вищої уніятської церковної влади, що була зовсім спольщена й намагалась силоміць обернути православне українське населення в уніतів. Не маючи нізвідки оборони, православне духовенство зверталося потай до російського уряду. Ігумен Мотронинського монастиря на південній Київщині Мелхисидек Значко-Яворський утік з польської тюрми на Січ, а звідти поїхав просто до Петербургу благати помочі в царіці Катерині II. Хитра Катерина добре розуміла, що всякий внутрішній заколот у Польщі їй дуже на руку, і тому надавала Мелхисидекові всяких обіцянок. Підбадьорений цим ігумен повернувся до свого монастиря і тут разом з деякими запорожцями, а головно з Максимом Залізняком, що передував у монастирі ніби послушник, обміркував план повстання проти Польщі.

Політичні обставини сприяли їхнім намірам. 1768 року частина польської шляхти, незадоволена зі свого короля Станіслава Понятовського, що дуже піддавався російським впливам, склала між собою, так звану конфедерацію, себто союз, і підняла проти короля повстання. Конфедерати, що, між іншим, були й проти толерантійної політики короля щодо православних, дозволяли собі всякі насильства над православним українським населенням. Росія прислала королю на поміч проти конфедератів військо, і воно обложило їх у місті Бердичеві на північній Київщині. Тоді Залізняк рішив, що настало слухна пора виступити проти польського панування. З невеликим відділом гайдамаків вирушив він з під Мотронинського монастиря і за короткий час опанував Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав, Лисянку. По всіх містах і селах повстанці вирізували шляхту й жидів. Народ брав участь у цій різні, грабував майно своїх жертв і збільшував собою ряди повстанців. Залізняк рушив на Умань; це було тоді багате торговельне місто, що належало до Потоцьких, і боронила його надворна міліція, що її головну силу становив козацький відділ під проводом сотника Івана Гонти. Але Гонта з своїми козаками перейшов на бік народного повстання, і Умань взяли повстанці. Гайдамаки справили погром шляхти і жидів, — загинуло тоді коло двох тисяч людей. Козацька рада в Умані проголосила Залізняка гетьманом України, а Гонту — полковником уманським. Гайдамацькі відділи рушили від Умані на Поділля, на Волинь і на Полісся. Поширення гайдамацького руху стрівожило не тільки польський, але й російський уряд, і він поспішив його приборкати. Російський генерал Кречетников наблизився до Умані, розпочав приятельські переговори з провідниками руху і заманив до себе в табор Залізняка, Гонту та інших ватажків — ніби на бенкет. Там їх усіх заарештовано, і тоді вже москалям не важко було розігнати гайдамацькі ватаги. Підданих польської держави, всього 840 полонених, видано польській владі, а тих, що були підданими російської влади, в тім числі й Залізняка, мав судити російський військовий суд. Поляки судили й карали бранців у селі Сербах на Поділлі та у містечку Кодні під Житомиром. Покарали їх з нечуваною жорстокістю, особливо Гонту. Мордували навіть його жінку й доро-

Живе... умірає... Одно зацвіло,
А друге зав'яло, навіки зав'яло,
І листя пожовкле вітри рознесли.
А сонечко встане, як перше вставало;
І зорі червоні, як перше плили,
Попливуть і потім; і ти, білолицій,
По синьому небу вийдеш погулять,
Вийдеш подивиться в жолобок, криницю
І в море безкрає, і будеш сіять,
Як над Вавилоном, над його садами³⁾ ,
І над тим, що буде з нашими синами.
Ти вічний без краю!... Люблю розмовляти,
Як з братом, з сестрою, розмовляти з тобою,
Співати тобі думу, що ти ж нашептав.
Порай мені ще раз, де дітись з журбою?
Я не одинокий, я не сирота:
Есть у мене діти, та де їх подіти?
Заховати з собою? Гріх: душа жива!
А, може, ти легше буде на тім світі,
Як хто прочитає ті слізози-слова,
Що так вона щиро колись виливала,
Що так вона нишком над ними ридала.
Ні, не заховаю, бо душа жива!
Як небо блакитне, нема йому краю, —
Так душі почину і краю немає.
А де вона буде? Химерні слова!
Згадай же хтонебудь її на сім світі, —
Безславному тяжко сей світ покидати.

слих дочок... Залізняка і 250 його товаришів судили в Київі; їх вибили батогами, повиривали ім ніздрі, поклали їм розпеченим залізом тавро на чолі й на щоках і заслали на каторжні роботи до Сибіру. По дорозі Залізняк вирвався було у Котельні на Харьківщині з 52 гайдамаками, але їх спіймано і таки за-проторено до Сибіру. Новіші історики слушно називають поводження російсь-кого уряду в справі гайдамацького руху ганебною провокацією.

Шевченко походив з околиці, де півсотні років перед його народженням відбувались головні події гайдамаччини. В народі жила про них свіжа пам'ять, Шевченко зінав старих людей — свідків гайдамацького повстання і чув оповідання про нього від свого діда, — про це він сам згадує у своїй поемі. Всі місяці подій були йому добре відомі, він сам „міряв малими ногами“ (себто, коли був дитиною) ті шляхи, що ними переходили гайдамаки. Але, вявившись писати свою поему, Шевченко сумлінно використав і історичну літературу, яка на той час була йому доступна. Він називав свої джерела в примітках, доданих напри-кінці поеми, — ми їх містимо внизу під текстом.

²⁾ Василь Іванович Григорович (1786—1865), родом українець з Полтавщини, секретарь Академії Мистецтва в Петербурзі; він допоміг Шевчен-кові визволитись з кріпацтва й вступити до Академії. За це вдячний поет при-святив йому свій найбільший твір „На пам'ять 12-го квітня 1838 р.“ — день, коли Шевченко дістав свободу.

³⁾ У Вавилоні — столиці вавилонського царства в Азії, де перебували 70 років у неволі жиди, як про це оповідає Біблія, були розкішні царські сади на високо над землею побудованих терасах (через те їх називали також „висячи-ми садами“).

Згадайте, дівчата, вам треба згадать!
Вона вас любила, рожевій квіти,
І про вашу долю любила співати.

Поки сонце встане, спочивайте, діти!
А я поміркую, ватажка де взяТЬ.

* * *

Сини мої, гайдамаки!
Світ широкий, воля, —
Ідіть, сини, погуляйте,
Пошукайте долі!
Сини мої невеликі,
Нерозумні діти!
Хто вас циро без матері
Привітає в світі?
Сини мої! Орли мої!
Летіть в Україну!
Хоч і лихо зустрінеться,
Так не на чужині.
Там найдеться душа щира,
Не дасть погибати;
А тут . . . а тут . . . тяжко, діти!
Коли пустять в хату,
То зустрівши насміються.
Такі, бачте, люде:
Все письменні, друковані,
Сонце навіть гудять:
„Не відтіля, каже, сходить,
Та не так і світить;
Отак, каже, було б треба . . .“
Що маєш робити?
Треба слухать, може, й справді
Не так сонце сходить,
Як письменні начитали.

Розумні та й годі!
А що ж на вас вони скажуть?
Знаю вашу славу!
Поглувують, покепкують,
Та й кинуть під лаву.
„Нехай“, скажуть, „спочивають,
Поки батько встане
Та розкаже по-нашому
Про свої гетьмані.
А то дурень розказує
Мертвими словами,
Та якогось-то Ярему
Веде перед нами
У постолах¹⁾). Дурень! дурень!
Били, а не вчили:
Од козацтва, од гетьманства
Високі могили²⁾) —
Більш нічого не осталось,
Та й ті розривають;
А він хоче, щоб слухали,
Як старці³⁾ співають!
Дарма праця, пане-брате!
Коли хочеш грошей
Та ще й слави, того дива,
Співай про „Матрьошу“,
Про „Парашу, радость нашу“⁴⁾,
Султан, паркет, шпори⁵⁾ —

¹⁾ по-нашому — себто по-московському; так казали українці-перевертні, що свою мову вважали вже за мертьву й кепкували з письменника, що виводить у друкованій книжці героя „в постолах“ — мужика.

²⁾ могили тут, як і скрізь у Шевченка, символ минувшини України, одиночок матеріальні пам'ятки по ній.

³⁾ старці — жебраки, бо за часів Шевченка народні співці-кобварі були жебраками, занедбані заможнішими верствами населення і переслідувані російською поліцією.

⁴⁾ „Параша“ — правдолопідібно, натяк на популярну за часів Шевченка серед російського суспільства сентиментальну повість „Параша-сибирячка“ Н. Полового.

⁵⁾ „султан“ — окраса з пір'я на офіцерській шапці; „паркет, шпори“ — натяк на балі, на яких танцювали по паркеті офіцери, побрявзуючи „шпорами“ (острогами); це все — іронія нашого поета над модними російськими письменниками, що любили малювати панство, „салонове“ життя й вважали за річ не-

З малим розмовляла;
Не одцуравсь того слова,
Що про Україну
Сліпий старець сумуючи
Співає під тином.
Любити її, думу правди,
Козацьку славу,
Любити її! Ходім, сини,
На раду ласкаву!
Як би не він спіткав мене
При лихій годині,
Давно б досі заховали
В снігу на чужині;
Заховали б тай сказали:
«Так, якесь ледащо!»

Тяжко-важко нудіть світом
Не знаючи, за що.
Минулося, щоб не снилось! . .
Ходімо, хлоп'ята!
Коли мені на чужині
Не дав погибати¹⁾ ,
То ѹ вас прийме, привітає,
Як свою дитину.
А од його, помолившись,
Гайда в Україну!“

Добриден же, тату, в хату!
На твоїм порогу
Благослови моїх діток
В далеку дорогу!

7. IV. 1841.
Петербург.

I. Інтродукція²⁾.

Була колись Шляхетчина³⁾ ,
Вельможная пані, —
Мірялася з москалями,
З ордою, з султаном,
З німотою. Було колись . . .
Ta що не минає?
Було, шляхта, знай, чваниться,
День і ніч гуляє,
Ta королем коверзув —
Не кажу Степаном⁴⁾ ,

Або Яном Собієським⁵⁾ , —
Tі два незвичайні,
A іншими . . . Небораки
Мовчки панували.
Сейми, сеймики ревіли, —
Сусіди мовчали,
Дивилися, як королі
Із Польщі втікають!⁶⁾
Ta слухали, як шляхетство
Навіснє гукає:

¹⁾ Див. попередню примітку.

²⁾ Інтродукція — вступ, ввід.

³⁾ Шляхетчиною називає тут Шевченко Польщу, де панували й верховоди-ли пани й шляхта.

⁴⁾ Степан Баторій, польський король (1576—1586), родом мадяр з Семигороду, де він був князем. Баторій перший з польських королів звернув серйозну увагу на козаків і робив спроби зробити з них підпорядковану польсько-му уряду й слухняну військову силу. З того виросла легенда, ніби він організував козацьке військо, настановив гетьмана і полковників, надав козакам ріжні привілей і т. д. Історична критика розвіяла цю легенду. Баторій був людина сильної вдачі, не давав шляхті над собою коверзувати, і це Шевченко слушно підкореслив.

⁵⁾ Ян Собеський — теж польський король (1674—1699); як людина воївничча, він цінів козаків і ставався, як міг, з ними жити в згоді, але справи-тися з шляхтою не мав сили, і, рівняючи його до Баторія, Шевченко трохи по-миляється.

⁶⁾ Утік в Польщі, придивившись до її порядків, французький принц Генріх Валуа, обраний на польський престол 1573 р.

Nie pozwalam, nie pozwalam! ¹⁾
Шляхта репетує,
А магнати палять хати,
Шабельки гарпують ²⁾.

Довго таке творилося,
Поки не в Варшаві
Запанував над ляхами
Понятовський ³⁾ жвавий.

Запанував, та й думав шляхту
Приборкати трошки, — не зумів;
Хотів добра, як дітям мати,
А, може, й ще чого хотів.
Єдине слово „*nie pozwalam*“
Хотів у шляхти одібратъ ⁴⁾,
А потім . . . Польща запалала,
Шляхта сказилася, — кричатъ:
— „Слово гонору, дарма праця!
Поганець, наймит москаля!“
На івалт Пулавського і Паца ⁵⁾
Встає шляхетська земля,
І — разом сто конфедерацій ⁶⁾.

Розбрелись конфедерати
По Польщі, Волині,
По Литві, по Молдаванах ⁷⁾

I по Україні,
Розбрелися, та й забули
Волю рятувати,

¹⁾ Словами „*nie pozwalam*“ (не дозволяю) кожен член польського сейму міг зірвати сеймову постанову і самий сейм. Вперше зірвано сейм цим способом 1652 року, і в того часу це ввійшло в звичай. Така практика основувалася на тому, що всі сеймові ухвали мали бути одноголосні, і коли хоч один голос був проти, то він уневажновав ухвалу решти сеймових послів. Це вело до страшного безладдя в політичному житті давньої Польщі, що вкінці її погубило.

²⁾ Магнати — польські велиki пани, що володіli колосальними маєтками i, підкуплюючи дрібну шляхту грішми, посадами або й просто пишним частуванням, фактично правили державою, нехтуючи владу короля. Вони раз-у-раз сварились між собою i, маючи свої власнi вiйськовi вiдiлi, провадили мiж собою справжнi вiйни, а вiд того дуже терпiло населення. Тому Шевченко й каже: „палять хати“.

³⁾ Станислав Понятовський, один з численних коханків цариці Катерини II, за її допомогою посаджений на польський престол (1764), а потім нею ж таки й скинутий (1795). Була це людина освічена, гуманна, добрих намірів, але слабоїволі. Він не міг нічого вдіяти супроти шляхетської сваволі i безладдя. Шевченко зве його жвавим, бо він справдi виявляв часом значну енергiю; але це йому нічого не помогло, і Польща завалилася, подiлена 1795 р. мiж Росiєю, Прусиєю i Австрiєю.

⁴⁾ Понятовський хотів було скасувати „*не позвалим*“, але до цього не допустила Росiя, яка вважала за свiй iнтерес пiдтримувати в Польщi безладдя. Та i сама шляхта proti того ставила опiр.

⁵⁾ Пулавський і Пац — провiдники польської конфедeraцiї. Тiльки щодо Паца, то Шевченко помилується: вiн виступив пiзнiше, вже пiсля Колiївщини 1768 року. Конfедeraцiї (шляхетських вiйськових спiлок) було багато; найважкiша була та, що її заложив Пулавський в мiстi Барi на Подiллi.

⁶⁾ Энциклопедический лексиконъ, томъ 5: *Барская конфедерация i „Historya królewstwa Polskiego“*, G. S. Bandtke, tom 2. (Примiтка Т. Шевченка).

⁷⁾ Коли москалi приборкали конfедeraтiв, то частину полонених вaslали на Сибiр. Частина vtikla до Молдавiї i Туреччини.

Полигалися з жидами¹⁾,
Та й ну руйнувати.
Руйнували, мордували,

Церквами топили...
А тим часом гайдамаки
Ножі освятили.

ІІ. Ярема.

— „Яремо! Герш ту²⁾, хамів сину?
Піди кобилу приведи!
Подай патинки господині
Та принеси мені води!
Вимети хату! Внеси дрова!
Посип індикам! Гусям дай!
Піди до льоху, до корови,
Та швидче, хаме!.. Пострівай!
Упоравшись, біжи в Вільшану³⁾:
Їмості⁴⁾ треба. Не барись!“ —
Пішов Ярема, похиливсь.

Отак уранці жид поганий
Над козаком коверзував.
Ярема гнувся, бо не знов,
Не знов сіромаха, що виростили крила,
Що неба достане, коли полетить,
Не знов, нагинався.

О, Боже мій милий!
Тяжко жити на світі, а хочеться жити:
Хочеться дивитись, як сонечко сяє,
Хочеться послухати, як море заграє,
Як пташка щебече, байрак гомонить,
Або чорнобрива в гаю заспіває...
О, Боже мій милий, як весело жити!

Сирота Ярема, сирота убогий:
Ні сестри, ні брата, нікого нема!
Попіхач жидівський, виріс у порогу,
А не клене долю, людей не займа.
Та й за що іх лаять? Хіба вони знають,
Кого треба гладити, кого катувати?
Нехай бенкетують! У іх доля дбає,

¹⁾ Жиди орендували корчми, панські маєтки й взагалі прислужувалися панам, і через те народня ненависть оберталася й проти них.

²⁾ жидівські слова, означають: „чи чуєш“ (з німецького — hörst du?)

³⁾ Вільшана або Ольшана, містечко Київської губернії, Звенигородського повіту; між Звенигородкою й Вільшаною по старому шляху Боровиків хутір і корчма, де б то Ярема Байстрюк, а потім Галайда, був у жида наймитом. (Од старих людей). (Примітка Т. Шевченка).

⁴⁾ Їмості — її мості, себто її милості, так зверталися за польським звичаєм до значних пань.

А сироті треба самому придбать.
Трапляється, часом тихенько заплаче,
Та їй то не од того, що серце болить :
Щонебудь згадає, або що побачить . . .
Та їй знову до праці: отак треба жити!
Нашо батько, мати, високі палати,
Коли нема серця з серцем розмовлять?
Сирота Ярема — сирота багатий:
Бо є з ким заплакать, є з ким заспівати:

Єсть карії очі, — Святим духом серед ночі
Як зіроньки сяють, Понад ним витає.
Білі рученята Отакий-то мій Ярема,
Мліють, обнімають; Сирота багатий.
Єсть серце єдине, Такий і я колись-то був . . .
Серденько дівоче, Минуло, дівчата!
Що плаче, сміється, Минулося, розійшлося,
Як він того хоче; І сліду не стало.
Що плаче, сміється Серце мліє, як згадаю . . .
І мре, їй оживає, Чому не осталось?
Чому не осталось? Чому не витало?
Легше було б сльози, журбу виливать.
Люде одібрали, бо ім було мало:
„Нашо йому доля? Треба закопать,
Він і так багатий!“

Багатий на лати

Та на дрібні сльози — бодай не втирати! . . .
Доле моя, доле! Де тебе шукати?
Вернися до мене, до моєї хати,
Або хоч приснися . . . Не хочеться спати!

Вибачайте, люде добри!
Може, не до-ладу,
Та прокляте лихо-злідні
Кому не завадять?
Може, ще раз зустрінемось,
Поки шкандибаю
За Яремою по світу,
А, може . . . їй не знаю.
Лихо, люде, — всюди лихо,
Ніде пригорнуться:
„Куди“, — каже, — „хилить доля,
Туди їй треба гнуться“ —
Гнуться мовчки, усміхаться,
Щоб люде не знали,
Що на серці заховано,
Щоб не привітали.
Бо їх ласка — нехай сниться
Тому, в кого доля,

А сироті, щоб не снилась,
Не снилась ніколи!
Тяжко, нудно розказувати,
А мовчать не вмію.
Виливайся ж, слово-сьлези:
Сонечко не гріє,
Не висушить. Поділюся
Моїми сльозами,
Та не з братом, не з сестрою,
З німими стінами
На чужині . . . А поки-що —
До корчми вернуся:
Що там робиться?

Жидюга

Дрижить, ізігнувшись
Над каганцем, лічить гроші
Коло ліжка, клятій.

А на ліжку... ох, аж душно!
Білі рученята
Розкидала, розкрилася,
Як квіточка в гаю
Червоніє; а пазуха...
Пазухи немає,
Розірвана... Мабуть, душно
На перині спати,
Одинокій, молоденькій

Ні з ким розмовляти, —
Одна шепче... Несказано
Гарна нехрещена!
Отó дочка, а тó батько,
Чортова кишеня.
Стара Хайка лежить долі
В перинах поганих.
Де ж Ярема? Взявши торбу,
Потяг у Вільшану.

III. Конфедерати.

— „Одчиняй, проклятий живе,
Бо будеш битий! Одчиняй!
Ламайте двері, поки вийде
Старий паскуда!“

— „Пострівай!
Стрівайте, зараз!“

— „Нагаями
Свиняче ухо! Жартувать,
Чи що ти хочеш?“

— „Я? З панами?
Крий, Боже! Зараз, дайте встать,
Ясновельможні!“ (нишком — „свині!“)
— „Пане полковнику, ламай!“

Упали двері, а нагай
Малює вздовж жидівську спину.
— „Здоров, свине! Здоров, живе!
Здоров, чортів сину!“

Та нагаєм, та нагаєм.

А жид зогнув спину:

— „Не жартуйте, мости-пане!“

— „Добри-вечір в хату!

Ще раз шельмо! Ще раз!.. Годі!
Вибачай, проклятий!

Добри-вечір! А де дочка?“

— „Умерла, панове!“

— „Лжеш, іудо! Нагаями!“

Посипались знову...

— „Ой, паночки, голубчики,
Їй-Богу, немає!“

— „Брешеш, шельмо!“

— „Коли брешу,

Нехай Бог карає!“

— „Не Бог, а ми. Признавайся!“

— „Нащо б мав ховати,

Як би жива? Нехай, Боже,
Щоб я був проклятий!..“
— „Ха, ха, ха, ха! Чорт, панове,
Літтанню¹⁾ співає.
Перехрестись!“

— „Як же воно?
Далебі, не знаю!“
— „Отак, дивись!“

Лях хреститься,
А за ним Іуда.
— „Браво! Браво! Охрестили!
Ну, за таке чудо
Могоричу, мості-пане!
Чуеш, охрещений?
Могоричу!“

— „Зараз, зараз!
Ревуть, мов скажені,
Ревуть ляхи, а поставець
По столу гуляє.
„Єще Польща не згінела²⁾!“
Хто куди гукає.
— „Давай, жиде!“

Охрещений
Із льоху та в хату,
Знай, шмигляє, наливає,
А конфедерати,
Знай, гукають: — „Жиде! Меду!“
Жид не схаменеться.
— „Де цимбали? Грай, псявіро!“
Аж корчма трясеться —
Краков'яка оддирають,
Вальса та мазура.
А жид гляне та нищечком:
„Шляхетська натура!“

— „Добре, годі! Тепер співай!“
— „Не вмію, ій-Богу!“
— „Не божись, собача шкуро!“
— „Яку ж вам? «Небогу»?“
„Була собі Гандзя,
Каліка небога,
Божилася,
Молилася,
Що боліли ноги;

На панщину не ходила,
А за парубками
Тихесенько,
Гарнесенько
Поміж бур'янами“.
— „Годі! Годі! Це погана:
Схизмати³⁾ співають“.
— „Якої ж вам? Хіба оцю?
Стрівайте! Згадаю...
„Перед паном Хведором
Ходить жид ходором, —
І задком,
І передком
Перед паном Хведірком,
Ходить жид, ходить...“
— „Добре, годі! Тепер плати!“
— „Жартуєте, пане!
За що платити?“
— „Що слухали.
Не кривись, поганий!
Не жартую. Давай гроші!“
— „Де мені їх взяти?
Ні шеляга! Я панською
Ласкою багатий“.
— „Лжеш, собако! Признавайся!
А ну-те, панове,
Батогами!“
Засвистіли,
Хрестять Лейбу знову.
Періщили, періщили,
Аж пір'я летіло...
— „Їй же Богу, ні шеляга!
Їжте мое тіло!
Ні шеляга! Івалт! Рятуйте!“
— „Ось ми порятуєм!“
— „Пострівайте! Я щось скажу...“
— „Почуєм, почуєм,
Та не бреші! Бо, хоч здохни,
Брехня не поможе“.
— „Ні... в Вільшаній...“
— „Твої гроші?“
— „Мої? Ховай, Боже!
Ні, я кажу, що в Вільшаній...“

¹⁾ ліганія — католицька служба Божа, подібна до акафисту в православних.

²⁾ слова в польського національного гімну, але цей гімн повстав у поляків аж наприкінці XVIII ст., отже — тут у Шевченка анахронізм.

³⁾ Неунітів ляхи називали схизматами. (Примітка Т. Шевченка).

Вільшанські схизмати...“
— „По три сімї, по чотирі
Живуть в одній хаті?...
Ми це знаєм, бо ми самі
Їх так одчухрали“...
— „Та ні, не те... вибачайте, —
Щоб лиха не знали,
Щоб вам гроші приснилися!...
Бачте, у Вільшаній...
У костьолі, у титаря¹⁾...
А дочка Оксана!
Ховай, Боже! Як панночка!
Що то за хороше!
А червінців! Хоч не його,

Так що? Аби гроші!“
— „Аби гроші, однаково!
Правду Лейба каже;
А щоб певна була правда,
Нехай шлях покаже.
Одягайся!“²⁾
Поїхали
Ляхи у Вільшану.
Один тілько під лавою
Конфедерат п'яний
Нездужка встать, а курника,
П'яний і веселий:
„Jeszcze, kiedy my żyjemy,
Polska nie zgineła“.

IV. Титарь.

„У гаю, гаю
Вітру немає;
Місяць високо,
Зіроньки сяють.
Вийди, серденько,
Я виглядаю —
Хоч на годину,
Моя рибчино!
Виглянь, голубко,
Та поворкуєм,
Та посумуєм,
Бо я далеко
Сю ніч мандрюю.
Виглянь же, пташко,
Мое серденько,
Поки близенько,
Та поворкуєм... .

Ох, тяжко, важко!“
Отак, хόдя попід гаєм,
Ярема співає,
Виглядає, а Оксани
Немає, немає.
Зорі сяють, серед неба
Світить білолицій;
Верба слуха соловейка,
Дивиться в криницю;
На калині, над водою,
Так і виливає,
Неначе зна, що дівчину
Козак виглядає.
А Ярема по долині
Ледве-ледве ходить,
Не дивиться, не слухає.

— „Нащо мені врода,
Коли нема щастя, коли нема долі?
Літа молодії марно пропадуть.
Один я на світі — стебло серед поля,
Його буйні вітри полем рознесуть.
Так і мене люде не знають, де діти.
За що ж одцурались? Що я сирота?
Одно було серце, одно на всім світі,
Одна душа щира, та бачу, що й та,
Що й та одцуралась!“

¹⁾ титарь, інакше ктитор — церковний староста.

²⁾ Про конфедератів так розказують люди, які бачили, і не диво, бо то була все шляхта з honorem без дисципліни; робить не хочеться, а йсти треба. (Примітка Т. Шевченка).

І хлінули сльози.

Поплакав сердега, утер рукавом.

— „Оставайсь здорова! В далекій дорозі
Або найду долю, або за Дніпром
Ляжу головою. А ти не заплачеш,
А ти не побачиш, як ворон клює
Ті карі очі, ті очі козачі,
Що ти цілуvalа, серденко мое!
Забудь мої сльози, забудь сиротину,
Забудь, що клялася, — другого шукай!
Я тобі не пара, я в сірій свитині,
А ти — титарівна!.. Кращого вітай!
Вітай, кого знаєш, — така моя доля!
Забудь мене, пташко, забудь, не журись!
А коли почуєш, що на чужім полі
Сховали Ярему, — нишком помолись, —
Одна, серце, на всім світі
Хоч ти помолися!“

Та й заплакав сіромаха,
На кий похилився

Плаче собі тихесенько...
Шелест!.. коли гляне:
Попід гаєм, мов ласочки,
Крадеться Оксана.
Забув, побіг, обнялися...
— „Серце!“ — та й зомліли.
Довго, довго тільки — „серце!“
Та й знову німіли.
— „Годі, пташко!“

— „Ще трошечки,
Ще... ще, сизокрилий!
Вийми душу! Ще раз, ще раз...
Ох, як я втомилася!“
— „Одпочинь, моя ти зоре!
Ти з неба злетіла!“
Послав світку. Як ясочка,
Усміхнулась, сіла.

— „Сідай же й ти коло мене!“
Сів, та й обнялися.
— „Серце мое, зоре моя,
де се ти зоріла?“

— „Я сьогодні забарилася:

Батько занедужав,
Коло його все поралась“.

— „А мене й байдуже?“

— „Який бо ти, таї же Богу!“
І сльози блиснули.

— „Не плач, серце, я жартую“.

— „Жарти!“
Усміхнулась.

Прихилилась головкою,
Та й ніби заснула.

— „Бач, Оксано, я жартую,
А ти й справді плачеш!
Ну, не плач же, глянь на мене:
Завтра не побачиш;
Завтра буду я далеко,
Далеко, Оксано!“

Завтра вночі у Чигрині
Свяченій¹⁾ достану;
Дасть він мені срібло-злoto,
Дасть він мені славу;
Одягну тебе, обую,

¹⁾ свяченій — ніж, див. далі прим. ²⁾ на ст. 49.

Посажу, як паву,
На дзиґлику¹), як гетьманшу,
Та й дивитись буду . . .
Поки не вмру, дивитимусь“.
— „А, може, й забудеш?
Розбагатіш, у Київ
Поїдеш з панами,
Найдеш собі шляхтяночку,
Забудеш Оксану!“
— „Хібá краща є за тебе?“
— „Може й є, не знаю“.
— „Гнівиш Бога, мое серце:
Кращої немає
Ні на небі, ні за небом,
Ні за синім морем
Нема кращої од тебе!“
— „Що се ти говориш?
Схаменися!“

— „Правду, рибко!“

Тай знову, тай знову.
Довго вони, як бачите,
Між мови-розвови
Цілувались, обнімались
З усієї сили;
То плакали, то божились,
То ще раз божились.
Їй Ярема розказував,
Як жити вони будуть,
Як окує всю в золото,
Як долю добуде,
Як виріжуть гайдамаки
Ляхів в Україні,
Як він буде панувати,
Коли не загине.

Аж обридло, слухаючи,
Далебі, дівчата!
— „Ото який! Мов і, справді,

Бодай не дивитись, бодай не казати!
Бо за людей сором, бо серце болить.
Гляньте, подивіться: то конфедерати,
Люде, що зібрались волю боронить!
Боронять, прокляті! Будь проклята мати,
І день, і година, коли понесла,

Обридло!“ А мати
Або батько як побачать,
Що ви, мої любі,
Таке диво читаєте, —
Гріха на всю губу!
Тоді, тоді — та цур йому!
А дуже цікаве!
А надто вам розказати би,
Як козак чорнявий
Під вербою над водою
Обнявшись сумує;
А Оксана, як голубка,
Воркує, цілує,
То заплаче, то зомліє,
Головоньку схилить:
„Серце мое, доле моя!
Соколе мій мілий!
Мій . . .“ Аж верби нагинались
На такую мову.
Ото мова! Не розкажу,
Мої чорнобриві,
Не розкажу проти ночі,
А то ще присниться;
Нехай собі розійдуться,
Так, як і зійшлися:
Тихесенько, гарнесенько,
Щоб ніхто не бачив
Ні дівочі дрібні сльози,
Ні ширі козачі.
Нехай собі! . . . Може, ще раз
Вони на сім світі
Зустрінуться . . . Побачимо . . .

А тим часом світить
З усіх вікон у титара.
Що-то там твориться?
Треба глянути та розказать . . .
Бодай не дивиться!

¹⁾ дзиґлик (старе слово) — стілець, крісло.

Коли породила, на світ привела!
Дивітесь, що роблять у титаря в хаті
Пекельній діти!

У печі палá
Огонь і світить на всю хату;
В кутку собакою дрижить
Проклятий жид. Конфедерати
Кричать до титаря: — „Хоч жить?
Скажи, де гроші!“

Той мовчить.

Налигачем скрутили руки,
Об землю вдарили: нема,
Нема ні слова.

— „Мало муки,
Давайте приску¹⁾! Де смола?
Кропи його! Отак! Холоне?
Мерцій же приском посипай!
Що? Скажеш, шельмо? .. I не стогне!
Завзята бестія! Стрівай!“

Насипали в халяви жару ...

— „У тім'я цвяшок закатай!“

Не витерпів святої кари,
Упав сердега. Пропадай
Душа без сповіди святої!
„Оксано ... дочки!“ — та й умер.

Ляхи задумалися стóя,
Хоч і запеклі.

— „Що ж тепер?
Панове, ради! Поміркуєм.
Тепер з ним нічого робить.
Запалим церкву!“

— „Гвалт! Рятуйте!
Хто в Бога вірує!“ — кричить
Надворі голос, що є сили.
Ляхи зомліли. — „Хто такий?“

Оксана в двері: — „Вбили! вбили!“
Та й пада крýжем²⁾.

А старший
Махнув рукою на громаду.
Понура шляхта, мов хорти,

¹⁾ гаряча зола з вогнем.

²⁾ хрестом.

За двері вийшла. Сам позаду
Бере зомлілую . . .

Де ж ти,
Яремо? Де ти? Подивися!

А він мандруючи співа,
Як Наливайко¹⁾ з ляхом бився.

Ляхи пропали; нежива
Пропала з ними і Оксана,
Собаки де-де по Вільшаній
Загавкають та й замовчать.
Біліє місяць; люде сплять,
І титаръ спить . . . Не рано встане:
Навіки, праведний, заснув.
Горіло світло, погасало,
Погасло . . . Мертвий мов здригнув,
І темно, сумно в хаті стало²⁾.

V. Свято в Чигирині³⁾.

Гетьмані, гетьмані! Як би то ви встали,
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували, —
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн!
Базари, де військо, як море, червоне,
Перед бунчуками, бувало, горить,
А ясновельможний, на воронім коні,
Блісне булавою — море закипить...

Закипить, і розвилося	Та їй що з того, що згадаєш?
Степами, ярами;	Згадаєш — заплачеш.
Лихо мліє перед ними . . .	Ну, хоч глянем на Чигирин,
А за козаками . . .	Колись-то козачий.
Та що й казать? Минулося!	
А те, що минуло,	Ізза лісу, зза туману,
Не згадуйте, пани-брати,	Місяць випливає,
Бо щоб не почули . . .	Червоніє круголицій,

¹⁾ Северин Наливайко, провідник козацького повстання 1595-96 років; див. про нього примітку³⁾ на ст. 19.

²⁾ Анахронізм — титаря ляхи замучили зімою, а не літом. (Примітка Т. Шевченка). Данило Кущінр, титаръ православної церкви в селі Вільшаній, був замучений поляками літом 1766 р. в селі Мліїві за те, що не хотів oddати церкви уніятам.

³⁾ Чигирин, над річкою Тясмином, столиця українських гетьманів від Б. Хмельницького до Петра Дорошенка (1648—1676). Після упадку Дорошенка витримав дві облоги в боку турків і нарешті був зовсім зруйнований (1678). Пізніше відбудовано його знову, але як зовсім незначне провінціяльне місто.

Горить, а не сяє,
Неначе зна, що не треба
Людям його світу,
Що пожари Україну
Нагріють, освітять.
І смерклося, а в Чигрині,
Як у домовині,
Сумно, сумно. (Отак було
По всій Україні
Проти ночі Маковія¹⁾),
Як ножі святили).²⁾

Людей не чутъ; через базар
Кажан костокрилий
Перелетить; на вигоні
Сова завиває.
А де ж люде?
Над Тясмином,
У темному гаю,
Зібралися; старий, малий,
Убогий, багатий
Поєднались, — дожидають
Великого свята.

У темному гаю, в зеленій діброві,
На припоні коні отаву скубуть;
Осідлані коні, вороні готові.
Куди-то поїдуть? Кого повезуть?
Он кого, дивіться!

Лягли на долині,
Неначе побиті, ні слова не чутъ.
Ото гайдамаки... На івалт України
Орли налетіли: вони рознесуть
Ляхам, жидам кару;
За кров і пожари
Пеклом гайдамаки ляхам oddadуть.

Попід дібровою стоять
Вози залізної тарані:
То щедрої гостинець пані, —
Уміла що кому давать,
Нівроку їй, нехай царствує!
Нехай не вадить, як не чує!...
Поміж возами ніде стать:
Неначе в ирій³⁾ налетіло

З Смілянщини⁴⁾, з Чигиринá,
Просте козацтво, старшина...
На певне діло налетіли.
Козацьке панство похожає
В киреях⁵⁾ чорних, як один,
Тихенько хόдя розмовляє
І поглядає на Чигрин.

СТАРШИНА ПЕРВІЙ.

Старий Головатий⁶⁾. щось дуже коверзув.

¹⁾ Свято Маковія буває 1-го серпня, але гайдамацьке повстання почалося значно раніше, десь на початку червня.

²⁾ Освячення ножів — поетична вигадка Шевченка. Можливо, що існувала про це якася народня легенда. Тим більше не відповідає дійсності, що цариця Катерина присилала гайдамакам ножі. Але в народі ходили чутки, ніби вона прислава „золоту грамоту“ з наказом різати ляхів та жидів. Повстання почалося не в Чигирині, а верстов 40 від нього в Мотронинському лісі, у так званому Холодному Ярі, звідки купа гайдамаків під проводом Залізняка й Шелеста вирушила з відома ченців Мотронинського монастиря на повстання.

³⁾ ирій або вирій — теплий край, куди птахи відлітають на зім'ю.

⁴⁾ Сміла — містечко Черкаського повіту на Київщині.

⁵⁾ кирея або кобеняк — довгий сукняний плащ з відлогою.

⁶⁾ Шевченко мав тут на думці Антона Головатого, військового суддю запорожського, що пізніше, 1792 р., оселив частину запорожців на Кубані і тим поклав початок кубанського козацького війська.

СТАРШИНА ДРУГИЙ.

Мудра голова! Сидить собі в хуторі, ніби не знає нічого, а подивися — скрізь Головатий. „Коли сам“, каже, „не повершу, то синові передам“.

СТАРШИНА ТРЕТИЙ.

Та й син же штука! Я вчора зустрівся з Залізняком; таке розказув про його, що цур йому! „Кошовим“, каже, „буде, та й годі; а, може, ще й гетьманом, коли тес...“

СТАРШИНА ДРУГИЙ.

А Гонта на що? А Залізняк? До Гонти сама¹⁾... сама писала: „Коли“, каже...

СТАРШИНА ПЕРВИЙ.

Цитьте лишенъ! Здається, дзвонянь.

СТАРШИНА ДРУГИЙ.

Та ні, то люде гомонянь.

СТАРШИНА ПЕРВИЙ.

Гомонянь, поки ляхи почують. Ох, стари голови та розумні! Химерять-химерять, та й зроблять з лемеша швайку! Де можна лантух, там торби не треба. Купили хріну — треба з'їсти; плачте, очі, хоч повиласяте: бачили, що купували, — грошам не пропадати! А то думають-думають, ні вголос, ні мовчки, а ляхи догадаються — от тобі й пшик! Що там за рада? Чом вони не дзвонянь? Чим спиниш народ, щоб не гомонів? Не десять душ, а, слава Богу, вся Смілянщина, коли не вся Україна. Он, чуєте, співають?

СТАРШИНА ТРЕТИЙ.

Справді, співа щось; піду, спиню.

СТАРШИНА ПЕРВИЙ.

Не спиняй! Нехай собі співає, аби не голосно!

СТАРШИНА ДРУГИЙ.

Ото, мабуть, Волох²⁾! Не втерпів таки старий дурень; треба та й годі!

СТАРШИНА ТРЕТИЙ.

А мудро співає! Коли не послухаєш, усе іншу. Підкрадемось, братці, та послухаєм; а тим часом задзвонянь.

СТАРШИНА ПЕРВИЙ і ДРУГИЙ.

А що ж? То й ходімо!

¹⁾ Натяк на лист чи грамоту, що її ніби-то писала цариця Катерина, заохочуючи народ до повстання.

²⁾ За гайдамаками ходив кобзарь; його називали сліпим Волохом. (Дід розказував). (Примітка Т. Шевченка).

СТАРШИНА ТРЕТИЙ.

Добре, ходімо!

(Старшини нишком стали за дубом, а під дубом сидить сліпий кобзарь; кругом його запорожці й гайдамаки. Кобзарь співає з повагою й неголосно).

КОБЗАРЬ.

„Ой, волохи, волохи¹⁾)
Вас осталося трохи;
І ви, молдавани,
Тепер ви не пані:
Ваші господарі —
Наймити татарам,
Турецьким султанам,
В кайданах, в кайданах!
Годі ж, не журіться,
Гарно помоліться,
Братайтесь з нами,
З нами, козаками;
Згадайте Богдана,

Старого гетьмана²⁾!
Будете панами
Та, як ми, з ножами,
З ножами святыми
Та з батьком Максимом³⁾)
Сю ніч погуляєм,
Ляхів погойдаєм,
Та так погуляєм,
Що аж пекло засміється,
Земля затрясеться,
Небо запалає . . .
Добре погуляєм!“

ЗАПОРОЖЕЦЬ.

Добре погуляєм! Правду старий співа, як не бреше. А що б то з його за кобзарь був, якби не Волох!

КОБЗАРЬ.

Та я й не волох, — так тілько: був колись у Волошині, а люде й зовуть Волохом — і сам не знаю, за що.

ЗАПОРОЖЕЦЬ.

Ну, та дарма; утни ще якунебудь! А ну, лишень про батька Максима ушкварь!

ГАЙДАМАКА.

Та не голосно, щоб не почула старшина.

ЗАПОРОЖЕЦЬ.

А що нам ваша старшина? Почує, так послуха, коли має чим слухати, та й годі! У нас один старший — батько Максим; а він як почує, то ще карбованця дасть. Співай, старче Божий, не слухай його!

ГАЙДАМАКА.

Та воно так, чоловіче; я це й сам знаю, та ось що: не так пани, як підпанки, або — поки сонце зійде, то роса очі виїсть.

¹⁾ Волохами в XVII—XVIII ст. на Україні називали циган, через те, що вони таборами приходили з Волошини, а найбільше в Бесарабії (пояснення проф. В. Антоновича).

²⁾ Старий гетьман — Богдан Хмельницький, що оженив свого старшого сина Тимоша 1652 р. з Локсандрою, дочкою молдавського господаря (князя) Лупула, якому і помогав українським військом.

³⁾ з Максимом Залізняком.

ЗАПОРОЖЕЦЬ.

Брехня! Співай, старче Божий, яку знаєш, а то й дзвони не діждемо, — поснемо.

ГУРТОМ.

Справді, поснемо: співай якунебудь!

КОБЗАРЬ (співає).

„Літа орел, літа сизий
Попід небесами, —
Гуля Максим, гуля батько
Степами, лісами.
Ой, літає орел сизий,
А за ним орлята;
Гуля Максим, гуля батько,
А за ним хлоп'ята:
Запорожці ті хлоп'ята,
Сини його, діти.
Поміркує, загадає,
Чи бити, чи пити,
Чи танцювати, то й ушкварять,
Аж земля трясеться;
Заспіває — заспівають,
Аж лихо сміється.

Горілку, мед не чаркою —
Поставцем черкає,
А ворога, заплющившиесь,
Катá¹⁾, не минає.
Отакий-то наш отаман,
Орел сизокрилий!
І воює, і гарцює
З усієї сили —
Нема в його ні оселі,
Ні саду, ні стáву . . .
Степ і море — скрізь битий шлях,
Скрізь золото, слава.
Шануйтесь ж, вражі ляхи,
Скажені собаки:
Йде Залізняк Чорним Шляхом²⁾,
За ним гайдамаки“.

ЗАПОРОЖЕЦЬ.

Оце то так! Вчистив, нічого сказати: і до ладу, і правда. Добре, далебі добре! Цо хоче, то так і втне. Спасибі, спасибі!

ГАЙДАМАКА.

Я щось не второпав, що він співав про гайдамаків.

ЗАПОРОЖЕЦЬ.

Який бо ти бевзъ³⁾ і справді! Бачиш, ось що він співав: щоб ляхи погані, скажені собаки, каялись, бо йде Залізняк Чорним Шляхом з гайдамаками, щоб ляхів, бачиш, різати . . .

ГАЙДАМАКА.

І вішати, і мордувати! Добре, їй-Богу, добре! Ну, це так! Далебі, дав би карбованця, якби був не пропив учора! Шкода! Ну, нехай стара в'язне, більше м'яса буде. Поборгуй, будь ласкав — завтра oddam. Утни ще щонебудь про гайдамаків!

¹⁾ катá — б'e, рубає.

²⁾ Чорний Шлях виходив од Дніпра між устями річок Сокорівки і Носачівки і біг через степи запорозькі, через воєводства Київське, Подольське і Волинське, — на Червону Русь до Львова. Чорним названий, що по йому татари ходили в Польщу і своїми табунами вибивали траву. (Примітка Т. Шевченка).

³⁾ дурень, йолоп.

КОБЗАРЬ.

До грошей я не дуже ласий. Аби була ласка слухати, — поки не охрип, співатиму; а охрипну — чарочку-другу тії ледащиці-жівиці, як то кажуть, та й знову. Слухайте ж, панове громадо!

„Ночували гайдамаки
В зеленій діброві,
На припоні пасли коні,
Сідлані, готові.
Ночували ляшки-панки
В будинках з жидами,
Напилися, простяглися,
Та й . . .“

ГРОМАДА.

Цить лишень! Здається, дзвонять. Чуєш? . . Ще раз . . . о!

КОБЗАРЬ.

Задзвонили, задзвонили!
Пішла луна гаєм.
Ідіть же ви та молітесь,
А я доспіваю.

* * *

Повалили гайдамаки,
Аж стогне діброва;
Не повезли, а на плечах
Чумацькі волові
Несуть вози. А за ними
Сліпий Волох знову:
„Ночували гайдамаки
В зеленій діброві . . .“

Шкандибає, курникає,
І гич¹⁾ не до речі.
— „Ну лиш іншу, старче Божий!“ —
З возами на плечах
Кричать йому гайдамаки.
— „Добре, хлопці, нате!
Отак! Отак! Добре, хлопці!
А нуте, хлоп'ята,
Ушкваримо!“

Земля гнеться,
А вони з возами
Так і ріжуть. Кобзарь грає,
Додає словами:

„Ой, гол таки-так!
Кличе Гандзю козак:
«Ходи, Гандзю, пожартую!
Ходи, Гандзю, поцілую!
Ходім, Гандзю, до попа
Богу помолитсья;
Нема жита ні спона —
Вари варениці!»
Оженився, зажурився:
Нічого немає;
У ряднині ростуть діти,
А козак співає:
«І по хаті ти-ни-ни,
І по сінях ти-ни-ни,
Вари, жінко, личи!
Ти-ни-ни, ти-ни-ни!»“

— „Добре! Добре! Ще раз!
Ще раз!“

Кричать гайдамаки.

„Ой, гол того дива!

¹⁾ гич — усе; (є слово „нігич“, означає ніщо, ні трохи; отже, „гич“ — навпаки, означає „все“).

*Наварили ляхи пива,
А ми будем шинкувати,
Ляшків-панків частувати;
Ляшків-панків почастуєм,
З панянками пожартуюем.
Ой, гоп таки-так!
Кличе панну козак:
«Панно, пташко моя!
Панно, доле моя!
Не соромся, дай рученьку,*

*Ходім погуляймо;
Нехай людям лихо сниться,
А ми заспіваймо!
А ми заспіваймо,
А ми посидаймо,
Панно, пташко моя!
Панно, доле моя!»
— „Ще раз, ще раз!“*

*„Якби таки, або так, або сяк,
Якби таки запорозький козак!
Якби таки молодий, молодий,
Хоч по хаті б поводив, поводив!
Страх мені не хочеться
З старим дідом морочиться!
Якби таки...“*

— „Цу-цу, скажені, скаменіться!
Бач, розходилися! А ти,
Стара собако, де б молитися,
Берзеш тут погань! От чорти!“
Кричить отаман. Опинились;
Аж церков¹⁾ бачать: дяк співа,
Попи з кадилами, з кропилом;
Громада — ніби нежива,
Ані телень... Поміж возами
Попи з кропилами пішли;
За ними корогви несли,
Як на Великдень над пасками.

— „Молітесь, братія, молітесь!“ —
Так благочинний начина:
— „Кругом святого Чигринá
Сторожа стане з того світу,
Не дастъ святого розпинать,
А ви Україну ховайте:
Не дайте матері, не дайте
В руках у ката пропадать!
Од Конашевича²⁾ і досі

¹⁾ Церква — Мотронинський монастир, що в ньому 1768 року за ігумена був Мелхисидек Значко-Яворський, що прихильно ставився до гайдамацького руху. Шевченко називає його далі благочинним і вкладає йому в уста промову до гайдамаків. З історичних джерел ми знаємо, що гайдамаки перед тим, як рушити в поход, відправили в Мотронинському монастирі молебен. Було це на Зелені Свята 18-го травня 1768 р.

²⁾ Петро Конашевич-Сагайдачний, родом з Самбора в Галичині, був козацьким гетьманом в 1614 — 1622 роках, уславившися своїми морськими по-

Пожар не гасне, люде мрутъ,
Конають в тюрмах, голі, босі . . .
Діти нехрещені ростуть,
Козацькі діти; а дівчата,
Землі козацької краса,
У ляха в'яне, як перш — мати,
І непокритая кося
Стидом січеться; карі очі
В неволі гаснуть; розкуватъ
Козак сестру свою не хоче,
Сам не соромиться конатъ
В ярмі у ляха . . . Горе, горе!
Молітесь, діти! Страшний суд
Ляхи в Україну несуть, —
І заридають чорні гори.
Згадайте праведних гетьманів:
Де їх могили? Де лежить
Останок славного Богдана?
Де Остряницина стоїть
Хоч би убогая могила?
Де Наливайкова? Нема!
Живого й мертвого спалили¹⁾.
Де той Богун, де та зіма?
Інгул що-зіму замерзає, —
Богун не встане загатитъ
Шляхетським трупом²⁾). Лях гуляє!
Нема Богдана — червонитъ
І Жовті Води й Рось зелену.
Сумуе Корсунь³⁾ староденний, —

ходами на Крим і Туреччину, походом на Москву, а найбільше своюю славною перемогою над турками під Хотином 1621 року. Під його охороною відновлено 1620 р. православну українську єпархію, а Київ став духовним осередком українського національного життя. Поховано Сагайдачного (помер 10-го квітня 1622 р.) в Братьському монастирі у Київі.

¹⁾ Павла Наливайка живого спалили в Варшаві, Івана Остряницию і тридцять старшин козацьких після страшної муки розчертвували і розвезли їх тіла по всій Україні. Зиновій-Богдан і син його Тимофій були поховані в Суботові коло Чигрина; Чарнецький, коронний гетьман, не доставши Чигрина, од злости спалив їх мертвих. (Георгій Кониський). (Примітка Т. Шевченка). Ці всі відомості взял Шевченко з „Історії Русовъ“. В дійсності Северинові (не Павлові) Наливайкові одрубали у Варшаві голову, а Остряниция, розбитий р. 1638 під Жовнином, прорався з цілім полком через ворожий табор і втік на Слобожанщину (що була під московською владою). Там він оселився коло Чугуїва, де його забили його козаки під час бунту.

²⁾ Полковник Богун потопив ляхів в Інгулі. Зиновій-Богдан вирізав 40 з чимсь то тисяч ляхів над Россю в Корсуні. Тарас Трасило вирізав ляхів над Альтою. I та ніч, в которую те трапилось, зоветься Тарасова або кровава. (Бантиш-Каменський). (Примітка Т. Шевченка).

³⁾ На Жовтих Водах, — степова річка в теперішній Катеринославщині, — розбив Б. Хмельницький весною 1648 р. передовий відділ польського війська, а після того за десять день розгромив і головні польські сили під Корсунем над Россю.

Нема журбу з ким поділить.
І Альта плаче: «Тяжко жити!
Я сохну, сохну . . . Де Тарас¹)?
Нема, не чутъ . . . Не в батька діти!,
Не плачте, братія: за нас
І душі праведних, і сила
Архистратига Михаїла²).
Не за горами кари час.
Молітесь, братія!“

Молились,
Молились щиро козаки, —
Як діти, щиро; не журились,
Гадали тее . . . а зробилось —
Над козаками хусточки³).
Одно добро, одна слава —
Біліє хустина,
Ta й ту знімуть . . .

А діякон:

— „Нехай ворог гине!
Беріть ножі! . . .“ Освятили!
Удалили в дзвони;
Реве гаєм: „Освятили!“
Аж серце холоне.
Освятили, освятили!
Гине шляхта, гине!
Розібрали, заблищали
По всій Україні⁴).

VI. Треті піvnі⁵).

Ще день Україну катували
Ляхи скажені; ще один,
Один останній сумували
І Україна, і Чигрин.
І той минув, день Маковія,
Велике свято в Україні,

Минув, — і лях, і жидовин
Горілки, крові упивались,
Кляли схизматів, розпинали,
Кляли, що нічого вже взяти.
А гайдамаки мовчки ждали,
Поки поганці ляжуть спать.

¹) Над Альтою стався 1630 р. бій козаків під проводом гетьмана Тараса Федоровича, прозваного Трясилом, з поляками; цей бій осіпав Шевченко в „Тарасовій ночі“.

²) Св. архангел Михайлоуважався за патрона (опікуна) міста Київа, отже і всієї України. Гербом Київа є арх. Михайло.

³) Звичай — виставляти на довгому дрючку білу хустину над могилою козака.

⁴) Так про Чигринське свято розказують старі люди. (Примітка Т. Шевченка).

⁵) Треті піvnі — сигнал. Розказують, що Залізняка есаул, не діждавши третіх піvnів, запалив Медведівку, містечко між Чигрином і Звенигородкою. (Примітка Т. Шевченка).

Лягли, і в голови не клали,
Що вже їм завтра не вставати.
Ляхи заснули, а люди
Ще лічать гроши уночі,

Без світла лічать бариші,
Щоб не побачили злі люде;
І ті на золото лягли,
І сном нечистим задрімали.

Дрімають... Навіки бодай задрімали!
А тим часом місяць пливе оглядати
І небо, і зорі, і землю, і море,
Та глянути на люде, що вони моторять,
Щоб Богові вранці про те розказати.
Світить біоліцій на всю Україну,
Світить, — а чи бачить мою сиротину,
Оксану з Вільшани, мою сироту?
Де її мордують, де вона воркує?
Чи знає Ярема? Чи знає, чи чув?
Побачимо пітім, а тепер не ту,
Не ту заспіваю, іншої заграю:
Лихо — не дівчата — буде танцювати;
Недолю співаю козацького краю!
Слухайте ж, щоб дітям потім розказати,
Щоб і діти знали, внукам розказали,
Як козаки шляхту тяжко покарали
За те, що не вміла в добрі панувати.

Гомоніла Україна,
Довго гомоніла, —
Довго-довго кров степами
Tekla, червоніла.
Tekla, tekla, та її висохла.
Степи зеленіють;
Діди лежать, а над ними
Могили синіють.
Ta що з того, що високі?
Ніхто їх не знає,
Ніхто щиро не заплаче,
Ніхто не згадає.
Тільки вітер тихесенько
Повіє над ними,
Тільки роси ранесенько
Сльозами дрібними
Їх умиють. Зайде сонце,
Осушить, пригріє;
А унуки? Їм байдуже, —

Жито собі сіють!
Багато їх, а хто скаже,
Де Гонти могила,
Мученика праведного
Де похоронили?
Де Залізняк, душа щира,
Де одпочиває?
Тяжко-важко! Кат панує¹⁾,
А їх не згадають.

Гомоніла Україна,
Довго гомоніла, —
Довго-довго кров степами
Tekla, червоніла.
І день і ніч гвалт, гармати;
Земля стогне, гнеться;
Сумно, страшно, а згадаєш —
Серце усміхнеться.

Місяцю мій ясний! З високого неба
Сховайся за гору, бо світу не треба;

¹⁾ Під тим „катом“ можна розуміти або нащадків панів, що їхні діди замутили Гонту, або російського царя, що панував над Україною.

Страшно тобі буде, хоч ти й бачив Рось,
І Альту, і Сену¹⁾): і там розлилось,
Не знати за що, крові широке море.
А тепер що буде? Сховайся ж за гори;
Сховайся, мій друже, щоб не довелось
На старість заплакать!

Сумно, сумно серед неба
Сяє білолицій.
Понад Дніпром козак іде,
Може, з вечорниці.
Іде смутний, невеселий,
Ледве несуть ноги.
Може, дівчина не любить
За те, що убогий?
І дівчина його любить,
Хоч лата на латі, —
Чорнобривий, а не згине,
То буде й багатий.
Чого ж смутний, невеселий
Іде, чуть не плаче?
Якусь тяжку недоленьку
Віщує козаче
Чуле серце, та не скаже,

Яке лихо буде.
Мине лиxo . . . Кругом його —
Мов вимерли люде.
Ані півня, ні собаки,
Тілько ізва гаю
Десь далеко сіроманці-
Вовки завивають.

Байдуже! Іде Ярема,
Та не до Оксани,
Не в Вільшану на досвітки, —
До ляхів поганих
У Черкаси²⁾. А там третій
Півень заспіває,
А там . . . а там . . . Йде Ярема,
На Дніпр поглядає.

„Ой, Дніпре мій, Дніпре широкий та дужий!
Багато ти, батьку, у море носив
Козацької крові! Ще понесеш, друже!
Червонив ти сине³⁾, та не напоїв,
А сю ніч уп'ється; пекельнеє свято
По всій Україні сю ніч зареве;
Потече багато, багато, багато
Шляхетської крові. Козак оживе!
Оживуть гетьмани в золотім жупані,
Прокинеться доля; козак заспіва:
«Ні жида, ні ляха!» А в степах України —
Дай то, Боже милив, — блисне булава!“

Так думав, ідучи в латаній свитині,
Сердега Ярема з свяченим в руках.

¹⁾ Тарасова і Варфоломієва ніч — одна другої варт на стид Римської тіяри. (Примітка Т. Шевченка). Над Альтою відбулася „Тарасова ніч“, що її Шевченко за старими українськими істориками уважав за велику різанину. Сена — річка, що над нею стоїть Париж. Це згадка про страшну різанину, що її справили католики в Парижі в ніч св. Варфоломія з 23-го на 24-те серпня 1572 р. над протестантами, так званими тоді „гугенотами“. Наш поет однаково вболіває над обома кривавими подіями.

²⁾ Черкаси — місто на правому березі Дніпра на Кіївщині, колишня коли-ска української козаччини.

³⁾ сине море — Чорне море, куди Дніпро несе свої води.

А Дніпр мов підслухав: широкий та синій
Підняв гори-хвилі, а в очеретах

Реве, стогне, завиває,
Лози нагинає;
Грім гогоче, а блискавка
Хмару роздирає.
Іде собі наш Ярема,
Нічого не бачить;
Одна думка усміхнеться,
А друга заплаче.

„Там Оксана, там весело
І в сірій свитині;
А тут, а тут... що ще буде?
Може, ще загину!“
А тим часом вза байраку
Півень „кукуріку!“
„А, Черкаси!.. Боже милий,
Не вкороти віку!“

VII. Червоний бенкет.

(ГАЛАЙДА).

Задзвонили в усі дзвони
По всій Україні;
Закричали гайдамаки:
„Гине шляхта, гине!
Гине шляхта! Погуляєм
Та хмару нагрієм!“
Зайніялася Смілянщина, —
Хмара червоніє;
А найперша Медведівка¹⁾
Небо нагріває.
Горить Сміла, Смілянщина
Кров'ю підпливає,
Горить Корсунь²⁾, горить Канів,
Чигирин, Черкаси;
Чорним Шляхом запалало,
І кров полилася
Аж у Умань³⁾.

По Поділлю⁴⁾

Гонта бенкетує,
А Залізняк в Смілянщині
Дамаску⁵⁾ гартує

У Черкасах, де й Ярема
Пробує священий⁶⁾.
— „Отак, отак! Добре, діти!
Мордуйте скажених!
Добре, хлопці!“ — на базарі
Залізняк гукає.
Кругом пекло; гайдамаки
По пеклу гуляють.
А Ярема — страшно глянуть —
По три, по чотири
Так і кладе.

— „Добре, сину!
Матері їх хиря!
Отак, отак! В раю будеш,
Або есаулом.
Гуляй, сину! Нуте, діти!
І діти майнули
По горищах, по коморах,
По льохах — усюди;
Всіх уклави, все забрали.
— „Тепер, хлопці, буде!

¹⁾ Медведівка — містечко Чигиринського повіту.

²⁾ Корсунь — старинне місто, пізніше містечко Канівського повіту.

³⁾ Умань — город повітовий губернії Київської. (Примітка Т. Шевченка). В деяких варіятах замісць „аж у Умань“ стояло: „аж у Волинь“.

⁴⁾ Спочатку було в Шевченка „По Поліссі“. І те, і друге невірно, бо Гонта сполучився з Залізняком тільки аж у Уманем в половині червня 1768 р.

⁵⁾ дамаська шабля — найкращої сталі.

⁶⁾ Гайдамацьке повстання 1768 р. охопило тільки південну, степову частину Київщини й східне Поділля, т.зв. Брацлавщину. Тільки одна ватага Бондаренка зайдла була аж за Хвастів, але була тут розбита, а сам Бондаренко був узятий в полон і страчений у Чорнобилі. На Волинь повстання не поширилось.

Утомились, одпочиньте!"

Улиці, базари
Крилися трупом, спилили кров'ю:
"Мало клятим кари!
Ще раз треба перемучить,
Щоб не повставали
Нехрещені, кляті душі!"

На базар збирались
Гайдамаки.

Йде Ярема,

Залізняк гукає:

— "Чуєш, хлопче? Ходи сюди!
Не бойсь, не злякаю".

— "Не боюся!" Знявши шапку,
Став, мов перед паном.

— "Відкіля ти? Хто ти такий?"

— "Я, пане, з Вільшани".

— "З Вільшаної, де титаря
Пси замордували?"

— "Де? Якого?"

— "У Вільшаній . . .

І кажуть, що вкрали
Дочку його, коли знаєш".

— "Дочку . . . у Вільшаній?"

— "У титаря, коли зневажав".

— "Оксано, Оксано!" —

Ледве вимовив Ярема

Та й упав додолу.

— "Еге! Ось що . . . Шкода
хлопця!

Провітри, Миколо!"

Провітрився.

— "Батьку! Брате!

Чом я не сторукий?

Дайте ножа, дайте силу,

Муки ляхам, муки!

Муки страшної, щоб пекло

Тряслюся та мліло!"

— "Добре, сину, ножі будуть

На святеє діло.

Ходім з нами у Лисянку¹⁾

Ножі гартувати!"

— "Ходім, ходім, отамане!

Батьку ти мій, брате

Мій єдиний! На край світа

Полечу, достану,

З пекла вирву, отамане . . .

На край світа, пане . . .

На край світа, та не найду,

Не найду Оксани!"

— "Може, й найдеш. А як тебе
Зовуть? Я не знаю".

— "Яремою".

— "А прізвище?"

— "Прізвища немає!"

— "Хіба байстрюк? Без
прізвища . . .

Запиши, Миколо,

У реєстер²⁾! Нехай буде . . .

Нехай буде Голій!

Так і пиши!"

— "Ні, погано!"

— "Ну, хіба Бідою?"

— "І це не так".

— "Стрівай лишень:

Пиши Галайдю!"

Записали.

— "Ну, Галайдó,

Поїдем гуляти!

Найдеш долю. А не найдеш . . .

Рушайте, хлоп'ята!"

І Яремі дали коня

Зайвого з обозу.

Усміхнувся на воронім,

Та й знову у словоzi.

Виїхали за царину, —

Палають Черкаси . . .

— "Чи всі, діти?"

— "Усі, батьку!"

— "Гайда!"

Простяглася

По діброві понад Дніпром

Козацька ватага.

А за ними кобзарь Волох

Переваги-ваги

Шкандібає на конику,

¹⁾ Лисянка — містечко Звенигородського повіту на Київщині.

²⁾ Реєстер або реєстр — список козаків, звідти пішла назва: реєстрові (по-народному — „лейстрові“) козаки.

Козакам співає:
„Гайдамаки, гайдамаки!
Залізняк гуляє!“
Поїхали... А Черкаси
Палають, палають.
Байдуже! Ніхто й не гляне!
Сміються та лають
Кляту шляхту; хто балака,
Хто кобзаря слуха,
А Залізняк попереду
Нашорошив уха,
Їде собі, люльку курить —
Нікому ні слова;
А за ним німий Ярема.
Зелена діброва
І темний гай, і Дніпр дужий,
І високі гори,
Небо, зорі, добро, люде
І лютее горе —
Все пропало, все! Нічого
Не знає, не бачить, —
Як убитий. Тяжко йому,
Тяжко, а не плаче.
Ні, не плаче: змія люта
Жадна випиває
Його сльози, давить душу,
Серце роздирає.

„Ой, ви сльози, дрібні сльози!
Ви змиєте горе, —
Змийте його! Тяжко! Нудно!
І синього моря,
І Дніпра, щоб вилить люте,
І Дніпра не стане!
Занапастить хіба душу?
Оксано, Оксано!
Де ти? Де ти? Подивися,
Моя ти єдина!
Подивися на Ярему!
Де ти? Може, гине;
Може, тяжко клене долю,

Клене, умірає,
Або в пана у кайданах
У склепу конає!
Може, згадує Ярему,
Згадує Вільшану;
Кличе його: «Серце мое,
Обніми Оксану!
Обнімемось, мій соколе,
Навіки зомлієм,
Нехай ляхи знущаються, —
Не почувм!...» Віє,
Віє вітер зза Лиману¹⁾,
Гне тополю в полі, —
І дівчина похилилась,
Куди гне недоля;
Посумує, пожуриться,
Забуде... і, може...
У жупані — сама пані,
А лях... Боже, Боже!
Карай пеклом мою душу,
Вилий муки море,
Розбий кару надо мною!
Та не таким горем
Карай серце! Розірветься,
Хоч би було камінь!
Доле моя, серце мое!
Оксано, Оксано!
Де ти ділася-поділась?“

І хлинули сльози;
Дрібні-дрібні полилися.
Де вони взялися?

А Залізняк гайдамакам
Велить опинитись:
— „У ліс, хлопці! Вже світає,
І коні пристали:
Попасемо!“
І тихенько
У лісі сковались.

¹⁾ Очевидчаки — з Дніпрового Лиману, з півдня.

VIII. Гупалівщина.

Зійшло сонце . . . Україна —
Де палала, тліла,
А де шляхта, запершися,
У будинках мліла.
Скрізь по селях шибениці :
Навішано трупу —
Тілько старших, а так шляхта —
Купою на купі.
На улицях, на розпуттях
Собаки, ворони
Їдуть шляхту, клюють очі, —
Ніхто не боронить . . .
Та й нікому: осталися
Діти та собаки, —
Жінки навіть з рогачами
Пішли в гайдамаки.

Отаке-то було лихо
По всій Україні!
Гірше пекла . . . А за віщо?
За що люде гинуть?
Того ж батька, такі ж діти,
Жити б та брататися!
Ні! Не вміли, не хотіли, —
Треба розв'єднатися!
Треба крові, брата крові,
Бо заздро, що в брата
Є в коморі і на дворі,
І весело в хаті.
„Уб'єм брата! Спалим хату!“ —
Сказали, і сталося.
Все б, здається! Ні, на кару
Сироти остались, —
В слізозах росли, та й вирошли.
Замучені руки
Розв'язались, і кров за кров,
І муки за муки!
Болить серце, як згадаєш:

Старих слав'ян діти
Впились кров'ю. А хто винен?
Ксьондзи, єзуїти¹⁾.
Мандрували гайдамаки
Лісами, ярами,
А за ними і Галайдá
З дрібними слезами.
Вже минули Ворбнівку,
Бербівку, в Вільшану²⁾
Приїхали.

„Хіба спитати,
Спитати про Оксану?
Не спитаю, щоб не знали,
За що пропадаю“.
А тим часом гайдамаки
Й Вільшану минають.
Питається у хлопчика :
— „Щó, титаря вбили?“
— „Ба ні, дядьку; батько казав,
Що його спалили
Оті ляхи, що там лежать,
І Оксану вкрали;
А титаря на цвинтарі
Вчора поховали“.

Не дослухав . . . „Неси, коню!“
І поводи кинув
„Чом я вчора, поки не знов,
Вчора не загинув!
А сьогодні, коли й умру,
З домовини встану
Шукати тебе. Серце моє!
Оксано, Оксано!
Де ти?“

Замовк, зажурився,
Поїхав ходою.
Тяжко йому, сіромасі,
Боротись з нудьгою.

¹⁾ До унії козаки з ляхами мирилися, і як би не єзуїти, то, може б, і не різалися; єзуїт Посевин, легат папський, перший начав унію в Україні. (Примітка Т. Шевченка). Шевченко, бувши на початку своєї письменницької діяльності під впливом „Історії Русовъ“, гадав, що причиною польсько-української ворожнечі було польське католицьке духовенство, „ксьондзи, єзуїти“, які намагалися обернути силоміць православних українців на уніятів. Таку саму думку висловив він і в пізнішій своїй поезії „Ляхам“, написаний 1847 року на власенні.

²⁾ Села Звенигородського повіту на Київщині.

Догнав своїх. Боровиків
Вже хутір минають, —
Корчма тліє з стодолою,
А Лейби немає.

Усміхнувся мій Ярема,
Тяжко усміхнувся:
“Отут, отут позавчора
Перед жидом гнувся,
А сьогодні!..”

Та й жаль стало,
Що лихо минуло

Гайдамаки понад яром
З шляху повернули;
Наганяють півпарубка:
Хлопець у свитині
Полатаній, у постолах,
На плечах торбина.

— „Гей, старченя! Стрівай
лишень!“

— „Я не старець, пане!
Я, як бачте, гайдамака“.

— „Який же поганий!
Відкіля ти?“

— „З Керелівки“¹⁾.

— „А Будища²⁾ знаєш?
І озеро коло Будищ?“

— „І озеро знаю, —
Отам воно; оцим яром
Втрапите до його“.

— „Що, сьогодні ляхів бачив?“
— „Ніде ні одного!
А вчора було багато, —

Вінки не святили³⁾:
Не дали ляхи прохляти.
За те ж іх і били!

I я, й батько святим ножем;
А мати не здужа,

A то й вона б...“

— „Добре, хлопче!

Ось на ж тобі, друже,
Сей дукачик, та не згуби!“

Узяв золотого⁴⁾,
Подивився: — „Спасибі вам!“

— „Ну, хлопці, в дорогу!
Ta чутєте? Без гомону!

Галайдб, за мною!
В оцім яру є озеро
Й ліс попід горою,
A в лісі скарб. Як приїдем,
To щоб кругом стали,
Скажи хлопцям! Може, льохи
Стерегти осталась
Яка погань“.

Приїхали,
Стали кругом ліса;
Дивляться: нема нікого.
— „Ту їх до-сто-біса!
Які груші уродили!
Збивайте, хлоп'ята!
Швидче, швидче! Отак, отак!“

I конфедерати
Посипалися додолу, —
Груші гнилобокі.
Позбивали, упорались;
Козакам нівроку:
Найшли льохи, скарб забрали,
У ляхів кишені
Потрусили, та й потягли
Карати мерзених
У Лисянку⁵⁾.

¹⁾ Керелівка або Кириловка — село Звенигородського повіту. (Примітка Т. Шевченка). Це та сама Керелівка, де Шевченко провів свої дитячі літа.

²⁾ Село Будища — недалеко од Керелівки; в яру озера і над озером ліс невеликий, зоветься Гупалівчиною, за те, що там Залізняк збивав ляхів з дерева. Льохи, де був захований шляхетський скарб, і досі єсть у сина того хлопця, розруйновані. (Примітка Т. Шевченка).

³⁾ На Маковія молодь святила вінки. Але, як уже сказано в примітці¹⁾ на ст. 49, гайдамацьке повстання почалося майже на два місяці раніше.

⁴⁾ Червонець, що дав Залізняк хлопцеві, і досі єсть у сина того хлопця, которму був даний; я сам його бачив. (Примітка Т. Шевченка).

⁵⁾ Лисянка — містечко Звенигородського повіту над річкою Гнилим Тікичем. Тут зішлася Гонта з Залізняком і розруйнували старосвітський будинок, Богданом нібито будований. (Примітка Т. Шевченка). Шевченко тут помилується: у Лисянці був тільки Залізняк, що зійшовся з Гонтою лишень під селом Соколівкою, три милі від Умані.

ІХ. Бенкет у Лисянці.

(СТАРОСВІТСЬКИЙ БУДИНОК).

Смеркалося.

Із Лисянки

Кругом засвітило :

Ото Гонта з Залізняком

Люльки закурили, —

Страшно-страшно закурили!

І в пеклі не вміють

Отак курить! Гнилий Тікіч¹⁾

Кров'ю червоніє

Шляхетською, жидівською,

А над ним палають

І хатина, і будинок :

Мов доля карає

Вельможного й неможного,

А серед базару

Стоїть Гонта з Залізняком,

Кричать дітям: „Кари!

Кари ляхам, щоб каялись!“

І діти карають.

Стогнуть, плачутъ; один просить,

Другий проклинає;

Той молиться, сповідає

Гріхи перед братом,

Уже вбитим. Не милують, —

Карають завзяті.

Як смерть люта, не вважають

На літа, на вроду

Шляхтяночки й жидівочки, —

Тече кров у воду.

Ні каліка, ані старий,

Ні мала дитина

Не остались; не вблагали

Лихої години, —

Всі поляглі, всі покотом;

Ні душі живої

Не осталось у Лисянці.

А пожар удвоє

Розгорівся, розпалався

До самої хмарі.

А Галайда, знай, гукає :

„Кари ляхам, кари!“

Мов скажений, мертвих ріже,

Мертвих віша, пálить.

„Дайте ляха, дайте жида!

Мало мені, мало!

Дайте ляха, дайте крові

Наточить з поганих!

Крові море . . . Мало моря! . .

Оксано, Оксано!

Де ти?“ — крикне й сковається

В полум'ї, в пожарі.

А тим часом гайдамаки

Столи вздовж базару

Поставили, несуть страву,

Де що запопали,

Щоб засвітла повечерять.

„Гуляй!“ — загукали.

Вечеряють, а кругом іх

Пекло червоніє.

У полум'ї, повішані

На кроквах, чорніють

Панські трупи. Горять крокви

І падають з ними.

— „Пийте, діти! Пийте, лийте!

З панами такими,

Може, ще раз зустрінемось,

Ще раз погуляєм!“

І поставець одним духом

Залізняк черкає.

— „За прокляти ваші трупи,

За душі прокляти

Ще раз вип'ю. Пийте, діти!

Вип'єм, Гонто, брате!“

— „Пострівай, я дожидаю,

Що ляхи прокляті . . .“

Ярема встав:

— „Які ляхи?“ —

— „Ото бо завзятій!

Пий горілку, мій голубе!“

— „Які ляхи, брате?“ —

— „По тім боці, у будинку

Заперлись прокляті!“

— „Розвімо!“ — „Шкода муру :

Старосвітська штука!

¹⁾ річка, що над нею стоїть Лисянка.

А ще гірше, Богданові
Мурували руки!“
— „Богданові? Шкода, шкода
Гетьманської праці!“ —
— „Я послав сказати проклятим,
Щоб видали Паца¹⁾:
Помилую! Не видадуть —
Порох засипаю...
Потайники²⁾ вже зроблені...“
— „І ляхи гуляють?
Лічать ворі? Добре, брате!
А поки що буде,
Вип’єм чарку!“

— „Добре, вип’єм!

Пийте, добрі люде!
Та не дуже, бо ще, може,
Не кінчили кари!“
— „Не кінчили!.. Пийте, бийте
Грай, співай, кобзарю!
Не про дідів, бо незгірше
Й ми ляхів караєм;
Не про лихо, бо ми його
Не знали й не знаєм, —
Веселої утни, старче,
Щоб земля ломилася,
Про вдовицю-молодицю,
Як вона журилася“.

КОБЗАРЬ (грає й приспівує):

„Од села до села
Танці та музики:
Курку, яйця продала,
Куплю черевики!
Од села до села
Буду танцювати:
Ні корови, ні вола, —
Осталася хата.
Я оддам, я продам
Кумові хатину,
Я куплю, я зроблю
Яточку під тином;

Торгувати, шинкувати
Буду чарочками,
Танцювати та гуляти
Таки з парубками.
Ох, ви, дітки мої,
Мої голуб’ята!
Не журіться, подивіться,
Як танцює мати!
Сама в найми піду,
Діток в школу оддам,
А червоним черевичкам
Таки дам, таки дам!“

— „Добре! добре! Ну, до танців,
До танців, кобзарю!“
Сліпий вшкварив,

Навприсядки
Пішли по базару.
Земля гнеться...

— „Нумо, Гонто!“ —

— „Нум, брате Максиме!
Ушкваримо, мій голубе,
Поки не загинем!“

„Не дивуйтесь, дівчата,
Що я обідрався;
Бо мій батько робив гладко,
То я в його вдався“.

¹⁾ Паца під час Коліївщини зовсім не було на Україні, Шевченко тут помилляється.

²⁾ потайник — таємний хід під землею.

- „Добре, брате! Йі-же Богу!“ —
- „А ну ти, Максиме!“
- „Пострівай лиш!“

„*Отак чини, як я чиню:
Люби дочку аби-чию,
Хоч попову,
Хоч дякову,
Хоч хорошу мужикову!*“

Всі танцюють, а Галайда
Не чує, не бачить;
Сидить собі кінець стола,
Тяжко-важко плаче,
Як дитина. Чого б, бачся?
В червонім жупані,
І золото, і слава є...
Та нема Оксани!
Ні з ким долю поділити,
Ні з ким заспівати!
Один-один сиротою
Мусить пропадати!
А того, того й не знає,
Що його Оксана
По тім боці за Тікичем
В будинку з панами,
З тими самими ляхами,
Що замордували
Її батька.

Недоблюди!

Тепер заховались
За мурами, та дивитесь,
Як жиди конають,
Брати ваши!

А Оксана
В вікно поглядає
На Лисянку засвічену.
„Де-то мій Ярема?“ —
Сама думає. Не знає,
Що він коло неї,
У Лисянці, — не в свитині,
В червонім жупані,
Сидить один та думає:
„Де моя Оксана?
Де вона, моя голубка

Приборкане, плаче?“
Тяжко йому!
А із яру
В киреї козачий
Хтось крадеться.
— „Хто ти такий?“ —
Галайда питав.
— „Я посланець пана Гонти.
Нехай погуляє,
Я підожду“. — „Ні, не діждеш,
Жидівська собака!“
— „Ховай Боже! Який я жив?
Бачиш? Гайдамака!
Ось цариця копійка¹⁾,
Хіба ти не знаєш?“
— „Знаю, знаю!“ — і свячений
З халяви виймає.
— „Признавайсь, проклятий
жиде:
Де моя Оксана?“ —
Та й замахнувсь.
— „Ховай, Боже!...
В будинку... з панами...
Вся в золоті...“ — „Виручай же!
Виручай, проклятий!“
— „Добре, добре... Які ж бо ви,
Яремо, завзяті!
Іду зараз і виручу:
Гроши мур ламають²⁾.
Скажу ляхам: замісць Паца...“
— „Добре, добре! Знаю.
Іди швидче!“ — „Зараз, зараз!

¹⁾ Цариціні копійки — ніби ті, що їх цариця видала гайдамакам і що по них вони пізнявали один одного.

²⁾ себто, за гроши все можна здобути.

Гонту забавляйте
З пів-упруга¹⁾, а там нехай!
Ідіть же, гуляйте! . .
Куди везти?“

— „В Майданівку²⁾.
В Майданівку, — чуєш?“
— „Чую, чую“. I Галайдá

З Гонтою танцює.
А Залізняк бере кобзу:
— „Потанцюй, кобзарю!
Я заграю“. Навприсядки

Сліпий по базару
Одирає постолами,
Додає словами:

„На вгороді постирнак, постирнак;
Чи я ж тобі не козак, не козак?
Чи я ж тебе не люблю, не люблю?
Чи я ж тобі черевичків не куплю?
Куплю, куплю, чорнобрива,
Куплю, куплю того дива.
Буду, серце, ходить,
Буду, серце, любить“.

„Ой гол-голака!
Полюбила козака,
Та рудого
Та старого, —
Лиха доля така!
Іди ж, доле, за журбою,
А ти, старий, за водою!
А я — так до шинку.
Вип’ю чарку, вип’ю другу,
Вип’ю третю на потугу,
П’яту, шосту, та й кінець.
Пішла баба у танець,
А за нею горобець,

Викрутасом,
Вихилясом . . .
Молодець горобець!
Старий рудий бабу кличе,
А та йому дулю тиче:
«Оженився, сатано,
Заробляй же на пшено!
Треба діток годувати,
Треба діток одягать,
А я буду добувати;
А ти, старий, не гріши,
Та в запічку колиши,
Та мовчи, не диши!»“

„Як була я молодою преподобницею,
Повісила хвартушину над віконницею;
Хто йде, не мине,
To кивне,
To моргне.
А я шовком вишивала,
В кватирочку виглядаю:
Семени,
Івани!
Надівайте жупани,
Та ходімо погуляймо,
Та сядемо заспіваймо!“

¹⁾ Упруг — час, за який можна зорати поле, не перепрягаючи волів. Звичайно на це йшло чотири години, отже пів-упруга буде години зо дві.

²⁾ Майданівка — село недалеко од Лисянки. (Примітка Т. Шевченка).

„Заганяйте квочку в бочку,
А курчати в вершу!

.....
.....
..... „І гу!

Загнув батько дугу,
Тягне мати супоню¹⁾,
А ти зав'яжи, доню!“

— „Чи ще? Чи годі?“ — „Ще, ще!

Хоч погану! Самі ноги носять“.

„Ой, сип сирівець²⁾
Ta криши опеньки!

Дід та баба,
To й до ладу,
Обое раденьки.

Ой, сип сирівець
Ta криши петрушку!

.....
.....

Ой, сип сирівець
Ta накриши хрін!
Як дід бабі ...

.....

Ой, сип воду, воду
Ta пошукай броду, броду!..“

— „Годі, годі!“ — кричить Гонта:
— „Годі! Погасає!

Світла, діти!.. А де Лейба?
Ще його немає?

Найти його та повісить!

Петелька свиняча!

Гайда, діти! Погасає

Каганець козачий!“

А Галайда: — „Отамане!

Погуляймо, батьку!

Дивись: горить; на базарі

І видко, і гладко.
Потанцюєм. Грай, кобзарю!“

— „Не хочу гуляти!
Огню, діти! Дъогтю, клоччя!
Давайте гармати!

В потайники пустіть огонь!
Думають: жартую!“

Заревіли гайдамаки:

— „Добре, батьку! Чуєм!“
Через греблю повалили,
Гукають, співають.

А Галайда кричить: — „Батьку!
Стійте! Пропадаю!
Пострівайте, не вбивайте:
Там моя Оксана!

Годиночку, батьки мої!
Я її достану!“

— „Добре, добре! Залізняче!
Гукни, щоб палили!
Преподобиться з ляхами...
А ти, сизокрилий,
Найдеш іншу!“

Оглянувся, —
Галайди немає.

Ревуть гори, і будинок
З ляхами гуляє
Коло хмари. Що осталось, —
Пеклюм запалало...
— „де Галайда?“ — Максим
кличе.
І сліду не стало.

Поки хлоп'ята танцювали,
Ярема з Лейбою прокралисі
Аж у будинок, в самий льох;
Оксану вихопив чуть жыву
Ярема з льоху, та й полинув
У Лебедин³⁾...

¹⁾ супоня — ремінь.

²⁾ квас із хліба.

³⁾ Лебедин — дівочий монастир між Чигрином і Звенигородкою. (Примітка Т. Шевченка).

Х. Лебедин.

— „Я сирота з Вільшаної,
Сирота, бабусю!
Батька ляхи замучили,
А мене... Боюся,
Боюсь згадать, моя сиза!..
Узяли з собою.
Не розпитуй, бабусенько,
Що було зо мною.
Я молилася, я плаکала,
Серце розривалось,
Сльози сохли, душа мерла...
Ох, якби я знала,
Що побачу його ще раз,
Що обніму -звнову, —
Вдвоє, втроє б витерпіла
За єдине слово!
Вибачай, моя голубко!
Може, я грішила?
Може, Бог за те й карає,
Що я полюбила, —
Полюбила стан високий
І карій очі,
Полюбила, як уміла,
Як серденько хоче.
Не за себе, не за батька
Молилася в неволі,
Ні, бабусю, а за його,
За милого долю.
Караї, Боже! Твою правду
Я витерпіть мушу.
Страшно сказати: я думала
Занапастить душу.
Якби не він, — може б... може,
І занапастила.
Тяжко було! Я думала:
„О, Боже мій мілий!
Він сирота, — хто без мене
Його привітає?
Хто про долю, про недолю,
Як я, розпитає?
Хто обійме, як я, його?
Хто душу покаже?
Хто сироті убогому
Добре слово скаже?“
Я так думала, бабусю,
І серце сміялось:

„Я сирота, без матері,
Без батька осталася,
І він один на всім світі
Мене вірно любить;
А почує, що я вбилася,
То й себе погубить“.
Так я думала, молилася,
Ждала, виглядала:
Нема його, не прибуде! —
Одна я осталася...“

Та й заплакала. Черниця,
Стоя коло неї,
Зажурилась.

— „Бабусенько!
Скажи мені: де я?“
— „В Лебедині, моя пташко!
Не вставай, ти хвора“.
— „В Лебедині? Чи давно я?“
— „Ба ні, — позавчора“.
— „Позавчора?... Стрівай,
стрівай!...“

Пожар над водою...
Жид, будинок, Майданівка...
Зовуть Галайдою...“

— „Галайдою Яремою
Себе називає
Той, що привіз“.

— „Де він, де він?
Тепер же я знаю!...“

— „Через тиждень обіцявся
Прийти за тобою“.

— „Через тиждень?
Раю мій, покою!
Бабусенько, минулася
Лихая година!
Той Галайда — мій Ярема!...
По всій Україні
Його знають. Я бачила,
Як села горіли;
Я бачила: кати-ляхи
Трусилися, мліли,
Як хто скаже про Галайду.“

Знають вони, знають,
Хто такий і відкіл я він,
І кого шукає!
Мене шукає, мене найшов,
Орел сизокрилий!
Прилітай же, мій соколе,
Мій голубе сизий!
Ох, як весело на світі,
Як весело стало!
Через тиждень, бабусенько?..
Ще три дні осталось.
Ох, як довго!..

„Загрібай, мамо, жар, жар, —
Буде тобі дочки жаль, жаль...“
Ох, як весело на світі!
А тобі, бабусю,
Чи весело?“

— „Я тобою,

Пташко, веселюся“.

— „А чом же ти не співаєш?“
— „Я вже одспівала...
Піду, дзвонять до вечірні“.

Оксана осталась;
Пожурилась, усміхнулася,

Пала на коліна
І молиться за Ярему
Щиро, як дитина.

Через тиждень в Лебедині
У церкві співали:
„Ісаїя ликуй!“ Вранці
Ярему вінчали,
А ввечері мій Ярема
(От хлопець звичайний!),
Щоб не сердить отамана,
Покинув Оксану:
Ляхів кончá, з Залізняком
Весілля справляє,
В Уманщині, на пожарах.
Вона виглядає;
Виглядає, чи не їде
З боярами в гості —
Перевезти із келії
В хату на помості.

Не журися, сподівайся
Та Богу молися!
А мені тепер на Умань
Треба подивитися.

XI. Гонта в Умані¹⁾.

Хвалилися гайдамаки,
На Умань ідуши:
„Будем драти, пане-братье,
З китайки онучі!“

Минають дні, минає літо,
А Україна, знай, горить;

По селах плачуть голі діти:
Батьків немає.

¹⁾ Іван Гонта, родом з села Росошок Уманського повіту, служив у військових козаках магната Потоцького, власника цілої уманської околиці. Гонта з р. 1757 став сотником. Була це заможна і статечна, освічена людина. Гонта володів двома селами: Росошками й Орадівкою, що їх подарував йому Потоцький. В селі Володарці Гонта збудував на свій кошт церкву. Мав родину, що складалася з жінки, сина і двох дочок. До гайдамаків пристав Гонта тому, що вважав, що вони боряться за справедливе діло, а крім того, вірив, що їх підтримує цариця Катерина, яка підтримувала також польського короля проти конфедератів. Коли в Умані дійшла чутка про рух гайдамаків, польський губернатор Умані Младанович вислав проти них Гонту з його козаками, взявшими перед тим з нього присягу на вірність. Але Гонта з'єднався з Залізняком, і 9-го червня, за старим календарем, Умань взято. Під час різанини багато польських та жидівських дівчат, жінок і дітей врятували своє життя тим, що дали згоди ві хреститись на православну віру. А сам Гонта подбав, щоб зберегти життя дітей губернатора Младановича.

Шелестить

Пожовкле листя по діброві,
Гуляють хмари, сонце спить;
Ніде не чутъ людської мови;
Звірь тілько виє, йде в село,
Де чує трупи.

Не ховали, —

Вовків ляхами годували,
Аж поки снігом занесло
Огризки вовчі¹⁾.

Не спинила хуртовина

Пекельної кари:
Ляхи мерзли, а козаки
Грілись на пожарі.
Встала й весна, чорну землю
Сонну розбудила,
Уквітчала її рястом,
Барвінком покрила;
І на полі жайворонок,
Соловейко в гаї
Землю, убрану весною,
Вранці зустрічають . . .

Рай та й годі! А для кого?

Для людей . . . А люде?

Не хотять на його й глянуть,
А глянуть — огудять.

Треба кров'ю домалювати,

Освітить пожаром;

Сонця мало, рясту мало

І багато хмари.

Пекла мало! . . Люде, люде!

Коли-то з вас буде

Того добра, що масте?

Чудні, чудні люди!

Не спинила весна крові,

Ні злости людськбі.

Тяжко глянуть; а згадаєм —

Так було і в Трої²⁾,

¹⁾ Шевченко думав, ніби Коліївщина тяглася ціле літо, осінь ще й зіму. В дійсності вона скінчилася дуже швидко, бо вже 26-го червня того самого 1768 року і Гонту, і Залізняка заарештували москалі.

²⁾ Згадка про Троянську війну, що повстала ніби-то через красуню Олену, жінку грецького царя Менелая, коли її викрав троянський царевич Паріс.

³⁾ Повстання властиво закінчилося в Умані, і тільки ватага Бондаренка пробилася аж поза Хвастів.

⁴⁾ Kawaleria Narodowa; так звались польські драгуни, їх тоді було в Умані 3000, і всі були побиті гайдамаками. (Примітка Т. Шевченка).

Так і буде.

Гайдамаки

Гуляють, карають;
Де проїдуть — земля горить,
Кров'ю підпливає.

Придбав Максим собі сина
На всю Україну;
Хоч не рідний син Ярема,
А щира дитина.

Максим ріже, а Ярема

Не ріже — лютує:

З ножем в руках, на пожарах
І днює й ночує.

Не милує, не минає

Ніде ні одного, —

За титара ляхам платить,

За батька святого,

За Оксану . . . Та й зомліє,

Згадавши Оксану.

А Залізняк: — „Гуляй, сину!

Поки доля встане,

Погуляєм!“

Погуляли:

Купою на купі

Од Київа до Умані³⁾

Лягли ляхи трупом.

Як та хмара, гайдамаки

Умань обступили

Опівночі; до схід сонця

Умань затопили.

Затопили, закричали:

„Карай ляха знову!“

Покотились по базару

Кінні пагодowi⁴⁾;

Покотились малі діти

І каліки хворі.

Івалт і галас.

На базарі,

Як посеред моря
Кровавого, стоїть Гонта
З Максимом завзятим.
Кричать удвох: — „Добре, діти!
Отак іх проклятих!“

Аж ось ведуть гайдамаки
Ксьондза-езуїта
І двох хлопців.

— „Гонто, Гонто!

Оце твої діти!
Ти нас ріжеш — заріж і їх:
Вони католики!
Чого ж ти став? Чом не ріжеш?
Поки невеликі,
Заріж і їх; бо виростуть,
То тебе заріжуть!..“
— „Убийте пса! А собачат
Своєю заріжу.
Клич громаду! Признавайтесь!
Щоб ви? Католики?“
— „Католики, бо нас мати...“
— „Боже мій великий!
Мовчіть, мовчіть! Знаю, знаю!“

Зібрались громада.

— „Мої діти — католики...
Щоб не було зради,
Щоб не було поговору, —
Панове громадо!
Я присягав, брав свячений —
Різать католіка...
Сини мої, сини мої!
Чом ви не великі?
Чом ви ляха не ріжете?“

— „Будем різать, тату!“
— „Не будете! Не будете!
Будь проклата мати,
Та проклята католичка,

¹⁾ Базиліяне або Василіяне, греко-католицькі ченці чину св. Василія Великого, мали у XVIII в. свої школи на Правобережній Україні, де вчилися переважно діти шляхти. Василіяне за тих часів були на Правобережжю зовсім спольщенні і виховували своїх учнів у ненависті й привирстві до всього, що православне й українське — хlopське. У Гонти був тільки один син, але невідомо, чи він дійсно вчився в уманській школі у Василіян. Після смерті Гонти його приятелі вивезли його сина на Волощину, куди втікло чимало гайдамаків. Поляки захопили і звірськи катували жінку й двох дочок Гонти.

Що вас породила!
Чом вона вас до схід сонця
Була не втопила?
Менше б гріха: ви б умерли
Не католиками!
А сьогодні, сини мої,
Горе мені з вами!
Поцілуйте мене, діти,
Бо не я вбиваю,
А присяга!“

Махнув ножем —
І дітей немає!
Попадали зарізані.
— „Тату!“ — белькотали:
— „Тату, тату! Ми не ляхи!
Ми...“ та й замовчали.
— „Поховать хібá?“

— „Не треба!
Вони католики...
Сини мої, сини мої!
Чом ви не великі?
Чом ворога не різали?
Чом матірь не вбили,
Ту прокляту католичку,
Що вас породила?..
Ходім, брате!“

Взяв Максима,
Пішли вздовж базару,
І обидва закричали:
„Кари ляхам, кари!“
І карали.

Страшно-страшно
Умань запалала;
Ні в будинку, ні в костьолі,
Ніде не осталось, —
Всі полягли.

Того лиха
Не було ніколи,
Що в Умані робилося!
Базиліян¹⁾ школу,
Де учились Гонти діти,

Сам Гонта руйнүє :
„Ти поїла моїх діток!“ —
Гукає, лютує :
„Ти поїла невеликих,
Добру не навчила . . .
Валіть стіни !“

Гайдамаки
Стіни розвалили ;
Розвалили, об каміння
Ксьондаїв розбивали,
А школярів у криниці
Живих поховали.

До самої ночі ляхів мордували ;
Душі не осталось. А Гонта кричить :
„Де ви, людоїди? Де ви поховались?
З'їли моїх діток — тяжко мені жити!
Тяжко мені плакать, ні з ким говорить!
Сини мої любі, мої чорнобриві!
Де ви поховались? Крові мені, крові!
Шляхетської крові, бо хочеться пить,
Хочеться дивитись, як вона чорніє,
Хочеться напитись! . . Чом вітер не віє,
Ляхів не навіє? Тяжко мені жити!
Тяжко мені плакать! Праведній зорі!
Сховайтесь за хмару, — я вас не займав,
Я дітей варізав! . . Горе мені, горе!
Де я прихилюся?“

Так Гонта кричав,
По Умані бігав. А серед базару,
В крові, гайдамаки ставили столи;
Де що запопали, страви нанесли
І сіли вечеряти. Остатня кара,
Остатня вечеря!

— „Гуляйте, сини!
Пийте, поки п'ється! Бийте, поки б'ється!“
Залізняк гукає : „А ну, навісний,
Ушкварь нам щонебудь, нехай земля гнеться,
Нехай погуляють мої козаки!“

I кобзарь ушкварив:
„А мій батько орандарь,
Чоботарь;
Моя мати пряха
Та сваха;
Брати мої, соколи,
Привели
I корову із діброви,
I намиста нанесли.
А я собі Христя
В намисті;
А на лиштві листя
Та листя,

I чоботи i підкови.
Вийду вранці до корови, —
Я корову напою,
Подою,
З парубками постою,
Постою“.

„Ой, гол по вечери!
Замикайте, діти, двері!
А ти, стара, не журись
Та до мене пригорнись!“

Всі гуляють. А де ж Гонта?
Чом він не гуляє?

Чому не п'є з козаками?
Чому не співає?
Нема його: тепер йому,
Мабуть, не до неї,
Не до співи!

А хто такий
У чорній киреї
Через базар переходить?
Став, розрива купу
Ляхів мертвих, шука когось.
Нагнувся, два трупи
Невеликих взяв на плечі
І, позад базару,
Через мертвих переступа,
Криється в пожарі
За костьолом.

Хто ж це такий?
Гонта, горем битий,
Несе дітей поховати,
Землею накрити,
Щоб козацьке мале тіло
Собаки не їли.
І темними улицями,
Де менше горіло,
Поніс Гонта дітей своїх,
Щоб ніхто не бачив,
Де він синів поховає,
І як Гонта плаче.

Виніс в поле, геть од шляху;
Свячений виймає,
І свяченим копа яму.
А Умань палає,
Світить Гонті до роботи
І на дітей світить;
Неначе сплять одягнені.
Чого ж страшні діти?
Чого Гонта ніби краде,
Або скарб ховає?
Аж трується.

Із Умані
Де-де чутъ — гукають
Товариші гайдамаки.
Гонта мов не чуб, —
Синам хату серед степу
Глибоку буде,
Та й збудував . . .

Бере синів,

Кладе в темну хату
Й не дивиться, ніби чуб:
„Ми не ляхи, тату!“
Поклав обох; із кишени
Китайку виймає;
Поцілував мертвих в очі,
Хрестить, накриває
Червоною китайкою
Голови козачі.
Розкрив, ще раз подивився . . .
Тяжко-важко плаче:
— „Сини мої, сини мої!
На ту Україну
Подивіться! Ви за неї —
Й я за неї гину.
А хто мене поховає?
На чужому полі
Хто заплаче надо мною?
Доле моя, доле!
Доле моя нещаслива,
Що ти наробила?
Нащо мені дітей дала?
Чом мене не вбила?
Нехай вони б поховали,
А то я ховаю!“

Поцілував, перехрестив,
Покрив, засипає:
— „Спочивайте, сини мої,
В глибокій оселі!
Сука-мати не придбала
Нової постелі.
Без васильків і без рути
Спочивайте, діти,
Та благайте, просіть Бога,
Нехай на сім світі
Мене за вас покарає,
За гріх сей великий!
Простіть, сини! Я прощаю,
Що ви католіки“.

Зрівняв землю, покрив дерном,
Щоб ніхто не бачив,
Де полягли Гонти діти,
Голови козачі.
— „Спочивайте, виглядайте, —
Я швидко прибуду.
Укоротив я вам віку,

І мені те буде!
І мене вб'ють... Коли б швидче!
Та хто поховає?
Гайдамаки!.. Піду ще раз, ;
Ще раз погуляю!"

Пішов Гонта, похилившиесь;

Іде, спотикнеться.
Пожар світить; Гонта гляне,
Гляне, — усміхнеться.
Страшно, страшно усміхався,
На степ оглядався,
Утер очі... Тільки мріє
В диму, та й сковався¹⁾.

XII. Епілог²⁾.

Давно те минуло, як, мала дитина,
Сирота в ряднині, я колись блукав
Без свити, без хліба, по тій Україні,
Де Залізняк, Гонта з свяченім гуляв.
Давно те минуло, як тими шляхами,
Де йшли гайдамаки, — малими ногами
Ходив я та плакав, та людей шукав,
Щоб добру навчили.

Я тепер згадав,
Згадав, та й жаль стало, що лихо минуло, —
Молодес лиxo! Як би ти вернулось, —
Проміняв би долю, що маю тепер.
Згадаю те лихо, степи ті безкраї,
І батька, і діда старого згадаю...
Дідусь ще гуляє³⁾, а батько вже вмер.
Бувало, в неділю, закривши Мінею⁴⁾,
По чарці з сусідом випивши тієї,
Батько діда просить, щоб той розказав
Про Коліївщину, як колись бувало,
Як Залізняк, Гонта ляхів покарав...
Столітні очі, як зорі, сіяли,
А слово за словом сміялось, лилось:
Як лахи конали, як Сміла горіла...

¹⁾ В Умані Гонта убив дітей своїх за те, що їх мати-католичка помогла езуїтам перевести їх у католики. Младанович, товариш синів Гонти, бачив з дзвіниці, як вони умерли, і як школярів базиліанської школи потопив Гонта в криниці. Він багато написав об Гайдамаччині, але надрукованого нема нічого. (Примітка Т. Шевченка). Шевченко переказує тут легенду, яка ходила між поляками, що уявляли собі Гонту якимсь виродком, звірем, а не людиною. Але Шевченко дає вчинку Гонти — вбивство дітей — високий патріотичний мотив: принесення в жертву власних дітей за-для святого діла боротьби з ворогами свого народу.

²⁾ Епілог (з грецького) — після-слово, закінчення.

³⁾ З цього виходить, що дід Шевченка був 1841 р. живий.

⁴⁾ Мінея — життя святих, улюблена книга на старій Україні. Батько Шевченка був письменний.

Сусіди од страху, од жалю німіли,
І мені, малому, не раз довелось
За титара плакать.

І ніхто не бачив,
Що мала дитина у куточку плаче . . .
Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу:
Я її онукам тепер розказав!

Вибачайте, люде добрі,
Що козацьку славу
Так навмання розказую,
Без книжньої справи.
Так дід колись розказував,
— Нехай здоров буде! —
А я за ним . . . Не знат старий,
Що письменні люде
Тії речі прочитають . . .
Вибачай, дідусю, —
Нехай лають!

А я поки
До своїх вернуся
Та доведу вже до краю,
Доведу, — спочину,
Та хоч крізь сон подивлюся
На ту Україну,
де ходили гайдамаки
З святими ножами,
На ті шляхи, що я міряв
Малими ногами.

Погуляли гайдамаки,
Добре погуляли:
Трохи не рік шляхетською¹⁾)
Кров'ю напували
Україну, та й замовкли:
Ножі пощербили.
Нема Гонти! Нема йому
Хреста, ні могили.
Буйні вітри розмахали
Попіл гайдамаки,
І нікому помолитись,
Нікому заплакати!

Один тілько брат названий²⁾)
Оставсь на всім світі;
Та й той — почув, що так страшно
Пекельнії діти
Його брата замучили, —
Залізняк заплакав
Вперше зроду; словоzi не втер,
Умер неборака.
Нудьга його задавила
На чужому полі,
В чужу землю положила, —
Така його доля!
Сумно-сумно гайдамаки
Залізну силу
Поховали; насипали
Високу могилу;
Заплакали, розійшлися,
Відкіля взялися.
Один тілько мій Ярема
На кий похилився,
Стояв довго: — „Спочинь, батьку,
На чужому полі,
Бо на своїм нема місця, —
Нема місця, волі . . .
Спи, козаче, душе щира!
Хтонебудь згадає^{3).}.

Пішов степом сіромаха,
Сльози утирає.
Довго-довго оглядався,
Та й не видко стало;
Одна чорна серед степу
Могила осталась^{3).}

¹⁾ Гайдамацьке повстання в дійсності скінчилося дуже скоро — тяглося менше двох місяців.

²⁾ Максим Залізняк.

³⁾ Зрадою взяли ляхи Гонту і страшно замучили. Привезли його в кайданах в польський лагерь недалеко Балти, з одрізаним язиком і правою рукою. Б. (Браніцький), польський генерал, так велів зробить, щоб він чого небудь не

Посіяли гайдамаки
В Україні жито,
Та не вони його жали.
Що мусим робити?
Нема правди, не виросла, —
Кривда повиває...
Розійшлися гайдамаки,
Куди який знає:
Хто додому, хто в діброву,
З ножем у халяви,
Жидів кінчати.

Така їй досі

Осталася слава¹⁾.
А тим часом стародавню
Січ розруйнували:
Хто на Кубань, хто за Дунай²⁾;
Тілько і остались,
Що пороги серед степу,
Ревуть, завивають:
„Поховали дітей наших,
І нас розривають!“

Ревуть собі і ревтимуть, —

Їх люде минули;
А Україна — навіки,
Навіки заснула.

З того часу в Україні
Жито зеленіє;
Не чутъ плачу, ні гармати,
Тілько вітер віє,
Нагинає верби в гаї,
А тирсу на полі.
Все замокло. Нехай мовчить:
Така Божа воля!

Тілько часом увечері,
Понад Дніпром, гаєм
Ідуть старі гайдамаки,
Іduчи співають:
„А в нашого Галайди
Хата на помості!

Грай, море!
Добре, море!
Добре буде,
Галайда!“

сказав на його. Потім кати роздягли його, як мати родила, і посадили на горячі штаби заліза; потім зняли дванадцять пас з спини шкури. Гонту повів очима і страшно глянув на Б.; той махнув рукою, і розняли Гонту на четверо, розвезли тіло і поприбивали на середохрестних шляхах. Залізняк, почувши, що так страшно ляхи замучили Гонту, заплакав, занедужав та й умер; його гайдамаки поховали в степу над Дністром та розійшлися. (Примітка Т. Шевченка).

Як уже згадано, Шевченко де-в-чому помилявся, іduчи за своїми джерелами. Гонту взяли зрадою не ляхи, а москалі, які й видали його на муки ляхам. Катовано Гонту (дійсно так, як Шевченко описує) в селі Сербах на Поділлі. Залізняка судили в Київі, а катували на березі Буга коло слободи Голти й потім заслали до Сибіру на каторгу в Нерчинськ.

¹⁾ Злодій, розбойник, або гайдамака — такими осталися гайдамаки по Коліївщині. Такими їх знають і досі. (Примітка Т. Шевченка).

Хоч народ і співчував гайдамакам, але їхні криваві вчинки залишили в ньому по собі сумну пам'ять, і, оповідаючи про гайдамаччину, старі люде не похваляли її.

²⁾ Січ зруйнували москалі 1775 р. літом; після того частина козаків втікла за Дунай, де заложила нову, т.зв. Задунайську Січ. 1784 року російський уряд сформував з колишніх запорожців, що залишились під Росією, „Бугське Козацьке Військо“, переіменоване згодом на „Чорноморське“. 1792 року ці козаки під проводом Антона Головатого переселились на Кубань.

ПЕРЕДМОВА.

По мові — передмова; можна б і без неї. Так ось бачте що: все, що я бачив надрукованого (тільки бачив, а прочитав дуже небагато), — всюди є передслово, а в мене нема. Якби я не дрюкував своїх «Гайдамаків», то воно б не треба і передмови, а коли вже пускаю в люде, то треба і з чим, щоб не сміялись на обірванців, щоб не сказали: «От який! Хіба діди та батьки дурніші були, що не пускали в люде навіть граматки без предисловія!» Так, далебі так, вибачайте! Треба предисловіє. Так як же його скомпонувати, щоб, знаєте, не було і Кривди, щоб не було і правди, а так, як всі предисловія компонуються? Хоч убий, — не вмію: треба б хвалити, так сором, а гудить не хочеться.

Начнем же убо начало книги сице. Весело подивиться на сліпого кобзаря, як він собі сидить з хлопцем, сліпий, під тином, і весело послухати його, як він заспіває думу про те, що давно діялось, як боролися ляхи з козаками. Весело... а все таки скажеш: «Слава Богу, що минуло!» А надто, як згадаеш, що ми одної матері діти, що всі ми — слав'яне. Серце болить, а розказувати треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки іх помилялись, нехай братаютися знову з своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, нерозмежованою останеться на віки од моря і до моря слав'янська земля!

Про те, що діялось на Україні 1768 року, розказую так, як чув од старих людей: надрукованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нема нічого. Галайда в половину видуманий, а смерть вільшанського титаря — правдива, бо ще є люде, которі його знали. Гонта і Залізняк, отамани того кровавого діла, може, виведені в мене не так, як вони були, — за це не ручаюсь. Дід мій, нехай здоров буде, коли зачина розказувати щонебудь таке, що не сам бачив, а чув, то спершу скаже: «Коли старі люде брешуть, то й я з ними».

ПАНОВЕ СУБСКРИБЕНТИ!

„Бачимо, бачимо, що одурив, та ще хоче і одбрехатися!“ Отак ви вслух подумаете, як прочитаете мої „Гайдамаки“. Панове громадо! Далебі не брешу. Ось бачите що: я думав, і дуже хотівалось мені надрукувати ваші козацькі імена рядочком гарненько: уже було і найшлося їх десятків зо два, зо три. Слухаю, виходить разномова; один каже — треба, другий каже — не треба, третій нічого не каже. Я думав, що тут робить на світі? Взяв та й проциндрив гарненько ті гроши, що треба було заплатити за аркуш надрукованого паперу, а до вас і ну писати оци цидулу! Все б то це нічого! Чого не трапляється на віку! Все буває, як на довгій ниві. Та ось лихо мені на безголов'я! Єсть ще і такі паничі, що соромились свою благородну фамілію (Кирпа-Гнучко-шиенко-вб) і надрукувати в мужицькій книжці. Далебі правда!

Т. Шевченко¹⁾.

¹⁾ Цього листа до панів субскрибентів видрукував Т. Шевченко на третій сторінці обкладинки першого видання «Гайдамаків» 1841 р.

Тяжко-важко в світі жити
Сироті без роду:
Нема куди прихилитися, —
Хоч з гори та в воду!
Утопився б молоденький,
Щоб не нудить світом;
Утопився б, — тяжко жити,
І нема де дітись.
В того доля ходить полем,
Колоски збирає,
А моя десь, ледаціця,
За морем блукає
Добре тому багатому:
Його люде знають,
А зо мною зустрінуться —
Мов не добавчають.
Багатого губатого
Дівчина шанує,
Надо мною, сиротою,
Сміється, кепкує.

„Чи я ж тобі не вродливий,
Чи не в тебе вдався,
Чи не люблю тебе щиро,
Чи з тебе сміяєш?
Люби ж собі, мое серце,
Люби, кого знаєш,
Та не смійся надо мною,
Як коли згадаєш.
А я піду на край світа . . .
На чужій сторонці
Найду кращу, або згину,
Як той лист на сонці“.
Пішов козак сумуючи,
Нікого не кинув;
Шукав долі в чужім полі,
Та там і загинув.
Уміраючи дивився,
Де сонечко сяє . . .
Тяжко-важко умірати
У чужому краю !

Кінець 1841 р.
Петербург.

Черниця Мар'яна.

(Початок нескінченої поеми).

Оксані К(овален)ко¹⁾,
на пам'ять того, що давно минуло.

Вітер в гаї нагинає
Лозу і тополю,
Лама дуба, котить полем
Перекотиполе.
Так і доля: того лама,
Того нагинає,
Мене котить, а де спинить,
І сама не знає.

¹⁾ Оксана Коваленківна, дівчина з с. Керелівки, перше кохання Шевченка. Про неї згадує ще у своїх віршах „Ми вкупочці колись росли“, „Три літа“ і „Мені тринадцяти минало“. Доля Оксани була сумна: її звів якийсь москаль, вона привела дитину, потім збожеволіла і невідомо де поділася. Шевченко довго не міг її забути. Безперечно, малюючи в нескінченній поемі „Черниця Мар'яна“ кохання Петруся й Мар'яни, поет мав на увазі свої власні переживання, свою любов до Оксани.

У якому краю мене заховають?
Де я прихилюся, навіки засну?
Коли нема щастя, нема талану, —
Нема кого кинуть, ніхто не згадає,
Не скаже хоч на сміх: „Нехай спочиває!“
Тілько й його долі, що рано заснув! . . .“
Чи правда, Оксано, чужа чорнобрива,
І ти не згадаєш того сироту,
Що в сірій свитині, бувало, щасливий,
Як побачить диво — твою красоту;
Кого ти без мови, без слова навчила
Очима, душою, серцем розмовлять,
З ким ти усміхалась, плакала, журилась,
Кому ти любила Петrusя співатъ.
І ти не згадаєш... Оксано! Оксано!
А я й досі плачу і досі журюсь,
Виливаю слози на мою Мар'яну —
На тебе дивлюся, за тебе молюсь.
Згадай же, Оксано, чужа чорнобрива,
І сестру Мар'яну рястом уквітчай,
Часом на Петrusя усміхнись, щаслива,
І хоч так, як жарти, колишнє згадай.

1841. 22.XI.
С.-Петербург.

I.

У неділю на вигоні
Дівчата гуляли,
Жартували з парубками,
Деякі співали —
Про досвітки-вечерници
Та як била мати,
Щоб з козаком не стояла...
Звичайне — дівчата,
То про своє все й співають,
Яка про що знає...
Аж ось — в хлопцем старий кобзарь
В село шкандібає;
В руках чоботи, на плечах
Латана торбина
У старого.

А дитина!

Сердешна дитина!
Обідране, ледве-ледве
Несе ноженята...
(Достеменний син Катрусі!)
„Дивіться, дівчата,

Кобзарь іде! Кобзарь іде!“
Та всі, якомога,
Хлопців кинули, побігли
Зустрічатъ сліпого.
— „Діду, серце, голубчику!
Заграй якунебудь!
Я шага дам, я — черешень,
Всього, чого треба —
Всього дамо... Одпочинеш,
А ми потанцюєм.
Заграй же нам якунебудь! ..“
— „Чую, любі, чую!
Спасибі вам, мої квіти,
За слово ласкаве!
Заграв би вам, та, бачите,
Справи нема, справи.
Учора був на базарі,
Кобза зопсуvalась,
Розбилася...“
— „А струни є?“
— „Тілько три осталось“.
— „Та хоч на трьох якунебудь!“

— „На трьох?.. Ох, дівчата!
І на одній колись-то грав,
Та ба, вже не грati...
Пострівайте, мої любi,
Трошкi одпочину.
Сядьмо, хлопче!“ Посідали,
Розвязав торбину,
Вийняв кобзу, разiв зо два
Ударив по рваних.

— „Що б вам заграти?
Пострівайте!..

Черницю Мар'яну —
Чи чували?“

— „Нi, не чули!“

— „Слухайте ж, дівчата,
Та кайтесь!..

Давно колись

Була собi матi;
Був i батько, та не стало:
Осталась вдовою,
Та й немолодою,
І з волами, і з возами,
Й малою дочкою.
Росла дочка Мар'яна,
А виросла, як панна —
Кароока

І висока,
Хоч за пана гетьмана!

Стала матi гадати
Та за пана єднати,

А Мар'яна

Не до пана

Виходила гуляти, —

Не до пана старого,

Усатого товстого,

А з Петруsem

В гаю, в лузi —

Щo-вечора святого —

Розмовляла,

Жартувала,

Обнімала, мліла... .

А інодi усмiхалась,

Плакала, німіла.

— «Чого ж плачеш, мое серце?» —

Петро запитає.

Вона гляне, усмiхнеться:

— „І сама не знаю!“
— «Може, думаєш, покину?
Нi, моя рибчино!
Буду ходить, буду любить,
Поки не загину!...»
„Хiбá було коли в свiтi,
Щиро, що кохались,
Розiйшлися, не взялися,
Й живими остались?
Нi, не було, мiй голубе!
Ти чув, що спiвають?..
То кобзарi вигадують,
Бо, слiпi, не знають,
Бо не бачать, що в брови
Чорнi, карi очi,
І високий стан козачий,
І гнучкий дiвочий;
Що є коси, довгi коси,
Козацька чуприна;
Що на мову на Петрову
В глухiй домовинi
Усмiхнуся, скажу йому:
«Орле сизокрилий!
Люблю тебе й на сiм свiтi,
Як на тiм любила».«
Отак, серце, обнiмемось,
Отак поцiлую!
Нехай вкупi закопають!
Умру — не почую...
Не почую...“

Обнялися, —

Обнялися, зомлiли... .

Отак вони любилися,

На той свiт хотiли

Обнявшися переступити.

Та не по iх стало!

Щo-вечора сходилися,

І матi не знала,

Де Мар'яна до пiвночi,

І з ким розмовляє.

«Воно мале, ще дитина,

Нiчого не знає...»

Угадала старa матi,

Та не все вгадала:

Знатy, забула, що колись-то

Сама дiувала!

Угадала мати: Мар'яна — дитина,
Не знає, як треба на сім світі жити;
Думала: ні люде, ані домовина
З Петром не розрізнят... Уміла любить;
Думала, що тільки кобзарі співають,
Бо, сліпі, не бачать карих оченят,
Що тілько лякають молодих дівчат...
Лякають, дівчата, правдою лякають!
І я вас лякаю, бо те лихо знаю, —
Бодай його в світі нікому не знати
Того, що я знаю!.. Минуло, дівчата!
Серце не заснуло, — я вас не забув;
Люблю вас і досі, як діточок мати,
Буду вам співати, поки не засну...
Тоді ж, мої любі, як мене не стане,
Згадайте про мене, про мою Мар'яну;
Я вам з того світа, любі, усміхнусь,
Усміхнуся...“

Та ї заплакав.

Дивились дівчата,
Не питали, чого плаче.
Та ї нащо питати?
Минулося, — помагало
Ласкаве дівоче
Щире слово ...“

— „Вибачайте!“

Утер сліпі очі:
— „Вибачайте, мої любі!
Нехотя журюся.
Так от, бачите, Мар'яна
З убогим Петрусем
Що-вечора розмовляла;
І мати не знала,
Дивувалась: «Що се таке
Мар'яну спіtkalo?
Чи не пристріт¹⁾? Сяде шити, —
Не те вишиває;
Замісьць „Гриця“, задумавшись,
„Петруся“ співає;
Часом сонна розмовляє,
Подушку цілує ...»
Мати спершу сміялася,
Думала: жартую;

Потім бачить, що не жарти,
Та ї каже: — «Мар'яно!
Треба буде старостів ждати,
Та, може, й од цана!
Ти вже виросла, нівроку,
Уже й лідувалася;
Я вже думаю, що... бачиш...» —
Насилу сказала —
«Що вже й заміж... коли тес...»
— „А за кого, мамо?“
— «Хто вподоба, тому й oddam».
Співає Мар'яна:
— „Оддай мене, моя мамо,
Та не за старого, —
Оддай мене, мое серце,
Та за молодого!
Нехай старий бурлакує,
Гроши заробляє,
А молодий мене любить,
Долі не шукає;
Не шукає, не блукає
Чужими степами:
Свої воли, свої вози,
А між парубками,
Як маківка між квітками,
Цвіте-розцвітає;”

¹⁾ пристріт — хвороба, гарячка, взагалі недуга, яка станеться ніби з того, що „хтось наврочив“ або „подивився злим оком“.

Має поле, має волю,
Та долі не має.
Його щастя, його доля —
Мої чорні брови,
Довгі вій, карі очі,
Ласкавеє слово.
Оддай мене, моя мамо,
Та не за старого,
Оддай мене, мое серце,
Та за молодого!"

— «Дочко моя, Мар'яно!
Оддам тебе за пана,
За старшого, багатого,
За сотника Івана».

— „Умру, серце-мамо,
За сотником Іваном!"

— «Не вмреш, — будеш панувати,
Будеш діток годувати!»

— „Піду в найми, піду в люде,
А за сотником не буду!"

— «Будеш, дочко Мар'яно,
За сотником Іваном!»

Заплакала, заридала

Сердешна Мар'яна ...

— „За старого... багатого...
За сотника Івана ...“ —

Сама собі розмовляла,

А потім сказала:

— „Я ще, мамо, не виросла,
Ще не дівувала,
Бо ти мене не пускала
Вранці до криниці,
Ні жита жать, ні льону братъ,
Ні на вечерниці,
Де дівчата з парубками
Жартують, співають
Та про мене, чорнобриву,
Нишком розмовляють :
«Багатого дочка батька,
Шляхетського роду ...»
Тяжко мені, тяжко, мамо !
Нащо дала вроду ?
Нащо брови змалювала,
Дала карі очі ?
Ти все дала, тілько долі,
Долі дать не хочеш.
Нащо ж мене годувала,
Нащо доглядала ?
Поки лиха я не знала,
Чом не заховала?"

Не слухала стара мати,
Лягла спочивати;
А Мар'яна за сльозами
Ледве вийшла з хати.

II.

«Ой, гоп ! Не пилá, —
На весіллі була,
До господи не втрапила,
До сусіда зйшла,
А в сусіда
До обіда
В льюху спати лягла.
Із льюху та в льюх,
Завертали в горох,
І в коморі,
І на дворі
З нежонатим удвох
Пустували,
Жартували,
Зопсували горох.

Ой, гоп ! Не сама, —
Напоїла кума
І привела до господи, —
Не побачив Хома.
Хомо ! В хаті
Ляжем спати !
Хоми дома нема.
Тряси ж тебе трясця, Хомо !
Я не ляжу спати дома,
А до кума,
До Наума
Піду в клуню на солому.
А, нутре, напилась !
Наша, наша придалась !
Червонів хватушна¹⁾), —
Роду чесного дитина».

¹⁾ Поет має на думці відомий старосвітський звичай після весільної ночі.

Отак ордою йшли придані¹),
Співали п'яні, а Мар'яна
Крізь тин дивилася на те . . .
Не додивилася, — упала
І тяжко, тяжко заридала.

Таке-то лихо! I за те,
Що щиро любить!.. Тяжко, діти
Вік одинокому прожити,
А ще гірше, мої квіти,
Нерівню в світі полюбити!

Дивіться на мене: я виплакав очі,
Мені їх не шкода, мені їх не жаль, —
Ні на що дивіться. Ті очі дівочі,
Що колись... колись-то... Думи та печаль,
А більше нічого не мав я й не маю,
А з грішми такими тяжко в світі жити:
Під тином ночую, з вітром розмовляю,
Соромляться люде у хату пустить
I привітать словом старого каліку...
Укороти, Боже, молодого віку
Тому, хто не має талану любить!
Легше, мої любі, покритися землею,
Ніж бачить, як другий — багатий, старий
Цілує за гроши, вінчається з нею...
О, Боже, мій Боже! Волею Своєю
Розбий мое тіло і душу розбий!"

Заридав кобзарь, заплакав
Сліпими очима...
Дивувалися дівчата:
Вже смерть за плечима,
А він сліпий, сивоусий,
Про колишнє плаче!
Не дивуйтесь, дівчата,
На старі козачі
Щірі сльози. То не роса
Вранці при дорозі
На спориши²) і не ваши
Дуже дрібні сльози!

Наплакався: струни рвані
Три перебірає:

„Аж до вечора Мар'яна
У темному гаю
Проплакала; прийшов Петrusь.
Вона розказала
Все, що чула од матері
I що сама знала, —
I не втерпіла — сказала,
Як п'яні придані
Йшли по улиці, співали.

— «Мар'яно! Мар'яно!
Чом ти не убога? Чом я не багатий?
Чом у мене коней вороних нема?
Не питала б мати, де ходиш гуляти,
З ким коли стояла! Питала б сама,
Сама свого серця, дала б йому волю
Любіть, кого знає: Я б тебе скловав

¹) придані чи приданки — весільні гості — баби.

²) трава, що росте звичайно при дорозі.

Далеко, далеко! Щоб ніхто не зінав,
Щоб ніхто не бачив, де витасняє доля.

Моя доля, мое щастя —
Ти, моя Мар'яно!
Чом не ти в сірій свитині?
Чом я не в жупані?»
А Мар'яна, як дитина
Без матері, плаче,
Петро стойть коло неї,
Нічого не бачить, —
Тілько слізози Мар'янині.
А слізози дівочі
І серед дня лихо роблять,
А що ж серед ночі?

«Не плач, серце, — єсть у мене
І сила, і воля,
Люби мене, мое серце, —
Найду свою долю
За високими горами,
За широкими степами,
На чужому полі,
По волі-неволі
Найду свою долю!
Не в свитині, а сотником
До тебе вернуся,
Не в бур'яні — серед церкви
Обнімеш Петrusя!
Обнімемось, поцілуємо, —
Дивуйтесь, люде!
А ти стоїш, червонієш!...»
— «Коли-то те буде?»
— «Швидко, швидко, моя рибко!
Молись тільки Богу!
Іди в хату, лягай спати!

А я край дороги
Серед степу помолюся
Зорям яснооким,
Щоб без мене доглядали
Тебе одиноку;
Серед степу одпочину». — „Хіба сю ніч кинеш?
Хіба зараз?..“ — «Я жартую
Тепер Україну
Ні москалі, ні татари,
Ніхто не воює». — «А я чула, що ляхи йдуть...“
— «То вони жартують!..
Розійдемось, мое серце,
Поки не світає!
Чого ж знову заплакала?»
— «І сама не знаю!“

Утоплена.

Вітер в гаї не гуляє —
Вночі спочиває;
Прокинеться, — тихесенько
В осикі питав:
«Хто се, хто се по сім боці
Чеше косу? Хто се?..
Хто се, хто се по тім боці

Рве на собі коси?..
Хто се, хто се?» — тихесенько
Спитає-повіє,
Та й задріма, поки небо
Не зачервоніє.
«Хто се, хто се?» — спитаєте,

Цікаві дівчата:
Ото дочка по сім боці.
По тім боці — мати.

Давно колись те діялось
У нас на Вкраїні.
Серед села вдова жила
У новій хатині,
Білолиця, кароока
І станом висока,
У жупані; кругом пані, —
І зпереду й збоку.
І молода, — нівроку їй, —
А за молодою,
А надто ще за вдовою,
Козаки ордюю
Так і ходять.

І за нею
Козаки ходили,
Поки вдова без сорома
Дочку породила.
Породила, та й байдуже:
Людям годувати
В чужім селі покинула;
Отака-то мати! ..
Пострівайте, що ще буде!
Годували люде
Дитиночку, а вдовиця,
В неділю і в будень,
З жонатими й з парубками
Пила та гуляла,
Поки лихо не спіткало,
Поки не та стала:
Не зчулася, як минули
Літа молодії ...
Лихо, лиxo: мати в'яне,
Дочка червоніє,
Виростає ...

Та й виросла
Ганна кароока,
Як тополя серед поля,
Гнутика та висока.
«Я Ганнусі не боюся!» —
Співає матуся;
А козаки, як хміль отой,
В'яться круг Ганнусі.
А надто той рибалонька,
Молоденський, жвавий,

Мліє, в'яне, як зустріне
Гандзю кучеряву.
Побачила стара мати, —
Сказилася люта:
«Чи бач, погань розтріпана,
Байст्रя необуте!
Ти вже виросла, дівеуш,
З матері глузуеш?
Пострівай же, — ось я тебе,
Голубко, узую
В черевики! ..»

І од зlosti
Зубами скречоче.
Отака-то була мати!
Де ж серце жіноче,
Серце матері? .. Ох, лиxo,
Лишенько, дівчата :
Мати стан гнутикій, високий,
А серця не мати!
Ізогнеться стан високий,
Брови полиняють,
І не зчуєтесь... А люде,
Сміючись, згадають
Ваші літа молодії,
Та й скажуть: ледащо!
Тяжко плакала Ганнуся
І не знала, за що,
За що мати знущається,
Лає, проклинає,
Своє дитя без сорома
Байстрем нарікає.
Байстрем... Кого, лютий кате?
Кого ти катуеш?
За що, за що дитя своє
Молоде мордуеш?

Катувала, мордувала,
Та не помагало:
Як маківка на городі,
Ганна розцвітала;
Як калина при долині
Вранці під росою,
Ганнусенька червоніла,
Милася слізою.
«Заворожена!.. Стрівай же!» —
Шепче люта мати:
«Треба трути роздобути,
Треба йти шукати

Стару відьму!»

Найшла відьму
І трути достала,
І трутою до схід сонця
Дочку напувала.
Не помогло . . .

Клене мати

Той час і годину,
Коли на світ породила
Нелюбу дитину.

— «Душно мені! Ходім, дочки,
До ставка купаться!»
— „Ходім, мамо!“

На бéреї

Ганна роздяглася.
Роздяглася, розкинулась
На білій сорочці;
Рибалонька кучерявий
Мліє на тім боці.
І я колись... І досі ще
Сором, як згадаю.
Цур же йому! Калиною
Себе забавляє,

Гне стан гнучкий Ганнусен'ка,
На сонечку гріє.

Мати дивиться на неї,
Од злости німіє, —

То жовтіє, то синіє;

Розхрістана, боса,
З роту піна, мов скажена,
Рве на собі коси.

Кинулася до Ганнусі

І в коси впилася.

„Мамо! мамо! Що ти робиш?..“

Хвиля роздалася,

Закипіла, застогнала,

І обох покрила.

Рибалонька кучерявий

З усієї сили

Кинувсь в воду; пливе, синю

Хвілю роздирає,

Пливе, пливе... от-от доцілив!

Пірнув, виринає,

І утоплену Ганнусю

На берег виносить,

Із рук матері закляклих

Вириває коси.

— «Серце мое! Доле моя!
Розкрай карі очі!
Подивися! Усміхнися!
Не хочеш? Не хочеш?»
Плаче, пада коло неї,
Розкрива, цілує
Мертві очі. «Подивися!...
Не чує, не чує!»

Лежить собі на пісочку,
Білі рученята
Розкидала; а за нею
Стара люта мати:
Очі вивернуло з лоба
Од страшної муки;
Втеребила в пісок жовтий
Старі сині руки!

Довго плакав рибалонька:
— «Нема в мене роду,
Нема долі на сім світі!
Ходім жити в воду!»
Підняв її, поцілавав,
Хвиля застогнала,
Розкрилася, закрилася,
І сліду не стало...»

З того часу ставок чистий
Заріс осокою;
Не купаються дівчата, —
Обходять горою;
Якугледять, то хрестяться,
І зовуть заклятим.
Сумно-сумно кругом його...
А вночі, дівчата,
Випливає з води мати,
Сяде по тім боці,
Страшна, синя, розхрістана,
І в мокрій сорочці;
Мовчки дивиться на сей бік,
Рве на собі коси...
А тим часом синя хвиля
Ганнусю виносить:
Голісінька, стрепенеться,
Сяде на пісочку...
І рибалка випливає,
Несе на сорочку

Баговіння¹⁾ зеленого;
Поцілув в очі —
Та і в воду: соромиться
На гнучкий дівочий,
На стан голий подивиться...
І ніхто не знає

Того дива, що твориться
Серед ночі в гаї.
Тілько вітер з осокобю
Шепче: «Хто се, хто се
Сидить сумно над водою,
Чеше довгі кося?»

8. XII. 1841.
Петербург.

Човен.

Вітер з гаєм розмовляє,
Шепче з осокобю, —
Пливе човен по Дунаю
Один за водою.
Пливе човен води повен —
Ніхто не спиняє;
Може б спинив рибалонька,
Та його немає.
Гойдáється сюди-туди,
Аж серденко мліє!
Без весельця пливе собі,
Куди вітер віє...
Виплив човен в синє море,
А воно заграло...

Погралися чорні хвилі —
Та й скіпок²⁾ не стало!
Недовгий шлях, — як човнові
До синього моря, —
Сиротині на чужину,
А там — і до горя:
Пограються добрі люде,
Як холодні хвилі,
Поки скочуть, поки стане
В сердечного сили;
Потім собі подивляться,
Як сирота плаче;
Потім спитай: де сирота?
— Не чув і не бачив!

1841.
Петербург.

1842 р.

Гамалія³⁾.

„Ой, нема, нема ні вітру, ні хвилі
Із нашої України!
Чи там раду радять, як на турка stati? —
Не чуємо на чужині.

¹⁾ баговіння (інакше жабуриння) — зелені зарослі на воді. ²⁾ скіпки — тріски.

³⁾ Такого отамана з ім'ям Гамалій історія не знає, натомісъ в XVII ст., за часів Дорошенка, було аж троє полковників Гамалій. Та проте Шевченко дуже вірно й яскраво змальовав козацький поход на Туреччину і дав твір, як слушно зауважив новіший дослідник поезії Шевченка, „незрівняної краси й досконалості“ (П. Зайцев).

Ой, повій, повій, вітре, через море
 Та з Великого Лугу¹⁾,
Суши наші сльози, заглуши кайдани,
 Розвій нашу тугу!

Ой, заграй, заграй, синесеньке море,
 Та під тими байдаками,
Що пливуть козаки, — тільки мріють шапки —
 Та на сей бік за нами!

Ой, Боже наш, Боже! Хоч і не за нами,
 Неси Ти іх з України:
Почуємо славу, козацькую славу,
 Почуємо, та й загинем!“

Отак у Скутарі²⁾ козаки співали;
Співали, сердеги, а сльози лились,
Лилися козацькі, тугу домовляли.
Босфор³⁾ аж затрясся, бо зроду не чув
Козацького плачу; застогнав широкий,
І шкурою, сірий бугай, стрепенув,
І хвилю, ревучи, далеко-далеко
У синє море на ребрах послав.
І море ревнуло Босфорову мову,
У Лиман погнало, а Лиман Дніпрові
Тую журбу-мову на хвилі подав.

Зареготався дід наш дужий,
Аж піна з уса потекла.
„Чи спиш, чи чуєш, брате Луже?
Хортице сестро⁴⁾?“

Загула

Хортиця з Лугом:
 „Чую, чую!“
І Дніпр укрigli байдаки,
І заспівали козаки:
„У туркені⁵⁾, по тім боці,

Хата на помості.
Гай, гай! Море, грай,
Реви, скелі ламай!
Поїдемо в гості.

У туркені у кишені
Таляри, дукати.
Не кишені трусить, —
Ідем різать, палитъ,
Братів визволяти!

¹⁾ Великий Луг — широка низина, де Дніпро нижче порогів розливается на безліч рукавів, проток, озер. Все це по берегах густо заросло лісом, кущами, очеретом. Запорожці звали Великий Луг батьком, бо в ньому ловилося багато дичини й риби. Крім того, тут, в цьому лабіринті островів, легко було ховатися від ворога.

²⁾ Скутарь чи Скутара — передмістя Царьгороду на азійському березі. Там була фортеця й тюрма, де тримали полонених козаків.

³⁾ Босфор — морська протока між Чорним і Мармуровим морем, над нею стоїть Царьгород.

⁴⁾ На Хортиці було козацьке укріплення з пол. XVI ст.; його довго вважали за найстаршу Січ Запорожську.

⁵⁾ туркені — в збірному розумінні — турки.

У туркені яничари¹⁾
І баша²⁾ на лаві.
Гой-ги, вороги!
Ми не маєм ваги:
Наша воля й слава!“

Пливуть собі співаючи;
Море вітер чує.
Попереду Гамалія
Байдаком керує.

— Гамаліє! Серце мліє:
Сказилося море.
— „Не злякає!“ —

I сховались

За хвилі, за гори.

Дрімає в гаремі³⁾, в раю Візантія⁴⁾,
І Скутарь дрімає; Босфор клекотить,
Неначе скажений, то стогне, то вие:
Йому Візантію хочеться збудити.
„Не буди, Босфоре: буде тобі горе!
Твої білі ребра піском занесу,
У мул поховаю!“ — реве синє море.
.Хіба ти не знаєш, яких я несус
Гостей до султана?“

Так море спиняло
(Любило завзятих чубатих слав'ян)⁵⁾.
Босфор схаменувся. Туркеня дрімала,
Дрімав у гаремі ледачий султан.
Тілько у Скутарі, в склепу⁶⁾, не дрімають
Козаки-сердеги. Чого вони ждуть?
По своєму Бога в кайданах благають,
А хвилі на той бік ідуть та ревуть.

„О, мицій Боже України!
Не дай пропасти на чужійні,
В неволі вольним козакам!
І сором тут, і сором там —
Вставать з чужої домовини,
На суд Твій праведний прийти,
В залізі руки принести,
І перед всіми у кайданах
Стать козакові!..“

— „Ріж і бий!

Мордуй невіру-бусурмана!“ —
Кричать за муром.

Хто такий?

— Гамаліє! Серце мліє:
Скутарь скаженів!
— „Ріжте, бийте!“ — на фортеці⁷⁾
Кричить Гамалія.

Реве гарматами Скутара,
Ревуть, лютують вороги;

¹⁾ яничари — турецьке військо, що складалося з християнських бранців, яких ще в дитячих років навертали до ісламу та виховували в дусі ненависті до всього християнського; яничари це була гвардія турецького султана.

²⁾ баша або паша — турецький достойник, генерал.

³⁾ гарем — окрема частина будинку, в якій жили жінки багатих турків.

⁴⁾ Візантія — Царські Городи; див. прим. ¹⁾ на ст. 23.

⁵⁾ чубатих залорожців; тут, може, ще й натяк на морські походи наших предків, варяго-русів, що, як і запорожці, носили чуби.

⁶⁾ себто, в льюху, в тюрмі.

⁷⁾ фортеця — кріпость.

Козацтво преться без ваги, —
І покотились яничари.

Гамалія по Скутарі,
По пеклу гуляє,
Сам хурдигу¹⁾ розбиває,
Кайдани ламає.
— „Вилітайте, сірі птахи,
На базар до паю²⁾!“

Стрепенулись соколята,
Бо давно не чули
Хрещеної тій мови³⁾ . . .
І ніч стрепенулась:
Не бачила, стара мати,
Ковацької плати.
Не лякайся, подивися
На бенкет козачий!
Темно всюди, як у будень, —
А свято чимале!
Не злодії з Гамалієм
Їдуть мовчки сало
Без шашлика⁴⁾.

— „Засвітимо!“

До самої хмари
З щоглистими кораблями
Палає Скутара.
Візантія пробуркалась,
Витріщає очі,
Переплива на помогоу,
Зубами скречоче.

Реве, лютує Візантія,
Руками берег достає;
Достала, зікнула, встає —
І на ножах в крові німіє.
Скутарь, мов пекло те, палає;
Через базари кров тече,
Босфор широкий доливає.
Неначе птахи чорні в гаї,
Козацтво сміливе літає:
Ніхто на світі не втече!
Огонь запеклих не пече.

Руйнують мури; сріblo, золото
Несуть шапками козаки
І насипають байдаки.

Горить Скутаръ, стиха робота,
І хлопці сходяться; зійшлися,
Люльки з пожару закурили,
На байдаки — та й потягли,
Рвучи червоні гори-хвілі.

Пливуть собі, ніби з дому —
Так буцім гуляють,
Та, звичайне — запорожці,
Пливучи співають:

„Наш отаман Гамалія,
Отаман завзятий,
Забрав хлопців та й поїхав
По морю гуляти, —
По морю гуляти,
Слави добувати,
Із турецької неволі
Братів визволяти.
Ой, приїхав Гамалія
Аж у ту Скутару, —
Сидять брати запорожці,
Дожидають кари.
Ой, як крикнув Гамалія :
«Брати, будем жити, —
Будем жити, вино пити,
Яничара бити,
А курені⁵⁾ килимами,
Оксамитом крити!»
Вилітали запорожці
На лан жито жати;
Жито жали, в копи клали,
Гуртом заспівали :
«Слава тобі, Гамаліє,
На весь світ великий, —
На весь світ великий,
На всю Україну,
Що не дав ти товариству
Згинуть на чужині!»“

¹⁾ хурдига — тюрма. ²⁾ діллити здобич, паювати.

³⁾ християнської, себто української мови. ⁴⁾ шашлик — особлива кавказька й кримська страва: баранина, перетикана салом і власмажена на рожні.

⁵⁾ курінь — велика деревляна хата-казарма, де жили запорожці на Січі; таких куренів було на Січі 38, і кожен мав свою окрему назву.

Пливуть співаючи; пливе
Позад завзятий Гамалія,
Орел орлят мов стереже.
Із Дарданелів¹⁾ вітер віс,
А не женеться Візантія:
Вона боїться, щоб Чернець²⁾
Не засвітив Галату³⁾ знову,
Або гетьман Іван Підкова
Не кликнув в море на ралець^{4).}

Пливуть собі...
А ізза хвилі
Сонце хвилю червонить;
Перед ними море міле
Гомонить і клекотить.

Гамаліє! Вітер віс,
Ось-осьше море!..
І сковалися за хвилі,
За рожеві гори.

1842.
Петербург.

1843 р.

Розрита могила.

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндрували?
За що, мамо, гинеш?
Чи ти рано до схід сонця
Богу не молилася?
Чи ти діточок непевних
Звичаю не вчила?
— „Молилася, турбувалась,
День і ніч не спала,
Своїх діток доглядала,
Звичаю навчала.
Виростали мої квіти,
Мої добрі діти, —
Панувала і я колись

На широкім світі.
Панувала... О, Богдане⁵⁾,
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матірь,
На свою Україну.
Що колишучи співала
Про свою недолю,
Що співаючи ридала,
Виглядала волю!..
Ой, Богдане, Богданочку!
Як би була знала, —
У колисці б придушила,
Під серцем приспала!
Степи мої запродані⁶⁾

Сини мої на чужині,

¹⁾ Дарданели — протока між Мармуровим і Егейським морем, на південний захід від Царьгороду.

²⁾ Здогадуються, що під Ченцем розвумів Шевченко гетьмана Петра Сагайдачного, що вславився морськими походами на турків. Про нього склався переказ, ніби він перед смертю постригся в ченци.

³⁾ Галата — передмістя Царьгороду.

⁴⁾ себто на учту, на бенкет; ралець дослівно означав подарунок, що його селяне приносили панам.

⁵⁾ Шевченко ставить Богдану Хмельницькому в докір, що він своєю Переяславською умовою 1654 року піддав Україну Москві, яка потім поневолила Україну, віддала її на поталу злидням і темності. Розрита могила символізує аруйновану і поневолену Україну.

⁶⁾ Цариця Катерина, аруйнувавши Запорожжя 1775 р., пороздавала значну частину запорожських земель колоністам, що їх спроваджувано з закордону.

На чужій роботі¹⁾;
Дніпро, брат мій, висихає,
Мене покидає,
І могили мої милі
Москаль розриває²⁾ . . .
Нехай риб, розкопує, —
Не своє шукає . . .
А тим часом перевертні³⁾
Нехай підростають
Та поможуть москалеві
Господарювати,
Та з матері полатану
Сорочку знімати!

Поспішайте ж, недолюдки,
Матір катувати!⁴⁾

На-четверо розкопана
Розрита могила . . .
Чого вони там шукають?
Що там схоронили
Старі батьки?

Ех, як би то . . .
Як би то знайти те,
Що там поховали,
Не плакали б діти,
Мати б не ридала^{4).}

9. X. 1843.
Березань.

1844 р.

Чигирин⁵⁾.

(М. С. Щепкину)⁶⁾

Чигрине, Чигрине!
Все на світі гине,
І святая твоя слава⁷⁾,
Як пилина, лине
За вітрами холодними,
В хмарі пропадає.

Над землею летять літа,
Дніпро висихає,
Розсипаються могили,
Високі могили —
Твоя слава . . . і про тебе,
Старче малосилий,

¹⁾ натяк на те, що багато українців служило на чужині, на Московщині.

²⁾ Шевченко вважав, що в могилах, яких багато на степовій Україні, ховаючи козаків, і дивився на могили, як на пам'ятки українського минулого. За його часів почали розкопувати могили з науковою метою, і сам Шевченко брав участь в розкопах могили Переп'ятихи на Київщині. Але розкопували могили й приватні люди, шукаючи в них скарбів. Таке розкопування Шевченкові було дуже не до вподоби, і він нераз нарікає в своїх поезіях на розкопування могил, як на нищення пам'яток національної старовини. Див. прим. ¹⁾ на ст. 29.

³⁾ перевертні — українці, що відцурались своєї народності й помосковились.

⁴⁾ В могилах, в уяві Шевченка, закопано воюю України, і коли б то в олі докопатись, то Україна воскресла б до нового, вільного життя.

⁵⁾ Чигирин — столиця українських гетьманів. Див. про нього прим. ⁸⁾ на ст. 48.

⁶⁾ Михайло Семенович Щепкин (1788—1863) з українських селян-кріпаків на Курщині, славний драматичний артист, грав за часів Шевченка в російському театрі, але часом виконував і українські ролі. Шевченко з ним щиро приятелював і присвятив йому, окрім „Чигиріна“, ще поезію „Пустка“ (Заворожи мені, волхве) і поему „Неофіти“.

⁷⁾ Слава Чигиріна, української гетьманської столиці, була для Шевченка свята.

Ніхто й слова не промовить,
Ніхто й не покаже,
Де ти стояв, чого стояв . . .
І на сміх не скаже!

За що боролись ми з ляхами?
За що ми рівались з ордами?

За що скородили списами
Татарські ребра? . . . Засівали,
І рудою¹⁾ поливали,
І шаблями скородили.
Що ж на ниві уродило?
Уродила рута, рута —
Волі нашої отрута.

А я, юродивий²⁾, на твоїх руїнах
Марно слізози трачу. Заснула Вкраїна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла
І в дупло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу oddала.
А надію
Вітер по полю розвіяв,
Хвиля морем рознесла.

Нехай же вітер все розносить
На неокраснім крилі!
Нехай же серце плаче, просить
Святої правди на землі³⁾!

Чигрине, Чигрине,
Мій друже єдиний!
Проспав еси степи, ліси
І всю Україну⁴⁾!
Спи ж, повитий жидовою⁵⁾!,
Поки сонце встане,
Поки тії недолітки
Поростуть⁶⁾ — гетьмани!

Помолившись, і я б заснув,
Так думи прокляті
Рвуться душу запалити,
Серце розірвати.

Не рвіть, думи, не паліте!
Може, верну знову
Мою правду безталанну,
Мое тихе слово.
Може, викую я з його
До старого плуга
Новий леміш і чересло,
І в тяжкі упруги,
Може, зорю переліг той,
А на перелозі
Я посію мої слізози,
Мої ширі слізози,
Може, зійдуть і виростуть
Ножі обоюдні,
Розпанахають погане,
Гниле серце, трудне,
І вицідять сукровату,
І наллють живої
Козацької тії крові,

¹⁾ руда — кров.

²⁾ Юродивий — прикуркуватий, благенъкий. На старій Русі-Україні бували люди, що прикладались дурними, удавали з себе блазнів, з яких усі глузували і насміхались; таких людей називали юродивими. А ставали вони юродивими, думаючи, що таким способом заслужать собі спасення душі.

³⁾ Шевченко пристрасно шукав „правди на землі“, себто справедливости в людських відносинах. Цей мотив шукання правди ми раз-у-раз зустрічаємо в поезіях Шевченка.

⁴⁾ Чигирин, себто його українська влада, „проспав“ — занапастив Україну.

⁵⁾ Чигирин під російською владою був мізерним, глухим повітовим містом в переважно жидівським населенням.

⁶⁾ поки не дійдуть до розуму, доростуть.

Чистої, святої¹⁾!
Може, може... а між тими,
Між ножами — рута
І барвінок розі'ється,
І слово забуте,
Мое слово тихе, сумне,
Богобоязливе
Згадається, — і дівоче
Серце боязливе

Стрепенеться, як рибоњка,
І мене згадає...
Слово мое, сльози мої,
Раю ти мій, раю!

Спи, Чигрине! Нехай гинуть
У ворога діти!
Спи, гетьмане²⁾, поки встане
Правда на сім світі!

19. II. 1844.
Москва.

Сова.

Породила мати сина
В зеленій діброві;
Дала йому карі очі
І чорні брови.
Китайкою повивала,
Всіх святих благала,
Та щоб йому всі святі
Талан-долю слали:
„Пошли тобі, Матірь Божа,
Тій благодаті —
Всього того, чого мати
Не зуміє дати!”
До схід сонця воду брала,
В барвінку купала,
До півночі колихала,
До світа співала:

„Е-е... лю-лі!...
Питала возулі, —
Зозуля кувала,
Правдоњку казала:

Буду сто літ жити,
Тебе годувати,
В жупані ходити,
Буду панувати.
Ой, виростеш, сину,
За півчварт³⁾ року,
Як княжа дитина,
Як ясень високий,
Гнучкий і дебелій,
Щасливий, веселий
І не одинокий.
Найду тобі рівню,
Хоч за морем синім,
Або крамарівну,
Або сотниківну,
Таки панну, сину,
У червоних черевиках,
В зеленім жупані,
По світлиці похожає,
Як пава, як пані,
Та з тобою розмовляє;

¹⁾ Щоб відродити Україну, треба нових способів, треба до старого „плуга“ викувати нові частини — леміш і чересло, і тим новим засобом має стати живе, натхнене слово поета, його заклик до боротьби за волю. Цим словом сподівався поет зорати переліг, багато літ неоране, занедбане поле українського життя. Те слово, омите щирими сльозами за Україну, викує новий бадьорий дух в українському серці; немов ножем, розріже воно серце й виточить з нього все, що було в ньому гнилого, боязного, недолугого; натомісъ ввілле чисту, здорову кров, наповнить сміливим духом, натхнє до боротьби за волю, відродить до нового життя. І тоді на відродженій кривавим зусиллям Україні пишно розі'ється, зацвіте нове гарне життя. Так треба розуміти цю поезію Шевченка.

²⁾ поет має на увазі Богдана Хмельницького, що зробив Чигирин столицею України.

³⁾ півчварт — три з половиною.

В хаті, як у раї;
А я сижу на пóкуті
Тілько поглядаю.

Ой, сину, мій сину,
Моя ти дитино!
Чи є крацій на всім світі,
На всій Україні?
Нема кращого й не буде, —
Дивуйтесь, люде!
Нема кращого! .. А долю ..
Долю роздобуде! ..“

Ой, зозуле, зозуленько,
На що ти кувала?
На що ти тý довгі літа,
Сто літ накувала?
Чи є ж таки на сім світі
Слухняная доля?
Ох, як би то! .. Вміла б мати
З німецького¹⁾ поля
Своїм діточкам закликать
І долю, і волю,
Та, ба! .. А зле безталання
Зустрінеться всюди —
І на шляху, і без шляху, —
Усюди, де люде.

Кохалася мати сином,
Як квіткою в гаї,
Кохалася ...

А тим часом

Батько умірає.
Осталася удовою,
Хоч і молодою,
І не одна ... Та все ж тяжко ...
З горем та нудьгою
Пішла вона до сусідів

Поради просити ...
Присудили сусідоньки
У наймах служити.
Ізнищіла²⁾, ізмарніла,
Кинула господу,
Пішла в найми ... Не минула
Лихої пригоди.
І день і ніч працювала,
Подушне³⁾ платила ...
І синові за три копи
Жупанок купила,
Щоб і воно, удовине,
До школи ходило.

Ой, талане, талане,
Удовиний поганий!
Чи ти в полі, чи ти в гаї, —
Обідраний цигáне,
З бурлаками гуляеш?
Тече вода і на гору
Багатому в хату,
А вбогому в яру треба
Криницю копати.
У багатих ростуть діти --
Верби при долині;
А у вдови одним-одно,
Та й те, як билина.

Діждалася вдова долі,
Зросту того сина:
І письменний, і вродливий,
Квіточка-дитина!
Як у Бога за дверима,
Вдова панувала,
А дівчата лицялися,
І рушники дбали.
Полюбила багатая —
Не поцілуvala;

¹⁾ з німецького поля, себто з далекого, чужого.

²⁾ зубожіла.

³⁾ подушне — податок від кожної душі, що існував в Росії.

Вишивала шовком хустку —
Не подарувала.
Крались злідні ізза моря
В удовину хату,
Та й підкрадались... Стали хlopців
В кайдани кувати
Та повезли до прийому¹⁾
Битими шляхами.
Пішла й вдова з матерями,
З дрібними сльозами.
Де на ніч ставали —
Сторожу давали.
Стару вдову до обозу²⁾
Та й не допускали.

Ой, привезли до прийому,
Чуприни голити:
Усе дрібні, усе малі, —
Все багатих діти;
Той каліка-недоріка,
Той не вміє stati,
Той горбатий, той багатий,
Тих чотирі в хаті.
Усі невлад, усіх назад, —
В усіх доля — мати.
А у вдови один син,
Та й той якраз під аршин³⁾.

Покинула знову хату,
Синову господу,
Пішла в найми, за хліб черствий,
Жидам носить воду, —
Бо хрещені не приймають:
„Стара“, кажуть, „ стала,
Не здужає...“ I огризок
В вікно подавали
Христа ради ...

Не дай, Боже,

Такого дожити!
Не дай, Боже, в багатого
І пить попросити!

По копійці заробляла,
Копу⁴⁾ назбирала,
Та до сина лист писала,
У військо послала, —
Полегшало.

Минає рік, —
І другий минає;
І четвертий, і десятий,
А чутки немає.
Нема чутки. Що тут робить?
Треба торбу брати
Та йти... іти собак дражнить
Од хати до хати.
Взяла торбу, пішла селом,
На вигоні сіла,
І в село вже не верталась,
День і ніч сиділа
Коло кіоворот⁵⁾. Літо
За літом минає.
Помарніла, скалічіла, —
Ніхто й не пізнаває.
Та й кому там пізнавати
Каліку убогу!
Сидить собі та дивиться
В поле, на дорогу.
І світає, і смеркає,
А москаля⁶⁾, її сина,
Немає, немає...

Понад ставом увічери
Хитається очерет;
Дожидає сина мати
До досвіта вечерять.

¹⁾ Рекрутів — новобранців, щоб не втікли, заковували в кайдани і так везли до „прийому“, себто до міста, де їх приймали до війська.

²⁾ обоз — в даному разі валка возів, що везла новобранців, стережених вартою.

³⁾ аршин — стара московська міра (71 центиметр); „якраз під аршин“ — саме під ту міру, яка вимагалася при наборі до війська.

⁴⁾ копа — 60 копійок.

⁵⁾ кіоворот — ворота, що замикали огорожу коло села.

⁶⁾ москаль — тут в розумінні вояк, солдат; наш народ називав усіх вояків царської Росії москалями.

Понад ставом увечері
Шепочеться осокá.
Дожидає в темнім гаї
Дівчинонька козака.

Понад ставом вітер вів,
Лози нагинає;
Плаче мати одна в хаті,
А дівчина — в гаї.
Поплакала чорнобрива,
Та й стала співати;
Поплакала стара мати,
Та й стала ридати.
І молилася, і ридала,
Кляла все на світі.
Ох, тяжкі ви, безталанні,
У матері діти!

Скалічені старі руки
До Бога здіймала,
Свою долю проклинала,
Сина вимовляла;
То од жалю одходила,
І мовчки журилась
Та на шлях той на далекий
Крізь слізози дивилася, —
І день і ніч дивилася,
Та й стала питати:
„Чи не чув хто, чи не бачив
Москаля-салдáта,
Мого сина?..“ Ніхто не чув,
Ніхто і не бачив.
Сидить вона, не йде в село,
Не пита й не плаче.
Одуріла!.. І цеглину

Муштрує, — то лає,
То годує, як дитину,
Й сином називає,
І нищечком-тихесенько,
Крізь слізози, співає:

„Змія хату запалила,
Дітям каші наварила,
Поморщила постоли...
Полетіли москалі,
Сірі гуси в ирій, в ирій,
По чотирі, по чотирі,
Полетіли — «гел-гел!» —
На могилі орел,
На могилі, серед ночі,
У козака вийма очі,
А дівчина в темнім гаї
Його з війська виглядає...“

Вдень лазила на смітниках,
Черепки збирала,
Примовляла, що синові
Гостинця ховала,
А уночі розхрістана
І простоволоса
Селом ходить — то співає,
То страшно голосить.
Люде лаяли... Бо, бачте,
Спать їм не давала
Та кропиву під їх тином
І бур'ян топтала.
Діти бігали з палічям
Удень за вдовою
По вулицях та сміючись
Дражнили — совою...“

6. V. 1844.
Петербург.

Дівочій ночі.

Висушки карі очі
Дівочій ночі.
Черниця Мар'яна.

Хвилі серед моря;
Засіяли карі очі —
Зорі серед ночі,

Розплелася густа коса
Аж до пояса,
Розкрилися перси-гори —

Білі руки простяглися, —
Так би й обвиліся
Кругом стану, — і в подушку
Холодну впилися
Ta й заклякли, ta й замерли,
З плачем рознялися.
„Нащо мені коса-краса,
Очі голубині,
Стан мій гнучий . . . коли нема
Вірної дружини,
Немає з ким полюбитись,
Серцем поділитись . . .
Серце мое! Серце мое!
Тяжко тобі битись
Одиночому! З ким жити,
З ким, світе лукавий,
Скажи мені?.. Нащо мені
Тая слава?.. слава . . .
Я любить, я жити хочу,
Серцем — не красою!

А мені ще й завидують,
Гордою і злою
Злії люде нарікають,
А того й не знають,
Що я в серці заховала . . .
Нехай нарікають, —
Гріх ім буде . . . Боже мицій!
Чому Ти не хочеш
Укоротить Свої темні,
Тяжкі мені ночі!
Бо я вдень не одинока:
З полем розмовляю, —
Розмовляю і недолю
В полі забиваю.
А вночі . . .“

Та й оніміла.
Сльози полилися . . .
Білі руки простяглися,
В подушку впилися.

18. V. 1844.
Петербург.

Сон.

Духъ истины, егоже міръ
не можетъ пріѣти, яко не
видитъ его, ниже знаетъ его.

Іоан, гл. XIV, ст. 17.

У всякого своя доля
І свій шлях широкий:
Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком
За край світа вазирає,
Чи нема країни,
Щоб загарбтать і з собою
Взять у домовину;
Той тузами¹⁾ обірає
Свати в його хаті,
А той нишком у куточку
Гострить ніж на брата;
А той, тихий та тверезий,

Богобоязливий,
Як кішечка підкрáдеться,
Вижде нещасливий
У тебе час, та й запустить
Пазурі в печінки, —
І не благай: не вимолять
Ні діти, ні жінка;
А той, щедрий та розкішний,
Все храмій мурує,
Та „отечество“²⁾ так любить,
Так за ним бідкує,
Та так з його, сердечного,
Кров, як воду, точить!..

¹⁾ туз — інакше ас, найстарша карта в грі.

²⁾ Отечество — батьківщина. Шевченко вживав це слово в іронічному значенні, бо за його часів занадто багато говорилося про офіційне „отечество“ російське.

А братія¹⁾ мовчить собі,
Витріщивши очі,
Як ягнітя: „Нехай!“ — каже,—
„Може, так і треба!“

Так і треба! Бо немає
Господа на небі!
А ви в ярмі падаєте,
Та якогось раю
На цім світі бажаєте . . .
Немає! немає!
Шкода їй праці!

Схаменіться:
Усі на цім світі, —
І царята і старчата —
Адамові діти!
І той . . . і той . . .
А що ж то я?

Отож я ліг і спати;
А вже підпилий як засне,
То, хоч коти гармати,
І усом не моргне.

— Ось що, добрі люде:
Я гуляю, бенкетую
В неділю і в будень;
А вам нудно? жалкуєте?
Й-Богу, не чую!
І не кричіть! Я свою п'ю,
А не кров людськую.

Отак, ідучи попідтинню
З бенкету п'яній уночі,
Я міркував собі йдучи,
Поки доплентавсь до хатини.
А в мене діти не кричать,
І жінка не лає, —
Тихо, як у раї,
Усюди Божа благодать:
І в серці, і в хаті.

I

Та й сон же, сон, напричуд дивний,
Мені приснivся:
Найтвerezіший би упivся,
Скупий жидiюга дав би гривню,
Щоб позирнуть на тi дивá;
Та чорта з два!
Дивлюсь: так буцiм-то сова
Летить лугами, берегами
 Та нетрями,
Та глибокими ярами,
Та широкими степами,
 Та байраками;
А я за нею та за нею
Лечу й прощаюся з землею:

— „Прощай, світе! Прощай,
земле,
Неприязний краю!
Мої муки мої люті

В хмарі заховаю.
А ти, моя Україно,
Безталанна вдово!
Я до тебе літатиму

¹⁾ братія — звичайні, прості люде.

З хмари на розмову,
На розмову тиху, сумну,
На раду з тобою;
Опівночі падатиму
З чистою росою.
Порадимось, посумуєм,
Поки сонце встане,
Поки твої малі діти
На ворога стануть.
Прощай же ти, моя нене,
Удово-небого!
Годуй діток: жива правда
У Господа Бога!"

Лечу... Дивлюся — аж світає,
Край неба палає;
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає;
Тихесенько вітер віє;
Степи, лани mrіють;
Між ярами над ставами

Верби зеленіють;
Сади рясні похилились,
Тополі по волі
Стоять собі, мов сторожа,
Розмовляють в полі.
І все то те, вся країна,
Повита красою,
Зеленіє, вмивається
Ранньою росою;
Вмивається, красується,
Сонце зустрічає...
І нема тому почину,
І краю немає!
Ніхто його не додбає
І не розруйнє,
І все то те...
Душа моя!
Чого ти сумуєш?
Душа моя убогая!
Чого марно плачеш?
Чого тобі шкода?

Хіба ти не бачиш?
Хіба ти не чуєш людського плачу?
То глянь, подивися! А я полечу
Високо-високо за синій хмари:
Немає там власти, немає там кари,
Там сміху людського і плачу не чутъ.
Он глянь: у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, — бо нічим обуть
Панят недорослих. А он розпинають
Вдову за поду́шне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію — в військо oddають!
Бо його, бач, трохи... А он-де під тином
Опухла дитина голодная мре,
А мати пшеницю на панщині жне.

А он — бачиш?.. Очі, очі!
Нащо ви здалися?
Чом ви змалку не висохли,
Слізьми не злилися?
То покритка попідтинню
З байст्रям шкандибає.
Батько й мати одцурались,
Й чужі не приймають,
Старці навіть цураються...

А панич не знає,
З двадцятою, недолюдок,
Душі пропиває!
Чи Бог бачить ізза хмари
Наши сліззи, горе?
Може, й бачить, та помога, —
Як і оті гори
Предковічні, що политі

Кровію людськюю!..

В кризі ляжем спати,
Пошлем думу аж до Бога,
Його розпитати:
Чи довго ще на сім світі
Катам панувати?¹⁾)

Душа моя убогая,
Лищенко з тобою!
Уп'ємося отрутою,

Лети ж, моя думо, моя лютя муко!
Забери з собою всі лиха, всі зла,
Своб товариство! Ти з ними росла,
Ти з ними кохалась; їх тяжкі руки
Тебе повивали. Беря ж їх, лети,
Ta по всьому небу ордú розпусти!

Нехай чорніє, червоніє,
Полум'ям повіє,
Нехай знову ригá змії,
Трупом землю криє.

А без тебе я денебудь

Серце заховаю, —
Ta тим часом пошукаю
На край-світа раю.

II.

I знов лечу понад землею,
I знов прощаюся я з нею.
Тяжко матірь покидати
У безверхій хаті,
А ще гірше дивитися
На сльози та лати...
Лечу, лечу, а вітер віє;
Передо мною сніг біліє;
Кругом бори та болота,
Туман, туман та пустота²⁾...
Людей не чутъ, — не знатъ і сліду
Людської страшної³⁾ ноги...

— „І вороги й не-вороги,
Прощайте! В гості не прийду!

Упивайтесь, бенкетуйте!
Я вже не почую, —
Один собі на вік-віки
В снігу заночую.
А поки ви дознаєтесь,
Що ще є країна
Неполита слізми, кров'ю,
To я одпочину...
Одпочину...“

Аж слухаю:

¹⁾ Перейнятій глибокою любов'ю до України, поет переживає тяжкі душевні муки, сумуючи над її поневоленням царською Росією. Він різко осуджує російський царизм з його мілітаризмом, бюрократизмом, поневоленою офіційною церквю, потоптанням усіх зasad живої правди Божої, в катаргою для поборників свободи. Для Шевченка Україна, як окрема державно-правна індивідуальність, завжди була, є і повинна бути. В його уяві вона виступає поки-що, як безталанна вдова, що не має свого власного господаря, бо її вільного гетьмана царь замучив голодом у кайданах. Але, коли діти України стануть на ворога, коли васвітіт сонце свободи, тоді Україна знову матиме свого господаря і стане вільною. — Так інтерпретує поему „Сон“ проф. Ст. Смаль-Стоцький

²⁾ дорожні простори; поет має на увазі Сибір.

³⁾ „Де люде, там і лихо“, як каже народня приказка. В такому сенсі висловлюється тут і наш поет: де стане людина своєю „страшною“ ногою, там починаються й всякі нещастя.

Загули кайдани
Під землею¹⁾... Подивлюся ...
О, люде поганий!
Де ти взяєш? Що ти робиш?
Чого ти шукаєш
Під землею? Ні! Вже, мабуть,
Я не заховаюсь
І на небі!... За що ж кара?
За що мені муки?
Кому я що заподіяв?
Чий тяжкі руки
В тілі душу закували,
Серце запалили
І галичі силу²⁾ —
Думи розпустили?
За що, — не знаю, а караюсь,
І тяжко караюсь!
А коли я спокутую?
Коли діжду краю?
Не бачу й не знаю!

Заворушілася пустиня ...
Мов із тісної домовини
На той останній страшний суд
Мерці за правою встають.

А де ж твої думи, рожевій квіти?
Доглядані, смілі, викохані діти?
Кому ж ти їх, друже, кому передав?
Чи, може, навіки в серці поховав?
Ой, не ховай, брате³⁾! Розсип їх, розкідай!
Зійдути, і ростимуть, і вийдуть з них люде.

¹⁾ Поет має на думці каторжні роботи під землею, в копальннях золота на Сибіру. На ці роботи російський уряд засилав здебільшого своїх політичних ворогів, як „державних злочинців“.

²⁾ Сумні, понурі думки своїй порівнює поет зі зграями чорних галок (вороння).

³⁾ неситий — російський царь, для якого добували золото в копальннях.

⁴⁾ штампований — таврований; злочинців у давні часи в Росії, та й по інших краях, таврували, випікаючи на обличчі розпеченим залізом певний знак — тавро, щоб можна було пізнати, якби злочинець утік.

⁵⁾ це — про карних злочинців.

⁶⁾ Шевченко, видимо, має тут на увазі засланців політичних, головно, так званих „декабристів“, учасників збройного повстання в Петербурзі 14-го грудня (декабря) 1825 р. Приборкавши це повстання, царь Микола І звелів повісити п'ятьох провідників повстання, а понад сотню учасників, виключно офіцерів, заслав на каторгу до Сибіру. Шевченко ставився з глибокою повагою до декабристів, як до мучеників за політичну свободу. Таких політичних мучеників Шевченко символізує в збріному образі „всесвітнього царя волі“, протиставлячи йому образ російського царя-ката.

⁷⁾ Можна думати, що поет ввертається тут, як до „брата“, до засланого на Сибір борця за свободу.

То не вмерлі, не зариті,
Не суда ідуть просити;
Ні, то люде, живі люде,
В кайданах забиті,
Із нор золото виносять,
Щоб пельку залити
Неситому³⁾! .. То каторжні!
А за що? Те знає
Вседержитель; а, може, ще
Й Він не добачає!
Онде злодій штемпований⁴⁾
Кайдани волочить;
Он розбійник катований
Зубами скречоче, —
Недобитка, товариша,
Зарізати хоче⁵⁾.
А між ними, запеклими,
В кайдани убра́ний,
Царь всесвітній, царь волі, царь
Штемпом увінчаний.
В муци, в каторзі — не просить,
Не плаче, не стогне ...
Раз добром налите серце
Ввік не прохолоне⁶⁾!

Чи ще митарство¹⁾, чи вже буде?
Буде, буде, бо холодно, —
Мороз розум будить.

III.

I знов лечу. Земля чорнів.
Дрімає розум, серце мліє.
Дивлюсь: хати понад шляхами —
То гóрод із стома церквами,
А в гóроді, мов журавлі,
Замуштрували москалі:
Нагодовані, обуті
І кайданами окуті,
Муштруються . . .

Далі гляну:
У долині, мов у ямі,
На багнищі гóрод мріє;
Над ним хмарою чорнів
Туман тяжкий . . . Долітаю, —
То гóрод без краю.
Чи то турецький?
Чи то німецький?
А може те, що й московський²⁾!
Церкви та палати,
Ta пани пузаті,
I ні однісінької хати³⁾!
Смеркалося . . . Огонь — огнем
Кругом запалало⁴⁾,
Аж злякавсь я . . . — „Ура! Ура!
Ура!“ — закричали.

— „Цу-цу, дурні! Схаменіться!

¹⁾ Митарство — ходження по мухах, образ, узятий з народніх уявлень про долю людської душі по смерті, коли вона має перейти ріжні „митарства“.

²⁾ Поет має на думці столицю російських царів — Петербург, що не мав якогось виразного національного обличча, і через те Шевченко запитує з іронією, який це город.

³⁾ очевидно, — ні одної звичайної малої хати, а все великі будинки й палати.

⁴⁾ засвічено ліхтарі на вулицях.

⁵⁾ від московського слова „орать“, що значить — гукати, кричати.

⁶⁾ сам — російський царь Микола I.

⁷⁾ насмішливо про царя.

⁸⁾ якийсь земляк-урядовець, в уніформі з гудзиками.

⁹⁾ Цей земляк і до московському говориль не добре, збиваючись на український лад.

¹⁰⁾ царські палати.

¹¹⁾ російське слово, означає — спробую.

Чого се ви раді?
Щó орете⁵⁾?“

— „Экой хохоль!
Не знаєтъ параду!
У насъ парадъ. Самъ⁶⁾ изволитъ
Сего дня гуляти“.

— „Та де ж вона, тая цяця⁷⁾?“

— „Вотъ — видишь палаты?“

Штовхаюсь я; аж землячок,

Спасибі, призвався,

З циновими гудзиками⁸⁾:

— „Де ты здѣсь уязліся⁹⁾?“

— „З України“.

— „Так як же ти
Й говорить не вмієш
По здѣшнему?“ —

— „Ба ні“, кажу,
„Говорить я вмію,
Та не хочу“.

— Экой чудакъ!
Я всѣ входы знаю;
Я тут служу; коли хочеш,
Въ дворецъ¹⁰⁾ попытаюсь¹¹⁾
Ввести тебе. Только, знаешь,
Мы, братъ, просвіщеніи, —

Не поскупись полтинкою¹⁾!“

— „Цур тобі, мерзенний

Каламарю²⁾!“

І зробився

Я знову незримий,

Та й пропхався у палати.

Боже мій єдиний!

Так от де рай! Уже на що

Золотом облиті

Блюдолизи³⁾! Аж ось і сам⁴⁾,

Високий, сердитий,

Виступає. Обік його

Жіночка небога,

Мов опеньок засушений⁵⁾,

Тонка, довгонога,

Та ще й, на лихо, сердешна

Хита головою.

— „Так оце-то та богиня?!

Лищенко з тобою!

А я, дурний, не бачивши

Тебе, цяце, й рáзу,

Та й повірив тупорилим

Твоїм віршомазам⁶⁾!

Ото дурний! А ще й битий!

На квиток⁷⁾ повірив

Москалеві! От і читай,

І йми ти ім віри!“

За богами⁸⁾ — панства, панства

В серебрі та златі!

Мов кабани годовані,

Пикаті, пуваті!..

Аж потіють та товпляться,

Щоб то ближче стати

Коло самих: може, вдарять,

Або дулю дати

Благоволять⁹⁾ — хоч маленьку,

Хоч пів-дулі, аби тільки

Під самуу пику.

І всі уряд поставали,

Ніби без'язики, —

Ані телень!.. Царь цвенъкае,

А диво-цариця,

Мов та чапля між птахами

Скаче, бадьориться.

Довгенько вдвох похожали,

Мов сичі надуті,

Та щось нишком розмовляли

(Здалека не чути)

Об „отечестві“, здається,

Та нових петлицях¹⁰⁾,

Та об муштрах ще новіших;

А потім цариця

Сіла мовчки на дзвіглику.

Дивлюсь: царь підходить

До найстаршого... та в пику

Його як затопить!

Облизався неборака,

Та меншого в пузо —

Аж загуло!.. А той собі

Ще меншого туза¹¹⁾)

Межи плечі; той — меншого,

А менший малого.

А той дрібних, а дрібнота

Уже за порогом

¹⁾ пів-рубля, т. зв. „полтинник“, 50 копійок.

²⁾ так глузливо називали дрібних урядовців, що, мовляв, погрузли в чорнілі, в каламарі.

³⁾ блюдолизами дражнили панських (тут царських) прихвостнів, що, мовляв, вилизують по своїх панах тарілки („блудо“ — по нашому тарілка).

⁴⁾ сам — царь Микола I.

⁵⁾ цариця; вона була висока й худа; за цей вірш Микола I особливо розгніався на Шевченка й вимірив йому сувору кару 1847 р., додавши ще й заборону писати і малювати.

⁶⁾ Деякі поети, запобігаючи царської ласки, писали про царя і царицю, мов про якихсь богів у людській подобі. Шевченко зве тих поетів зневажливо „тупорилими віршомазами“.

⁷⁾ на квиток — ніби на слово, на віру, не бачивши на власні очі.

⁸⁾ за богами — за царським подружжям.

⁹⁾ благоволять — зволять з своєї ласки; цей офіційний вираз Шевченко вживав тут глузуючи.

¹⁰⁾ петлиця — відзнака на комірі російської уніформи.

¹¹⁾ туза — найвища карта в грі; тут в розумінні — велика персона.

Як кинеться по улицях,
Та й давай місити
Недобитків православних,
А ті — голосити

Зареготався я, та й годі!
А й мене давнули
Таки добре. Перед світом
Усе те заснуло;
Тілько де-де православні
По кутках стогнали
Та стогнучи за батюшку¹⁾
Господа благали.
Сміх і слози!

От пішов я

Город озирати.
Там ніч, як день. Дивлюся я:
Палати, палати
Понад тихою рікою,
А берег обшитій
У весь каменем²⁾.

Дивуюсь,

Мов несамовитий:
Як то воно зробилося
З калюжі такої
Таке диво!.. Отут крові
Пролито людської —
І без ножа³⁾!

По тім боці

Та верещать, та як ревнуть:
„Гуля наш батюшка, гуля!
Ура! ура! ура-а-а!”

IV.

Твердиня й давіниця⁴⁾,
Мов та швайка загострена, —
Аж чудно дивиться,
І дзигарі⁵⁾ теленькають.
От я повертаюсь —
Аж кінь летить, копитами
Скелю розбиває.
А на коні сидить бхляп⁶⁾,
У світі — не світі,
І без шапки; якимсь листом
Голова повита.
Кінь басує, — от-от річку,
От-от перескочить.
А він руку простягає,
Мов світувесь хоче
Загарбати⁷⁾.

Хто ж се такий?

От собі й читаю,
Що на скелі наковано:
„Первому Вторая”
Таке диво поставила.
Тепер же я знаю:
Се той Первий, що розпинав⁸⁾
Нашу Україну,

¹⁾ себто, за царя.

²⁾ Нева, пливе широко й тихо в ґранітних берегах.

³⁾ Петербург, що його заложив Петро I 1703 року, побудовано в болотяній місцевості. На тяжкій роботі при осушуванні ґрунту та будуванні міста загинуло багато людей, але Петро I не зупинився ні перед якими жертвами, аби лише збудувати собі нову столицю, звідки можна було б діставатися морем до Європи.

⁴⁾ Петропавлівська фортеця на правому березі Неви, насупроти Петербурга. Серед фортеці — церква в честь апостолів Петра і Павла з дуже високою спиччастою дзвіницею.

⁵⁾ дзигар — годинник у Петропавлівській фортеці, що вибивав кожну годину.

⁶⁾ без сідла.

⁷⁾ Кінна статуя Петра I, праці Фальконета, що її поставила Катерина II на березі Неви. Петро представлений верхи на коні, без сідла, в римській одежі, на голові лавровий вінець, з простягнутою вперед рукою. Пам'ятник стоїть на великому уламку ґраніту, мов на скелі.

⁸⁾ На пам'ятнику Петрові вибито слова: „Петру Первому Екатерина Вторая”. Шевченко особливо не любив Петра I, як того, хто почав обмежувати автономію України, мордував і нищив козаків, виснажував українське населення тяжкими поборами, зруйнував Запорожську Січ на Чортомлику весною 1709 р. і взагалі дуже дався в знаки українському народові.

А *Вторая доконала*¹⁾
Вдову-сиротину.
Кати, кати, людоїди!
Найлісь обое,
Накралися! А що взяли
На той світ з собою?
Тяжко, тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
Історію України.
Стою, заміраю . . .
А тим часом тихо, тихо
Та сумно співає
Щось такеє невидиме:

„Із города, із Глухова²⁾
Полки виступали
З заступами на лінію³⁾ ,
А мене послали
У столицю з козаками
Наказним гетьманом⁴⁾.
О, Боже мій милосердний!
О, царю поганий!
Царю проклятий, неситий,
Гаспіде⁵⁾ лукавий!

Що ти зробив з козаками?
Болота засипав
Благородними кістками!
Поставив столицю
На їх трупах катованих!
І в темній темниці
Мене, вольного гетьмана,
Голодом замучив
У кайданах! . . Царю, царю!
І Бог не розлучить
Нас з тобою: кайданами
Скований зо мною
На вік-віки. Тяжко мені
Витати над Невбою!
України далекої,
Може, вже немає . . .
Полетів би, подивився,
Так Бог не пускає.
Може, Москва випалила
І Дніпро спустила
В сине море, розкопала
Високі могили,
Нашу славу? Боже миць!
Зжалься, Боже миць!“

¹⁾ Катерина довершила діло Петра: „доконала“ автономію України, скасувала 1764 року гетьманство, зруйнувала 1775 року Запорожжя, пороцдавала запорожські землі своїм вельможам, запровадила на Україні кріпацтво. Шевченко слушно вважав її поруч з Петром за найбільших ворогів України.

²⁾ Після зруйнування москалями Батурина гетьманська столиця була перенесена до Глухова, близче до московської границі.

³⁾ Окрім копання каналів на півночі (понад Ладовським озером) цілі відділи козаків, 10,000 і більше, висилано копати „лінії“ укріплень на Кавказі і в степу над Азовським морем. Десятки тисяч козаків загинули на цих роботах від тяжкого, убійчого клімату, від ріжних хвороб та від голоду. Петро робив це навмисне, щоб знищити живі сили України, її військо.

⁴⁾ Шевченко має на думці Павла Полуботка, по смерті Ів. Скоропадського — наказного гетьмана (1722—1724), що протестував проти заведення „Малоросійської Колегії“ у Глухові замість гетьманського уряду. Колегія складалася з шістьох московських офіцерів під проводом бригадира Вельямінова і фактично почала правити Гетьманщину, ігноруючи генеральну старшину й наказного гетьмана. Полуботок добивався, щоб був переведений вибір гетьмана і були привернуті старі порядки в адміністрації і суді. Тоді його разом з кількома старшинами викликали літом 1723 р. до Петербургу, де Полуботок сміливо домагався скасування „Малоросійської Колегії“ та привернення старих прав України. За це його з товаришами заарештували й посадили до Петропавлівської фортеці, де він і помер 29-го грудня 1724 р. Полуботкова оборона українських інтересів перед грізним царем і його смерть у тюрмі зробили велике враження на українське громадянство, і про його виступи в Петербурзі та про арешт повстали ріжні легенди; між іншим, оповідалося, ніби царь Петро відвідував уже хворого Полуботка в тюрмі і хотів з ним помиритися, але Полуботок відкинув його пропозицію і сказав, що їх розсудить сам Бог. Цю легенду й має на увазі Шевченко.

⁵⁾ гаспід чи аспід — змій, гадюка; в устах народа служить за лайку.

Та ѹ замовкло. Дивлюся я:
Біла хмара криє
Срє небо, а в тїй хмарі —
Мов звірь в гаї виє.
То не хмара, — білі птахи¹⁾
Хмарою спустились
Над царем тим мусяняжовим²⁾,
І заголосили:

„І ми сковані з тобою,
Людойде, змію!
На страшному на судищі
Ми Бога закриєм

Розлетілись, розсипались.
Сонечко вставало;
А я стояв, дивувався
Так, аж страшно стало.
Уже вбогі ворушились,
На труд поспішли, —
І москалі на розпуттях
Уже муштрувались.
Покрай улиць поспішли
Заспані дівчата,
Та не з дому, а до дому:
Посилала мати
На цілу ніч працювати,
На хліб заробляти.
А я стою, похилившись,
Думаю, гадаю:
— „Як-то тяжко той насущний
Люде заробляють!“

От і братія сипнула
У сенат⁴⁾ писати
Та підписувати, та драти

¹⁾ ці „білі птахи“, це — душі козаків, що загинули, будуючи Петербург.

²⁾ мусяняжовий або мосяняжовий (з польського) — бронзовий.

³⁾ багрянця — червона, пурпуррова одяг, яку носили царі.

⁴⁾ Сенат заложив Петро I, як найвищу державну установу, державну раду. Пізніше він став лише найвищою судовою установою. В його канцеляріях служило урядовцями багато українців.

⁵⁾ себто, не дали вищої освіти, і тепер доводиться служити звичайними канцеляристами.

⁶⁾ Образ України, як „вдовиці“, охоче вживали не тільки Шевченко, але й інші поети, наприклад, В. Капніст в своїй відомій „Оді на рабство“ 1783 р., написаній з приводу запровадження на Україні кріпацтва.

Од очей твоїх неситих.
Ти нас з України
Загнав голих і голодних,
У сніг на чужийну
Та й порізав, а з шкур наших
Собі багрянцю³⁾)
Пошив жилами твердими,
І заклав столицю
В новій рясі. Подивися:
Церкви та палати!
Веселися, лютий кате,
Проклятий, проклятий!“

V.

І з батька і з брата.
А між ними і землячки
Де-де проглядають;
По-московськи так і чешуть,
Сміються та лають
Батьків своїх, що з малечку
Цвенькать не навчили
По-німецьки, а то тепер
І кисни в чорнилі⁵⁾ . . .
П'явки, п'явки! Може, батько
Останню корову
Жидам продав, поки вивчив
Московської мови! . .
Україно, Україно!
Оце твої діти,
Твої квіти молодії,
Чорнилом политі,
Московською блекотою,
В німецьких теплицях
Заглушені. Плач, Вкраїно,
Бездітна⁶⁾ вдовице!

Піти лишенъ, подивитъся
До царя в палати:
Що там робиться?
Прихожу —
Старшина пузата
Стойтъ рядом; сопе, хропе
Та понадувалась,
Як индики, і на двері
Косо поглядала.
Аж ось вони й одчинились:
Неначе з берлога
Ведмідь виліз. Ледве-ледве
Переносить ноги,
Та одутий, аж посинів:
Похмілля прокляте
Його мучило. Як крикне
На самих пузатих, —
Всі пузаті до одного
В землю провалились.
Він випучив баньки з лоба, —
І все затрусилося,
Що осталось. Мов скажений,
На менших гукає, —
І ті в землю; він на дрібних, —
І ті пропадають;
Він до челяді сунеться, —

І челядь пропала;
До москалів, — москалики
Тяжко застогнали,
Пішли в землю!
Диво дивне
Сталося на світі!
Дивлюся я, що дальш буде,
Що буде робити
Мій ведмедик? Стойтъ собі,
Голову понурив
Сіромаха. Де ж ділася —
Ведмежа натура?
Мов кошена — такий чудний! . . .
Я аж засміява!
Він і почув, та як гикне!
Я й перелякався,
Та й прокинувсь.
Отаке-то
Приснилося диво!
Чудне якесь! Таке тілько
Сниться юродивим
Та п'янiciям.
Не здивуйте,
Брати мої милі,
Що не своє розказав вам,
А те, що приснилось.

8. VII. 1844.
Петербург.

Хустина.

У неділю не гуляла,
Та на шовки заробляла,
Та хустину вишивала,
Вишиваючи співала:

„Хустиночко мережана,
Вишиваная!
Вигаптую, подарую,
А він мене поцілує . . .
Хустино моя
Мальованая!
А я косу розплітаю,
З другиною похожаю . . .
Доленъко моя,
Матінко моя!
Здивуються вранці люде,
Що в сироти хустка буде

Мережана,
Мальованая!“

Отак вона вишивала,
У віконце поглядала:
Чи не ревуть круторогі?
Чи не йде чумак з дороги?

Іде чумак зва Лиману
З чужим добром, безталанний,
Чужі воли поганяє,
Поганяючи співає:

„Доле моя, доле!
Чом ти не таکая,
Як доля чужая?
Чи я п'ю-гуляю?

Чи сили не маю?
Чи до тебе доріженки
У степу не знаю?
Чи до тебе свої дари
Я не посилаю?
Е у мене дари —
Очі мої карі;
Молодую мою силу
Багаті купили;
Може, ѹ дівчину без мене
З іншим заручили . . .
Навчи ж мене, моя доле,
Гуляти навчи!“

Та ѹ заплакав сіромаха,
Степом ідучий . . .

Ой, заплакав сивий пугач
В степу на могилі;
Зажурились чумаченьки,
Тяжко зажурились:
„Благослови, отамане,
Коло села stati,
Та понесем товариша
В село причащати!“

Сповідали, причащали
Ї ворожки питали, —
Не помогло! . . . З незціленим
В дорогу рушали.

Чи то праця задавила
Молодую силу?
Чи то нудьга невисипуща
Його з ніг звалила?
Чи то люде поробили
Йому молодому,
Що привезли його з Дону
На возі додому?
Благав Бога, щоб дівчину,
Хоч село побачить, —
Не доблагав! . . .

Поховали.
Ніхто ѹ не заплаче . . .
Поставили громадою
Хрест над сиротою
Та ѹ розійшлися.

Як билина,
Як лист за водою,
Пішов козак з цього світа,
Все забрав з собою . . .

А де ж тая мальована,
Шитая хустина?
А де ж тая веселая
Дівчина-дитина?

На новому хресті хустку
Вітер розвіває,
А дівчина у черниці
Косу розплітає . . .

18. X. 1844.
Петербург.

Чого мені тяжко? Чого мені нудно?
Чого серце плаче, ридає, кричить,
Мов дитя голодне? Серце мое трудне,
Чого ти бажаєш? Що в тебе болить?
Чи пити, чи їсти, чи спатоньки хочеш?
Засни, мое серце, навіки засни,
Невкрите; розбите . . . А люд навісний
Нехай скаженіє . . . Закрий, серце, очі! . . .

13. XI. 1844.
Петербург.

Пустка.

(М. С. Щепкину¹⁾).

Заворожи мені, волхве²⁾,
Друже сивоусий!
Ти вже серце запечатав,
А я — ще боюся...
Боюся ще погорілу
Хату руйнувати;
Боюся ще, май голубе,
Серце поховати!..
Може, вернеться надія
З тією водою
Цілющою, живущою, —
Дрібною слізовою;
Може, вернеться в некриту
Пустку зімувати,
І укриє, і нагріє

Погорілу хату,
І вимете, і вимісі,
І світло засвітить;
Може, ще раз прокинутися
Мої думи-діти;
Може, ще раз пожурюся,
З дітками заплачу;
Може, ще раз сонце правди
Хоч крізь сон побачу!..

Встань же, брате, хоч одури!
Скажи, що робити:
Чи молитись, чи журитись,
Чи тім'я розбити?

13. XII. 1844.
Петербург.

Н. В. Гоголю³⁾.

За думою дума роєм вилітає:
Одна давить серце, друга — роздирає,
А третя тихо-тихесенько плаче
У самому серці — може, й Бог не бачить.

Кому ж її покажу я,
І хто тую мову
Привітає, угадає
Велике слово?

Всі оглухли, похилились
В кайданах — байдуже!..
Ти смієшся⁴⁾, а я плачу,
Великий май друже!

¹⁾ Про Щепкіна див. прим. ⁶⁾ на ст. 93.

²⁾ волхв (старе українське слово) — ворожбіт, чарівник.

³⁾ Микола Гоголь (1809—1852), родом українець з Полтавщини, відомий, як визнаний російський письменник-реаліст, який у своїх творах дав глибоку сатиру на темній стороні російського суспільного життя свого часу. Але, вбачаючи в російському житті самі темні, негативні сторони, зовсім інакше дивився Гоголь на українське життя, змальовуючи його в світлих тонах („Вечорі на хуторі біля Диканьки“) та ідеалізуючи українську минувшину — козаччину (повість „Taras Bulba“). Тому його твори з українського життя, дарма що писані російською мовою, немало причинилися до пробудження української національної свідомості. Шевченко дуже поважав Гоголя, як письменника, але більше за його твори з російського життя. Сам Гоголь не зумів оцінити Шевченкових творів і висловився про них (в розмові з проф. Осипом Бодянським) неприхильно. Перейнятий великорадянською російською ідеологією, Гоголь не міг зрозуміти значення Шевченка, як національного українського поета.

⁴⁾ Шевченко натякає на Гоголів „сміх“, яким він сміявся з потворних явищ російського життя — бюрократично-поліційної системи, з сваволею та хабарництвом урядовців.

А що вродить з того плачу?
Бур'ян, мабуть, брате!
Не заревуть в Україні
Вольній гармати,
Не заріже батько сина,
Своєї дитини,
За честь, славу, за братерство,
За волю Вкраїни¹⁾.

Не заріже: викохає
Та й продасть в різниці²⁾
Москалеві . . . Себто, бачиш,
Лепта удовиці
Престолові-отечеству³⁾)

Нехай, брате! А ми будем
Сміятись та плакатъ⁴⁾).

30. XII. 1844.
Петербург.

1845 р.

Не завидуй багатому: багатий не має
Ні приязні, ні любови — він все те наймає.
Не завидуй могучому, бо той заставляє⁵⁾;
Не завидуй і славному: славний добре знає,
Що не його люде люблять, а ту тяжку славу,
Що він кров'ю та сльозами виле на забаву.
І молоді, як зійдуться, то любо та тихо,
Як у раю, а дивишся — ворушиться лихо . . .
Не завидуй же нікому, дивись кругом себе:
Нема раю на всім світі, хіба що на небі!

4. X. 1845.
Миргород.

Не женися на багатій,
Бо вижене з хати;
Не женися на убогій,
Бо не будеш спати.
Оженись на вольній волі,
На козацькій долі:
Яка буде, така й буде, —
Чи гола, то й гола!

Та ніхто не докучає
І не розважає;
Чого болить і де болить, —
Ніхто не питає.
Удвох, кажуть, і плакати
Мов легше неначе.
Не потурай: легше плакать,
Як ніхто не бачить!

4. X. 1845.
Миргород.

¹⁾ Гоголів Тарас Бульба сам застрелив свого сина Андрія за зраду; у Шевченка Гонта зарізав своїх дітей — теж в ім'я батьківщини.

²⁾ Безідейність та сервілізм супроти російської влади здавна стали одною з болячок українського суспільства, особливо його вищих кругів.

³⁾ Тут іронічно: вдова — Україна несе свою лепту російській державі, її цареві та міністрам.

⁴⁾ ми — себто Гоголь з його сміхом і Шевченко з його плачем над долею України.

⁵⁾ заставляє — це може бути москалівм; тоді „заставляє“, по нашему значить — примушує, силує; а коли це слово вжито з українського „заставляти“, себто давати в заставу своє майно, тоді „могучий“ не є справді такий могучий, бо заставляє своє добро.

Еретик або Іван Гус¹⁾.

Посланіє славному П. І. Шафарикові²⁾.

Запалили у сусіда
Нову добру хату
Сусіди злі; нагрілися
Та їй полягли спати,
І забули теплий попіл
По полю розвіять.
Лежить попіл на розпутті,
А в попелі тліє
Огню іскра великого,
Тліє, не власає,
Підпалу жде, як той месник
Часу дожидає,
Злого часу. Тліла іскра,
Тихо дотлівала
На розпутті широкому,
Та їй гаснути стала.

Слава ж тобі, Шафарику,
Во віки і віки,

Що звів еси в одно море
Слав'янськії ріки³⁾.

Привітай же в своїй славі
І мою убогу
Лепту-думу немудрую
Про чеха святого,
Великого мученика,
Про славного Гуса!
Приими, отче! А я нишком
Богу помолюся,
Щоб усі слав'яне стали
Добрими братами
І синами сонця правди,
І еретиками
Отакими, як Констанцький
Еретик великий!
Мир мирові подарують
І славу во віki!

22. XI. 1845.
В Переяславі.

¹⁾ Героем поеми являється славний борець за свободу релігійного сумління, чех Іван (Ян) Гус (1369—1415), що був професором, а потім і ректором університету в Празі. Він повстив проти ріжних надумжити папської влади, а особливо проти продажу т.зв. індульгенцій, себто посвідок про відпущення гріхів. Духовенство викляло Гуса, як еретика і бунтівника. Його справа була поставлена на розгляд церковного собору в Констанці (в південній Німеччині над Боденським озером) 1414 року. Гус сміливо поїхав до Констанці, щоб там боронити свою погляди, але його замкнули до тюрми і, коли він не згодився зрікніти своїх писань проти папи та в обороні свободи релігійного сумління, його спалили на огнищі (літом 1415 р.). Іван Гус, що в своїй науці багато в чому наслідував англійського церковного реформатора Івана Віклефа (1330—1384), став у свою чергу предтечою загального реформаційного руху в середній Європі, головно в Німеччині.

²⁾ Павло Шафарик (1795—1861), великий чеський учений. З ним добре був знайомий приятель Шевченка проф. О. Бодянський, який видав 1842 року в російському перекладі головну працю Шафарика „Slovanské starožitnosti“ (Слав'янська старовина). Шевченко читав цю книгу і взагалі добре був ознайомлений з діяльністю Шафарика і на ознаку своєї до цього пошани присвятив йому поему про Гуса й вислав до Праги. Кажуть, Шафарик плакав од зворушення, читаючи Шевченкову поему.

³⁾ Слав'янофіли московські мріяли про те, щоб усі слав'янські народи злились в один народ — російський; цю думку висловив російський поет Пушкін, сподіваючись, що „слав'янські струмочки зіллються в російському морі“. А слав'янофіли українські хотіли, щоб кожен слав'янський народ, зберігши свою братерську спілку з усіма іншими слав'янськими народами, зберігав свою власну народну індивідуальність. Отже, і Шевченко говорить про „одно море“, в якому зливаються слав'янські ріки й витворюють одну духову спілку, де всі рівні і ніхто не панує над другим.

I.

Каленъ, егоже небрегоша зиждвціи, сей бысть ко глаху очуга: отъ Господа бысть сей, и есть дивенъ ко оческу нашихъ.

Псалом CXVII, ст. 22, 23.

„Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить,
А на апостольськім престолі
Чернець годований сидить¹⁾,
Людською кровлю торгує
І рай у найми oddає.
О, Боже! Суд Твій правий всус²⁾!,
І всус ѿзвісТвое!
Розбійники, людоїди
Правду побороли,
Осміяли Твою славу
І силу, і волю!
Люде стогнуть у кайданах,
Немає з ким взятись,
Розкуватись, одностайнє,
Односердне стати
За євангеліє правди,
За темній люде!
Нема кому! Боже, Боже!
Чи то ж і не буде?
Чи настане великий час
Небесної карі?

Чи розломим три корони
На гордій тіярі³⁾?
Розломимо!.. Благослови
Не на месть і муки,
Благослови мої, Боже,
Нетвердії руки
І слово тихе! О, Боже!
Чи вони ж почують?..“
· · · · ·

Отак

У келії своїй правдивий
Іван Гус думав розкувати
Народ замучений, і диво,
Святе диво показать
Очам незрячим.

— „Поборюсь!
За мене Бог!.. Да
совершиться⁴⁾!..“

І в Вифлеемську каплицю⁵⁾
Пішов молитися вірний Гус.

II.

ПАПСЬКА БУЛЛА⁶⁾.

«Во ім'я Господа Христа,
За нас розп'ятого на древі,

¹⁾ Папа римський. За часів Гуса папою в Римі був Іван XXIII, людина розпусна і великий грошолюб. Одночасно з'явилося ще двоє „анти-пап“, що теж проголосили себе папами: Бенедикт XIII в Авіньйоні у Франції та Григорій XII в Пізі в Італії. Це була доба т.зв. папської схизми — розколу. Щоб покінчили з цим розколом, цісар Жигімонт скликав собор у Констанці, де, між іншим, розглянули і справу Гуса. Собор скинув усіх трьох пап і вибрав нового — Мартіна V.

²⁾ всус (церковно-слав'янське слово) — надаренне.

³⁾ папська тіяра (митра) складалася з трьох, покладених одна на одну корон.

⁴⁾ хай станеться!

⁵⁾ Гус проповідував перед народом у Вифлеемській каплиці в Празі.

⁶⁾ булла — папська грамота.

І всіх апостолів святих,
Петра і Павла особливе,
Ми розрішаємо гріхи
Святою буллою цією
Рабині Божій ...»

„Отій самій,
Що водили по улицях
В Празі позавчора;
Отій самій, що хилялась
По шинках, по станах¹⁾,
По чернечих переходах,
По келіях п'яна;
Ота сама заробила
Та буллу купила:
Тепер свята²⁾!..

— Боже, Боже,
Великая сило!
Великая славо! Зглянься на людей!
Одпочинь од кари у святому раї!
За що пропадають, за що Ти караєш
Своїх і покірних і добрих дітей?

За що закрив їх добрі очі
І вільний розум окував
Кайданами лихої ночі?!

Прозріте, люде, — день настав!
Просніться, чехи, змийте луду,
Розвправте руки, — будьте люде,
А не посмішище ченцям!

Розбійники, кати в тіярах,
Все потопили, все взялі,
Мов у Московії татари³⁾),
І нам сліпим передали
Свої доғмати⁴⁾. Кров, пожары,
Всі зла на світі, войны, чвари,
Пекельних мук безкрай ряд,
І повен Рим байст्रят⁵⁾ —
От їх доғмати і їх слава!

То явна слава!.. А тепер
Святим положено конклавом⁶⁾:
Хто без святої булли вмер, —
У пекло просто! Хто ж заплатить
За буллу вдвое, — ріж хоч брата,
Окроме папи і ченця,
І в рай іди кінець-кінцям!
У злодія вже злодій краде,
Та ще й у церкві. Гади, гади!
Чи напилися ви, чи ні
Людської крові?! Не мені,
Великий Господи, простому,
Судить великій діла
Твоєї волі: люти зла
Не діеш без вини ні кому!“

¹⁾ стан — військовий табор.

²⁾ Папська булла установляла, що за гроші можна придбати індульгенцію, яка відпускала кожен гріх.

³⁾ татари нераз руйнували й палили Москву, починаючи в половині XIII ст.

⁴⁾ доғмат — основа церковної науки, яку вірні приймають, як непомильну правду; доғмат означає також й наукову власаду, що не підлягає критиці.

⁵⁾ Рим в XV ст. справді визначався розпустою свого духовенства, починаючи від самих пап.

⁶⁾ конclave — колегія, збір кардиналів, найвищих достойників католицької церкви; конclave вибірав нового папу по смерті його попередника.

І плакав Гус, молитву дія¹⁾,
І гірко плакав; люд мовчав
І дивувався: що він діє?
На кого руки підніма?
— „Дивіться, людє! Ось де булла,

Що я читав!“ — І показав
Перед народом.

Всі здригнули:
Іван Гус буллу розірвав²⁾!

III.

Із Вифлеємської каплиці
Аж до всесвітньої столиці³⁾)
Луна гогочучи неслась;
Ченці ховаються; мов кара,
Луна в конклаві oddalaś, —
І похилилася тіяра...
Зашипіли, мов гадюки,
Ченці в Ватикані;
Шепочеться Авіньйона
З римськими ченцями;
Шепочуться антипапи,
Аж трясуться стіни
Од шопоту. Кардинали,
Як гадюки, в'ються
Круг тіяри, та нищечком,
Мов коти, гризуться
За мишення. Та й як таки?
Однієї шкури
Така сила! А м'ясива!
Аж здригнули мури,
Як зачули, що у Празі
Загелкали гуси⁴⁾)
Та з орлами летять биться...

Конклав скаменувся,
Зібрав раду. Положили:
Одностайні статі
Проти Гуса, і в Констанцу

Всіх ворон скликати,
Та й стерегти, яко мога,
І зверху і здолу,
Щоб не втекла тая птаха
На слав'янське поле.

Як та галич поле крила —
Ченці повалили
До Констанцу; степи, шляхи,
Мов сарана, вкрили
Барони, герцоги і дюки,
Псари, герольди, шинкарі
І трубадури (кобзарі),
І шляхом військо, мов гадюки.

Хто з соколами на руках,
Хто пішки, верхи на ослах, —
Так аж кишить! Все на охоту,
Мов гад у ирій⁵⁾), поспіша.
О, чеху! Де твоя душа?
Дивись, що сили повалило,
Мов сарацина⁶⁾ воювати
Або великого Аттилу⁷⁾!

У Празі глухо гомонять,
І цесаря, і Вячеслава⁸⁾),
І той собор тисячеглавий
У голос лають, — не хотять

¹⁾ дія — діючи. ²⁾ В дійсності Гус булли не роздер, але її спалили прилюдно його прихильники. ³⁾ себто до Риму. ⁴⁾ натяк на ім'я Гуса.

⁵⁾ До Констанци під час собору з'їхалося кілька десятків тисяч людей, духовних і світських; багато військових, лицарів, купців, навіть жінок. Все те численне товариство весело бавилось, уряджало бенкети і всякі розваги.

⁶⁾ сарацини — араби; проти них в Середніх віках ходили європейські лицарі у т.зв. хрестові походи.

⁷⁾ Аттила — царь війовничої орди гунів, що в половині V віку по Різдві Хр. завоював був цілу Європу аж до Франції на заході; вславився своїм руйнництвом.

⁸⁾ Вячеслав IV — король чеський (1378—1419), брат цісаря Жигімента; Вячеслав IV прихильно ставився до Гуса, але не здолав його оборонити.

Пускати в Констанц Івана Гуса.
— „Жив Бог! Жива душа моя!
Брати, я смерти не боюся!
Я докажу отим зміям!

Я вирву їх несите жало!..“
І чехи Гуса провожали,
Мов діти батька . . .

IV.

Задзвонили у Констанці
Рано в усі дзвони;
Збралися кардинали
Гладкі та червоні,
Мов бугаї в загороду,
І прелатів ¹⁾ лава.
І три папи ²⁾, і баронство,
І вінчані глави ³⁾ —
Зібралися, мов цди,
На суд нечестивий
Проти Христа. Свари, гомін:
То реве, то виє,
Як та ордá у таборі,
Або жиди в школі . . .

І — всім разом заціпило! . .

Мов кедр серед поля
Ливанського ⁴⁾, — у кайданах
Став Гус перед ними
І окинув нечестивих
Орліми очима.
Затрусились, побіліли,
Мовчки озирали

Мученика.

— „Чого мене, —
Чи на прю ⁵⁾ позвали?
Чи дивиться на кайдани?“
— «Мовчи, чеше смілій . . .» —
Гадюкою зашипіли,
Звірем заревіли.
— «Ти еретик! Ти еретик!
Ти сієш розколи,
Усобища розвіваеш,
Святійшої волі ⁶⁾)
Не приймаєш! .. Одно слово —
Ти Богом проклятий!
Ти еретик! Ти еретик! ..» —
Ревіли прелати.
— «Ти усобник! .. Одно слово —
Ти всімі проклятий! ..»
Подивився Гус на папи,
Та й вийшов з палати! ..
— «Побороли! Побороли!» —
Мов обеленіли ⁷⁾.
— «Автодафе! Автодафе ⁸⁾! ..» —
Гуртом заревіли.

V.

І цілу ніч бенкетували
Ченці, барони . . . — всі пили

І п'яні Гуса проклинали,
Аж поки дзвони загули.

¹⁾ прелат — вища духовна особа в католицькій церкві.

²⁾ згадані троє пап: Іван XXIII, Бенедикт XIII і Григорій XII; але в дійності на собор явився тільки Іван XXIII, та й той скоро втік з Констанці, побачивши неприхильний до себе настрай собора.

³⁾ на соборі був присутній цісар, королі й князі. ⁴⁾ кедри Ливану (на погоріжжу Сірії) визначаються своєю стрункістю. ⁵⁾ на прю — на боротьбу.

⁶⁾ себто волі римського папи. ⁷⁾ з московського — немов подуріли (наїлися „белени“ — дурману). ⁸⁾ автодафе (португальський вираз) — страта на vogнищі еретика, засудженого інквізицією

І світ настав... Ідуть молитися
Ченці за Гуса¹⁾. Зза гори
Червоне сонце аж горить:
І сонце хоче подивиться,
Що будуть з праведним творить?!

Задзвонили в усі дзвони,
І повели Гуса
На Голгофу у кайданах...
І не стрепенувся
Перед огнем... Став на йому
І молитву діє:
— „О, Господи милосердний!
Що я заподіяв
Отим людям, — Твоїм людям?
За що мене судять?
За що мене розпинають?
Люде! Добри люди!
Молітесь, неповинні, —
І з вами те буде!
Молітесь! Люті звірі
Прийшли в овніх²⁾ шкурах
І пазурі розпустили:
Ні гори, ні мури

Не сховають! Розіллеться
Червоне море
Крови, — крові з дітей ваших!...
О, горе! О, горе!
Он-де вони, — в ясних ризах...
Їх люті очі...“

— «Пали, пали!»
— „Уже крові...“
— «Пали, пали!...“
— „Крови, крови хочут!
Крови вашої!...“
І димом
Праведного вкрило.
— „Молітесь! Молітесь!
Господи, помилуй,
Прости Ти їм, бо не знають...“

Та й не чути стало!
Мов собаки, коло огню
Кругом ченці стали:
Боялися, щоб не виліз
Гадиною з жару
Та не повис на короні
Або на тіярі.

VI.

Погас огонь; дунув вітер
І попіл розвів:
І бачили на тіярі
Червоного змія
Прості люде.

Пішли ченці
Й Te Deum³⁾ співали;
Розійшлися по трапезах⁴⁾
І трапезували —
І день, і ніч, аж попухли.

Малою сім'єю
Зійшли чехи. Взяли землі

Зпід костра, і з нею
Пішли в Прагу.
Отак Гуса
Ченці осудили,
Запалили... Та Божого
Слова не спалили, —
Не вгадали, що вiletить
Орел⁵⁾ із за хмарі
Заміськ гуся і розклює
Високу тіяру.
Байдуже їм!

Розлетілись,
Мов тії ворони,

¹⁾ хоч братиків і засуджували на смерть, але за їх душу молились; про це й каже іронічно Шевченко.

²⁾ в овечих. ³⁾ Te Deum laudamus — Тебе Бога хвалим, — церковний гимн.

⁴⁾ трапеза — юдельний покій в монастирі.

⁵⁾ Шевченко, мабуть, мав на думці Мартина Лютера (1483—1546), німецького реформатора церкви, що немов довершив діло Гусове.

З кровавого того свята.
Ченці і барони
Розвернулися у будинках
І гадки не мають:
Бенкетують та інколи
Te Deum співають.

Все зробили . . .
Пострівайте,
Он над головою
Старий Жіжка з Таборова
Махнув булавою¹⁾!

10. X. 1845.
С. Мар'їнське.

Невольник.

(СЛІПИЙ)

Посвята.

Думи мої молодії,
Понурій діти,
І ви мене покинули! . .
Пустку натопіти
Нема кому . . . Остався я,
Та не сиротою,
А з тобою, молодою,
Раю мій, покою,
Моя зоре досвітня,
Єдина думо
Пречистая! Ти витасш,
Як у того Нури
Тая німфа Егерія²⁾;
Так ти, моя зоре,
Просіяш надо мною,
Ніби заговориш,
Усміхнешся. Дивлюся я —
Нічого не бачу.
Прокинуся — серце плаче,
І очі заплачуть . . .
Спасибі, зіронько!

Мінає
Неясний день мій; вже смеркав.
Над головою вже несе
Свою неклепану косу
Косарь непевний³⁾ . . . Мовчки
скосить,
А там — і слід мій занесе
Холодний вітер. Все мінає! . .
Згадаєш, може, молодая,
Вилиту сльозами
Мою думу, і тихими,
Тихими речами
Проговориш: „я любила
Його на сім світі,
Й на тім світі любитиму . . .“ —
О, мій тихий світе,
Моя зоре вечірня!
Я буду витати
Коло тебе, і за тебе
Господа благати! . .

I.

Той блукає за морями,
Світ перехожає,
Долі, доленьки шукає, —
Немає, немає,
Мов умерла! А той рветься

З усієї сили
За долею . . . От-от догнав . . .
І бебех в могилу!
А в іншого сіромахи
Ні хати, ні поля, —

¹⁾ По смерті Гуса чехи повстали проти своєї духовної й світської влади під проводом шляхтича Яна Жіжки з Троцнова. Осередком повстанців, т.зв. гуситів, було місто Табор в південній Чехії.

²⁾ Нура Помпілій — римський ціsar, про якого істнував переказ, ніби йому давала поради німфа Егерія про те, як він має правити й які видавати закони.

³⁾ традиційний образ смерти — в косою.

Тілько торба; а з торбини
Виглядає доля,
Мов дитинка; а він її
Лає, проклинає.
І за чвертку¹⁾ закладає, —
Ні, не покидає!
Як реп'ях той, учепиться
За латані поли,
Та й збирає колосочки
На чужому полі;
А там — снопи, а там — скирти,
А там — у палатах
Сидить собі сіромаха,
Мов у своїй хаті.
Такая-то доля тая, —
Хоч і не шукайте!
Кого скоче, — сама найде,
У колисці найде.

Ще на Україні веселі
І вольній пишались села
Тоді, як праведно жили
Старий козак і діток двоє;
Ще за Гетьманщини старої²⁾ ,
Давно се діялось колись.

Так коло пілудня, в неділю,
Та на Зелених ще й Святках,
Під хатою в сорочці білій
Сидів, з бандурою в руках,
Старий козак.

„І так, і сяк!“
Старий міркує, розмовляє:
„І треба б“, каже, „й трохи шкода!
А треба буде; два-три года
Нехай по світу погуляє
Та сам своєї пошукає,
Як я шукав колись... Ярино!
А де Степан?“

— „А он під тином,
Неначе вкопаний стоїть!“
„А я й не бачу! А ідіть
Лишень сюди, та йдіть обое... .

А нуте, діти, отакої!“
І вшкварив по струнах.
Старий грає, а Ярина
З Степаном танцює;
Старий грає, примовляє,
Ногами тупцює:

„Якби мені лиха та лиха,
Якби мені свекрівонька тиха,
Якби мені чоловік молодий,
До другої не ходив, не любив!
Ой, гол, чики-чики!
Та червоні черевики,
Та троїсті³⁾ музикі, —
Од віку до віку
Я любила б чоловіка!“
„Ой, гол, заходивсь,
Зробив хату, оженивсь,
І піч затопив,
І вечерять наварив“.

— „А нуте, діти, отакої!“
І старий піднявся;
Як ударить, як ушкварить,
Аж у боки ввязвся!

„Чи так, чи не так,
Уродив постернак,
А петрушку
Криши в юшку, —
Буде смак, буде смак!

Ой, так, таки так,
Оженився козак,
Кинув хату
І кімнату,
Та й потяг у байрак“.

— „Ні, не та вже: підтопталась
Стара моя сила;
Утомився. А все це ви
Так розворушіли.
О, бодай вас! Що-то літа!
Ні! Вже, не до ладу...
Минулося! Іди лишень

¹⁾ чвертка — пів шага, дрібна монета.

²⁾ Дія в „Невольнику“ відбувається в другій половині XVIII ст., отже, ще за Гетьманщини, скасованої, як відомо, 1764 року.

³⁾ троїста музика — сільська музика, що складалася з скрипки, баса й бубна.

Полуднувати лагодь:
Гуляючи, як той казав,
Шматок хліба з'їсти.
Іди ж, доню! А ти, сину,
Послухаєш вісти.
Сідай лишенъ!..

Як убили
Твого батька Івана
В Шляхетчині¹⁾, то ти ще був
Маленьким, Степане,
Ще й не лазив". — «То я не син?
Я чужий вам, тату?!» —
— „Та не чужий! Стрівай лишенъ!
От умерла й мати,
Таки твоя, а я й кажу
Покійній Марині,
Моїй жінці: „А що“, — кажу, —
„Возьмем за дитину —
Тебе б то це ...“ — „Добре“, —
каже
Покійна Марина, —
„Чому не взять?“ — Взяли тебе
Ми та й спарували
З Яриночкою докупи ...
А тепер осталось
Ось що робить: ти на літі,
І Ярина зріє:
Треба буде людей шукать
Та щонебудь діять.
Як ти скажеш?“
— «Я не знаю ...
Бо я думав ... тес ...“
— „Що Ярина сестра тобі?
А воно — не тес ...
Воно просто: любітесь,
Та й з Богом до шлюбу!
А поки що, треба буде
І на чужі люде
Подивитись, як там живуть:

Чи оруть,
Чи на неораному сіютъ,
І просто жнуть,
І немолочене віють,
Та як і мелють, і ідять, —
Все треба знатъ.
Так от як, друже: треба в люде
На рік, на два піти
У наймити, —
Тоді й побачимо, що буде.
Бо хто не вміє заробить,
То той не вмітиме й пожить.
А ти як думаєш, небоже? ..
Не думай! Коли хочеш знатъ,
Де лучче лихом торгуватъ,
Іди ти в Січ. Як Бог поможет,
Там наїсся всіх хлібів;
Я іх чимало попоїв, —
І досі нудно, як згадаю!
Коли здобудеш — принесеш,
А коли згубиш — поживеш
Мов добро! Та хоч звичаю
Козацького наберешся
Та побачиш світа,
Не такого, як у бурсі²⁾,
А живі мисліте³⁾
З товариством прочитаєш,
Та по-молодечай
Будеш Богу молитися,
А не по-чернечай
Харамаркатъ Отак, сину!
Помолившись Богу,
Осідаєм буланого,
Та й гайда в дорогу!
Ходім лишенъ полуднуватъ.
Чи ти вже, Ярино,
Змайстрували нам щонебудь?
Отаке-то, сину! ..“
— „Уже, таточку!“ — озвалась
Із хати Ярина.

¹⁾ себто в Польщі.

²⁾ Шевченко має тут на думці київську академію, студенти якої мешкали в „бурсі“, інтернаті по теперішньому.

³⁾ Слав'янська літера *M* називалася від слова „мисліте“, як і всі літери слав'янської азбуки називалися кожна від якогось слова, що на ту літеру починається. Тут в розумінні — шкільна наука взагалі, в протилежність до „живої“ військової науки, що її вчилися серед січового товариства в пригодах військового життя.

Не ються, не п'ється, і серце не б'ється,
 Гочі не бачать, не чуть голови —
 Ненача немає, ніби неживий ...
 Замісць шматка хліба, за кухоль береться.
 Дивиться Ярина та нишком сміється:
 „Що се йому стало? Ні їсти, ні пить,
 Нічого не хоче! Чи не занедужав?
 — Братіку Степане, що в тебе болить?“ —
 Ярина питав.

Старому байдуже,
 Ніби-то й не чує. „Чи жать, чи не жать,
 А сіяти треба!“ — старий промовляє,
 Ніби-то до себе. „А нумо вставати!
 До вечерні, може, ще пошкандибаю,
 А ти, Степане, ляжеш спать,
 Бо завтра рано треба встать
 Та коня сідлати“.

— „Степаночку, голубчику!
 Чого бо ти плачеш?
 Усміхнися, подивися!
 Хіба ти не бачиш,
 Що й я плачу?... Розсердився,
 Бог знає на кого,
 Та й зо мною не говорить.
 Утечу, їй Богу,
 Та й сковаюсь у бур'яні...
 Скажи бо, Степане!
 Може, їй справді нездужаєш?
 Я зілля достану,
 Я побіжу за бабою...
 Може, це з пристріту?¹⁾
 — «Ні, Ярино, мое серце,
 Мій рожевий квіті!...
 Я не брат тобі, Ярино!
 Я завтра покину
 Тебе їй батька, — на чужині
 Денебудь загину;
 А ти мене їй не згадаєш,
 Забудеш, Ярино,
 Свого брата!»

— „Схаменися!

Їй-Богу, з пристріту!
 Я не сестра? Хто ж оце я?

О, Боже, мій світе!
 Що тут діять? Батька нема,
 А він занедужав,
 Та ще й умре!... О, Боже мій!
 А йому їй байдуже, —
 Мов сміється, Степаночку!
 Хіба ти не знаєш,
 Що без тебе і таточка
 І мене не стане?
 — «Ні, Ярино, я не кину,
 Я тілько пойду
 Недалеко. А на той рік
 Я до вас прийду
 З старостами, за тобою
 Та за рушниками.
 Чи подаєш?»

— „Та цур тобі
 З тими старостами!
 Ще їй жартує...“

— «Не жартую, —
 Їй-Богу, Ярино,
 Не жартую!»

— „То це їй, справді,
 Ти завтра покинеш
 Мене їй батька? Не жартуєш?
 Скажи бо, Степане!

¹⁾ див. прим. ¹⁾ на ст. 82.

Хібá й, справді, не сестра я?"
— «Ні, мое кохання,
Мое серце!»

— „Боже ж ти май!
Чому я не знала?

Була б тебе не любила
І не цілувала . . .
Ой-ой, сором! Геть од мене!
Пусти мене! Бачиш,
Який добрий! Та пусти бо!
Й-Богу, заплачу . . .“
І заплакала Ярина,
Як тая дитина,
І крізь слози промовляла:
„Покине! . . . покине! . . .“
Як той явір над водою,
Степан похилився;
Щирі словоаи козацькії
В серці запеклися,
Мов у пеклі. А Ярина
То клене, то просить,
То замовкне, подивиться,
І знов заголосить.
Не зчулися, як смерклося;
І сестру, і брата,
Ніби скованих докупи,
Застав батько в хаті.

I світ настав, а Ярині
Не спиться, ридав.
Уже Степан із криниці
Коня напуває;
Й вона з відрами побігла,
Ніби за водою
До криниці.

А тим часом
Запорозьку зброю
Старий виніс із комори, —
Дивиться, радіє,
Приміряє, ніби знову
Старий молодіє,
Та й заплакав: „Зброе моя,
Зброе золотая!
Літа мої молодії,
Сило молодая!

Послужи, моя ти зброе,
Молодій ще силі,
Послужи йому так щиро,
Як мені служила!“

Вернулися од криниці,
І Степан сідлав
Коня, свого товариша,
Й жупан одягає.
А Ярина дав зброю,
На порозі стоя;
Степан її надіває,
Та плачуть обов.
І шаблюка, мов гадюка,
Й ратище-дрючина¹⁾ ,
Й самопал семип'яденній²⁾
Повис за плечима.
Аж зомліла, як усріла;
І старий заплакав,
Як побачив на коневі
Такого юнака.

Веде коня за поводи
Та плаче Ярина;
Старий батько іде рядом,
Научає сина:
Як у війську пробувати,
Старших шанувати,
Товариство поважати,
В табор не ховатись.
„Нехай тебе Бог заступить!“ —
Як за селом стали,
Сказав батько, — та всі троє
Разом заридали.
Степан гукнув, і курява
Шляхом піднялася.
„Не барися, май синочку!
Швидче повертайся!“ —
Сказав старий. А Ярина,
Мов тая ялина
При долині, похилилась.
Мовчала Ярина,
Тільки слози утирає,
На шлях поглядає;
Із куряви щось вигляне

¹⁾ довгий загострений дрюк — спис. ²⁾ рушниця сім п'ядів завдовшки — коло 1½ метра.

I знов пропадає;
Ніби шапка через поле
Котиться, чорніє,
Пропадає, мошечкою¹⁾
Тілько-тілько мріє . . .
Ta й пропало.
Довго-довго

Стояла Ярина
Ta дивилась, чи не вирне
Знову комашина
Із куряви. Не вірнула, —
Пропала. I знову
Заплакала Яриночка
Ta й пішла додому.

III.

Минають дні, минає літо;
Настало осінь, шелестить
Пожовкле листя. Мов убитий,
Старий під хатою сидить:
Дочкá нездужає Ярина;
Його єдина дитина
Покинутъ хоче! З ким дожить,
Добути віку-вікового?
Згадав Степана молодого,
Згадав свої благі²⁾ літа, —
Згадав та й заплакав
Багатий сивий сирота:
— „В Твоїх руках все на світі,
Твоя всюди воля!
Нехай буде так, як хочеш —
Така моя доля!“ —
Старий вимовив, і нишком
Богу помолився,
Ta й пішов собі зпід хати
В садок походити.

I барвінком, і рутою,
I рястом квітчає
Весна землю, мов дівчину
В зеленому гаї;
I сонечко серед неба
Опинилось-стало,
Мов жених той молодую,
Землю оглядало.

I Ярина вийшла з хати
На світ Божий глянуть, —
Ледве вийшла; усміхнеться,
To піде, то стане,
Розглядає, дивується,
Ta любо, ta тихо,
Ніби вчора народилась . . .
A лютее лиxo
B самім серці ворухнулось
I світ запалило.
Як билина підкошена,
Ярина схилилась;
Як з квіточки роса вранці,
Сльози полилися.
Старий батько коло неї,
Як дуб, похилився.

Одужала Яриночка.
Ідуть люде в Київ
Ta в Почаїв³⁾ помолитись,
I вона йде з ними.
У Київі великому
Всіх святих благала;
У Межигорського Спаса⁴⁾
Тричі причащалась;
У Почаїві святому
Ридала-молилась,
Щоб Степан той, доля тая,
Їй хоча приснилась.

¹⁾ дрібною мушкою. ²⁾ себто благії, щасливі.

³⁾ Почаївський монастир, на Волині, майже на граници з Галичиною; в ньому чудовний образ Божої Матері.

⁴⁾ Монастир в Межигіррі, над Дніпром, яких 20 км. на північ od Київа. Запорожська Січ уважалася за його парафію, бо звідти присилали еромонахів до Січової церкви. Старі запорожці часто постригалися в ньому на старість літ у ченці.

Не приснилась!.. Вернулася.

Знову забіліла
Зіма біла. За зімою
Знов вазеленіла
Весна Божа.

Вийшла з хати
На світ дивуватись
Яриночка, та не Бога
Святого благати,
А нищечком у ворожки
Про його спитати.

I ворожка ворожила,
Пристріт замовляла,
Талан-долю та весілля
З воску виливала.

— «Он бачиш, кінь осідланий
Тупає ногою
Під козаком? А он-де йде
Дідусь з бородою
Аж до колін. Ото гроші¹⁾!
Як би догадався
Козак отої злякати діда...
Злякав! — та й сковався
За могилу, лічить гроші...
А он знову шляхом
Козак іде, ніби старець, —
То, бач, ради страху,
Щоб ляхи або татари
Часом не спіtkали».

I радесенька Ярина
Додому верталась.

IV.

Уже третій і четвертий
I п'ятий минає —
Немалий рік, — а Степана
Немає, немає!
I стежечка доріжечка,
Яром та горою
Утоптана до ворожки,
Поросла травою.
Нема його! У черниці
Косу розплітає
Беэталанна; коло неї
Падає, благає
Старий батько: хоч годочек,

Хоч Пéтра дíждати,
Хоч Зеленої Неділі...

Дíждались, і хату
Уквітчали гарнесенько,
I, в сорочках білих,
Невеселі, мов сироти,
Під хатою сіли.
Сидять собі та сумують;
Слухають: щось грає,
Мов на кобзі, на улиці
I ніби співає...

ДУМА²).

„У неділю вранці-рано
Синє море грало;
Товариство кошового
На раді прохало:
„Благослови, отамане,

¹⁾ народне уявлення, що скарб (гроші) часто показується в образі старого діда; його треба злякати або й вдарити, тоді він розсиплеться грішми.

²⁾ Шевченко тут у високій мірі по мисцецькому наподоблює кобзарські думи, спеціально ті, де говориться про турецьку неволю; наприклад, думу про Самійла Кішку.

Байдаки спускати,
Та за Тендер¹⁾ погуляти,
Турка пошукати“.
Чайки й байдаки спускали,
Гарматами риштували,
З Дніпрового гирла широкого випливали,
Серед ночі темної,
На морі синьому,
За островом Тендером потопали,
Пропадали . . .

Один потопає,
Другий виринає,
Кошацтву-товариству із синьої хвилі рукою має
І зично²⁾ гукає:
„Нехай вам, панове товариство, Бог допомагає!“
І в синій хвилі потопає,
Пропадає . . .

Тільки три чайки, слава Богу,
Отамана курінного,
Сироти Степана молодого,
Синє море не втопило,
А в турецьку землю агарянську³⁾
Без кормил⁴⁾ прибило.
Тоді сироту Степана,
Козака лейстрового⁵⁾,
Отамана молодого,
Турки-яничари⁶⁾ ловили,
З гармати гримали,
В кайдани кували,
В тяжкую неволю завдавали . . .

Ой, Спасе наш Межигорський,
Чудотворний Спасе,
І лютому ворогові
Не допусти впасти

В турецьку землю, в тяжкую неволю !
Там кайдани по три пуди⁷⁾,
Отаманам — по чотири . . .

І світа Божого не бачать, не знають,
Під землею камінь ламають,
Без сповіді святої умірають,

¹⁾ Острів Тендер на Чорному морі, недалеко від Дніпрового лиману.

²⁾ голосно, гучно.

³⁾ земля агарянська — магометанська, турецька. ⁴⁾ кормило — стерно, керма. ⁵⁾ реєстрові або по народному лейстрові козаки — це ті, що були записані до козацького реєстру, що пізніше називався також компутом.

⁶⁾ див. прим. ¹⁾ на ст. 90. ⁷⁾ пуд — стара вага, коло 16 теперішніх кілограмів.

Як собаки здихають,
Пропадають.

І згадав сирота Степан в неволі
Свою далеку Україну,
Нерідного батька старого,
І коника вороного,
І неріднью сестру Ярину . . .
Плаче, ридає,
До Бога руки здіймає,
Кайдани ламає,
Утікає на вольну волю . . .
Уже на третьому полі
Турки-яничари догнали,
До стовпа в'язали,
Очі виймали,
Гарячим заливом випікали,
В кайдани кували,
В тюрму посадили
Та й замурували . . .»

V.

Отак на улиці, під тином,
Ще молодий кобзарь стояв
І про невольника співав.
За тином слухала Ярина,
І не дослухала — упала.
— „Степаночку! Степаночку!“ —
Ридала, кричала.
— „Степаночку, мое серце!
Де ж це ти барився?
Тату, тату! Ідіть сюди,
Ідіть, подивіться!“
Прийшов старий, розглядає,
І свого Степана
Не пізнає, — таке з його
Зробили кайдани!
— „Сину ти мій безталанний!
Моя ти дитино!
Де ти в світі погибаєш,
Сину мій єдиний?“

Плаче старий та ридає,
Й Степан сліпий плаче,
Невидющими очима
Мов сонце побачив.

І беруть його під руки,
І ведуть у хату,
І вітає Яриночка,
Мов рідного брата,
І голову йому змила,
І ноги умила,
І в сорочці тонкій, білій
За стіл посадила;
Годувала, напувала,
Положила спати
У кімнаті — і тишенко
Вийшла з батьком з хати.

Через тиждень без старостів
За Степана свата
Старий свою Яриночку, —
І Ярина в хаті . . .
— «Ні, не треба, мій таточку,
Не треба, Ярино!» —
Степан каже. — «Я загинув,
Навіки загинув!
За що ж свої молодій
Ти літа погубиш
За калікою?.. Ярино!..

Насміються люде,
І Бог святий покарає,
І прожене долю
З ції хати веселої
На чуже поле.
Ні, Ярино! Бог не кине
І знайде дружину,
А я піду в Запорожжя:
Там я не загину, —
Нагодують».

— „Ні, Степане,

Моя ти дитино!
І Господь тебе покине,
Як ти нас покинеш.
Оставайся, Степаночку!
Коли не хоч братись,
То так будем: я — сестрою,
А ти — будеш братом,
І дітъми йому — обое,
Батькові старому.
Не йди од нас, Степаночку,
Не кидай нас знову!
Не покинеш? . . .”

— «Ні, Ярино!»

І Степан остався.

Зрадів старий, мов маленький,
Аж за кобзу взявся;
Хотів вшкварить метелицю

З усієї сили,
Та не вшкварив . . .

Під хатою

Усі троє сіли.

— „Розкажи ж ти нам, Степане,
Про свою недолю;
Бо й я таки гуляв колись
В турецькій неволі“.

— «Ото ж мене, вже сліпого,
На світ випускали

З товариством. Товариство

На Січ прямувало,
І мене ввяли в собою,

І через Балкани¹⁾

Простали ми в Україну
Вольними ногами;

А на тихому Дунаю

Нас перебігають

Січовики-запорожці

І в Січ²⁾ завертають . . .

І розказують, і плачуть,
Як Січ руйнували³⁾,

Як москалі срібло-злото
І свічі забрали

У Покрови; як козаки

Вночі утікали,

І на тихому Дунаю
Новим Кошем стали;

Як цариця по Київу

¹⁾ Степан разом з визволеними козаками простував на Січ через Балкани, себто через Болгарію.

²⁾ Пригода, яку змальовує в своїй поемі Шевченко, сталася саме тоді, як москалі зруйнували літом 1775 року Запорожську Січ на річці Підпільній (т. зв. Нову Січ), і частина запорожців утікла до Туреччини й отаборилася за Дунаєм, в нинішній Добруджі, де заложила свою Січ, що відома під назвою Задунайської Січі. Ця Січ проіснувала до 1828 року, коли більшість козаків повернулася під Росію і склала тут Азовське Козацьке Військо, яке пізніше злилося з Кубанським Військом.

³⁾ Січ зруйновано 4-го червня 1775 року. Московське військо, що верталося з турецької війни (було того війська на 66.000 при 50 гарматах), несподівано для запорожців оточило Січ і виставило гармати для обстрілу. Серед козаків почався заколот. Частина хотіла боронитись, але настоятель Січової Покровської церкви архимандрит Володимир Сокальський умовив не починати кровопролиття. Частина козаків піддалася добровільно, частина утікла Дніпром до Туреччини. Генерал Текелій, що командував російським військом, заарештував старшину і наказав зруйнувати Січ в її курінями й церквою. Цариця Катерина з звірячою жорстокістю розвправилася з січовою старшиною: кошового Петра Калнишевського живцем поховано в холодних мурах Соловецького монастиря на півночі, де він перебув більш 25 років; інших заслано на Сибір. Запорожські землі цариця пороздавала своїм вельможам та генералам.

З Нечосом¹⁾ ходила,
І Межигорського Спаса
Вночі запалила,
І по Дніпру у золотій
Галері гуляла²⁾,
На пожар той поглядала,
Нишком усміхалась;
І як степи запорозькі
Тоді поділили,
Та бахурям і байстрюкам
Люд закріпостили³⁾;
Як Кирило з старшинами
Пудром обсипались⁴⁾
І в цариці, мов собаки,
Патинки лизали.
Отак, тату! Я щасливий,
Що очей не маю, —
Що нічого того в світі
Не бачу й не знаю...
Ляхи були, — усе взяли,
Кров повипивали,
А москалі і світ Божий
В путо закували.

Отаке-то! Тяжко, тату,
Із своєї хати
До нехреста поганого
В сусіди прохатись!
Тепер, кажуть, в Слободзеї⁵⁾
Останки збирає
Головатий та на Кубань
Хлопців підмовляє⁶⁾...
Нехай йому Бог поможе,
А що з того буде —
Святий знає!... Почуємо,
Що розкажуть люде».

Отак вони що-день Божий
Удвох розмовляли
До півночі, а Ярина
Господарювала
Та святих отих благала...
Таки ж ублагала:
На всійдній⁷⁾, у неділю
Вона спарувалась
З сліпим своїм...

Таке-то
Скійлось на світі,

¹⁾ Григорій Потьомкін, фаворит Катерини, вписався був до запорожського реєстру під іменем Грицька Нечоси. Запорожжя у XVIII ст. вважали в Західній Європі за лицарське братство, порівнювали з орденом Мальтійських лицарів, і дехто з російських вельмож та інших чужинців записувався в число запорожських козаків, немов у члени лицарського братства.

²⁾ Катерина II зробила 1787 року велику подорож з Київа аж до Криму, пливучи галерою Дніпром до Херсону. Ця подорож, дуже пишно обставлена, полишила велике враження серед народу.

³⁾ Серед вельмож при дворі Катерини було чимало нешлюбних дітей, часом і царського роду. Наш народ називає нешлюбних дітей байстрюками (зіпсоване французьке слово *bastard*) або бахурями. Ім також роздавано запорожській взагалі українські землі разом з кріпаками. Формально заведене було кріпацтво на Україні наказом цариці Катерини 1783 року.

⁴⁾ Гетьман Кирило Розумовський (1750—1764). Він перший з гетьманів одягнув західно-європейську одежду і почав носити перуку, посипану пудрою. За його прикладом лішов і дехто з старшини.

⁵⁾ Слободзея — село на Херсонщині, де один час стояв кошем Антін Головатий з своїми Бугськими козаками.

⁶⁾ Антін Головатий, запорожський полковник, склав 1784 року з тих запорожців, що залишилися під Росією, „Бугське Козацьке Військо“, яке дістало для свого розселення землі між Дністром і Бугом понад Чорним морем. Під час російсько-турецької війни 1787—1791 років Головатий з своїми козаками здобув сильну фортецю Березань при усті Дніпра і взагалі дуже прислужився російському війську. Головатий виклопотав у російського уряду дозвіл оселитись на Кубані, куди козаки й перейшли 1792 року, під іменем Чорноморського, а пізніше Кубанського Козацького Війська. Шевченко дуже цінив і поважав Головатого, як воскресителя (хоча б частинно) українського козацького війська.

⁷⁾ всійдна неділя — останній тиждень перед масницею.

Мої любі дівчаточка,
Рожевій квіти!
Такеє-то! Одружились
Мої молодії.
Може, воно й не до ладу,
Та що маю діять,
Коли таке сподіялось?

Рік уже минає,
Уже й другий. З дружиною
Ярина гуляє
По садочку. Старий батько
Сидить коло хати,
Та вчить внука-пузанчика
Чолом оддавати¹⁾ . . .

ЕПІЛОГ.

Оце і вся моя дума . . .
Не здивуйте, люде!
Те, що було — минулося
І знову не буде!
Минулися мої слізки;
Не рветься, не плаче
Поточене²⁾ старе серце,
І очі не бачать
Ні тихої хатиночки
В забутому краю,
Ні тихої долиночки,
Ні темного гаю;
Ні дівчини молодої
Й малої дитини
Я не бачу щасливої:
Все плаче, все гине!
І рад би я сковатися,
Але де? — Не знаю.
Скрізь неправда, де не гляну,
Скрізь Господа лають!
Серце в'яне, засихає,
Замерзають слізки . . .
І втомивсь я, одинокий,
На самій дорозі . . .
Отаке-то! Не здивуйте,
Що вбраном крячу:
Хмара сонце заступила, —
Я світа не бачу.
Ледве-ледве опівночі
Серцем прозираю,

І немощну мою думу
За світ посилаю —
Сцілющої й живущої
Води пошукати;
Як інколи, то й принесе
І покропить в хаті,
І засвітить огонь чистий,
І сумно і тихо
Розказує про весілля,
Звертає на лихо . . .

Тепер мені про сліпого
Сироту кінчає,
Але як довести краю,
І сама не знає:
Бо не було того дива,
Може, споконвіку,
Щоб щаслива була жінка
З сліпим чоловіком!

Отже, сталося таке диво!
Год, другий минає,
Як побралися; а дивіться —
Вкупочці гуляють
По садочку.

Старий батько
Сидить коло хати
Та вчить внука маленького
Чолом оддавати.

16. X. 1845.
С. Мар'їнське.

¹⁾ чолом оддавати — вклонятися при вітанні.

²⁾ себто повівчене, покалічене.

Великий Льох.

(Містерія¹⁾).

Положилъ еси настъ поношеннѣ со-
сѣдши мъ нашымъ, подражненїе и по-
рзганиe свычымъ и крестъ настъ. Поло-
жилъ еси настъ въ притчѣ во газы-
цѣхъ, покиканю главы въ людехъ.

Псалом XLIII, ст. 14, 15.

I. Три душі²⁾.

Як сніг, три пташечки летіли
Через Субботове³⁾ і сіли
На похилому хресті
На старій церкві⁴⁾.

— „Бог простить:
Ми пташки-душі, а не люди!
А відсіля видніше буде,

Як розкопуватимуть льох.
Коли б вже швидче розкопали,
Тоді б у рай нас повпускали;
Бо так сказав Петрові Бог:
• Тоді їх в рай ми повпускаєм,
Як все москаль позабірає,
Як розкопа Великий Льох⁵⁾»“.

ПЕРША ДУША:

„Як була я людиною,
То Прісію звалась;

Я отутечки й родилась,
Тут і виростала;

¹⁾ Містерія з грецького означає таємницю. В античну добу містеріями називалися таємні церемонії, що їх виконували в храмах жерці: церемонії ці і обряди були неприступні для звичайних людей. В Середніх віках містеріями називались в Західній Європі драматичні обряди, що потім розвинулися в цілі театральні вистави й були присвячені Христовому Різдву і Воскресенню. Тому що змістом цих рівнянок і великовідні вистав була таємниця викуплення Христом роду людського, то їх і називали містеріями. Пізніше повстав цілий ряд містерій, де виступали дівівми особами алегоричні фігури, що персоніфікували собою ріжнічесноти: віру, надію, милосердя, любов, або гріхи: гордощі, зависть, гнів і т. п. Метою цих містерій було подати якусь науку людям, себто вони мали характер морально-дидактичний.

Шевченко назвав свою поему містерією тому, що в ній він говорить про „містерію“ — таємницю визволення України, звязану з народним повір'ям про Великий Льох, таємницю, що полягає в народженії визволителя, нового Гонти, якого ворожі Україні сили не здолають ані підкупити, ані подужати.

²⁾ Ці три душі, що несвідомо прогрішили супроти України за свого життя: одна тим, що перешла дорогу Богдану Хмельницькому, коли той йшов до Переяслава для переговорів з Москвою, друга тим, що напоїла коня ката України, царя Петра, а третя, що дитиною завидилась на галеру, якою приїхала цариця Катерина — теж лютий ворог України, — всі вони, треба вдогадуватись, персоніфікують несвідомих, недолугих діячів українських, що за часів Хмельниччини, за Мазепи і за часів руйнування автономної Гетьманщини несвідомо служили й потурили ворогам України і тим довели її до загибівлі.

³⁾ Суботів — маєтість Б. Хмельницького, кілька верстов від Чигирина.

⁴⁾ в Субботові за часів Шевченка було дві церкви — стара, що її збудував Б. Хмельницький і де він був похованний, та нова, деревляна.

⁵⁾ Дія в поемі обертаєтьсяколо того, як москали розкопували Великий Льох в Субботові.

Отут, було, на цвінтарі
Я з дітьми гуляю,
З тим Юрусем гетьманенком¹⁾
У піжмурки граюсь;
А гетьманша, було, вийде
Та й кликне в будинок,
Он, — де клуня; отам мені
І фіт, і родзинок, —
Всього мені понадає
І на руках носить...
До гетьмана ж як прийдуть
Із Чигрина гості,
То це й шлють, було, за мною.
Одягнуть, обують,
І гетьман бере на руки,
Носить і цілує...
Отак-то я в Субόтові
Росла-виростала,
Як квіточка, і всі мене
Любили й кохали,
І нікому я нічого,
Ніже злого слова,
Не сказала. Уродлива
Та й ще чорнобрива!
Всі на мене залицялись,
І сватати стали;
А у мене, як на теє ж,

І рушники ткались.
От-от була б подавала,
Та лихо зустріло.

Вранці-рано, в Пилипівку²⁾,
Якраз у неділю,
Побігла я за водою.
(Вже й криниця тая
Засунулась і висохла,
А я все літаю!)
Дивлюсь: гетьман з старшиною...
Я води набрала,
Та вповні шлях перейшла ім³⁾;
А того й не знала,
Що він іхав в Переяслав
Москви присягати! ..
І вже ледве я не ледве
Донесла до хати
Оту воду...
Чом я з нею
Відер не побила? ..
Батька, матірь, себе, брата,
Собак отруїла
Тою клятою водою!
От за що караюсь,
От за що мене, сестрички,
І в рай не пускають!"

ДРУГА ДУША:

«А мене, мої сестрички,
За те не пустили,
Що цареві московському
Коня напоїла
В Батурині, як він іхав
В Москву із Полтави.

Я була ще недобіток,
Як Батурин славний⁴⁾
Москва вночі запалила,
Чечеля⁵⁾ убила,
І старого і малого
В Сейму⁶⁾ потопила.

¹⁾ Юрій Хмельницький, що по зれченні Виговського був гетьманом в 1659—1663 роках.

²⁾ Пилипівка або Пилипівський піст триває від 16-го листопада до Різдва. Переяславська Рада, на якій Хмельницький склав угоду з Москвою, відбулася 8-го січня 1654 р. за старим календарем.

³⁾ Перейти комусь шлях з порожніми відрами — означає, за народнім повір'ям, принести нещастя; навпаки: в повними — ворожити щастя, успіх. Душа Прісі несвідомо ворожила успіх згубному для України ділу — присязі гетьмана московському цареві.

⁴⁾ Батурин, столицю Мазепи, взяли враздою москалі 2-го листопада 1708 р. і звірськи мordували його оборонців і цілу людність міста, з помсти за те, що вона разом з козаками геройськи боронила Батурина.

⁵⁾ Полковника Чечеля, оборонця Батурина, москалі взяли в полон і колесували (особливо жорстокий спосіб страти).

⁶⁾ Батурин стоять над річкою Сеймом.

Я між трупами валялась
У самих палатах
Мазепиних. Коло мене
І сестра, і мати
Зарізані, обнявшися,
Зо мною лежали.
І насили то, насили
Мене одірвали
Од матері неживої.
Що вже я просила
Московського копитана,
Щоб і мене вбили!
Ні, не вбили, а пустили
Москалям на грище!
Насилу я сковалася
На тім пожарійці.
Одна тілько і осталась
В Батурині хата¹),
І в тій хаті поставили
Царя ночувати,
Як вертався зпід Полтави.
Я ішла з водою
Повз хатину, а він мені
Махає рукою:
Звелів коня напоїти.
А я й напоїла!..

Я не знала, що я тяжко,
Тяжко согрішила.
Ледве я дійшла до хати,
На порозі впала...
Царь поїхав в Московщину.
Мене поховала
Та бабуся, що осталась
На тій пожарині,
Та, що й мене привітала
В безверхій хатині.
А назавтра й вона вмерла
І зотліла в хаті,
Бо ні кому в Батурині
Було поховати.
Уже й хату розкідали,
І сволок з словами²)
На вугілля попалили!...
А я над ярами
І степами козацькими
І досі літаю;
А за що мене карають,
Я й сама не знаю!
Мабуть, за те, що всякому
Служила, годила...
Що цареві московському
Коня напоїла!..»

ТРЕТЬЯ ДУША:

„А я в Каневі родилась;
Це й не говорила,
Мене мати, ще сповиту,
На руках носила,
Як іхала Катерина
В Канів по Дніпрові³),
А я з матір'ю сиділа
На горі в діброві.
Я плакала; я не знаю,
Чи їсти хотілось,
Чи, може, що в маленької

На той час боліло?
Мене мати забавляла,
На Дніпр поглядала,
І галеру золотую
Мені показала,
Мов будинок; а в галері
Князі і всі сили,
Воеводи... І між ними
Цариця сиділа.
Я глянула, усміхнулась, —
Та й духу не стало!

¹⁾ Батурин москалі до-щенту спалили й зруйнували.

²⁾ Встаровину на сволоку вирізували, коли саме збудовано хату і хто її ставив.

³⁾ Весною 1787 року Катерина II відбула подорож з Київа до Криму. Дніпром плила ціла флотилія пишно прибраних галер, серед них одна, особливо розкішно прикрашена, везла царицю. По берегах стояла почесна сторожа, побудовано тріумфальні брами й колони, стріляно з гармат, вечорами палено феєрверки й ілюміновано ціле побережжя. Юрби народу, зігнаного з околиць, дивились на царську флотилію.

Й мати вмерла! В одній ямі
Обох поховали.
От за що, мої сестриці,
Я тепер караюсь,
За що мене на митарства¹⁾
Й досі не пускають!
Чи я знала, ще сповита,
Що тая цариця —
Лютий ворог України,
Голодна вовчия!

Смеркається. Полетімо
Ночувати в Чуту²⁾:
Як що буде робитися,
Вілтіль буде чути!"

Схопілися білесенькі
І в ліс полетіли,
І на гілоньці на дубі
Ночувати сіли.

II. Три ворони³⁾.

ПЕРША :

„Крав! крав! крав!
Крав Богдан крам,
Та повіз у Київ,

Та продав злодіям
Той крам, що накрав⁴⁾.

ДРУГА :

«Я в Паріжі була,
Та три злоті з Радзівілом
Та з Потоцьким пропилá⁴⁾».

ТРЕТЬЯ :

„Через мостъ идётъ чортъ,
А коза по водѣ:
Быть бѣдѣ! Быть бѣдѣ!“

Отак кричали і летіли
Ворони з трьох сторон, і сіли
На маяку⁵⁾, що на горі,

Посеред лісу, усі три;
Мов на мороз понадувались,
Одна на другу позирали,

Неначе три сестрі старі,
Що діували, діували,
Аж поки мохом поросли.

¹⁾ митарства, що йх переходить душа по смерті людини перші сорок день; також народна церковна традиція.

²⁾ Чута — великий ліс на границі Київщини й Херсонщини, — в ньому ховались гайдамаки.

³⁾ Три ворони — це персоніфікація злих духів, темних сил України, Польщі й Росії. Перша — українська ворона — символізує українських перевертнів, що йдуть на руку москалям і помагають їм руйнувати Україну. Друга, польська ворона, руйнує Польщу, третя, московська, зупиняє розвиток визвольних змагань у самій Росії й душить всі ІІ народи.

⁴⁾ Це натяк на польську еміграцію після 1831 р., на тих польських панів, що прогайнували своє майно закордоном.

⁵⁾ маяк тут — сторожева фігура (чи хвигура), що з неї оглядають ліс.

ПЕРША :

„Оде тобі, а се тобі!
Я оце літала
Аж у Сибір, та в одного
Декабриста¹⁾ вкрадла
Трохи жовчі. От, бачите,

Й є чим розговітись!
Ну, а в твоїй Московщині
Є чим поживитись?
Чи чорт-ма й тепер нічого?“

ТРЕТЬЯ:

*„Есть, сестрица, много!
Три указа накаркала
На одну дорогу...“*

ПЕРША :

„На яку се? На ковану?
Ну, вже наробила!...“

ТРЕТЬЯ:

*„Да шесть тысяч въ одной верстѣ
Душъ передушила²⁾...“*

ПЕРША :

„Та не бреши, бо тілько п'ять,
Та й то з фоном Корфом³⁾!
Це ѹ чвáниться, показув
На чужу роботу ...
Капусниця закурена!
А ви, мосці-пані,
Бенкетуєте в Паріжі?

Поганці погані!
Що розалий з річку крові
Та в Сибір загнали⁴⁾
Свою шляхту, то вже й годі,
Уже й запишались!
Ач, яка вельможна пава!..“

ДРУГА й ТРЕТЬЯ:

«А ти що зробила?»

¹⁾ Декабристами називали в Росії учасників вбройного повстання в Петербурзі 14-го грудня (декабря) 1825 року. Були це майже виключно офіцери, члени таємної організації, що ставила собі метою заведення в Росії конституційного ладу. Царь Микола I суворо покарав повстанців; п'ятеро провідців (серед них поет К. Рилев, що був дуже прихильний до українських визвольних вмагань) були повішенні, а кілька сот заслано на Сибір на каторгу. Шевченко дуже поважав декабристів.

²⁾ Натяк на будову Миколаївської залівниці, між Петербургом і Москвою, де на тяжкій роботі загинуло багато народу. Сама будова обійшлася дуже дорого державі. Дорогу цю будували на основі спеціальних наказів царя Миколи I.

³⁾ Барон фон Корф був будівничим залівниці.

⁴⁾ Багато польської шляхти, що взяла участь у повстанні 1830-31 років, заслано на Сибір.

ПЕРША :

„А дзуски вам питати мене!
Ви ще й не родились,
Як я отут шинкувала
Та кров розливала.
Дивись, які! Карамзінá¹⁾),

Бачиш, прочитали
Та й думають, що ось-то ми!
Цільте, недоріки!
В колодочкій²⁾ ще не вбились,
Безпері каліки! . . .“

ДРУГА :

«Ото, яка недотіка!
Не та рано встала,

Що досвіта упилáся,
А та, що й проспалась».

ПЕРША :

„Упилáся б ти без мене
З своїми ксьондзáми!
Чорт-ма хисту! Я спалила
Польщу з королями³⁾;
А про тебе, щебетухо,
І досі б стояла!..
А з вольними козаками
Щó я виробляла?
Кому я їх не наймала,
Не запродаváла⁴⁾?
Та й живущі ж, проклятущі!
Думала, з Богданом
От-от я їх поховала⁵⁾.
Ні, встали погані
Із шведською приблúдою⁶⁾...
Та й тоді ж творилось!
Виростаю, як згадаю:

Бату́рин спалила,
Сулú в Ромнí загатила
Тілько старшинáми
Козацькими⁷⁾, а такими,
Просто козаками,
Фінляндю засіяла⁸⁾),
Насипала бурти
На Орéлі⁹⁾; на Лáдогу¹⁰⁾
Так гурти за гуртом
Виганяла та цареві
Болотá гатила,
І славного Полуботка
В тюрмі задушила¹¹⁾.
Отоді-то було свято!
Аж пекло злякалось,
Мати Божа у Іржавці¹²⁾
Вночі заридала!“

¹⁾ М. Ка ramzіn (1766—1826), офіційний історик Росії, автор „Історії Государства Россійскаго“, що почала виходити р. 1816 Карамзін вобразив київський період нашої історії, як початкову добу російської держави.

²⁾ народній вираз: ще не вбились у силу, „не поросли в пір'я“.

³⁾ Шевченко натякав на те, що упадок України потягнув за собою й упадок Польщі.

⁴⁾ Натяк на те, що козаки під пануванням Польщі, а потім Москви, мусили проливати кров за зовсім чужі для них інтереси, воюючи з Швецією, Прусією та іншими державами.

⁵⁾ підданство Москви вважав Шевченко за погибель державної самостійності України.

⁶⁾ в Карлом XII, коли Мазепа зробив спробу скинути московське панування.

⁷⁾ в місті Ромні над Сулою мордували москалі мавепинців.

⁸⁾ тяжкі канальні роботи козаків на Ладовському озері, на будуванні Петербургу, в походах до Фінляндії.

⁹⁾ ліній укріплень на Орелі, річці, що впадає в Дніпро з лівого боку в південній Полтавщині.

¹⁰⁾ колання каналів на Ладовському озері, де загинули тисячі ковалів.

¹¹⁾ про смерть гетьмана Полуботка в Петропавлівській цитаделі див. прим.

⁴⁾ на ст. 107.

¹²⁾ див. прим. ¹⁾ до поеми „Іржавець“.

ТРЕТЬЯ :

„І я таки пожила :
 Съ татарами помутила ¹⁾,
 Съ Мучителемъ покутила ²⁾),

Съ Петрухою попила ³⁾,

ПЕРША :

„Та ти добре натворила :
 Так қацапів закріпила
 Хоч лятай та й засни ⁴⁾!
 А в мене ще, враг іх знає,
 Кого вони виглядають!
 Вже ж і в кріость завдала ⁵⁾),
 І дворянства страшну силу
 У мундирах розплодила,
 Як тих вошій розвелá :
 Все вельможній байстрята ⁶⁾!

Та й москаль — незгірша штука:
 Добре вміє гріти руки!
 І я люта, а все таки
 Того не зумію,
 Що москалі в Україні

З козаками діють!
 От-от указ надрюкоують :
 «По милості Божій
 І ви — Наші, і все — Наше,
 І гоже й негоже!»
 Тепер уже заходились
 «Древности» шукати
 У могилах . . . бо нічого
 Уже в хаті взяти ⁷⁾), —
 Все забрали любісінько!
 Та лихий іх знає,
 Чого вони з тим поганим
 Льохом поспішають :
 Трошкі б, трошки підождали,
 І церква б ⁸⁾ упала;
 Тоді б собі дві руїни
 Разом розкопали“.

ДРУГА Й ТРЕТЬЯ :

„Чого ж ти нас заклýкала ?
 Щоб на льох дивиться?»

¹⁾ Москва два з половиною століття (1240—1480) була в безпосередній залежності від татар.

²⁾ Іван IV Грозний (лютий), жорстокий тиран.

³⁾ Петро I, не менший деспот, а до того й п'яніця.

⁴⁾ Царь Петро I завів у Московщині чужі порядки, тяжкі для московського народу, і настановив багато чужинців на високі посади, особливо у війську ⁵⁾ за Петра кріпацтво в Росії досягло свого розцвіту:

⁶⁾ Серед вищого панства в Росії в другій половині XVIII ст. було чимало „байстрят“ високого походження, між іншим, від самої цариці Катерини II та її численних фаворитів.

⁷⁾ Шевченко, хоч і сам брав участь в археологічних розкопах, що іх провадила Київська Археографічна Комісія, не любив розкопування могил, які він помилково вважав за пам'ятки козацької старовини. Правда, нераз такі розкопи провадились з метою шукання скарбів, але Шевченко кепкує і з наукових розкопів („древності“, мовляв, шукають, бо вже все забрали в хат, тепер добираються до могил!). Див. ще прим. ¹⁾ на ст. 29.

⁸⁾ Розкопуванню Великого Льоху в Суботові надавав поет особливого, символічного значення. Для нього Богданова церква в Суботові символізувала „домовину України“, де похована її жива сила, — коли вона прокинеться, то воскресне Україна. Див. його поему „Суботів“, написану безпосередньо за „Великим Льохом“ того самого дня 21-го жовтня 1845 р.

ПЕРША :

„Таки на льох! Та ще буде
Два дива твориться:
Сю ніч будуть в Україні
Родитись близнята.
Один буде, як той Гонта,
Катів катувати;
Другий буде (оце вже наш!)
Катам помагати, —
Він вже в череві кусає . . .
А я начитала,

Що, як виросте той Гонта,
Все наше пропало!
Усе добре поплюндрув,
Й брата не покине,
І розпустить правду й волю
По всій Україні¹⁾!
Так от бачите, сестриці,
Що тут компонують:
На катів та на все добре
Кайдани готують!“

ТРЕТЬЯ :

„Я золотомъ растопленнымъ
Залью ему очи! . . .“

ПЕРША :

„Ні, він, клятий недовірок,
Золота не схоче!“

ТРЕТЬЯ :

„Я царевыми чинами
Скручу ему руки²⁾! . . .“

ДРУГА :

«А я зберу з всього світа
Всі зла і всі муки! . . .»

ПЕРША :

„Ні, сестриці, не так треба:
Поки сліпі люде,
Треба його поховати,
А то лиxo буде!
Он бачите: над Чигрином
Мітла простяглася³⁾,
І над Дніпром і Тясмином
Земля затряслася.
Чи чуєте? Застогнала

Гора над Чигрином.
О! . . сміється і ридає
Уся Україна!
То близнята народились;
А навіsná мати
Регочеться, що Іванами
Обох будуть звати.
Полетімо! . . .“

Полетіли

Й летячи співали:

¹⁾ Цей новий Гонта, певна річ, небажаний для злої, темної сили, що її персоніфікує перша ворона.

²⁾ себто підкуплю його почестями.

³⁾ комета, що віщує якусь велику подію.

ПЕРША :

„Попливі наш Іван
По Дніпру у Лиман
З кумою!“

ДРУГА :

«Побіжить наш ярчук¹⁾
В ирій йсти гадюк
Зо мною».

ТРЕТЬЯ :

„Какъ хвачу, да помчү,
Въ самый адъ полечү
Стрѣлою!“

III. Три лірники ²⁾.

Один сліпий, другий кривий,
А третій горбатий
Йшли в Субботів про Богдана
Мирянам співати.

ПЕРШИЙ :

„Що-то, сказано — ворони:
Уже й помостили!

Мов би для їх те сідало
Москалі зробили“.

ДРУГИЙ :

«А для кого ж? Чоловіка,
Певно, не посадять

Лічить ворі . . .»

ПЕРШИЙ :

„Ти то кажеш!
А, може, й посадять

¹⁾ ярчуками називали собак, що родяться на початку травня: народ думав, що ці собаки мають якусь особливу силу; вони родяться врячі, не сліпі, їх корити не мати, а мусить годувати молоком господарь.

²⁾ Проф. Ст. Смаль-Стоцький інтерпретує цих трьох лірників, як персоніфікацію „українського духового каліцтва“, сліпоти провідників українського народу, в їх містичною вірою в силу москалів і страхом перед ними та з думкою про „хлібець“, себто про матеріальні інтереси.

ТРЕТИЙ :

„Що се таке верзетé ви?
Які там ворони,
Та москалі, та сідало?
Нехай Бог боронить!

Може, ще нестись заставлять,
Москаля плодити?
Бо чутка є, що царь хоче
Весь світ полонити”.

ДРУГИЙ :

«А, може, й так! Так на чорта ж
Їх на горах ставить?
Та ще такі височенні,

Що й хмари достанеш,
Як виліти».

ТРЕТИЙ :

„Так отже ж що!
Ото потоп буде.
Пани туди повілазять

Та дивитись будуть,
Як мужики тонутимуть”.

ПЕРШИЙ :

„Розумні ви люде,
Та нічого не знаєте!
То понаставляли
Ті хвигури от для чого:

Щоб люде не крали
Води з річки, та щоб нишком
Піску не орали,
Що скрізь отам за Тясмином”.

ДРУГИЙ :

«Чорт-зна що провадиш!
Нема хисту, то й не бреши!
А що, як присядем
Огутечки під берестом
Та трохи спочинем?
Ta в мене ще шматків зо два

Є хліба в торбині,
То посідаєм в пригоді,
Поки сонце встане ...
(Посідали.) А хто, братці,
Співа про Богдана?»

ТРЕТИЙ :

„Я співаю і про Яси¹),
І про Жовті Води²).
І містечко Берестечко³)».

ДРУГИЙ :

«В великій пригоді
Нам сьогодні вони стануть:
Бо там коло льоху
Базар люду находитилось,

Та й панства не трохи.
От де нам пожива буде!
Ану, заспіваєм
Проби ради!»

¹) про поход 1650 р. на Молдавію.

²) битва на Жовтих Водах, перший успіх Б. Хмельницького весною 1648 р.

³) битва під Берестечком 1651 року.

ПЕРШИЙ :

„Та цур йому!
Лучче полягаєм

Та виспимось! День великий:
Ще будем співати“.

ТРЕТИЙ :

„І я кажу. Помолимось
Та будемо спати“.

Старці під берестом заснули.
Це сонце спить; пташкі мовчать,
А коло льоху вже проснулись
І заходілися копать.
Копають день, копають два,
На третій насилиу
Докопалися до муру,
Та трохи спочили,
Поставивши караули¹⁾.
Ісправник²⁾ аж просить,
Щоб нікого не пускали,
І в Чигрин доносить
По начальству.

Приїхало
Начальство мордате,
Подивилось: « Треба, каже,
Своди розламати!
*Вѣрнѣй дѣло*³⁾! .. » Розламали,
Та й перелякались:
Костяки в льоху лежали
І мов усміхались,
Що сонечко побачили.

От добро Богдана:
Черепоک, гниле корито
Й костяки в кайданах!
Якби в „форменних“⁴⁾, то добре:
Вони б ще здаліся!
Засміялись . . . А ісправник
Трохи не сказився,
Що нічого, бачиш, взяти;
А він же трудився,

І день і ніч побивався,
Та дурнем убрається.
Якби йому Богдан оце
У руки попався,
У москалі заголив би,
Щоб знов, як дурити
Правительство! Кричить, біга,
Мов несамовитий;
Яременка⁵⁾ в пику пише,
По-московськи лає
Увесь народ. І на старців
Моіх налітає:
— « *Вы што дѣлаете, плуты*⁶⁾? »,
— „Та ми, бачте, пане,
Співаємо про Богдана! . . . “
— « *Я вамъ дамъ Богдана!*
Мошенники, дармоїди!
І пѣсню сложили
Про такого жъ мошенника! . . . ”
— „Нас, пане, навчили! . . . “
— « *Я васъ навчу! Завалить имъ!*
Взяли й завалили, —
Випарили у московській
Бані-прохолоді.
Отак пісні Богданові
Стали ім в пригоді! . . . ”

Так малий льох в Суботові
Москва розкопала . . .
Великого ж того льоху
Ще й не дошукалась . . . ”

21. X. 1845.
С. Мар'їнське.

¹⁾ сторожу. ²⁾ начальник повітової поліції в Росії. ³⁾ певніша буде справа.
⁴⁾ іронія: якби в таких кайданах, які вживаються, себто „казенного“ зразка, то ще придались би! ⁵⁾ Козака Яременка клуня стоїть на тім місці, де стояли палати Богдана. (Примітка Т. Шевченка).

⁶⁾ „плут“ — московська лайка, означає: пройдисвіт, шахрай.

Суботів¹⁾.

Стойть в селі Суботові
На горі високій
Домовина України —
Широка, глибока:
Ото церква Богданова²⁾.
Там то він молився,
Щоб москаль добром і лихом
З козаком ділився.
Мир душі твоїй, Богдане!
Не так воно сталось:
Москалики, що зустріли,
То все очухрали;
Могили вже розривають,
Та грошей шукають;
Льохи твої розкопують
Та тебе ж і лають,
Що й за трудій не нахόдять . . .
Отак-то, Богдане!
Занапастив еси вбогу
Сироту Україну!
За те ж тобі така дяка . . .
Церкву-домовину
Нема кому полагодить!
На тій Україні,

На тій самій, що з тобою
Ляха задавила, —
Байстрюки Єкатерини³⁾
Сараною сіли.
Отаке-то, Зиновію⁴⁾,
Олексій⁵⁾ друже!
Ти все оддав приятелям,
А ім і байдуже!
Кажуть, бачиш, що «все-то те
Таки й було наше,
А що ми тілько наймали
Татарам на пашу
Та полякам⁶⁾...» Може й справді!
Нехай і так буде!
Так сміються ж з України
Сторонній люде . . .
Не смійтесь, чужі люде!
Церква-домовина
Розвалиться, а зпід неї
Встане Україна
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!

21. X. 1845.
С. Мар'їнське.

Наймичка.

ПРОЛОГ.

У неділю вранці рано
Поле крилося туманом;
У тумані на могилі,
Як тополя, похилилась
Молодиця молодая.

Щось до лона⁷⁾ пригортає
Та з туманом розмовляє:
«Ой, тумане, тумане,
Мій латаний талане!
Чому мене не скрояеш

¹⁾ Поезія „Суботів“ стойть в тісному звязку з „Великим Льохом“: Богданова церква символізує Україну, живцем поховану. Коли та церква-домовина розвалиться, тоді Україна встане з неї й буде вільна.

²⁾ див. „Великий Льох“. ³⁾ вельможі, що Ім Катерина II пороздавала запорожські землі. ⁴⁾ Зиновій-Богдан Хмельницький. ⁵⁾ Олексій — царь Олексій Михайлович.

⁶⁾ Москолі вважали українські землі за свої, за спадщину царів московських, що тільки тимчасово перебувала під татарською і під польською владою.

⁷⁾ до лона — до грудей.

Отут серед лáну?
Чому мене не задáвиш,
У землю не вдавиши?
Чому мені злої долі,
Чом вíку не збавиши?
Ні, не дави, туманочку!
Сховай тілько в полі,
Щоб ніхто не знав, не бачив
Моєї недолі!

Я не одна — єсть у мене
І батько і мати . . .
Єсть у мене . . . Туманочку! . . .
Туманочку, брате! . . .
Дитя мое! Мій синочку,
Нежрещений сину!
Не я тебе хреститиму
На лиху годину;
Чужі люди хреститимуть, —
Я не буду знати,
Як і зовуть . . . Дитя мое!
Я була багата . . .
Не лай мене! Молитимусь,
Із самого неба

Долю виплачу слізами
І пошлю до тебе!»

Пішла полем ридаючи,
В тумані ховалась,
Та крізь слізози тихесенсько
Про вдову співала,
Як удова в Дунаєві
Синів поховала:

«Ой, у полі могила;
Там удова ходила, —
Там ходила, гуляла,
Трутни-зілля шукала.
Трутни-зілля не нашла,
Та синів двох привела,
В китаечку повіла
І на Дунай однесла:
„Тихий, тихий Дунай,
Moїх діток забавляй!
Ti, жовтенький пісок,
Нагодуй моїх діток!
I скупай, i сповий,
I собою укрий!“»

I.

Був собі дід та баба,
З давнього давна, у гаї над ставом,
Удвох собі на хуторі жили,
Як діточок двоє,
Усюди обое.
Ще змалечку удвох ягнята пасли,
А потім побралися,
Худоби діждалися,
Придбали хутір, став і млин,
Садок у гаї розвели
І пасіку чималу, —
Всього надбрали.
Та діточок у їх Біг-ма,
А смерть з косою за плечима.

Хто ж їх старість привітає,
За дитину стане?
Хто заплаче, поховає?
Хто душу спом'яне?
Хто поживе добро чесно

В добрую годину,
І згадає дякуючи,
Як своя дитина?..
Тяжко дітей годувати
У безверхій хаті,

А ще гірше старітися
У білих палатах, —
Старітися, умірати,

Добро покидати
Чужим людям, чужим дітям
На сміх, на розтрату!

II.

I дід і баба у неділю
На приезбі вдвох собі сиділи
Гарненько, в білих сорочках,
Сійло сонце, в небесах
Ані хмариночки, та тихо,
Та любо, як у раї.
Схovalося у серці лихо,
Як звірь у темнім гай.

В такім раї чого б, бач-ся,
Старим сумувати?
Чи то давне яке лихо
Прокинулось в хаті?
Чи вчорашиє, задавлене
Знов поворушілось?
Чи ще тілько заклюнулось
І рай запалило?

Не знаю, що і після чого
Старі сумують. Може, вже
Оце збираються до Бога...
Ta хто в далекую дорогу
Їм добре коней запряже?
— „А хто нас, Насте, поховає,
Як помремо?“

— «Сама не знаю!
Я все оце міркувала,
Ta аж сумно стало:
Одинокі зостарілись...
Кому понадбали
Добра цього?»
— „Стрівай лишень!
Чи чуєш? Щось плаче
За ворітми, мов дитина!
Побіжім лиш! Бачиш?
Я вгадував, що щось буде!“
I разом скопились,
Ta до воріт. Прибігають,

Мовчки зупинились:
Перед самим перелазом —
Дитина сповита,
Ta не туго, й новенькою
Світиною вкрита;
Бо то мати сповивала,
I літом укрила
Останньою світиною!..
Дивились, молились
Старі мої.

А сердешне
Неначе благав:
Вій пручало рученята
Й до їх простягає
Малюсенькі... I замовкло,
Неначе не плаче,
Tілько пхика.

— „А що, Насте?
Я й казав! От бачиш!
От і талан, от і доля!
I не одинокі!
Бери ж лишень та сповивай!..
Aч яке, нівроку!
Неси ж в хату, а я верхи
Кинусь за кумами
B Городище¹⁾“.

Чудно якось
Діється між нами!
Один сина проклинає,
З хати виганяє;
Другий свічечку, сердешний,
Потом заробляє
Ta ридаючи становить
Перед образами:
Нема дітей!.. Чудно якось
Діється між нами!

¹⁾ На Україні є де-кілька місцевостей з назвою Городище, наприклад, Городище — містечко Черкаського повіту на Київщині.

Аж три пари на радощах
 Кумів назбірали,
 Та ввέчері й охрестили
 І Мárком назвали.
 Росте Márko. Старі мої
 Не знають, де діти,
 Де посадіть, де положіть
 І що з ним робити.
 Минає рік. Росте Márko,
 І дійна корова
 У розкоші купається.
 Аж ось чорноброда
 Та молода, білолиця
 Прийшла молодиця
 На той хутір благодатний
 У найми проситься.

— „А що ж?“ — каже, —
 „возьмем, Насте?“
 — «Возьмемо, Трохиме,
 Бо ми старі, нездужаєм,
 Та таки й дитина,
 Хоча воно вже й підросло,
 То все ж таки треба
 Коло його піклуватись».
 — „Та воно-то треба,
 Бо й я свою вже часточку
 Прожив, слава Богу,
 Підтоптався. Так що ж тепер,
 Що возьмеш, небого?
 За рік, чи як?“

— «А, що дасте...»
 — „Е, ні! Треба знати, —
 Треба, дочко, лічіть плату,
 Зароблену плату;
 Бо сказано: хто не лічить,
 То той і не має.
 Так отак хіба, небого:
 Ні ти нас не знаєш,
 Ні ми тебе; а поживеш,
 Роздивишся в хаті,
 Та й ми тебе побачимо, —
 Отоді й за плату.
 Чи так, дочко?“
 — «Добре, дядьку!»

— „Просимо ж у хату!“

Поєдиались.

Молодиця

Рада та весела,
 Ніби з паном повінчалась,
 Закупила сéла.
 І у хаті, і на дворі, —
 І коло скотини —
 Увéчері і вдосвіта;
 А коло дитини
 Так і пáда, ніби мати!
 В будень і в неділю
 Головоньку йому зміє,
 Й сорочечку білу
 Що-день Божий надіває;
 Грається, співає,
 Робить возики, а в свято
 То й з рук не спускає.
 Дивуються старі мої
 Та моляться Богу.
 А наймичка невсипуша
 Що-вечір, небога,
 Свою долю проклинає,
 Тяжко-важко плаче;
 І ніхто того не чує,
 Не знає й не бачить,
 Opríč Márka маленького.
 Так воно не знає,
 Чого наймичка сльозами
 Його умиває;
 Не зна Márko, чого вона
 Так його цілувє,
 Сама не з'їсть і не доп'є, —
 Його нагодує.
 Не зна Márko... Як в колисці
 Часом серед ночі
 Прокинеться, ворухнеться,
 То вона вже скочить,
 І укриє, й перехрестить,
 Тихо заколише:
 Вона чує з тії хати,
 Як дитина дише.
 Вранці Márko до наймички
 Ручки простягає,

I «мамою» невиспушу
Ганну величає.

Не зна Марко. Росте собі,
Росте, виростає.

IV.

Чимало літ перевернулось,
Води чимало утекло;
І в хутрі лихо завернуло,
І слів чимало принесло.
Бабусю Настю поховали
І ледве-ледве одволали¹⁾
Трохима діда.

Прогулó
Прокляте лихо, та й заснуло.
На хутрі знову благодать
Зза гаю темного вернулась
До діда в хату спочивать.

Уже Мárко чумакує
І восени не ночує
Ні під хатою, ні в хаті, —
Кого-небудь треба сватати!
„Кого ж би тут?“ — старий дúма
І просить поради
У наймички. А наймичка
До царівни б рада
Слатъ старости: «Треба Марка
Самого спитати».
— „Добре, дочко! Спитаємо,
Та й будемо сватать“.
Розпитали, порадились,

Та й за старостами
Пішов Марко.
Вернулися
Люде з рушниками,
З святим хлібом обміненим²⁾.
Панну у жупáні,
Таку кралю висватали,
Що хоч за гетьмáна,
То не сором. Отаке-то
Диво запопали!

— „Спасибі вам!“ — старий
каже, —
— „Тепер, щоб ви знали,
Треба краю доводити,
Коли й де вінчati,
Та й весілля! Та ще ось-що:
Хто в нас буде мати?
Не дожила моя Настя!..“
Та й залившись сльозами.
А наймичка у порогу
Вхопилась руками
За одвірок, та й зомліла...
Тихо стало в хаті;
Тільки наймичка шептала:
«Мати... мати... мати!..»

V.

Через тиждень молодиці
Коровай місили
На хуторі.

Старий батько
З усієї сили
З молодицями танцює,
Та двір вимітає,

Та прохожих, проїжжачих
У двір закликає,
Та вареною частувє,
На весілля просить.
Знай, бігає, а самого
Ледве ноги носять.
Скрізь гармидер та реготня

¹⁾ привели до життя, вилікували.

²⁾ Відомий звичай в ритуалу сватання: свати приносять з собою хліб і, коли батьки згодні віддати дочку, то залишають у себе принесений хліб і дають взамін свій хліб, а свати несуть його до молодого.

В хаті і на двобі,
І жолоби викотили
З нової комори.
Скрізь побрання: печуть, варять,
Вимітають, миють ...
Та все чужі.

Де ж наймичка?
На прошу у Київ
Пішла Ганна. Благав старий,
А Марко аж плакав,
Щоб була вона за матірь.
— «Ні, Марку! Ніяко
Мені матір'ю сидіти:
То багаті люде,
А я наймичка... Ще й з тебе
Сміятися будуть.
Нехай Бог вам помагає!
Піду помолося
Усім святым у Київі,
Та й знову вернуся
В вашу хату, як приймете.
Поки маю сили,
Трудитимусь...»

Чистим серцем

Поблагословила
Свого Марка... Заплакала
Й пішла за ворота.

Розвернулося весілля,
Музикам робота
І підковам. Вареною
Столи й лави миють.
А наймичка шкандинбáє,
Поспішає в Київ.
Прийшла в Київ, не спочила:

У міщанки стала,
Найннялася носить воду,
Бо грошей не стало
На молебствів Варварі.
Носила, носила, —
Кіп із вісім заробила
Й Мárкові купила
Святу шапочку в печерах
У Івана святого,
Щоб голова не боліла
В Márка молодого¹⁾;
І перстеник у Варвари²⁾
Невістці достала
І, всім святым поклонившись,
Додому верталась.

Вернулася. Катерина
І Марко зустріли
За ворітъми, ввели в хату
Й за стіл посадили;
Напували й годували,
Про Київ питали,
І в кімнаті Катерина
Одпочить послала.

«За що вони мене люблять?
За що поважають?
О, Боже мій милосердний!
Може, вони знають?...
Може, вони догадались?...
Ні, не догадались.
Вони добри...»

І наймичка
Тяжко заридала.

Тричі крига замерзала,
Тричі розставала, —
Тричі наймичку у Київ

Катря провожала,
Так як матірь. І в четвертий
Провелá небогу

¹⁾ У печерах відвідували моці Івана Воїна й купували шапочку, що й перед тим вдягалося на голову Івана Воїна і що, як вірив народ, охороняла від болю голови.

²⁾ Всі прочане, які відвідували Київ, обов'язково відвідували моці св. Варвари в Михайлівському монастирі й купували собі перстні, що продавались біля раки з мощами.

VI.

А ж у поле, до могили,
І молила Бога,
Щоб швиденько верталася,
Бо без неї в хаті
Якось сумно, ніби мати
Покинула хату.

Після Пречистої, в неділю,
Та після Першої, Трохим
Старий сидів в сорочці білій,
В брилі¹⁾, на призьбі. Перед ним
З собакою унучок грався,
А внучка в юпку²⁾ одяглась
У Катрину і ніби йшла
До діда в гості. Засміявсь
Старий і внучку привітав,
Неначе справді молодицю.
— «А де ж ти діла паляницю?
Чи, може, в лісі хто одняв?
Чи піропсту — забула взяти?
Чи, може, ще й не напекла?
Е, сором, сором! Лепська³⁾ мати!
Аж зирк! — і наймичка ввійшла
На двір.

Побіг старий стрічати
З унуками свою Ганну.
— «А Марко в дорозі?» —
Ганна діда питалася.

Ввійшла в хату. Катерина
Їй ноги умила
Й полуднувати посадила.
Не пила й не іла
Стара Ганна.
— «Катерино!
Коли в нас неділя?»
— „Після завтра“.
— «Треба буде
Акафист найняти

— «В дорозі ще й досі!»
— «А я ледве додібала
До вашої хати.
Не хотілось на чужині
Одній умірати!
Коли б Марка діждатися!
Так щось тяжко стало . . .»
І внучатам із клуночка
Гостинці виймала:
І хрестики, й дукачики,
Й намиста разочок
Ориночці, і червоний
З фольги⁴⁾ образочек;
А Карпобі соловейка
Та коників пару;
І четвертий уже перстень
Святої Варвари
Катерині; а дідові
Із воску святого
Три свічечки; а Маркові
І собі нічого
Не принесла: не купила,
Бо грошей не стало,
А заробить нездужала.
— «А ось ще осталось
Пів бубличка!»
Й по шматочку
Дітям розділила.

VII.

Миколаєві святому
Й на часточку дати⁵⁾,
Бо щось Марко забарився . . .
Може, де в дорозі
Занедужав, сохраний Боже!
Й покапали слізози
З старих очей замучених.
Ледве-ледве встала
Ізза стола.
— «Катерино!

¹⁾ солом'яний або вовняний капелюх. ²⁾ світка. ³⁾ добра, гарна.

⁴⁾ фольга — блискучі тоненько листочки бляхи або міді, золотого коліру, з яких робилися прикраси або шати до образів.

⁵⁾ щоб при службі Божій було згадане ім'я болящого й під час літургії була вийнята „часточка“ в просфори; для цього писали на картці ім'я й передавали священикові разом з невеличкою платнею.

Не та вже я стала:
Зледаціла, нездужаю
І на ноги встати.
Тяжко, Катре, умірати
В чужій, теплій хаті!»

Занедужала небога.
Уже й причащали,
Й маслосвятіє служили¹⁾, —
Ні, не помагало!
Старий Трохим по надвіррю
Мов убитий ходить;
Катерина з болящої

I очей не зводить, —
Катерина коло неї
І днює й ночує.
А тим часом сичі вночі
Недобре віщують
На коморі²⁾. Болящая
Що-день, що-година,
Ледве чути, питается:
— «Доню Катерино!
Чи ще Мárко не приїхав?
Ох, якби я знала,
Що діждуся, що побачу,
То ще б підождала!»

VIII.

Іде Мárко з чумаками;
Ідучи співає,
Не поспіша до господи, —
Воли попасає.
Везе Марко Катерині
Сукна дорогоого,
А батькові шитий пояс
Шовку червоного,
А наймичці на очіпок
Парчі³⁾ золотої
І червону добру хустку
З білою габбо⁴⁾ ,
А діточкам черевички,
Фиг' та винограду,
А всім вкупі червоного
Вина з Цареграду
Відер з троє у барилі,
І кав'яру⁵⁾ з Дону, —
Всього везе, та не знає,
Що діється дома!

Іде Марко, не журиться.
Прийшов, слава Богу!
І ворота одчиняє,

І молиться Богу.

— «Чи чувеш ти, Катерино?
Біжи зустрічати!
Уже прийшов! Біжи швидче,
Швидче веди в хату!
Слава Тобі, Спасителю!
Насилу діждала!»
І «Отче наш» тихо-тихо,
Мов крівь сон, читала.

Старий воли випрягає,
Занози⁶⁾ ховає
Мережані, а Катруся
Марка оглядає.
— «А де ж Ганна, Катерино?
Я пак і байдуже!
Чи не вмерла?»

— „Ні, не вмерла,
А дуже нездужа.
Ходім лишењ в малу хату,
Поки випрягає
Воли батько; вона тебе,
Марку, дожидає“.

¹⁾ Маслосвятіє або соборованіє — особливий обряд, що відправляється над тяжко хворим, коли його священик помазує слеєм (миром).

²⁾ вірування, що сичі своїм криком віщують щось недобре, звичайно — смерть.

³⁾ заткана золотом або сріблом матерією; з неї робили священицькі риви, а також жіночі очіпки. ⁴⁾ габа — берегій, крайка (тут в'розумінні крайка хустки); крім того, габа — біле сукно, а також покривало. ⁵⁾ риб'яча ікра, звичайно солена. ⁶⁾ затички, що ними замикають ярма на волах.

Ввійшов Марко в малу хату
І став у порогу ...
Аж злякався, Ганна щепче:
— «Слава ... слава Богу!
Ходи сюди, не лякайся! ..
Вийди, Катре, з хати!
Я щось маю розпитати,
Дещо розказати».

Вийшла з хати Катерина,
А Марко схилився
До наймички у голови.
— «Марку! Подивися,
Подивися ти на мене!
Бач, як я змарніла?
Я не Ганна, не наймичка,

Я...»
Та й занімала.
Марко плакав, дивувався.
Знов очі одкрила,
Пильно-пильно подивилася,
Й сльози покотились.
— «Прости мене! Я каралась
Весь вік в чужій хаті ...
Прости мене, мій синочку!
Я... я твоя мати!»
Та й замовкла ...

Зомлів Марко,
Й земля задрижала.
Прокинувся ... До матері —
А мати вже спала!

13. XI. 1845.
Переяслав.

Кавказ¹⁾.

Якову де Бальмену²⁾.

Кто дастъ глагълъ моей водѣ, и
очесемъ моимъ источникъ слезъ;
и плачуса день и нощъ въ покиен-
ныхъ.

Іеремія, гл. IX, ст. 1.

За горами гори, хмарами повиті,
Засіяні горем, кровію политі.

Споконвіку Прометея
Там орел караб,

¹⁾ Російський уряд від початку XIX ст. став систематично завойовувати середній Кавказ, заселений вояовничими й вільнополубними племенами: черкесами, осетинами, абхазами та ін. Боротьба була дуже вперта й коштувала багато людських жертв з обох сторін. В цій боротьбі брали найживішу участь і наші кубанські козаки, що були найближчими сусідами черкесів. Російський уряд від часу до часу виряжав справжні походи, щоб завоювати ту чи іншу частину гірської області Кавказу, а дрібна партизанска боротьба не затихала ніколи. Боротьба ця загострилася 1843 року, але закінчилася остаточно аж 1864 р., коли скапітулював талановитий вождь черкесів Шаміль, що понад 10 років стояв на чолі черкесів і хоробро відбивався від значно численніших і без порівняння краще озброєних москалів. Шевченко гаряче співчував черкесам в їхній боротьбі за свободу й незалежність проти російського імперіалізму; він співчуває бідному, вбогому народові, що так героїчно відстоював свою свободу й не хотів приймати сумнівних дарів російської "цивілізації", боронячи до останку свій "аул" (гірське село), кожну "саклю" (хату) й воліючи вмерти, ніж дистатись під чуже панування.

²⁾ Граф Яків Петрович де Бальмен (1813—1845) походив з французької родини, що осіла в XVIII ст. на Україні й мала маєток у с. Линовиці, Пирятинського повіту на Полтавщині. Яків де Бальмен вчився в Ніжинському ліцеї разом з Гоголем і був талановитий артист-маляр. Він і його брат Сергій, що одружився в простою дівчиною-селянкою, були люди поступові, і не диво,

Що-день Божий довбé рéбра
Й серце розбиває¹⁾;
Розбиває, та не вип'є
Живущої крови, —
Воно знову оживає
І сміється знову.
Не вмірає душа наша,

Не вмірає воля,
І неситий не виоре
На дні моря поле,
Не скує душі живої
І слова живого,
Не понесé слави Бога,
Великого Бога.

Не нам на прю²⁾ з Тобою стати!
Не нам діла Твої судить!
Нам тілько плакать, плакать, плакать,
І хліб насущний замісить
Кровавим потом і слізами.
Кати знущаються над нами,
А правда наша п'яна спить!
Коли вона прокинеться?
Коли одпочити
Ляжеш, Боже, утомлений,
І нам даси жити?
Ми віруєм Твоїй силі
І Слову живому:
Встане правда, встане воля,
І Тобі однóму
Поклоняться всі язики
Во віки і віки.
А поки-що — течуть ріки,
Кровавій ріки! ..

За гóрами гори, хмарами повиті,
Засіяні горем, кровію политі.
Отам-то Милостиві Ми³⁾),
Ненагодовану і голу,
Застукали сердешну волю⁴⁾)

що Шевченко, перебуваючи 1843 року на Україні, дуже зблизився з ними, особливо з Яковом, що 1844 року намалював ілюстрації для задуманого Шевченком нового видання „Кобзаря“. Якова де Бальмена, як офіцера російського війська, послали на Кавказ ад'ютантом корпусного генерала, і він був там 1845 р. забитий в бою з черкесами.

¹⁾ Є стара грецька легенда (міт) про пів-бога Прометея, що зглянувся над людьми, коли вони не знали ще вогню, і приніс їм, всупереч волі богів, іскру святого вогню і тим улегшив істнування людського роду. Але боги покарали за те Прометея, прикувавши його десь на Кавказі до скелі, і орел день і ніч клював його живого. Прометей став у новішій поезії символом боротьби за свободу.

²⁾ на спір, на боротьбу.

³⁾ Шевченко іронічно наподоблює початкові слова царських маніфестів, де царі говорили про себе в множині: „ми“. Такої самої форми зворотів „ми“, „нас“, „нам“ і т. д. уживали й наші гетьмані.

⁴⁾ застукали — заскочили, приловили вбогих, голодних, але вільних черкесів.

Та й цькуємо ...

Лягло кістюми
Людей муштрованих¹⁾ чимало.
А слоз? А крові? Утопить
Всіх імператорів би стало
З дітьми і внуками, втопить.
В слозах удівих... А дівочих,
Пролитих нишком серед ночі?
А матерніх гарячих слоз,
А батькових, старих, кровавих?
Не ріки, — море розлилось,
Огненне море!..

Слава, слава
Хортам, і гончим, і псарям²⁾;
І нашим батюшкам-царям!
Слава!

І вам слава, сині гори,
Кригою окуті;
І вам, лицарі велики,
Богом незабуті!
Борітесь — поборете:
Вам Бог помагає!
За вас сила, за вас воля
І правда святая!

«Чурек і сакля³⁾ — все твоє,
Воно не прошене, не дане;
Ніхто й не візьме за своє,
Не поведе тебе в кайданах.
У нас — на те письменні ми, —
Читаєм Божій глаголи,
І од глибокої тюрми
Та до високого престола
Усі ми в золоті і... голі.
До нас в науку! Ми навчим,
По-чому хліб і сіль по-чім... .

Ми не погани, —
Ми настоящі християни:

Храмій, ікони
Усе добро — сам Бог у нас!
Нам тілько сакля очі коле:
Чого вона стоїть у вас,
Не нами дана? Чом ми вам —
Чурек же ваш, та вам не кинем,
Як тій собаці? Чом ви нам
Платить за сонце не повинні!
Та й тілько ж то!

Ми малим ситі!
— А за те,
Якби ви з нами подружились,
Багато б дечого навчились.
У нас же й світа як на те —
Одна Сибір неісходима!
А тюрм? А люду? Що й лічить!
Од молдаваніна до фіна⁴⁾
На всіх языках все мовчить,
Бо... благоденствує⁵⁾!..

У нас
Святую Біблію читає
Святий чернець і научає,

¹⁾ російських вояків, що їх взагалі дуже тяжко муштровано.

²⁾ Шевченко нераз порівнював царських поспіак, і навіть самих царів з псарями. За його часів полювання з участю спеціальних доглядачів мисливських хортів — псарів було дуже розповсюджене серед поміщиків і взагалі серед панства. В очах поета професія псаря була дуже мало почесною.

³⁾ чурек — хліб з вівса, сакля — ліплена з глини й каміння черкеська хата; далі йде промова, ніби в імені російської влади, до черкесів.

⁴⁾ від Бесарабії на півдні аж до Фінляндії на півночі.

⁵⁾ іронічно: все мовчить, бо нема на що поскаржитись, так добре всім живеться!

Що царь якийсь-то свині пас¹⁾
Та дружню жінку взяв до себе,
А друга вбив — тепер на небі!
От бачите, які у нас
Сидять на небі! Ви ще темні,
Догматами²⁾ не просвіщенні!
У нас навчиться! В нас дери,
Дери та дай,
І прямо в рай,
Хоть і рідно всю забери!
У нас — чого то ми не вмієм?
І зорі лічим, гречку сієм,
Французів лаєм³⁾, продаєм
Або у карти програєм
Людей, — не неїрів⁴⁾, а таких,
Таки хрещених, та — простих.
Ми не гішпани⁵⁾! Крий нас, Боже,
Щоб крадене перекупать,
Як ті жиди: ми по закону!...»

По закону апостола
Ви любите брата?
Суеслови, лицеміри,
Господом прокляті!
Ви любите на братові
Шкуру, а не душу,
Та й лупите по закону:
Дочці на кожушок,
Байстрюкові на придане,

Жінці на патинки,
Собі ж на те, що не знають
Ні діти, ні жінка!

За кого ж Ти розпинаєшся,
Христе, Сине Божий?
За нас добрих, чи за слово
Істини? Чи, може,
Щоб ми з Тебе насміялисся?
Воно ж так і сталося⁶⁾!
Храми, каплиці і ікони, —
І ставникі і мірри⁷⁾ дим,
І перед образом Твоїм
Неутомлені поклони⁸⁾ —
За крâжу, за вайну, за кров, —
Щоб братню кров пролити,
просята,
А потім в дар Тобі приносять
З пожâру вкрадений покров⁹⁾!..

Просвітились!.. Та ще й хочем
Других просвітити¹⁰⁾,
Сонце правди показати
Сліпим, бачиш, дітям!
Все покажем, — тілько дайте
Себе в руки взяти:
Як і тюрми мурувати,
Кайдани кувати,
Як іх носить, і як плесті

¹⁾ Царь Давид, що став у жидів царем з простих людей, а ставши царем, забрав, між іншим, від свого старшини Гурія його жінку Вірсавію, а його на-казав убити. Про це оповідається в Біблії.

²⁾ догмат — див. прим. ⁴⁾ на ст. 115.

³⁾ За часів Шевченка в Росії офіційно лаяли французів, як бунтарів і революціонерів.

⁴⁾ Мова про невільництво негрів в Америці, що фактично мало чим ріжни-лось від кріпацтва в Росії і в Україні.

⁵⁾ Тяжко домислитись, чому Шевченко вважав, ніби „гішпани“, себто еспан-ци, „перекупали крадене“. Тут мова, очевидно, про африканських негрів, яких европейці виловлювали в Африці та продавали до Америки для праці на план-таціях.

⁶⁾ Шевченко вважав за глум Христової науки офіційне московське право-славіє, де вся увага була звернута на зовнішню, обрядову форму, і де зовсім занедбана була суть християнської релігії, що навчав добра, гуманності, спра-ведливості.

⁷⁾ мірра — запашна смола, що вживалася в церквах до кадила.

⁸⁾ одна з форм московської обрядовості — безконечні поклони в церкві перед образами.

⁹⁾ натяк на жертвування до церков окрас, взятих, як здобич, на вайні.

¹⁰⁾ Росія, воюючи з кавказькими народами, говорила про свою „культурну місію“ серед них.

Кнуті узловаті, —
Всьому навчим! Тілько дайте
Взяти свої гори, —

Останній, бо взялі вже
І поле, і море!

І тёбе загнали, мій друже єдиний,
Мій Якове любий! Не за Україну,
А за її ката довелось пролить
Кров добру, — не чорну; довелось запить
З московської чаши московську отруту!
О, друже, мій добрий, друже незабутий!
Живою душою в Україні витай;
Літай з козаками понад берегами,
Розріті могили в степу назирай,
Заплач з козаками дрібними слізами,
І мене з неволі в степу виглядай!

А поки-що — мої думи,
Моє люте горе,
Сіятиму: нехай ростуть
Та з вітром говорять ...
Вітер тихий з України
Понесе з росою

Тії думи аж до тебе;
Братньою сльозою
Ти їх, друже, привітаєш, —
Тихо прочитаєш,
І могили, степи, гори,
І мене згадаєш.

18. XI. 1845.
Переяслав.

I мертвим і живим і ненародженним
землякам моїм в Україні і не в Україні
моє дружнє посланіє¹⁾.

Яще кто речетъ, яко люблю
Бога, а брата своего ненави-
дитъ, ложь есть.

Соборное посланіе апостола Іоанна,
гл. IV, ст. 20.

I.

I світас, і смеркає,
День Божий минає,
І знову люд потомлений,

I все спочиває.
Тільки я, мов окайнний,
І день і ніч плачу

¹⁾ В цій своїй поемі Шевченко звертається до сучасного йому українського панства, нащадків козацької старшини, в якими він близьче познайомився, побувавши 1843 і потім 1845 року на Лівобережжю. Хоча знайшов там поет і людей гарних, поступових, гуманних в поводженні з кріпаками, навіть патріотів українських, але більшість погрузла в своїх матеріальних інтересах, була позбавлена всякої ідейності, в тім числі й українського патріотизму й національної сві

На розпуттях велелюдних,
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає.
Оглухли, не чують,
Кайданами міняються,
Правдою торгують,
І Господи зневажають, —
Людей запрягають
В тяжкі ярма; оруть лихо,
Лихом засівають...
А що вродить? Побачите,
Які будуть жніва!

Схаменітесь, недолюдки,
Діти юродиві!
Подивітесь на рай тихий,
На свою Україну;
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну¹)!
Розкуйтесь²), братайтесь³)!
У чужому краю⁴)
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тілько

На чужому полі...
В своїй хаті — своя правда,
І сила, і воля!

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра;
А ви претеся на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого, волі, волі,
Братерства братнього...

Найшли,
Неслій, неслій з чужого поля,
І в Україну принеслі
Великих слів велику силу,
Та й більш нічого... Кричите,
Що Бог создав вас не на те,
Щоб ви неправді поклонились,
І хилитесь, як і хилились,
І знову шкуру дерете
З братів незрячих, гречкосіїв,
І сонця правди дозрівати
В німецькі землі, у чужії,
Претеся знову⁵)!...

Якби взяти

домости, а з своїми кріпаками поводилася жорстоко й визискувала їх як тільки могла. Це глибоко вразило й обурювало поета. Він глибоко був засмучений цим моральним упадком одинокої освіченої української верстви, яка по суті мусила бути провідною й дбати про добро свого народу і про будучість рідного краю. З гіркою іронією, з тяжким жалем вичислює поет всі гріхи українського панства перед своїм народом і закликає його схаменутись, роздуматись над своїм становищем, зрозуміти свою історичну відповідальність, направити свої помилки, хоча б з огляду на ту страшну небезпеку, що грозить українському панству в будуччині, коли народ прокинеться, повстане й покличе його до відповідальності за його діла. В цілому „Посланіе“, як слухно каже проф. Ст. Смаль-Стоцький, „є синтезом Шевченкових думок про визволення України, є живою програмою національно-культурною, соціальною і політичною, в якій зовсім виразно визначена мета, політичний ідеал, означені зовсім певні завдання і подані засоби для здійснення ідеалу. Це правдивий національний заповіт Шевченка“.

¹) Очам поета уявляється Україна, як одна велика руїна, — руїна колишнього вільного життя.

²) себто, замагайтесь до визволення.

³) закладайте політичні товариства — братства (от як братство Кирило-Мефодіївське, до якого пристав скоро потому сам Шевченко).

⁴) не шукайте чужих зразків громадського ладу, а йдіть за власною історичною традицією, за власними формами вільного устрою.

⁵) Поет має на думці тих представників українського панства, що захоплювались ідеями, створеними на Заході Європи французькою революцією, удавали з себе на словах революціонері і республіканців, але на ділі не робили нічого, щоб полегшити долю свого народу. Шевченко мав нагоду особисто переконатись в тому, як у декого з його знайомих українських панів гарні слова дуже розходилися з їх позодженням у житті.

І всю мізерію з собою,
Дідами крадене добро,

Тоді б зостався сиротою
З святыми горами Дніпро!

Ох, якби то сталось, щоб ви не верталися,
Щоб там і здихали, де ви поросли!
Не плакали б діти, мати б не ридала,
Не чули б у Бога вашої хулій;
І сонце б не гріло смердячого гною
На чистій, широкій, на вольній землі;
І люде б не знали, що ви за орлій,
І не покивали б на вас головою¹⁾ . . .

Схаменітесь! Будьте люде,
Бо лиxo вам буде:
Розкуються незабором
Заковані люде;
Настане суд! Заговорить
І Дніпро, і гори,
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших²⁾ . . . і не буде
Кому помагати:
Одцурається брат брата
І дитини мати;
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,

І навіки прокленетьесь
Своїми синами³⁾.
Умийтеся! Образ Божий
Багном не скверніте!
Не дуріте дітей ваших,
Що вони на світі
На те тілько, щоб панувати⁴⁾, -
Бо невчене око
Загляне ім в саму душу
Глибоко, глибоко . . .
Дознаються небожата,
Чия на вас шкура,
Та їй засудять, — і премудрих
Немудрі одурят⁵⁾.

II.

Якби ви вчились так, як треба,
То їй мудрість би була своя;
А то залізете на небо:
«І ми — не ми, і я — не я!
І все те бачив, все те знаю:

Немає пекла, ані раю,
Немає їй Бога, тільки я,
А більш нічого . . .»
— „Добре, брат

¹⁾ Якби ті пани, що розтренькували закордоном нажите працею їхніх кіпаків добро, ніколи не верталися в Україну й загинули собі на чужині, було для України, для її народу краче.

²⁾ Поет провидить своїм віщим оком вибух соціальної революції, яка ститься спрівді „судним днем“ для панів за гріхи їхніх предків, за нерозумінні своєї історичної відповідальності.

³⁾ нащадки панів будуть проклинати своїх предків за їхні помилки й гріхи.

⁴⁾ не виховуйте дітей своїх в поглядах, ніби вони створені на те, щоб пнувати.

⁵⁾ прості люди, селянє; вони довідаються, на яких хитких підставах спочвало привілейоване становище панів і, хоч самі їй невчені, встановлять соціальну справедливість, якої не здолали запровадити люди вчені, освічені.

Що ж ти таке?“

— «Я не знаю —

Нехай німець скаже!»

Отак то ви навчаєтесь
У чужому краю!

Німець скаже: „Ви моголи“.

— «Моголи, моголи,

Золотого Тамерлана¹⁾

Унучата голі!»

Німець скаже: „Ви слав'яни“.

— «Слав'яни, слав'яни;

Славних прадідів великих

Правнуки погані!»

І Коллара²⁾ читаєте

З усієї сили,

І Шафарика³⁾, і Ганку⁴⁾,

І в слав'янофіли⁵⁾

Так і претесь, і всі мови

Слав'янського люду, —

Всі знаєте, а своєї

Дасть-Біг!

— «Колись будем

І по своїому глаголати,

Як німець покаже,
А до того й історію
Нам нашу розкаже.
Отоді ми заходимось!»

Добре заходились

Та й заговорили

Так, що й німець не второпа,

Учитель великий,

А не то, щоб прості люде.

А ґвалту! А крику!

«І гармонія, і сила,

Музика, та й годі!

А історія? — Поема

Вольного народу⁶⁾...

Що ті римляни убогі!

Чорт-зна що — не Брути! ..

У нас Брути і Коклеси⁷⁾

Славні, незабуті! ..

У нас воля виростала,

Дніпром умивалась,

У голови гори слала,

Степом укривалась^{8)!}»

¹⁾ Тамерлан — монгольський (татарський) хан, що в XIV ст. завоював був усю Середню Азію від Китаю до Малої Азії.

²⁾ Ян Коллар (1793—1852), чеський поет, один з „будителів“ національного відродження чехів і взагалі слав'ян, автор поеми „Дочка слави“.

³⁾ про Шафарика див. прим. ²⁾ на ст. 113.

⁴⁾ В'ячеслав Ганка (1791—1861), теж один з чеських „будителів“. Це він підробив, т.зв. Краледворський рукопис — збірку старих чеських пісень і видав за пам'ятку, ніби-то аж IX століття. Зробив це він з патріотичною метою. Довгий час усі вірили, що це є справді пам'ятка чеської поезії IX ст., і тільки аж в другій половині XIX ст. наукова критика довела, що це була патріотична підробка Ганки. За часів Шевченка ще всі вірили в автентичність „Краледворського рукопису“.

⁵⁾ Слав'янофили — прихильники всеслав'янського єднання; ідейний напрямок, що виник в Росії в 1840-х роках і держався до останніх часів. Були слав'янофили й серед українців. Шевченко слухно осуджував тих своїх земляків-слав'янофілів, які за своїми мріями про всеслав'янство занедбували українську справу і які вчилися чужих слав'янських мов, а не знали гаразд своєї рідної української.

⁶⁾ Шевченко іронізує над тими панами, що захоплювалися козаччиною, захоплювалися українським минулім, вихваляли красу української мови й пісні, але нічого не робили, щоб посунути вперед українську справу чи хоч якось полегшити долю своїх кріпаків.

⁷⁾ Брут — римський політичний діяч, що скинув римського царя Тарквінія (509 року перед Р.Хр.), і з того часу Рим став республікою. Другий Брут 43 року перед Р.Хр. взяв участь у вбивстві Юлія Цезаря, який хотів перетворити Рим в монархію. Гораций Коклес — римський герой, вславився тим, що сам один боронив міст через Тібр проти ворогів.

⁸⁾ Це все поет кепкую з своїх земляків, що на словах удавали з себе великих патріотів і пишались козацькою славою.

Кров'ю вона умивалась,
А спала на купах,
На козацьких вольних трупах,
Окрадених трупах¹⁾! ..

Подивітесь лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу²⁾, та читайте
Од слова до слова;
Не мінайте ані титли,
Ніжέ тій коми³⁾,
Все розберіть, та й спитайте
Тоді себе: що ми?
Чиї діти? Яких батьків?
Ким, за що закуті?
Та й побачите, що бось-що
Ваші славні Брути:
Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття ваші пані
Ясновельможні гетьмані⁴⁾!
Чого ж ви чванитесь, — ви,
Сини сердешної України?
Що добре ходите в ярмі,
Ще краще, як діди ходили⁵⁾?!
Не чваньтесь: з вас деруть ремінь,
А з іх, бувало, й лій топили!

Може, чвáнитесь, що братство⁶⁾
Віру заступило?
Що Синопом, Трапезонтом⁷⁾
Галушки варило?
Правда ваша: наїдались,
А вам тепер вадить⁸⁾,
І на Січі мудрий німець⁹⁾
Картопельку садить;
А ви її купуєте,
Їсте на здоров'я,
Та славите Запорожжя.
А чиєю кров'ю
Ота земля напоєна,
Що картоплю родить?
Вам байдуже — аби добра
Була для горóду!
А чвáнитесь, що ми Польщу
Колись завалили! ..
Правда ваша: Польща впала,
Та й вас роздавила¹⁰⁾.

Так ось як кров свою лилій
Батьки за Москву і Варшаву,
І нам, синам, передалий
Свої кайдани, свою славу!

III.

Її розпинають;
Замісьць пива — праведну
Кров із ребер точуть, —

Доборолась Україна
До самого краю:
Гірше ляха свої діти

¹⁾ На думку Шевченка, козаки тяжко добували славу своюю кров'ю та були одурені, „окрадені“ своюю старшиною, що загарбала собі здобутки козацьких зусиль.

²⁾ себто, прочитайте історію України.

³⁾ титла — скорочення в церковно-слав'янському письмі; кома — протинка.

⁴⁾ Шевченко має на думці тих гетьманів, що задля своєї особистої користі вислужувались перед Москвою, як от Бруховецький, або перед Польщею, як Тетеря або Ханенко, і яких не поважала ані Москва, ані Польща.

⁵⁾ сучасне Шевченкові українське панство, яке ще більше вислужувалось перед Москвою, як його предки перед Польщею.

⁶⁾ Січове братство, запорожські козаки.

⁷⁾ Натяк на морські походи козаків на побережжа Малої Азії.

⁸⁾ Нащадки не мають з тих козацьких подвигів ніякої користі.

⁹⁾ Острів Хортицю віддав російський уряд колоністам-менонітам.

¹⁰⁾ Москва завалила Польшу й забрала собі українські землі, що були під Польщею. Але Україні від того не полегшло; руйнуючи Польшу, Москва зруйнувала й останки української автономії — Гетьманщину й Запорожжя.

Просвітити, кажуть, хочутъ
Материнскі очи
Современными огнями,
Повести за віком¹⁾,

Сліпую каліку²⁾.
Добре! Ведіть, показуйте!
Нехай стара мати
Навчається, як дітей тих
Нових доглядати!
Показуйте!.. За науку —
Не торгуйтесь! — буде
Материнська добра плата:
Розпадеться луда³⁾
На очах ваших неситих;
Побачите славу⁴⁾,
Живу славу дідів своїх
І батьків лукавих⁵⁾!..

Учітесь, брати мої!
Думайте, читайте,
І чужому научайтесь, —
Свого не цурайтесь:
Бо хто матірь забуває,
Того Бог карає,
Чужі люди цураються,
В хату не пускають,
Свої діти, — як чужії,
І немає злому
На всій землі безконечній
Веселого дому.

Я ридаю, як згадаю

Діла незабуті
Дідів наших: тяжкі діла!
Якби їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину⁶⁾...

Отака-то наша слава,
Слава України!..
Отак і ви прочитайте,
Щоб не сонним снились
Всі неправди, щоб розкрились
Високі могили
Перед вашими очима,
Щоб ви розпитали
Мучеників: кого, коли,
За що розпинали?..
Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата, —
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати!
Благословіть дітей своїх
Твердими руками,
І обмитих поцілуйте
Вольними устами!
І забудеться срамотня
Давняя година,
І оживе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, невечерній,
Новий засіяє⁷⁾...
Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!

14. XII. 1845.
В'юнища.

¹⁾ за модною, сучасною науковою.

²⁾ темний, неосвічений народ.

³⁾ луда чи полула — заслона, яка ніби заслоняє очі й не дає нічого бачити.

⁴⁾ справжню історію.

⁵⁾ дідів — тих, що в XVI—XVII віках боролися проти Польщі, батьків — що у XVIII—XIX віках продали Україну москалям за свої соціальні привілеї.

⁶⁾ Поет критично дивиться на сумне українське минуле, але вважає, що треба нащадкам знати всю, хоч і сумну, правду про своїх предків, щоб не повторювати їхніх помилок; треба пізнати все, що було в нашій минувшині доброго і злого.

⁷⁾ Заклик до панів поставитись до селян, як до своїх, хоч і менших, братів, визнати себе членами одної з ними спільної нації, і зробити це твердо та щиро. Тоді тільки визволиться Україна з під чужого ярма і важиве вільним щасливим життям.

Холодний Яр.

У всякого свое лихо,
І в мене те лихо;
Хоть не свое, — позичене,
А все таки лихо.
Нащо б, бач-ся, те згадуватъ,
Що давно минуло,
Будить Бог-знає колишнє?
Добре, що заснуло!..

Хоть би й Яр¹⁾ той! Вже до його
І стежки малої
Не осталось, і здається,
Що ніхто й ногою
Не ступив там, — а згадаєш,
То була й дорόга
З монастиря Мотриного
До Яру страшного.
В Яру колись гайдамаки
Табором стояли,
Лагодили самопали,
Ратища стругали.
У Яр колись сходилися,
Мов із хреста зняті,
Батько з сином, і брат з братом,
Одностайні стати
На ворога лукавого,
На лютого ляха.

Де ж ти дівся, в Яр глибокий
Протоптаний шляху?
Чи сам заріс темним гаєм?

Чи то засадили
Нові кати, щоб до тебе
Люде не ходили
На пораду: що ім діять
З добрими панами,
Людоїдами лихими,
Новими ляхами²⁾?
Не сковаєте³⁾: над Яром
Залізняк витає,
Та на Умань позирає,
Гонту виглядає⁴⁾.
Не ховайте, не топчіте
Святого закона⁵⁾
І не кличте преподобним
Лютого Нерона⁶⁾!
Не славтесь царевою
Святою війною⁷⁾,
Бо ви й самі не знаєте,
Що царики коять,
А кричите, що несетé
І душу і шкуру
«За отечество»!

Їй-Богу,
Овеча натура!
Дурний шию підставляє
Й сам не знає, за що⁸⁾),
Та ще й Гонту зневажає,
Ледаче ледашо!
• Гайдамаки — не воини, —
Разбойники, воры,
Пятно въ нашей истории⁹⁾!»

¹⁾ Холодний Яр — місцевість в густому лісі навколо Мотронинського монастиря, звідки розпочалося 1768 року гайдамацьке повстання.

²⁾ нові ляхи — новочасні поміщики, від яких український народ зазнавав утисків, як і від давніх польських панів.

³⁾ себто, не знищите думку про те, як увільнитися з неволі.

⁴⁾ над Холодним Яром ніби витає дух Гонти й Залізняка і кличе боротись за волю.

⁵⁾ закона правди й волі.

⁶⁾ царя Миколу I.

⁷⁾ Московські царі кожну війну, яку провадили, називали війною за „святі“ права.

⁸⁾ Російські громадянине, затуркані урядом, слухняно, як вівці, несучи жертви на імперіялістичні війни, гадали, що вони справді роблять це в інтересах своєї батьківщини.

⁹⁾ В російській літературі за часів Шевченка чути було голоси, ніби гайдамаки були звичайними разбійниками й тому являлись „плямою“ в українській історії. Таку думку висловлював, між іншим, історик Запорожжа А. Скальковський в своїй праці „Наїзды гайдамакъ на Западную Украину“, Одесса, 1845.

Брешеш, людоморе:
За святую правду, волю
Розбйник не встане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний; не заріже
Лукавого сина;
Не розіб'є живе серце
За свою Вкраїну!
Ви — розбйники неситі,
Голодні ворбні!

По якому правдивому,
Святому закону
І землею, всім даною,
І сердечним людом
Торгуєте?

Стережіться ж,
Бо лихо вам буде,
Тяжке лихо!.. Дуріть дітей
І брата сліпого,
Дуріть себе, чужих людей,
Та не дуріть Бога¹⁾!

Бо в день радости²⁾) над вами
Розпадеться кара,
І повіє новий огонь
З Холодного Яра!

17. XII. 1845.
В'юнища.

Псалми Давидові³⁾).

I.

Блаженний муж на лукаву
Не вступає раду,
І не стане на путь злого,
І з лютим не сяде;
А в законі Господньому
Серце його й воля
Навчається; і стане він,
Як на добрім полі,
Над водою посажене,
Древо зеленів,

Плодом вкрите: так і муж той
В добрі своїм спіє.
А лукавих, нечестивих
І слід пропадає, —
Як той попіл, над землею
Вітер розмахас.
І не встануть з праведними
Злії з домовини;
Діла добрих оновляться,
Діла злих загинуть.

¹⁾ себто, не заперечите тої правди, що пани неслушно володіють землею і кріплаками.

²⁾ Як і в „Посланії“, Шевченко остерігає панів, що в „день радости“, себто в день увільнення України, народ потягне до відповідальності й до кари їхніх нащадків. Це станеться тоді, коли повіє „новий огонь“, себто революційний дух, з того самого Холодного Яру, звідки вже раз почалося народне повстання.

³⁾ Шевченко дуже добре знав Біблію, яка, як каже М. Драгоманов, мала величезний вплив на систему його думок. Особливо добре знав він „Псалтир“, де знаходив багато думок і багато образів, що дуже відповідали його власним думкам та настроям. Тому він і дав цілий ряд перекладів-переспівів тих псалмів, які своїми мотивами підходили під його власні національно-політичні погляди й настрої. Мотиви ці: панування в світі злих, „нечестивих“ людей, неволя, „неправедні царі“ і т. д.

XII.

Чи ти мене, Боже милий,
Навік забуваеш?
Одвертаєш лиць Своє,
Мене покидаєш?
Доки буду мучити душу
І серцем боліти?
Доки буде ворог лютий
На мене дивитись
І сміятись? Спаси мене,
Спаси мою душу,

Да не скаже хитрий ворог:
«Я його подужав!»
І всі злі посміються,
Як упаду в руки,
В руки вражі. Спаси мене
Од лютої муки,
Спаси мене! Помолося
І воспою знову
Твої блага чистим серцем,
Псалмом тихим, нòвим.

XLIII.

Боже! Нащими ушима
Чули Твою славу.
І діди нам розказують
Про давні кроваві
Тії літа, як рукою
Твердою Своєю
Розвязав Ти наші руки
І покрив землею
Трупи бóрожі; і силу
Твою восхвалили
Твої люде і в покoї,
В добrі одпочили,
Слáвя Господа. А нині
Покрив еси знову
Срамотою Свої люде, —
І вороги нòві
Розкрадають, як овець, нас
І жеруть... Без плати
І без ціни оддав еси
Ворогам проклятим;
Покинув нас на сміх людям,
В наругу сусідам;

Покинув нас, яко в притчу¹⁾
Нерозумним людям.
І кивають, сміючися,
На нас головами;
І всякий день перед нами —
Стид наш перед нами.
Окрадені, замучені,
В путах уміраєм;
Не молимось чужим богам,
А Тебе благаєм:
Поможи нам, ізбави нас
Вражої наруги!
Поборов Ти першу силу²⁾,
Побори і другу,
Ще лютішу!.. Встань же, Боже!
Вськую³⁾ будеш спати,
Од сліз наших одвертатись,
Скорби забувати?
Смирилася душа наша,
Тяжко жити в оковах!
Встань же, Боже, — поможи нам
Встать на кати знову!

¹⁾ притча — це оповідання з укритим значінням, про яке мусить догадатись сам слухач або читач.

²⁾ треба думати, що „перша сила“ — то Польща, а „друга“ — Москва.

³⁾ доки.

LII.

Пребезумний в серці скаже,
Цьо Бога немає,
В беззаконії мерзів¹⁾,
Не творить благая²⁾.
А Бог дивиться: чи є ще
Взискаючий³⁾ Бога?
Нема добре творящого,
Нема ні одного!
Коли вони, неситій
Гріхами, дознають?
Їдять люде замісць хліба,
Бога не згадають.

Там бояться, лякаються,
Де страху й не буде:
Так самі себе бояться
Лукавій люде.
Хто ж пошле нам спасенів,
Верне добру долю?
Колись Бог нам верне волю,
Розіб'є неволю.
Восхвалимо Тебе, Боже,
Хваленієм всяким;
Возрадується Ізраїль
І святий Іаков.

LIII.

Боже! Спаси, суди мене
Ти по Своїй волі!
Молюсь, Господи, внуши⁴⁾ ім
Уст моїх глаголи!
Бо на душу мою встали
Сильній чужій,
Не зрять Бога над собою,
Не знають, що діють.

А Бог мені помагає,
Мене заступає,
І ім правою Своєю
Вертає іх злая⁵⁾.
Помолюсь Господеві
Серцем одиноким,
І на злих моїх погляну
Незлім моїм оком.

LXXXI.

Між царями ѹ судіями
На раді великій
Став земній владик судити
Небесний Владика.
«Доколі⁶⁾ будете стяжати⁷⁾
І кров невинну роціливать
Людей убогих, а багатим
Судом лукавим помагать?
Вдові убогій поможіте,
Не осудіте сироти,
І виведіть із тісноти
На волю тихих, заступіте
Од рук неситих!..»

Не хотять
Познать, розбити тьму неволі, —
І всує⁸⁾ — Господа глаголи,
І всує плачеться земля.
Царі, раби — однакові
Сини перед Богом;
І ви вмрете, як і князь ваш,
І ваш раб убогий.
Встань же, Боже, суди землю
І судей лукавих!
На всім світі Твоя правда
І воля, і слава.

¹⁾ стає гидкий, мерзлий. ²⁾ добро, добрі діла. ³⁾ той, що шукає Бога.
⁴⁾ внушити — напутити, наставити. ⁵⁾ злій діла; тут в розумінні: платити добром за зло. ⁶⁾ до якого часу, доки. ⁷⁾ загарбувати. ⁸⁾ даремне.

ХСIII.

Господь Бог лихих карає, —
Душа моя знає.
Встань же, Боже, — Твою славу
Гордий зневажає.
Вознесися над землею
Високо-високо,
Закрій славою Свою
Сліпі, горде око.
Доки, Господи, лукаві
Хвáляться, доколі —
Неправдою? Твої люде
Во тьмі і в неволі
Закували, добро Твоє
Кров'ю затопили,
Зарівали прохожого,
Вдову задавили
І сказали: «Не зрити Господь,
Ніжé теє знає¹⁾». .
Умудрітесь, немудрі!
Хто світ оглядає,
Той і серце ваше знає,
І думи лукаві.
Дивітесь²⁾ діlam Його,
Його вічній славі!
Благо тому, кого Господь
Карає між нами, —

Не допуска, поки злому
Ізриється яма.
Господь любить Свої люде,
Любить, не оставить,
Дожидає, поки правда
Перед ними стане.
Хто б спас мене од лукавих
І діючих злая?
Якби не Бог поміг мені,
То душа б живая
Во тьмі ада³⁾ потонула,
Проклялась на світі.
Ти, Господи, помагаєш
По землі ходити,
Ти радуєш мою душу
І серце врачуєш⁴⁾;
І пребуде⁵⁾ Твоя воля,
І труд Твій не всує:
Вловлять душу праведничу,
Кров добру осудять.
Мені Господь пристанище⁶⁾,
Заступником буде,
І воздаст⁷⁾ їм за діла їх
Кроваві, лукаві,
Погубить їх, і їх слава
Стане їм в неславу.

СХХХII.

Чи є що краще, лучче в світі,
Як укупі жити,
З братом добрим добро певне
Пожить, не ділити?
Яко миро добровонне⁸⁾
З голови чесної
На бороду Аарону⁹⁾
Спадає росою,
На гаптовані омети¹⁰⁾
Ризи дорогої;
Або рóси Єрмонськії¹¹⁾

На святій гори
Високії Сіонськії¹²⁾
Спадають і творять
Добро тварям¹³⁾ земнородним,
І землі, і людям:
Отак братів благих Своїх
Господь не забуде —
Воцариться¹⁴⁾ в дому тихім,
В сім'ї тій великій,
І пошле їм добру долю
Од віка до віка.

¹⁾ не бачить Господь ані не знає. ²⁾ дивуйтесь. ³⁾ пекла. ⁴⁾ лікуєш. ⁵⁾ залишиться, востанеться. ⁶⁾ захист, пристановище. ⁷⁾ відплатить. ⁸⁾ запашне. ⁹⁾ пророк Аарон. ¹⁰⁾ поли. ¹¹⁾ гора Гермон у Сірії. ¹²⁾ Сіон — гора в Єрусалимі. ¹³⁾ створінням. ¹⁴⁾ запанує, стане царем.

CXXXVI.

На ріках круг Вавилона,
 Під вербами в полі,
 Сиділи ми і плакали
 В далекій неволі,
 І на вербах повішали
 Орга́ни¹⁾ глухії,
 І нам стали сміятися
 Едомляни²⁾ злії:
 — «Розкажіть нам пісню вашу:
 Може, ѹ ми заплачем;
 Або нашу заспівайте,
 Невольники наші!»
 — „Якої ж ми заспіваєм
 На чужому полі?
 Не співають веселої
 В далекій неволі! . . .“
 І коли тебе забуду,
 Іерусалиме, —

Забвен³⁾ буду, покинутий,
 Рабом на чужійні!
 І язик мій оніміє,
 Висохне лукавий,
 Як забуду пом'янути
 Тебе, наша славо!
 І Господь наш вас пом'яне,
 Едомській діти,
 Як кричали ви: «Руйнуйте,
 Руйнуйте, паліте
 Сіон святий!» Вавилона
 Дщере окаянна⁴⁾!
 Блаженний той, хто заплатить⁵⁾
 За твої кайдани!
 Блажен, блажен! Тебе, злая,
 В радості застане⁶⁾
 І розіб'є дітей твоїх
 О холодний камінь!

CXLIX.

Псалом нόвий Господеві
 І нóвую славу
 Воспоем чеснýм собором⁷⁾,
 Серцем нелукавим;
 Во псалтири і тимпані⁸⁾)
 Воспоем благáя,
 Яко Бог карá неправих,
 Правим помагає.
 Преподобній⁹⁾ во славі
 І на тихих ложах
 Радуються, славослóвлять,
 Хвáлять ім'я Боже;

І мечі в руках їх добрі,
 Острі обоюду¹⁰⁾),
 На отмщеніє неправди
 І в науку людям.
 Окууть царей неситих
 В залізній пута,
 І їх, славних, оковами
 Ручними окрутять,
 І осудять губителей
 Судом своїм правим,
 І во віки стане слава,
 Преподобним слава!

19. XII. 1845.
 В'юнища.

¹⁾ тут в розумінні взагалі якихсь струнних музичних струментів, на яких пригравали до співу.

²⁾ Едомляне — мешканці країни, що на південні від Палестини.

³⁾ нехай буду забутий.

⁴⁾ дочко проклята!

⁵⁾ помститься. ⁶⁾ захопить, застукає несподівано. ⁷⁾ усією громадою.

⁸⁾ псалтирь і тимпан дослівно означає (з грецького) музичні струменти.

⁹⁾ праведні, святі.

¹⁰⁾ гострі з обох боків.

Маленькій Мар'яні.

Рости, рости, моя пташко,
Мій маковий цвіте!
Розвивайся, поки твоє
Серце не розбите,
Поки люди не дознали
Тихої долини! ..
Дознаються — пограються,
Засушать та й кинуть.
Ані літа молодії,
Повиті красою,
Ні карії оченята,
Умиті сльозою,

Ані серце твоє тихе,
Добреє дівоче
Не заступить, не закриє
Неситії очі, —
Найдутъ злії, та й окрадуть...
І тебе убогу
Кинуть в пекло... Замучиша
І прокленеш Бога.
Не цвіти ж, мій цвіте новий,
Нерозвитий цвіте!
Зов'янь тихо, поки твоє
Серце не розбите!

20. XII. 1845.
В'юнища.

Минають дні, минають ночі,
Минає літо; шелестить
Пожовкле листя; гаснуть очі,
Заснули думи, серце спить;
І все заснуло... І не знаю,
Чи я живу, чи доживаю,
Чи так по світу волочусь,
Бо вже й не плачу й не сміюсь...

Доле, де ти? Доле, де ти?
Нема ніякоІ!
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злой, злой!

Не дай спати ходячому,
Серцем замірати,
І гнилою колодою
По світу валятись,

А дай жити, серцем жити
І людей любити,
А коли ні, — то проклинати
І світ запалити!

Страшно впасті у кайдани,
Умірати в неволі,
А ще гірше — спати, спати,
І спати на волі,
І заснути на вік-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого: однаково —
Чи жив, чи загинув! ..

Доле, де ти? Доле, де ти?
Нема ніякоІ!
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злой, злой!

21. XII. 1845.
В'юнища.

Три літа¹⁾.

І день — не день, і йде — не йде,
А літа стрілою
Пролітають, забирають

Все добре з собою.
Окрадають добрі думи,
О холодний камінь

¹⁾ Так називав Шевченко збірник своїх поезій, написаних протягом трьох років 1843—45. Він підготував цей збірник до друку і вже написав до нього кавіті передмову. За ці три роки поет багато пережив і передумав; скріпилася

Розбивають серце наше
І співають амінь, —
Амінь всьому веселому
Од нині до віка,
І кидають на розпутті
Сліпого каліку.
Невеликі три літа
Марно пролетіли...
А багато в моїй хаті¹⁾
Лиха наробили:
Опустошили убоге
Мое серце тихе,
Погасили усе добре,
Запалили лихо,
Висушили чадом-димом
Тій добрі сльози,
Що лилися з Катрусею
В московській дорозі²⁾,
Що молились з козаками
В турецькій неволі³⁾),
І Оксану, мою зорю⁴⁾,
Мою добру долю,
Що-день Божий умивали, —
Поки не підкralись
Злій літа, та все теє
Заразом украли.
Жаль і батька, жаль і матірь,
І вірну дружину,
Молодую, веселую,
Класти в домовину, —
Жаль великий, брати мої!
Тяжко годувати
Малих діток неумитих
В нетопленій хаті!
Тяжке лихо, — та не таке,
Як тому дурному,
Що полюбити, побереться,
А вона другому
За три шаги продається

Та з його й сміється.
От де лихо! От де серце
Разом розірветься!

Отаке то злеє лихо
Й zo мною спіткалось:
Серце люде полюбило
І в людях кохалось,
І вони його вітали,
Гралisя, хвалили...
А літа тихенъко кралисъ
І сльози сушили,
Сльози щирої любови...
І я прозрівати
Став потроху... Доглядаюсь —
Бодай не казати!
Кругом мене, де не гляну,
Не люде, а змії...
І засохли мої сльози,
Сльози молодії.
І тепер я розбитеє
Серце яdom⁵⁾ гою —
І не плачу й не співаю,
А виу свою.
Отаке-то!

Що хочете,
То те і робіте:
Чи голосно зневажайте,
Чи нишком хваліте
Мої думи, — однаково,
Не вернуться знову
Літа мої молодії,
Веселев слово
Не вернеться!.. І я серцем
До вас не вернуся,
І не знаю, де дінуся,
Де я пригорнуся,
І з ким буду розмовляти,
Кого розважати,

його національно-державна українська свідомість, скристалізувалася його опозиційні анти-російські настрої, і досягла свого зеніта його ненависть до кріпаччини та до поліційно-бюрократичного ладу в Росії. Цими настроїми перейнята вся творчість Шевченка за три роки 1843—45, і в цього погляду його твори з того періоду становлять окрему цілістіть, так би мовити, окремий цикл. Поезія „Три літа“, написана на порозі нового 1846 року, являється ніби лірічним вступом до збірки творів Шевченка з цього знаменного триліття.

¹⁾ в моїй душі. ²⁾ натяк на поему „Катерина“. ³⁾ натяк на поему „Гамалія“.

⁴⁾ Оксана Коваленківна; любов до неї вмалював поет у нескінченій поемі „Черниця-Мар'яна“ і згадув її у вступі до цієї поеми. ⁵⁾ отрутою.

І перед ким мої думи
Буду сповідати?

Думи мої, літа мої,
Тяжкі три літа!
До кого ви прихилитеся,
Мої злії діти?
Не хилітесь ні до кого,
Ляжте дома спати;
А я піду четвертий год

Новий зустрічати.

Добриден же, новий годе, —
В торішній свитині!
Що ти несеш в Україну
В латаній торбині?
«Благоденстві, указом
Новеньким повите...»
Іди ж здоров, та не забудь
Злидням поклонитись!

22. XII. 1845.
В'юнища.

Заповіт.

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій:
Щоб лани широкополі
І Дніпро, і кручи
Було видно, — було чути,
Як реве ревучий!

Як понесе з України
У синее море
Кров ворожу, отоді я
І лани, і гори —

Все покину і полину
До самого Бога
Молитися. А до того —
Я не знаю Бога!

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою, злою кров'ю
Волю окропіте!
І мене в сім'ї великий,
В сім'ї вольний, новий,
Не забудьте пом'януть
Незлім, тихим словом!

25. XII. 1845.
Переяслав.

1846 р.

Лілея.

— «За що мене, як росла я,
Люде не любили?
За що мене, як виросла,
Молодую вбили?
За що ж вони тепер мене
В палаатах вітають,
Царівною називають,
Очей не спускають,
З мого цвіту дивуються,

Не знають, де діти?
Скажи ж мені, мій братіку,
Королевий цвіте!»
— „Я не знаю, моя сестро!“
І цвіт королевий
Схилив свою головоньку
Червоно-рожеву
На білєв, пониклеє
Личенько лілеї, —

Сам Господь витав над ними
І творив святеє
Землі грішній . . .

І лілея

Росою-сльозою
Заплакала і сказала:
— «Брате мій! З тобою
Ми давно вже кохаемось,
А я й не сказала,
Як була я людиною,
Як я мордувалась . . .
Моя мати — чогось вона,
Сердешна, журилась,
І на мене, на дитину,
Дивилася-дивилася
І плакала. Я не знаю,
Мій брате єдиний,
Хто їй лихо заподіяв?
Я була дитина . . .
Я гралася, забавлялась;
А вона все в'яла,
Та нашого злого пана
Кляла-проклинала,
Та їй умерла. А пан отой
Взяв догодувати
Мене малу. Я виросла
У білих палатах,
І не знала, що байстрия я,
Що його дитина.
Він поїхав десь далеко,
А мене покинув.
І прокляли його люде,
Будинок спалили,
А мене . . . не знаю за що,
Убили — не вбили,
Тілько мої довгі коси
Острigli; накрили
Острижену ганчіркою,

Та ще й реготались;
Жиди навіть нечестиві
На мене плювали.
Отаке-то, мій братіку,
Було мені в світі!
Молодого, короткого
Не дали дожити
Люде віку . . . Я умерла
Зімою під тином,
А весною процвіла я
Цвітом при долині, —
Цвітом білим, як сніг білим,
Гай возвеселила.
Люде — Боже мій! — зімою
В хату не пустили,
А весною, мов на диво
На мене дивились;
Дівчаточка заквітчались
І почали звати
Лілєєю-снігоцвітом;
І я процвітати
Стала в гáї і в теплиці,
І в білих палатах . . .
Скажи ж мені, мій братіку,
Королевий цвіте:
Нащо мене Бог поставив
Цвітом на сім світі?
Щоб людей я веселила,
Тих самих, що вбили
Мене й матірь?! Милосердий,
Святий, Боже мицій! . . .»

І заплакала лілея.
І цвіт королевий
Схилив свою головоньку
Червоно- рожеву
На білес, пониклес
Личенько лілеї.

25. VII. 1846.
Київ.

Русалка.

«Породила мене мати
В високих палатах,
Та їй понесла серед ночі
У Дніпро купати.
Купаючи розмовляла

Зо мною малою:
— „Пливи, пливи, моя доню,
Дніпром за водою,
Та випливи русалкою
Завтра серед ночі;

А я вийду гуляти з ним,
А ти й залоскочеш.
Залоскочи, мов серце, —
Нехай не сміється
Надо мною, молодою;
Нехай п'є-уп'ється
Не моїми кров-сльозами, —
Синьою водою
Дніпровою; нехай собі
Гуляє з дочкою!
Пливи ж, моя єдиная!
Хвилі мої, хвилі,
Привітайте русалоньку! . . .

I заголосила,
Та й побігла. А я собі
Плила за водою,
Поки сестри не зустріли,
Не взяли з собою.
Уже з тиждень, як росту я,
З сестрами гуляю
Опівночі та з будинку
Батька виглядаю . . .
А, може, вже — поєдналась
З паном у палатах?
Може, знову розкошув
Моя грізна маті? . . .»

Та й замовкла русалонька,
В Дніпро поринула,

Мов пліточка, а лозина
Тихо похитнулась.

Вийшла мати погуляти, —
Не спиться в палатах;
Пана Яна нема дома,
Ні з ким розмовляти.
А як прийшла до берега,
То й дочку згадала,
Нагадала, як купала
І як примовляла, —
Та й байдуже! Пішла собі
У палати спати . . .
Та не дійшла: довелося
В Дніпрі ночувати.
Вискочили регочучи
Дніпрові дівчата,
Та до неї, — ухопили,
Та й ну лоскотати!
«Сестри, сестри, не лоскотіть,
Бо це моя маті!»
Сестри раді, що піймали,
Грались, лоскотали,
Поки в вершу не запхали,
Та й зареготались . . .

Одна тільки русалонька
Не зареготалась.

9. VIII. 1846.
Київ.

1847 р.

Відьма.

(ОСИКА)

Да пріндеТЬ же смерть на на,
и да снідватъ во адъ живи: такъ
лжавство въ жилицахъ ихъ,
посредъ ихъ.

Псалом LIV, ст. 16.

Молюся, знову уповаю,
І знову сльози виливаю,
І думу тяжкую мою
Німим стінам передаю.

Озовітесь ж, заплачте,
Німії, во мною
Над неправдою людською,
Над долею злою,

Озовітесь! А за вами,
Може, озоветься
Безталання невспуще
І нам усміхнеться,
Повіднає з недолею
І з людьми, — і скаже
Спасибі нам; помілиться,
Й тихо спати ляже.

I примиренному присняться
І люде добрі, і любов,
І все добро. I встане рано
Веселій, і забуде знов
Свою недолю; і в неволі
Познає рай, познає волю
I всетворящую¹⁾ любов.

I.

Росте в полі на могилі
Осика заклята;
Отам відьма похована, —
Хрестітесь, дівчата!
Хрестітесь... і не кваптеся
На панів лукавих,
Бо згинете осміяні,
Наробите слави,
Злої слави на сім світі,
А на тім!.. Крий, Боже!
За гріхи такі велики
Сам Бог не поможе.
Нехай пани внущаються,
Братами торгують
Та слізами кровавими
Сатану частують, —
Їх вже душі запродані,
То їм і байдуже,
А вам треба стерегтися.
Стерегтись — та й дуже!
Стережітесь ж! Кохайтесь
Хоч із наймитами,
З ким хочете, мої любі,
Тілько не з панами!

Коло осіннього Миколи²⁾,
Обідрані, трохі не голі,
Бендерським³⁾ шляхом уночі
Ішли цигани, а йдучій —
Звичайне, вольній — співали;

Ішли, ішли, а потім стали,
Шатро край шляху розп'яли,
Огонь чималий розвели
I кругом його посадили:
Хто з шашликом⁴⁾, а хто і так —
За те він вольний, як козак
Колись-то був. Сидять, куняють,
А за шатром в степу співає,
Неначе п'яна, з приданок⁵⁾
Додому йдучі, молодиця:
«Ой, у новій хаті
Полягали спати;
Молодій приснилось,
Що мати сказилась,
Свекор оженився,
Батько утопився.
І... гу!..»

Цигани слухають, сміються:
«І де ті люде тут возьмуться?
Оце, мабуть, івза Дністра,
Бо тут все степ... Марá! марá!
Цигани крикнули, скопілись,
А перед ними опинилось
Те, що співало... Жаль і страх!
В світині латаній дрижала
Якась людина; на ногах
I на руках повиступала
Од стужі кров: аж струпом
 стала, —

¹⁾ всемогучу.

²⁾ свято осіннього, властиво зімового, Миколи припадає на 6-го (19-го) грудня.

³⁾ шлях до Бендер, що над Дністром в Бесарабії.

⁴⁾ татарська, головно кавказька, страва з баранини; див. прим. ⁴⁾ на ст. 91.

⁵⁾ приданки — весільні гості.

І довгі коси в реп'яхах
О полі бились в ковтунах;
Постояла, а піотім сіла
Коло огню і руки гріла
На самім полум'ї. «Ну, так!
Оженився неборак!» —

Сама собі вона шептала,
І тяжко, страшно усміхалась...
Що ж се таке? — Се не мара,
Моя сё мати і сестра,
Моя се відьма, щоб ви знали.

ЦИГАН.

А відкілля ти, молодище?

ВІДЬМА.

Хто? Я?

(співає:)

«Як була я молодиця,
Цілували мене в лиця;
А як стала стара баба, —
Цілували б, була б рада».

ЦИГАН.

Співуча, нічого сказати!
Як би собі таку достать,
Та ще й з ведмедем...

ВІДЬМА.

Я співаю;
Чи то сижу, чи то гуляю,
Усе співаю, все співаю, —

Уже забула говорити,
А перше добре говорила.

ЦИГАН.

Де ж ти була, що заблудила?

ВІДЬМА.

Хто? Я? Чи ти? (шепче:) Цить лишенъ, цить:
Он бач, зо мною пан лежить!
Огонь погас, а місяць сходить,
В яру пасеться вовкулак¹)... (усміхається)
Я в приданках була, впилася,
І молода не придалася...
А все то прокляті пани
З дівчатами таке діють...
Ще треба сина оженити.
Піду: без мене не зуміють
І в домовину положити.

¹) вовкулак — людина, що перекинулася чарами у вовка.

ЦИГАН.

Не йди, небого, — будь тут з нами!
У нас, йї-Богу, добре жити!

ВІДЬМА.

А діти єсть у вас?

ЦИГАН.

Немає.

ВІДЬМА.

Кого ж годуєте єсте?
Кого ви спати кладете?
Кого колишете вночі?
Лягаючи і встаючи,
За кого молитеся? Ох, діти!

І все діти... І все діти...
Не знаю, де од іх подітись?
Де не піду, — й вони за мною!
Вони в'їдять мене колись!..

ЦИГАН.

Не плач, небого, не журись!
У нас дітей нема й завбду.

ВІДЬМА.

Хоч з гори та воду ...

І відьма тяжко заридала.
Цигани мовчки дивувались,
Поки поснули, де хто впав.
Вона ж не спала, не журилась,
Сиділа, ноги устромила
В гарячий попіл. Виступав
Щербатий місяць зза могили
І на шатро мов позирав,
Аж поки хмари заступили.

Чом не спиться багатому,
Сивому, гладкому?
Чом не спиться убогому,

Сироті старому?
Один думा, як би його
Достройть палати;
Другий думा, як би його
На подзвін¹⁾ придбати,
Один старий одпочине
В пишній домовині,
Другий старий — і так собі
Денебудь — під тином;
І обидва спочивають
І гадки не мають!
Убогого не згадають,
А того ще й лають.

II.

Коло огню старий циган
З люлькою куняє,

¹⁾ придбати на подзвін (або на подзвіння) — придбати гроші на те, щоб у церкві дзвонили за померлу душу.

Позирає на приблуду,
Й на подзвін не дбає.

ЦИГАН.

Чому не ляжеш, не спочинеш?
Зірница сходить — подивись!

ВІДЬМА.

Дивилась я вже — ти дивись!

ЦИГАН.

Ми рано рушимо, — покинем,
Як не проспишся.

ВІДЬМА.

Не просплюсь,
Я вже ніколи не просплюсь! ..
Отак денебудь і загину
У бур'яні ... (співає твхо:)

«Гаю, гаю, темний гаю,
Тихенький Дунаю!
Ой, у гаї погуляю,
В Дунаї скучаюсь,
В зеленому баговінні¹⁾)
Трохи одпочину ...
Ta, може, ще, хоч каліку,
Приведу дитину».

Дарма! Аби собі ходило,
Та вміло матірь проклинатъ ...
А он, — чи бачиш? На могилі
Очима лупа кошеня!
Іди до мене: кицю, кицю! ..
Не йде прокляте бісеня ...
А то дала б тобі напиться
З моєї чистої криниці... (приспівує:)

«Стоїть кутя на пікуті,
A в зáпíчку діти;
Наплодила, наводила,
Ta нема де діти.

Чи то потопити?
Чи то подушити?
Чи жидові на кров продать²⁾ ,
A гроши пропити?»

Що, добре наші завдають?
Сідай лиш блізченко, — отут! ..
Ото-то й то! А ти не знаєш,
Що я в Волощині була?
Я розкажу, як нагадаю ...
Близнят в Бендерах привелá,
У білих Ясах³⁾ колихала,
У Дунаєві купала,
В Туреччині сповилá,
Ta додому однеслá, —
Аж у Київ; та вже дома,
Без кадила, без кропила,
За три шаги охрестила,
A три шаги пропилá ...
Упилáся, упилáсь! ..
I досі п'яна! ..

I вже ніколи не просплюся.
Bo я вже й Бога не боюся
I не соромлюся людей.
Коли б мені отих дітей
Найти денебудь! Ти не знаєш,
Чи в в Туреччині война?

¹⁾ див. прим. ¹⁾ на ст. 88.

²⁾ натяк на вірування, ніби жиди ріжуть християнських дітей, щоб добути кров для своєї пасхальної „маци”.

³⁾ Яси — головне місто Молдавії, що колись була під турецькою зверхністю, а тепер становить частину Румунії.

Була колись, — тепер нема:
Умер найстарший старшина.

ВІДЬМА.

А я думала, що й досі,
Аж уже немає...
Слухай лишень! Скажу тобі,
Кого я шукаю.
Я шукаю Наталочку
Та сина Івана...
Дочку свою Наталочку,
Та шукаю пана,
Того Ірода, що — знаєш?...
Стрівай! Нагадала...
Як була я молодою —
І гадки не мала,
По садочку похожала,
Квітчалась, пишалась,
А він мене і набачив, —
Ірод! І не снилось,
Що я була кріпачкою,
А то б утопилася, —
Було б легше... От набачив,
Та й бере в покої,
І стриже, неначе хлопця,
І в поход з собою
Бере мене. У Бендери
Прийшли ми; стояли
З москалями на кватирах, —
А москалі за Дунаєм
Турка воювали¹⁾).
Тут дав Бог мені близнята,
Якраз проти Спаса.
А він мене і покинув, —
Не вступив і в хату,
На дітей своїх не глянув,
Люципер проклятий!
Пішов собі з москалями,
А я з байстроюками
Повертала в Україну
Степами, тернами,
Остриженава; та й байдуже!...
У селах питала

Шлях у Київ... І що з мене
Люде насміялись!...
Трохи була не втопилася,
Та жаль було кинуть
Близняточок. То сяк, то так
На свою крайну
Придибала. Одпочила,
Вечора діждалась,
Та й у село. Хотілось, бач,
Щоб люде не знали.
От я крідусь попід тинню
До своєї хати.
В хаті темно: нема дома,
Або вже ліг спати
Мій батечко одинокий.
Я ледве ступаю;
Вхожу в хату, — аж щось стогне,
Ніби умірає:
То мій батько... І ні кому
Ні перехрестити,
Ні рук скласти... О, прокляті,
Лукаві! діти,
Що ви дієте на світі!...
Я перелякалась...
Хата пусткою смерділа.
От я заховала
Близнят своїх у коморі;
Вбігаю у хату,
А він уже ледве диші.
Я до його: «Тату!
Мій таточку! Се я прийшла!»
За руки хватаю.
«Це я», кажу. А він мені
Шепче: «Я прощаю...
Я прощаю». — Тільки й чула...
Здається, я впала
І заснула... Якби була
До віку проспала!
Опівночі прокинулась:

¹⁾ Росія воювала з Туреччиною в 1807—1812 і 1828—29 роках, і кожного разу російське військо переходило через Бесарабію.

Як у ямі — в хаті,
А за руку батько дáвить...
«Тату», — кличу, — «тату!»
А він уже так, як крига...

Насилу я руку
Вíпручала... Що, цíгане, —
Як би таку суку
Тобі дочку, — що б ти зробив?

ЦИГАН.

Їй-Богу, не знаю.

ВІДЬМА.

Та мовчи вже, бо забуду, —
Пóтім не агадаю...
Дітей, бач-ся, годувала,
Та в засік ховала...
Та очіпок — се вже вранці —
Клоччям вимощала,
Щоб не знати було, що стрýга...
Прибралися, ходила,
Поки люде домовину
На двóрі робили.
Доробили, положили,
Понесли, сковали, —

I одна я, як билина
На полі, осталась
На сім світі... Були діти —
I тих не осталось!..

(Плаче і співає :)

«Через яр ходила,
Та воду носила,
Коровай сама бгала —
Дочку оддавала,
Сина оженила...
I... гу!...»

III.

ЦИГАН.

Не скýгли, бо ти всіх побудиш.

ВІДЬМА.

Хібá я скýглю, навісній?

ЦИГАН.

Та добре, добре! Ішо дальш буде?
Розказуй дальше!

ВІДЬМА.

Що даси?
Навáриш завтра мамалиги?
Я кукурузи принесу.
Нагадала, нагадала!
З дочкою ліг спати,
Завдав сина у лакеї...
Громадою з хати
Виганяли... Нагадала!..
Я собак дражнила

Попід вікнами з старцями,
I байстрят носила
За плечима, — щоб привчались...
Аж і пан приїхав.
Отоді було громаді,
I всім до-сто-лиха,
Щоб мене не виганяли
З батьківської хати!
Ta й взяв мене з близнятами:

До себе в палати.
Ростуть мої близняточка,
А я утішаюсь,
І з лютою гадюкою
Я знову кохаюсь.
Докохалася до краю :
Сина у лакеї
Занапастив, а з дочкою ...
Чи чуєш? — з своєю ...
Чи це не гріх, по вашому?
Чи в вас так уміють?
А мені дав карбованця
Та послав у Київ,
Послав Богу молитися.
Огож я й ходила,
І молилася ... Ні, цигане,
Я марне молилася! ...
Чи в вас є Бог якийнебудь?
В нас Його немає:
Пани вкрали та в шкатулі
У себе ховають.

Вертаюся із Київа, —
Замкнуті покої.
Він узяв її з собою,
Та й поїхав з нею,
З Наталею ... Чи чуєш ти?
І остриг, проклятий,
Дитя своє. Полетіла
Я його шукати
В Волощину, та й шукаю,
Совою літаю
Над байраками¹⁾, та діток,

Діточок шукаю,
Наталоньку! ... Чи теє — ні!
Я шукаю пана!
Задушу! ...

Возьміть до себе
І мене, цигани!
Я ведмеди водитиму;
А як найду ката,
То й спущу його на його ...
Отоді, проклятий! ...
Ні, не спущу, — сама його
Загризу ...

Чи чуєш?
Одружимось, мое серце!
Я й досі дівую;
А сина вже оженила,
А дочка й так буде! ...
Лазитиме попід тинню,
Поки найдуть люде
Неживою ... Чи ти бачив?
Там такий хороший,
Мій син Іван! ...

А знаєш, що?
Позич мені грошей:
А я намиста накуплю,
Та й тебе повішу,
А сама піду додому ...
Дивись: миша, миша
Несе у Київ мишенят.
Не донесеш, утопиш десь,
Або пан одніє! ...
Чи я найду моїх діток,
Чи так і загину? ...

Та й замовкла, мов заснула.
Цигани вставали,
Розбірали шатро своє,
В дорогу рушали, —
Та й рушили. Пішли степом,
І вона, небога
Бевталанна, встала мовчки,
І ніби-то Богу
Нишком собі молилася
Та й пошкандібала
За циганами, а йдучи
Тихенько співала :

¹⁾ байрак — лісок в яру.

«Кажуть люде, що суд буде,
А суда не буде,
Бо вже мене осудили
На сім світі люде . . .»

IV.

Ізва Дністра пішли цигани
І на Волинь, і на Україну.
За селом село минали,
В городі ходили,
І маробю за собою
Приблуду водили.
І співала й танцювала,
Не пилá й не іла, —
Неначе смерть з циганами
По селах ходила.
Пóтім разом скаменулась,
Стала їсти й пити,
І ховатись за шатрами,
І Богу молитись:
Щось таке їй поробила
Старá Маріула, —
Якимсь зіллям напувала,
То воно й минуло.

Пóтім її стала вчити
І лікарювати:
Які трави, що од чого,
І де їх шукати,
Як сушити, як варити, —
Всьому, всьому вчила
Маріула; а та вчилася
Та Богу молилася.

Минуло літо; уже й друге,
І третє настало, —
Уже прийшли в Україну . . .
Їй жаль чогось стало.
Поклонилась Маріулі
За науку в ноги,
Попрощалась з циганами,
Помолилася Богу,
Та й пішла собі, небога,
На свою країну,
Рада-рада та весела,
Мов мала дитина.
Які села проходжала, —

Болящих питала,
І травами напувала,
І всім помагала.
Восени прийшла додому,
Пустку затопила,
Вимазала, упоралась
І легко спочила,
Мов у раї. Все забула:
Злеє і незлеє;
Всіх простила, всіх любила,
І мов над землею
Святым ангелом витала:
Так їй легко стало!
Мов в палатах, в своїй хаті
Жити вона стала.
І сусіди не цурались,
Все село любило,
Бо вона все по болящих
День і ніч ходила.
І всім людям помагала,
І плати не брала,
А як брала, то калікам
Зараз отдавала;
Або свічечку в неділю
Спасові поставить
За всіх грішних, а у себе
Й шага не оставить.
«На що мені (було, каже):
Чи то в мене діти?»
Та й заплаче. Отак вона
Сама собі в світі
Вік недовгий доживала.

Дівчата, бувало,
І днювали, й ночували,
І хату прибірали,
І мазали, і квітчали,
І їсти варили;
І ворожить не просили —
Так собі любили! ..
В хатиночці чисто, тихо,

Ясно, мов у раї,
І, знай, двері поскрипують —
Ніхто не минає:
Той добрий день, прийде, скаже,
Той зілля попросить,
Той калачик, паляничку,
Всього понаносять, —
Аби було в ким пожити,

Добром поділитись.
Отак вона жила дома
І вкрита, і сита;
І любили, й поважали,
І всього давали,
А все-таки покриткою
І відьмою звали . . .

V.

З подагрою¹⁾ і подушками,
З трьома, чи й більше, лікарями,
Ізза німецької землі
Весною пана привезли,
Самого тільки . . . Де ж ті діти?
Дочку на хорта проміняв,
А сина в карти проіграв.
(І так трапляється на світі!
А що ж ми маємо робить?)
Оточ взяли його лічить, —
Лічили, аж ут্রох лічили,
Уже чого з ним не робили?
Та ба, не буде вже грішить,
А ще б хотілося . . .

Простила!

Святого зілля наварила,
І, милосердая, з села
Лічiti ворога пішла
В палати сùмнї. Просила,
Щоб пана зіллям напоїть:
Божилася, що буде жити!
Ta лікарі не допустили,
Прогнали, трохи ще й не били.
Взяла горщечок, та й пішла;
Їдучи діточок згадала,
Заплакала, і жаль їй стало,
Що панові не помогла!

Весна зіму проганяє,
І зелений по землі
Весна килим розстилав.
Ів ірію журавлі

Летять високо ключами,
А стежами та шляхами
Чумаки на Дін пішли.

І на землі і на небі
Рай. I я не знаю,
Якого ще люде рою
У Бога благають!

А тим часом непрощений
Грішний умірає;
Уже його, лукавого,
Сакраментували²⁾ ,
Клали долі на соломі,
І стелю знімали³⁾ , —
Не вмірає . . . I лікарі
Нічого не вдіють! . .

Якось трохи полегшало:
„Покличте Лукію!“
Шепнув, та аж затрусиився.
Привели в палати
Мою відьму. I лікарі
Вже стали благати,
Щоб помогла . . . Прийшла вона
I у ногах стала,
I нищечком за грішного
«Отче наш» читала.
Пан неначе прокинувся,
Глянув кругом себе,
I на ней . . . та й закричав:
— „Не треба, не треба!“

¹⁾ хвороба в ногах, т.зв. гостець, — бував звичайно від піяцтва й від гулящого життя.

²⁾ причащали за католицьким обрядом; видко, пан був поляк-католик.

³⁾ Народне повір'я: коли хто тяжко вмірає, то треба розібрати стелю, щоб легше було душі вийти з тіла; також кладуть вміраючого долі на соломі.

Іди собі!.. Або стрівай...
Чи ти не забула?
Прости мене! Прости мене!..“
І слової блиснули
Вперше зроду. — «Я прощаю...
Я давно простила...»
І свічечку дала в руки

І перехрестила.

Заснув ворог перед нею,
Як тая дитина.
А її за свою душу
Молитись покинув.

VI.

Сорохоусти¹⁾ наймала,
У Київ ходила
Та за пана, за ворога,
Господа молила.

І восени вернулася
В село зімувати.
Ніби матірь, привітали
Ласкаві дівчата,
І знов стали на досвітки
До неї ходити;
І знов стали, як матері,
Лукій годити.
А вона їх научала,
Як на світі жити;
Розказує, як і вона
Колись діувала,
І як пана полюбила,
Покриткою стала,
І як стригою ходила,
Близнят породила,
Як блукала з ціганами,
І як її вчила
Лікарювати Маріула,
І все, що робилось, —
Усе, було, розказує,
Аж плачуть дівчата
Та хрестяться; жахаються, —
Ніби пан у хаті...
А вона їх розважає,
Просить, заклинає,
Щоб з панами не кохались,
Бо Бог покарає;
Бо «підете ї ви по світу
Так, як я ходила,
Батька, матірь погубите,

Як я погубила;
Дітей своїх, на сміх людям,
Пустите по світу
Так, як я... як я... пустила...
Діти мої, діти!»

Отак вона научала.
Дівчата хрестились
Та плакали, а уночі
Пани все ім снились:
Із рогами, із хвостами,
Одрізуєть коси,
Та кусають, та сміються,
І простоволосих
На собак, то-шо, міняють,
У дьогті купають,
І виводять на улицю,
І людей скликають
Дивитися. Отаке-то
Дівчаточкам снилось!
А все-таки на досвітки
До неї ходили.

Прийшла весна зеленая.
Стара моя встала,
Пішла в поле шукать зілля,
Та там і осталась.
І обідять і вечерять
Варили дівчата,
Та не знали, де ділалася
Їх нерідна мати.
Пастухи в селі скавали,
Що коло могили
У калюжі стару відьму
Чорти утопили.
Найшли її, громадою

¹⁾ служба в церкві в сороковий день по смерті.

Без попа сховали,
На могилі й осиковый
Кілок забивали¹⁾.
А дівчата уквітчали
Могилу квітками,
І осику поливали
Дрібними слозами.
І виросла на могилі

Осика заклята.
Отам відьма похована:
Хрестітесь, дівчата!
Хрестітесь, і не кваптеся
На панів лукавих,
Бо згинете осміяні,
Наробите слави.

7. III. 1847.
Седнів²⁾.

Ой, одна я, одна³⁾,
Як билиночка в полі,
Та не дав мені Бог
Ані щастя, ні долі;

Тілько дав мені Бог
Красу, карі очі,
Ta й ті виплакала
В самотіні дівочій.

Ані братіка я,
Ні сестрички не знала,
Між чужими зросла,
I зросла — не кохалась!

Де ж дружина моя?
Де ви, добрії люде?
Іх нема... Я сама,
A дружини й не буде! ..

1847.
Петербург.

За байраком⁴⁾ байрак,
A там степ та могила.
Із могили козак
Встає сивий, похилий;
Встає сам уночі,
Іде в степ, а йдучи
Співа, сумно співає:
«Наносили землі,
Ta й додому пішли,
I ніхто не згадає.
Нас тут триста, як скло,

Товариства лягло,
I земля не приймає.
Як запродав гетьман⁵⁾
У ярмо християн,
Нас послав поганяти.
По своїй по землі
Свою кров розлили
I зарізали брата;
Крови брата впились,
I отут полягли
У могилі заклятій ...»

¹⁾ щоб відьма не шкодила і по своїй смерті, в її могилу забивали осиковий кілок.

²⁾ Перебуваючи 1858 р. в Нижньому Новгороді, Т. Шевченко заново зредагував поему „Осика“ і тоді ж див йї нову назву — „Відьма“.

³⁾ Цим віршом розпочинається цикл „В казематі“ (13 поезій), що його написав Шевченко у Петербурзі в казематі і присвятив його своїм товаришам-співвязням — „Моїм соузникам“.

⁴⁾ Див. прим. ¹⁾ на ст. 177.

⁵⁾ Може бути, що Шевченко розумів тут гетьмана Петра Дорошенка (1665—1676), що держав спілку з татарами й турками, коли ті і другі в часі безнастаних війн забирали багато людей у неволю. Можливо, що він мав на увазі Юрія Хмельницького, який 1679 року став „князем України“ в руки турецького султана і теж немало українців запроторив у турецько-татарську неволю.

Та й замовк, зажуривсь,
І на спис похиливсь,
Став на сámїй могилі;
На Дніпро позирав,
Тяжко плакав, ридав,
Сині хвилі голосили.

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні,
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині —
Однаковісінько мені!

В неволі виріс між чужими,
І, неоплаканий своїми,
В неволі плачуши умру,
І все з собою заберу;
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій — не своїй землі.

«Не кідай матері!» — казали,
А ти покинула, втекла.
Шукала мати — не найшла,
Та вже й шукати перестала:
Умерла плачуши. Давно
Не чуть нікого, де ти гралась;
Собака десь помандрувала,
І в хаті вибито вікно;
В садочку темному ягнятка
Удень насується, а вночі
Віщують сови та сичі
І не дають сусідам спати.
І твій барвіночок хрещатий
Заріс богілою¹⁾, ждучий
Тебе неквітчану. І в гаї
Ставочок чистий висихає,
Де ти купалася колись;
І гай сумує, похиливсь.
У гаї пташка не співає —

Зза Дніпра, із села
Луна гáєм гула,
Треті півні співали.
Провалився козак,
Стрепенувся байрак,
А могила застогнала.

1847.
Петербург.

І не пом'яне батько з сином,
Не скаже синові: «Молись,
Молися, сину: за Вкраїну
Його замучили колись».

Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні . . .
Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять . . .
Ох, не однаково мені!

1847.
Петербург.

Й її з собою занесла;
В ярӯ криниця завалилась,
Верба усохла, похилилась;
І стежечка, де ти ходила,
Колючим тéрном поросла.
Куди полінула, де ділася?
До кого ти перелетіла?
В чужій землі, в чужій сім'ї
Кого ти радуєш? До кого,
До кого руки приросли?
Віщує серце, що в палатах
Ти розкошуєш, і не жаль
Тобі покинутої хати . . .
Благаю Бога, щоб печаль
Тебе до віку не збудила,
Щоб у палатах не найшла,
Щоб Бога ти не осудила,
І матері не прокляла!

1847.
Петербург.

¹⁾ бур'ян, інакше — болиголов або свербигуз.

«Чого ти ходиш на могилу?» —
Насилу мати говорила.
«Чого ти плачеш ідучій?
Чому не спиш ти уночі,
Моя голубко сизокрила?»
— „Так, мамо, так!..“
І знов ходила,
А мати плакала ждучій.

Не сон-трава на могилі
Вночі процвітає,
То дівчина заручена
Калину сажає
І слізами поливає,
І Господа просить,
Щоб послав він дощі вночі
І дрібній росі,
Щоб калина прийнялася,
Розпустила віти:
„Може, пташкою прилине
Мицій з того світа;
Зов'ю йому кубéлечко¹⁾
І сама прилину,
І будемо щебетати
З милим на калині;
Будем плакать, щебетати,
Тихо розмовляти,
Будем вкупочці уранці
На той світ літати“.

І калина прийнялася,
Віти розпустила,
І три літа на могилу
Дівчина ходила.
На четверте... Не сон-трава
Вночі процвітає,

Ой, три шляхи широкій
Докупи зійшлися;
На чужину з України
Браті розійшлися;
Покинули стару матірь,
Той жінку покинув,

То дівчина з калиною
Плаче-розмовляє:

„Широкая, високая
Калино моя,
Не водою до схід сонця
Полýваная!
Широкій слъзови-ріки
Тебе полили, —
Їх славою лукавою
Люде понесли,
Зневажаютъ подруженьки
Подругу свою,
Зневажаютъ червоную
Калину мою.
Повий мою головоньку,
Росою умий
І вітами широкими
Од сонця закрий!
Вранці найдуть мене люде,
Мене осміють;
Широкій твої віти
Діти обірвутъ“.

Вранці рано на калині
Пташка щебетала;
Під калиною дівчина
Спала — не вставала:
Утомилось молоде,
Навіки спочило...

Вставало сонце зза могили,
Раділюде встаючі;
А мати й спати не лягала,
Дочку вечерять дожидала
І тяжко плакала ждучій.

1847.
Петербург.

А той — сестру, а найменший —
Молоду дівчіну.

Посадила стара мати
Три ясені в полі,
А невістка посадила

¹⁾ гніздечко.

Високу тополю;
Три явори посадила
Сестра при долині,
А дівчина заручена
Червону калину.

Не прийнялісь три ясені,
Тополя всихала,
Повсихали три явори,
Калина зов'яла.
Не вертаються три брати, —
Плаче стара мати,

Плаче жінка з діточками
В нетопленій хаті,
Сестра плаче, йде шукати
Братів на чужину,
А дівчину заручену
Кладуть в домовину . . .

Не вертаються три брати,
Пó світу блукають,
А три шляхи широкій
Терном заростають.

1847.
Петербург.

М. Костомарову¹).

Веселе сонечко ховалось
В широких хмарах весняних²);
Гостей зачинених своїх
Холодним чаєм напували,
І часових переміняли,
Синемундурних часових³).
І до дверей, на ключ замкнутих,
І до решотки⁴) на вікні
Привик я трохи . . . І мені
Не жаль було давно одбутих,
Давно похованіх, забутих,
Моїх тяжких кровавих слез, —
А їх чимало розвілобсь
На марне поле . . . Хоч би рута,

А то нічого не зійшло!
І я згадав своє село:
Кого я там коли покинув?
І батько й мати в домовині . . .
І серце тяжко запеклόсь,
Що ні кому мене згадати!

Дивлюсь: аж, брате, твоя мати
Чорніше чорної землі
Іде, з хреста неначе знята . . .
Молюся, Господи, молюся!
Хвалить Тебе не перестану,
Що я ні з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани . . .

19. V. 1847.
Петербург.

¹) Славний український історик, професор Микола Іванович Костомаров (1817—1885), знайомий Шевченка з 1843 року і потім його близький приятеля. Це він, здається, подав думку заложити в Київі т. зв. Кирило-Мефодіївське братство та був автором „Книг битія українського народу“ — твору, на якому позначився вплив думок Шевченка. Заарештований на передодні свого шлюбу, Костомаров разом з іншими братчиками був вивезений до Петербургу та посаджений до Петропавлівської кріпости. Там відвідувала його мати, Гетяна Петрівна Костомарова. Шевченко побачив її один раз крізь віконце й зворушеній її пригнобленим виглядом написав цей вірш.

²) Шевченко сидів у тюрмі саме весною, в травні місяці.

³) вартових; на варті стояли жандарми, що носили сині мундири.

⁴) решотка — ґрати.

Вечір.

(А. Ол. Лазаревській¹⁾).

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть.

Сім'я вечеря коло хати;
Вечірня зіронька встає;
Дочка вечеряте подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.

Поклала мати коло хати
Маленъких діточок своїх,
Сама заснула коло їх.
Зтихло все . . . Тілько дівчата
Ta соловейко не зтих.

1847.
Петербург.

Не спалося, — а ніч, як море . . .
(Хоч діялось не восеній,
Так у неволі). До стіни
Не заговориш ні про горе,
Ні про „младенческі сny“²⁾.
Верчуся, світу дожидаю;
А за дверима про своє
Солдатське нежиті³⁾
Два часовії розмовляють.

ПЕРШИЙ.

Така ухабиста⁴⁾ собой,
І меньше бѣлой⁵⁾ не дарила;
А бѣринъ бѣдненької такої!
Меня-то, слышь⁶⁾, и подсмотрили;
Свезли в Калугу⁷⁾ и забрили.
Такъ вотъ-те слuchай-то какої!

ДРУГИЙ.

А я — аж страшно, як згадаю! —
Я сам пішов у москалі.
Таки ж у нашому селі

Назнав я дівчину. . . Вчащаю
І матірь-удову єднаю,
Так пан заклятий не дає:

¹⁾ Афанасія Олексіївна Лазаревська, мати братів Лазаревських, приятелів Шевченка, проживала в своєму маєтку в селі Гирявці Конотопського повіту, де 1859 року гостював у неї Шевченко.

²⁾ „дитячі сny“ — слова, взяті з поезії російського поета Лермонтова.

³⁾ таке життя, що й на людське несхоже, мов би й не життя.

⁴⁾ ухабиста — московське слово, прикладається до нерівної з вибоїнами дороги; тут в значенні: повнотелеса, гладка.

⁵⁾ грошевий знак — 50 карбованців.

⁶⁾ чуеш.

⁷⁾ Калуга — губерніальне місто в Росії.

„Малá“, — каже, — „нехай дождуся“. I, знай, вчащаю до Ганнусі.
На той рік знову за своє:
Пішов я з матір'ю просити.
„Шкодá“, — каже, — „і не просі!“
П'ятьсот“, — каже, — „коли даси,
Бери хоч зараз!..“ Що робити?
Головко бідна! Позичати?
Та хто таку позичить силу!
Пішов я, брате, зароблять.
І де вже ноги не носили!...
Поки ті гроши заробив,
Я годів зо два проходив
По Чорноморії, по Дону...
І подарунків накупив
Найдорогіших... От вертаюсь
В село до дівчини вночі, —
Аж тілько мати на печі,
Та й та, сердешна, умірає,
А хата пусткою гніє.
Я викресав огню, до неї —
Од неї пахне вже землею,
Уже й мене не пізнає!
Я до попа та до сусіди...

Привів попа, та не застав, —
Вона вже вмерла. Нема й сліду
Моєї Ганни. Я спитав,
Таки сусіду, про Ганнусю.
„Хібá ти й досі ще не знаєш?
Ганнуся на Сибір пішла:
До панича, бачиш, ходила,
Поки дитину привелá,
Та у криниці й затопила“.
Неначе згага запекла...
Я ледве-ледве вийшов з хати...
Це не світало. Я в палаті
Пішов з ножем... не чув землі...
Аж панича вже одвезли
У школу в Київ. От як, брате!
Осталися і батько й мати,
А я пішов у москалі.
І досі страшно, як згадаю:
Хотів палати запалити,
Або себе занапастити,
Та Бог помилував... А знаєш,
Його до нас перевелý
Із армії, чи що?

ПЕРШИЙ.

*Takъ что-же?
Ну, вотъ теперь и приколы¹⁾!*

ДРУГИЙ.

Нехай собі! А Бог поможе,
І так забудеться колись.

Вони ще довго говорили,
Я став перед світом дрімати,
І паничі мені приснились,
І не далі, погані, спати.

1847.
Петербург.

Рано вранці новобранці
Виходили за село,
А за ними молодими
І дівча одно пішло.
Подібала²⁾ стара мати

Доню в полі доганяти...
І догнала, привелá;
Нарікала, говорила,
Поки в землю положилá,
А сама в старці пішла.

¹⁾ приколи — проколи, заколи (багнетом). ²⁾ пошкандинабала.

Минули літа, а село
Не перемінилось,
Тілько пустка на край села
Набік похилилась.
Коло пустки на милиці¹⁾
Москаль шкандібáє,
На садочок позирає,
В пустку заглядає...
Марне, брате! Не виглянє
Чорнобрива з хати,
Не покличе стара мати
Вечеряти в хату.
А колись... Давно колись-то,

Рушники вже ткались,
І хустина мережалась,
Швом вишивалась;
Думав жити, любитися,
Ta Бога хвалити,
A довелось — ні до кого
B світі прихилитись!

Сидить собі коло пустки.
На дворі смеркає,
A в вікно, неначе бабá,
Сова виглядає.

1847.
Петербург.

В неволі тяжко, — хоча й волі,
Сказать по-правді, не було, —
Ta все-таки якось жилось,
Хоть на чужому, та на полі...
Тепер же злої тії долі,
Як Бога, ждати довелось.
I жду її, і виглядаю,

Дурний свій розвум проклинаю,
Що дався дурням одурить,
B калюжі волю утопить.
Холоне серце, як згадаю,
Що не в Україні поховають,
Що не в Україні буду жити,
Людей і Господа любить.

1847.
Петербург.

Чи ми ще зійдемося знову²⁾,
Чи вже навіки розійшлися,
I слово правди і любові
B степи і дебрі рознеслі?
Нехай і так! Не наша мати,
A довелося поважати!
To воля Господа!...

Годіть,
Смирітесь, молітесь Богу
I згадуйте один другого;
Свою Україну любіть,
Любіть її... во время люте,
B остатню, тяжкую мінту
За неї Господа моліть!

1847.
Петербург.

Понад полем іде,
Не покоси кладе,
Не покоси кладе — гори!
Стогне земля, стогне море,
Стогне та гуде.

Косаря уночі
Зустрічають сичі.
Tне косарь, не спочиває,
Hi на кого не вважає,
Хоч і не проси.

¹⁾ деревляна нога, на яку спіраються безногі каліки.

²⁾ Шевченко звертається до товаришів своєї неволі, до кирило-мефодіївських братчиків, що сиділи разом в ним у в'язниці.

Не кричи й не проси:
Не клепає коси;
Чи то гірський, чи то поле, —
Мов бритвою старий голить
Усе, що даси:

Мужика й шинкаря,
Й сироту кобзаря;
Приспівує старий, косить,
Кладе горами покоси,
Не мина й царя.

І мене не міне —
На чужині зотнє,
За решоткою¹⁾ задаєтись,
Хреста ніхто не поставить
І не пом'янє!

30. V. 1847.
Петербург, в казематі.

Думи мої, думи мої²⁾!
Ви мої єдині!
Не кидайте хоч ви мене
При лихій годині!
Прилітайте, сизокрилі
Мої голуб'ята,
Ізза Дніпра широкого
У степ погуляти

З кіргізами³⁾ убогими!
Вони вже убогі,
Уже голі, та на волі
Це моляться Богу.
Прилітайте ж, мої любі!
Тихими речами
Привітаю вас, як діток,
І заплачу з вами.

1847.
Орська кріпость.

Княжна.

Зоре моя вечірня!
Зійди над горою, —
Поговорим тихесенько
В неволі з тобою.
Розкажи, як за горою
Сонечко сідає,
Як у Дніпра веселочка⁴⁾
Воду позичає;
Як широка сокоріна⁵⁾

Віти розпустила,
А над самою водою
Верба похилилась, —
Аж по воді розіслала
Зелені віти,
А на вітах гойдяються
Нехрещені діти⁶⁾;
Як у полі на могилі
Вовкулак⁷⁾ ночує,

¹⁾ за тюремними гратаами.

²⁾ Цим віршом розпочинається цикл поезій Шевченка, написаних на засланні. Поет бачить у складанні їх (хоч це й було йому суворо заборонено) одиночку свою розвагу.

³⁾ Кругом Орської кріпости, де перебував спочатку Шевченко, і далі аж до Аравальського моря жило кочове племя кіргізів, яке належить до монгольської раси. Шевченко нераз згадує кіргізів у своїх невольничих поезіях; він намалював чимало художніх етюдів, що зображені ріжкі сцени з побуту кіргізів.

⁴⁾ інакше — райдуга.

⁵⁾ сокорина чи осокір — дерево, що росте звичайно над водою.

⁶⁾ т.зв. потерпачата, що померли нехрещені.

⁷⁾ див. прим. ¹⁾ на ст. 172.

А сич в лісі та на стрілі
Недолю віщує;
Як сон-трава при долині
Вночі розцвітає;
А про людей — та нехай ім!
Я їх, добрих, знаю,
Добре знаю!.. Зоре моя,

Мій друже єдиний!
Що вони, поганці, діють
В нас на Україні!..
Розкажу я те, що знаю,
Тобі й спати не ляжу,
А ти рано тихесенько
Богові розкажеш.

Село! І серце одпочине...
Село на нашій Україні —
Неначе писанка: село
Зеленим гаєм поросло;
Цвітуть сади, біліють хати,
А на горі стоять палати,
Неначе диво, а кругом
Широколистій тополі;
А там і ліс, — і ліс, і поле,
І сині гори за Дніпром...
Сам Бог витає над селом!..

Село! Село! Веселі хати!
Веселі здалека палати —
Бодай ви терном поросли!
Щоб люде й сліду не нашли,
Щоб і не знали, де й шукати!

В тому Господньому селі,
На нашій славній Україні, —
Не знаю, де вони взялись, —
Приблуда князь, була й княгиня,
Ще молоді собі були,
Жили самі, були багаті:
Високі на горі палати,
Чималий у яру ставок,
Зелений по горі садок,

І верби, і тополі,
І вітряки на полі,
І долом геть собі село
Понад водою простяглось.

Колись там весело було!
Бувало, літом і зімою
Музика тне; вино рікою
Гостей неситих налива;
А князь, аж синій, похожає,
Та сам несмілих наливає,
Та ще й покрикує: «вівáт¹⁾!»
Гуляє князь, гуляють гости, —
І покотились на помості.
А завтра знову ожива,
І знову п'є, і знов гуляє;
І так за днями день минає.
Мужицькі душі аж пищать;
Судовики²⁾ благають Бога;
П'яніці, знай собі, кричать:
— „И патріотъ, и братъ убогихъ!
Нашъ славный князъ! Виватъ!
Виватъ!“

А патріот, убогих брат,
Дочку й теличку однімає
У мужика, — і Бог не знає...
А, може, й знає, та мовчить!

Княгиня взаперті³⁾ сидить.
Її в сіни не пускає
Убогих брат. А що ж робіть?

Сама втекла і повінчалась;
І батько й мати не пускали,
Казали: „вгороу не залазь!“

¹⁾ vivat! (латинське слово) — по нашему: хай живе!

²⁾ судові урядовці.

³⁾ взаперті (з московського) — під замком, у неволі.

II.

Так ні — за князя! От і князь!
От і пишайсь тепер, княгине!
Загинеш, серденько, загинеш,
Мов ряст весною уночі
Засхнеш, не знатимеш нічого:
Не знатимеш, як хвáльять Бога,
Як люде люблять живучий.
А жить — так, Господи, хотілось!
Хотілось любити,
Хоть годочок, хоть часочек
На світ подивитись.
Не довелось, — а все було,
Всього понадбала
Стара мати; саму тебе
Мов намалювала, —
Хоч молись перед тобою,
Мов перед святою . . .
Красó моя молодая,
Горенько з тобою!
Жить би, жить та славить Бога
І добро творити,
Та Божою красотою
Людей веселити, —
Так же ні! А молодії
Та карії очі,
Щоб марніли в самотині . . .
Може, Бог так хоче?

Боже, Боже! Даєш волю
І розум на світі,
Красу давш, серце чисте,
Та не давш жити!
Не давш на рай веселий,
На світ Твій великий
Надивитись, намолитись
І заснути навіки!

Невéсело на світі жить,
Коли нема кого любить.
Отак і їй, одній-единій,
Ще молодій моїй княгині,
Красу і серце засушить
І марно згинуть в самотýні —
Аж страшно!.. А вона молилася
І жить у Гóспода просилась,
Бо буде вже кого любить:
Вона вже матíр'ю ходила,
Уже пишалась і любила
Свое дитя. І дав дожить
Господь їй радости на світі:
Узвіть його, поцілуватъ
Свое єдине дитя,
І перший крик його почуті . . .
Ох, діти! Діти, діти!..
Велика Божа благодать!

III.

Сльози висохли, пропали,
Сонце просіяло,
І княгиня з дитиною
Не тією стала:
Ніби на світ народилася,
Гралась, веселилась,
І княжні свої маленькій
Сорочечкі шила
І маленькі рукавчата
Шовком вишивала,
І купала, й колихала,
Сама й годувала . . .
Бо княгині тілько вміють
Привесті дитину,
А годувати та доглядати

Не вміють княгині.
А потім юха: „Забуває
Мене мій Поль, або Філат¹⁾!“
За що ж воно тебе згадає?
За те хіба, що привелá ?
А моя свою дитину
Сама доглядала,
А п'яного свого князя
І не допускала.

Мов яблучко у садочку
Кохалась дитина,
І говорить уже стало;
І вчила княгиня
Тілько „мамо“ вимовляти,

¹⁾ пофранцужені імена, вживані тогочасними панами.

А „тато“ не вчила . . .
І книжечок з кунштиками¹⁾
В Ромні²⁾ накупила;
Забавляла, розмовляла,
І Богу молитись,
І азбуку по кунштиках
Заходилась вчити;
І що Божий день купала,
Рано спати клала,
І пилиночки на неї
Власти не давала;
І всю ніченьку над нею
Витала, не спала,
Надивлялась, любувалась
Княжнюю своєю . . .
І жениха їй єднала,
І раділа з нею,
І плакала; довгі кося
Уже розплітала
І — лишенко! — свого князя
П'яного згадала
У мундирі . . . Та й закрила
Заплакані очі.
А дитині ніби сниться,
Мов вимовить хоче:

„Не плач, мамо! Не розплітай
Мої довгі кося —
Посічутсья . . . Що-день Божий
Радості приносить
Своїй матері щасливій
Дочка уродліва;
Мов тополя виростає
Світові на диво,
Виростає, — та недовго
Буде веселити
Свою матірь: Бог карає
Княгиню на світі.
А за віщо? Чудно людям,
Бо люде не знають,
Чому добре умірає,
Злеє оживає . . .

Занедужала княгиня, —
І князь скаменувся,
За бабами-знахарками
По селях метнувся.
Наїхали, заходились:
Лічили, лічили,
Поки її, безтаканну,
В трунү положили.

IV.

Не стало на світі княгині,
І гусла³⁾ знову загули,
А сирота її в селі,
Її єдина дитина, —
Мов одірвалось од гіллі:
Ненагодоване і босе,
Сорочечку до зносу носить,
Спеклося бідне на жару,
Лопуцьки⁴⁾ єсть, ставочки гáтить
В калюжах з дітьми у яру . . .
Умийся, серденько! Бо мати
Он дивиться й не пізнає
Межі дітьми дитя свое,

І думає: тебе не стало . . .
Умийся, серце, щоб пізнала
Тебе, єдину свою,
І Гóспода б благословляла
За долю добрую твою.
Умилася; а добре люде
Прибрали, в Київ одвезлý
У інститут⁵⁾. А там що буде, —
Побачим . . .

Гусла загули . . .
Гуляє князь, гуляють гости;
Ревуть палати на помості,
А голод стогне на селі . . .

¹⁾ в малюнками, ілюстраціями.

²⁾ Ромен — місто в північній Полтавщині, славне своїми Вознесенським та Іллінським ярмарками.

³⁾ скрипки, взагалі — музики.

⁴⁾ лопуцько — ютивне стебло деяких рослин.

⁵⁾ У Київі засновано 1834 року дівочий інститут для дворянських дочок.

І стогне він, стогне по всій Україні,
Кáра Господéва; тисячами гинуть
Голодній люде. А скирти гниуть,
А пани й полову жидам продають,
Та голоду радí, та Бога благають,
Щоб ще хоч годочек хлібець не рожав, —
Тоді б і в Паріжкі, і іному краї
Наш брат хуторянин себе показав!..
Чи Бог тee знає? — Бо сe було б диво,
Щоб чути і бачить, і не покарати!
Або вже аж надто довготерпеливий!..

Минають літа. Люде гинуть :
Лютує голод в Україні,
Лютує в княжому селі.
Скирти вже княжі погнилі,
А він байдуже: п'є, гуляє
Та жида з грішми виглядає.
Нема жидка... Хлібі зійшли;
Радіють люде, Бога просять...
Аж ось — із Київа привозять
Княжнú... Мов сонечко зійшло
Над обікраденим селом.

V.

Чорнобрива, кароока, —
Вилитая мати,
Тілько смутна, невесела...
Чого б сумувати?
Або, може, вже такою
Воно й уродилось?
Або, може, молодеє
Чи не полюбило
Когонебудь? Ні, нікого...
Весела гуляла;
Мов ласочки з кубéлечка,
На світ виглядала
З тогó Київа, аж поки
Побачила села
Знівечені, — з того часу
Стала невесела.

Мов сизая голубонька,
Село облетіла;
У всіх була, всіх бачила,
Всі повеселіли...

Там словами привітала,
Там нагодувала;
Що-день Божий обходила
Село; помагала
Усякому; а сироти
До неї в покoї
Прихόдили і матір'ю
Своєю святою
Її звали, і все село
За неї молилось.
А тим часом жиди в селі
З грішми появились.
Радіє князь, запродує
З полововою жито,
І молотить виганяє
Людей недобитих.
Змолотили, нівроку їм,
За одну годину
І з клунею провіяли...
Князь і не спочинув:
На могорич закликає,

Та п'є, та гуляє
Аж у гаї, — бо в покоях
Дочка спочиває.

Гармідер, гáлас, гам¹⁾ у гáї,

Срамотні співи; аж ляшти
Жіночий регіт; завиває,
Реве хазяйн: „Будем пить,
Аж поки доня наша спить!“

VI.

А доня взаперті сидить
В своєму сúмному покої,
І дивиться, як над горою
Червоний місяць аж горить,
Зза хмари тихо виступає, —
І ніби гори оживають;
Дубí з діброви, мов дива, —
У поле тихо одхожають;
І пúгач пúга, і сова
Зпід стріхи в поле вилітає,
А жаби крякають, гудуть.
Дивітесь, очі молодії,
Як зорі Божі встають,
Як сходить місяць, червоніє . . .

Дивітесь, поки вас гріє,
А зорі спати не дають!
Головою молодою
На руку скилилась,
До півночі невесéла
На зорі дивилась
Княжна моя . . . Дивилася,
Та й плакати стала . . .
Може, серце яке лихо
Тихо прошептало? . . .
Та байдуже! Поплакала
Трошки, усміхнулась,
Помолилася, та й спать лягла,
І тихо заснула.

VII.

В гаю все покотом лежало —
Пляшки і гості: де що впало,
Там і осталось. Сам не впав,
Остатню каплю допивав,
Та й ту допив. Встає, не пада,
Іде в покої . . . Скверний гаде!
Куди ти лізеш? Схаменись!
Не схаменувся: ключ виймає, —
Прийшов, і двері одмікає,
І лізе до дочки . . . Прокиньсь,
Прокинься, чистая! Схопись,
Убий гадюку — покусає! . . .
Убий, — і Бог не покарає, —
Як тая Ченчіо колись
Убила батька кардинала²⁾,

І Саваофа³⁾ не злякалась.
Ні, не прокинулася, спить.
А Бог хоч бачить, та мовчить,
Гріхам великим потурає . . .
Не чутъ нічого . . . Час минає,
А потім крик, а потім івалт
І плач почули із палат, —
Почули сови . . . Потім знову
Не чутъ нічого . . . І в той час
Скирти і клуня зайнляється, —
І зорі зникли . . . Хоч би слово,
Хоч би де голос обізвавсь!
Пани в гаю не ворушілись,
А люди збіглись та дивились,
Як дим до неба підіймавсь . . .

¹⁾ російське слово — галас, крик.

²⁾ Беатріче Ченчі, дочка одного знатного пана в середньовічному Римі, вбила власними руками свого батька, що хотів її знасилувати; кардиналом він не був.

³⁾ жидівське слово — Бог.

Прокинулись вранці гости,
Аж бачать, що лихо;
Покинули свого князя,
Та любо, та тихо . . .
Так і ми його покинем,
Так і Бог покине.
Тебе тілько не покине
Лихая година,
Княжнó моя безталанна,
Знівечений цвіте!
Ти ще будеш покутувати
Гріхи на сім світі,
Гріхи батькові. О, доле,

Лукавая доле!
Покинь її хоті на старість,
Хоті на чужім полі,
На безлюдді! Не покинеш, —
Поведеш до краю,
До самої домовини,
Сама її поховаеш . . .

В селі не бачили її не чули,
Де вона поділась, —
Думали, на пожарищі
Небога згоріла . . .

VIII.

Стойть село невéсело.
На горі палати
Почорніли. Князь хиріє,
Нездужає встати;
А підвести нема кому,
Ніхто її не заглянє
До грішного болящого
В будинки погані.
Люде трохи очуняли;
Господа благають,
Щоб княжнá до їх вернулась;
А її немає,

І не буде вже святої . . .
Де ж вона поділась?
У Київі пресвятому
В черниці постриглась.

Родилася на світ жити, любить,
Сіять Господньою красою,
Витати над грішними святою,
І всякому добро творить,
А сталось ось як: у черницах
Занапастилося добро . . .

Блукаючи по Україні,
Прибивсь якось я в Чигирин
І в монастир отої дівочий,
Що за пісками, на болоті,
У лозах, самотній стойть.
Отам мені і розказала
Стара черница новину,
Що в монастир оцей убогий
Княжнá якась ізза Дніпра
Зайшла вторік: одпочивала
Та її Богу душу oddalá . . .
„Вона була ще молодою

І прехорошша собою;
На сонці дуже запеклась,
Та її занедужала; лежала
Недовго щось — седмиці¹⁾ з три —
І все до крихти розказала
Мені і Ксенії сестрі,
І вмерла тут. І де ходила,
В яких-то праведних містах,
А в нас сердешна опочила . . .
Оце її свята могила! .
Ще не поставили хреста . . . “

1847.
Орська кріпость

¹⁾ седмиця — тиждень.

Згадайте, братія моя¹⁾,
(Бодай те лихо не верталось!),
Як ви гарнесьенько і я
Ізза решотки визирали
І, певне, думали: „Коли
На раду тиху, на розмову,
Коли ми зайдемося знову
На сій зубоженій землі?“
— Ніколи, братія, ніколи!
З Дніпра укупі не п'ємо,
Розійдемось, рознесемо
В степи, в ліси свою недолю,

Повіруєм ще трохи в волю,
А потім жити почнемо
Між людьми, як люде...
А поки те буде,
Любітесь, брати мої,
Україну любіте,
І за неї, безталанну,
Господа моліте!
І його²⁾ забудьте, други,
І не проклинайте;
І мене в неволі лютій
Інколи згадайте!..

1847.

Орська кріпость.

Сонце заходить, гори чорніють,
Пташечка тихне, поле німіє;
Радіють люди, що одпочинуть.
А я дивлюся і серцем лину
В темний садочок на Україну;
Лину я, лину, думу гадаю,
І ніби серце одпочиває.
Чорніє поле, і гай, і гори,

На синє небо виходить зоря.
Ой, зоре, зоре! — і сльози кануть...
Чи ти зйшла вже і на Україні?
Чи очі карі тебе шукають
На небі синім? Чи забувають?
Коли забули, бодай заснули,
Про мою доленьку щоб і не чули!

1847.

Орська кріпость.

Мені тринадцятий минало,
Я пас ягнята за селом.
Чи то так сонечко сіяло,
Чи так мені чогось було —
Мені так любо, любо стало,
Неначе в Бога...
Уже проклікали до пая³⁾ ,
А я собі у бур'яні
Молюся Богу... І не знаю,
Чого маленькому мені
Тоді так приязно молилось,
Чого так весело було.
Господнє небо і село,
Ягня, здається, веселилось,
І сонце гріло — не пеклó.

Ta недовго сонце гріло,
Недовго молилось;
Запекло, почервоніло
І рай запалило.
Мов прокинувся, — дивлюся:
Село почорніло,
Боже небо голубéе —
І те помарніло.
Поглянув я на ягнята —
Не мої ягнята;
Обернувся я на хáти —
Нема в мене хати.
Не дав мені Бог нічого!
І хлинули сльози,
Тяжкі сльози!.. А дівчина,

¹⁾ Переписуючи 1858 р. цикл поезій „В кавематі“ (ст. 181—188), Шевченко цей вірш поставив, як заспів до того циклу, хоч цей вірш Шевченко написав пізніше, ніж поезій „В кавематі“.

²⁾ Можна гадати, що тут Шевченко мав на думці студента Петрова, що зробив донос на кирило-мефодіївських братчиків, через що вони всі, разом з Шевченком, були заарештовані.

³⁾ покликали ділити їжу — їсти.

При самій дорозі,
Недалеко коло мене,
Плоскінь вибрала
Та ї почула, що я плачу :
Прийшла, привітала,
Утирала мої сльози,
І поцілуvala ...

Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі стало
Мое: лани, гаї, сади...

Не гріє сонце на чужіні,
А дома надто вже пеклό ;
Мені невесело було
Й на нашій славній Україні :
Ніхто любив мене, вітав,
І я хилився ні до кого, —
Блукав собі, молився Богу,
Та люте панство проклиnav,
І згадував літā лихії,
Погані, давнії літā :
Тоді повісили Христа,
Й тепер не втік би син Марії !
Ніде невесело мені,

І ми жартуючи погнали
Чужі ягнята до води.

Бриднá¹⁾!.. А ї досі, як згадаю,
То серце плаче та болить :
Чому Господь не дав дожитъ
Малого віку у тім раю!
Умер би, орючи на ниві,
Нічого б на світі не зінав,
Не був би в світі юродивим²⁾ ,
Людей і не прокляв !

1847.
Орська кріпость.

Та, мабуть, вéсело ї не буде :
І на Україні добре люде, —
Отже такі ї на чужині !
Хотілося б — та ї тодля того,
Щоб не робили москалі
Труні із дерева чужого, —
Або хоч крихотку землі
Ізза Дніпра мого святого
Святій вітри принеслі ...
Та ї більш нічого!.. Так то, люде,
Хотілося б... Та що ї гадать !
Нащо вже ї Бога турбуватъ,
Коли по-нашому не буде !

1847.
Орська кріпость.

Сон.

Гори мої високі !
Не так і високі,
Як хороши, хороши,
Блакитні здалека —
З Переяслава старого³⁾ ,
З Виблой могили,

Ще старішої⁴⁾ , — мов ті хмари,
Що за Дніпром сіли.

Іду я тихою ходою,
Дивлюсь, аж он передо мною
Неначе дýва виринають :

¹⁾ дурниця. ²⁾ див. прим. ³⁾ на ст. 94.

³⁾ Переяслав — одне з найстаріших міст на Україні. З ним звязано багато подій нашої історії в княжої і козацької доби.

⁴⁾ дуже висока могила коло Переяслава; Шевченко гадав, що вона була насипана раніше, ніж заложено самий Переяслав; див. прим. ³⁾ на ст. 198.

Із хмарі тихо виступають
Обрів¹⁾ високий, гай, байрак;
Хатки біленькі виглядають,
Мов діти в білих сорочках
У піжмурки в яру гуляють;
А долі сивий наш козак —
Дніпро з лугами виграває;
А онде, онде за Дніпром,
На пригорі²⁾, ніби капличка, —
Козацька церква невеличка
Стойть з похиленим хрестом...
Давно стойть, виглядає
Запорожця з Лугу,
З Дніпром своїм розмовляє,
Розважає туту;
Оболонками³⁾ старими,
Мов мертвець очима
Зеленими, позирає
На світ з домовини.
Може, чаєш⁴⁾ оновлення?
Не жди тій слави!
Твої люди окрадені,
А панам лукавим
Нащо здалась козацька
Велика слава?

I Трахтемірів⁵⁾ геть горою
Нечéпурні свої хатки
Розкýдав з долею лихою,
Мов п'яний стáрець торбинкý.
А он — старé Манастирище,
Колись козацкé село.
Чи те воно тоді було?
Ta все пішло царям на грище:
I Запорожжя, і село,

I монастирь святий, скарбниця —
Все, все несіті рознеслý,
А ви? Ви, гори, oddalý...
Бодай ніколи не дивиться
На вас, прокляті!.. Ні, ні!
Не ви прокляті, а гетьмані⁶⁾,
Усобники, ляхи погані!..

Простіть, високі, мені,
Високі і голубі!,
Найкращі в світі, найсвяті!
Простіть! Я Богу помолюсь...
Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що прокляну святого Бога,
За неї душу погублю!

Над Трахтемировом високо
На кручі, ніби сирота
Прийшла топитися в глибокім,
В Дніпрі широкому, — отак
Стойть одним-одна хатина.
З хатини видно Україну
І всю Гетьманщину кругом⁷⁾.
Під хатою дідусь сивенький
Сидить... А сонечко низенько
Уже спустилось над Дніпром.
Сидить, і дивиться, і дума,
А сльози капають. „Гай-гай!“ —
Старий промовив: „Недоуми⁸⁾!
Занапостили Божий рай!

Гетьманщина!..“

I думне⁹⁾

Чоло похмаріло:
Мабуть, щось тяжке-тяжке

¹⁾ з московського — круча. ²⁾ на горбочку. ³⁾ оболонки — шиби в вікнах.

⁴⁾ дожидаєш, сподіваєшся.

⁵⁾ Трахтемірів — містечко на Київщині, над Дніпром. За часів козаччини там ще в кінці XVI ст. був монастирь, козацький шпиталь і арсенал. З Трахтемировом звязана легенда про формування реєстрового козацького війська польським королем Степаном Баторієм 1578 року. Козаки дуже любили Трахтемірів, що в їхніх очах був немов колискою козаччини. Манастирь згорів 1665 р. за часів Руїни. На його місці залишилося село, зване Манастирище.

⁶⁾ Поет докоряє тим гетьманам, що свою взаємною боротьбою за владу, своїми усобицями довели Україну до Руїни.

⁷⁾ Поляки називали Україною Київщину, звужуючи поняття України. В такому звуженному розвумінні вживав іноді цю назву Й Шевченко. З високого правого берега Дніпра, де стоять Трахтемірів, розлягається дуже широкий вигляд на Лівобережжя, на колишню Гетьманщину.

⁸⁾ недоуми — нерозумні провідники козацької України. ⁹⁾ замислене.

Вимовить хотілось,
Та не вимовив...

„Блукав я по світу чимало,
Носив і свиту і жупан...
Нащо вже лихо за Уралом
Отим кіргізам, — отже й там,
Їй-же Богу, лучче жити,
Ніж нам на Україні!
А, може, тим, що кіргізи
Ще не християни?...
Наробив Ти, Христе, лиха!

А переіначив
Людей Божих? Котилися
І наші козачі
Дурні голови за правду,
За віру Христову,
Упивалися і чужої,
І своєї крові...
А получали? Ба, де то!
Ще гіршими стали!
Без ножа і автодафе¹⁾
Людей закували,
Та й мордують... Ой-ой, пани,
Пани християни!...“

Затих мій сивий, битий тугобю,
Поник старою буй-головою.
Вечірнє сонечко гай золотило,
Дніпро і поле золотом крило;
Собор Мазепин²⁾ сяє-бліє,
Батька Богдана могила mrіє;
Київським шляхом верби похилі
Трибратні давні могили вкрили³⁾;
З Трубайллом Альта між осокобю
Зійшлись, з'єднались, мов брат з сестрою⁴⁾...
І все те, все те радує очі,
А серце плаче, глянуть не хоче!

Попрощалось ясне сонце
З чорною землею;
Виступає круглий місяць
З сестрою зорею,
Виступають ізза хмари;
Хмари звеселіли,
А старий мій подивився, —
Сльози покотились.
„Молюсь Тобі, Боже милий,
Господи великий,
Що не дав мені загинуть,

Небесний Владико!
Що дав мені добру силу
Пересилить горе,
І привів мене, старого,
На сі святі гори
Одинокий вік дожити,
Тебе восхвалити,
І Твоєю красотою
Серце веселити,
І поховать побитеє
Гріхами людськими,

¹⁾ див. прим. ⁶⁾ на ст. 117.

²⁾ Вознесенський собор у Переяславі збудував 1701 року своїм коштом гетьман Мазепа.

³⁾ В околицях Переяслава дуже багато стародавніх могил, які здебільшого походять з княжої доби нашої історії. В тих могилах ховали своїх знатних небіжчиків ріжні степові народи, що товклися тоді в наших степах. Богданова могила лежить сім верстовів від Переяслава на шляху до Золотоноши. Трибратні — це три окремі могили над самим київським шляхом, п'ять верстові від Переяслава.

⁴⁾ Трубайлло (Трубіж) і Альта — річки коло Переяслава; вони там зливаються докупи і владають у Дніпро.

На горах оцих високих,
І витати над ними!“
Утер сльози нехолодні,
Хоч не молодій,
І згадував літа свої,
Давній, благій :
„Де, як, коли і що робилось ?
Було що справді, а що снилось ?
Які моря перепливав ?
І темний гайок зелененький,
І чорнобривка молоденька,
І місяць з зорями сіяв,
І соловейко на калині
То затихав, то щебетав,
Святого Бога вихвалив.
І все то, все то в Україні !“
І усміхнувся сивий дід...
Бо, може, — ніде правди діть —
Було таке, що й женихались,
Та розійшлися, не побрались :

Покинула самого жить,
В хатині віку доживати.
Старий мій знову важурився ;
Ходив довгенько коло хати,
А потім Богу помоливсь,
Пішов у хату очувати,
А місяць хмарою повивсь.

Отакий-то на чужині
Сон мені приснився !
Ніби знову я на волю,
На світ народився.
Дай же, Боже, колинебудь,
Хоч на старість, стати
На тих горах окрадених,
У маленькій хаті, —
Хоча серце замучене,
Поточене горем,
Принести і положити
На Дніпрових горах !..

1847.
Орська кріпость.

Іржавець¹⁾.

Наробили колись шведи
Великої слави²⁾ :
Утікали з Мазепою
В Бендери³⁾ з Полтави;
А за ними й Гордієнко,

Кошовий із Січі⁴⁾,
Веде своїх недобитків
Ta плаче ведучи, —
Того плаче, що поради
Не подала мати,

¹⁾ Іржавець — село Прилуцького повіту на Полтавщині. З Іржавцем авязуве Шевченко відомі події 1709 року, коли запорожці в боротьбі проти Москви стали на бік Мазепи. За це царь Петро I звелів зруйнувати Запорожську Січ, що була над річкою Чортомликом (так звана Стара Січ). Запорожці мусили податись під протекцію кримського хана і пробули під нею аж до 1734 року. Легенда каже, що вони забрали з собою чудовинний образ Божої Матері, який потім поставили в церкві в Іржавці. Цей образ точив сльози: це Божа Мати, як думав народ і як представляє поет, плакала за Україну.

²⁾ себто, наробили великого рояголосу, шуму.

³⁾ По катастрофі 27-го червня 1709 р. під Полтавою Карло XII і Мазепа мусили втікати до Туреччини й прибули перш за все до Бендер (інакше Тягіння) на правому березі Дністра.

⁴⁾ Кость Гордієнко, кошовий отаман Запорожжя, вибіраний на кошового сливе що-року від 1701 р., перейшов з усім запорожським військом набік Мазепи і в березні 1709 р. явився з 8.000 запорожців в табор Карла XII в селі Будищах на Полтавщині, де склав з королем формальну умову про спільну акцію, метою якої було визволення України й Запорожжя від Москви. Тоді царь Петро наказав негайно зробити диверсію проти Січі, і московське військо зрадою здобуло Січ і вимордувало її оборонців. Запорожці билися під Полтавою і потім відступили до Криму. Гордієнко помер 1733 року й був похований коло нової, т. зв. Кам'янської Січі, над річкою Кам'янкою, що впадав в Дніпро.

Як пшениченьку пожати,
Полтаву достати.
Ой, пожали б, якби були
Одностайне стали,
Та з хвастовським полковником¹⁾

Гетьмана єднали.

Не стреміли б списи в стрісі
У Петра у свата²⁾,
Не втікали б із Хортиці
Славні небожата³⁾ ,
Не спиняв би їх прилуцький
Полковник поганий⁴⁾,
Не плакала б Матірь Божа
В Криму за Україну.

Як мандрували день і ніч,
Як покидали запорожці

Великий Луг і Матірь-Січ⁵⁾,
Взяли з собою Матірь Божу,
А більш нічого не взялій,
І в Крим до хана понеслій
На нове горе — Запорожжя⁶⁾.

Заступила чорна хмара
Та білу хмару,
Оланував запорожцем
Поганий татарин;
Хоч позволив хан на пісках
Новим кошем стати,
Та не зволив запорожцям
Церкву будувати;
У наметі поставили
Образ Пресвятої
І крадькома молилися...

Боже мій з тобою!
Мій краю прекрасний, розкошний, багатий!
Хто тебе не нищив? Якби розказати
Про якогонебудь одного маїната
Історію-правду, то перелякати
Саме б пекло можна! А Данта старого⁷⁾
Полупанком нашим можна здивувати.
І все то те лихо, все, кажуть, од Бога!
Чи вже ж Йому любо людей мордувати?
А за що сердешну мою Україну?!
Що вона зробила? За що вона гине?
За що її діти в кайданах мовчати?!...

¹⁾ себто в Семеном Палієм, що був раніше полковником хвастівським. Його заслали на Сибір 1704 року через те, що інтригував проти Мазепи, сам мріючи про булаву. Палій був дуже популярний серед народних мас, і Шевченко висловлює думку, що коли б Палій, а за ним увесь народ піддержали були Мазепу, то не дійшло б до полтавської катастрофи.

²⁾ Шевченко має на увазі народну пісню про руйнування Січі 1709 р., де говориться, між іншим: „Ой, ви, запорожці, ой, ви, молодій — де ж ваши списи? — Наші списи у пана у стрісі, самі ми у лісі“. Ця пісня була надрукована у збірнику М. Максимовича 1834 р., і Шевченко міг її знати звідти, якщо нечув сам від народу.

³⁾ себто запорожці не втікали б з своєї землі.

⁴⁾ Гнات Галаган, компанійський полковник, зрадив Мазепу й передався на бік москалів. Царь доручив Йому помочи здобути Січ, і Галаган, сам колишній запорожець, і тут прислужився цареві: зрадою ж таки допоміг москалям здобути Січ. За це царь зробив його полковником прилуцьким. На цьому полковництві вславився Галаган своїми здирствами над народом.

⁵⁾ запорожці співали: „Ой, Січ-мати, а Великий Луг-батько“.

⁶⁾ під протекцією кримського хана запорожці заложили були спочатку свою Січ на лівому березі Дніпра, близько його устя, там, де тепер село Олешки.

⁷⁾ Данте Алігієрі (1265—1321), великий італійський поет, автор поеми „Божеська Комедія“, що нею зачитувався Шевченко. В цій поемі Данте замальовує пекло й муки, які там терплять грішні душі.

Кобзарі нам розказали
Про войни і чвари,
Про тяжкеє лихоліття,
Про лютії кари,
Що ляхи нам завдавали,
Як нас розпинали.
Що ж діялось по Шведчині, —
То ляхи б влякались,
Онімili б з переляку
П'яні небораки!
Отак її воеводи,
Петрові собаки,
Рвали, гризли¹⁾... І здалека
Запорожці чули,
Як давонили у Глухові,
З гармати ревнули²⁾ ,
Як погнали на болото
Столицю робити,
Як плакали по батькові
Голодній діти³⁾ ,
І як потім на Орелі⁴⁾
Лінію копали,
І як у тій Фінляндії
В снігу пропадали.
Чули, чули запорожці
З далекого Криму,

Що конає Гетьманщина,
Неповинно гине;
Чули, чули небожата,
Чули, та мовчали,
Бо їм добре на чужині
Мурзи⁵⁾ завдавали.
Мордувались сіромахи,
Плакали, — і з ними
Заплакала Матірь Божа
Сльозами святими ;
Заплакала Милосерда, —
Неначе за Сином,
І Бог зглянувсь на ті слози
І на Україну:
За козацькі і за тії
Пречистій слози
Побив Петра, побив ката
На наглій дорозі.
Вернулися запорожці,
Принесли з собою
В Гетьманщину той чудовний
Образ Пресвятої ;
Поставили у Іржавці
В мурованім храмі.
Отам вона й досі плаче
Та за козаками.

1847.
Орська кріпость.

N. N.

О, думи мої! О, славо злая!
За тебе марно я в чужому краю
Караюсь, мучуся... але не каюсь!
Люблю, як щиру, вірну дружину,
Як безталанную свою Вкраїну!
Роби, що хочеш, з темним зо мною,

¹⁾ Петро I, перемігши шведів і Мазепу, розпочав страшний терор над українським народом.

²⁾ Поет має на думці вибір нового гетьмана, замісця Мазепи, переведений у Глухові наприкінці 1708 року, з наказу царя. Вибраний був Іван Скоропадський, полковник стародубський.

³⁾ Петро висилає українських козаків десятками тисяч на лівініч і на південь копати канали та лінії укріплень, де вони масово гинули.

⁴⁾ річка Орель, в південній Полтавщині; там козаки копали лінію укріплень.
⁵⁾ мурзи — татарська старшина.

Тільки не кидай! В пекло з тобою
Пошкандибаю

Ти привітала
Нерона лютого, Сарданапала¹⁾,
Ірода, Каїна, Христа, Сократа²⁾.
О, непотребная! Кесаря-ката
І грека доброго³⁾ ти полюбила
Однаковісінько, бо... заплатили.
А я, убогий, що принесу я?
За що сірому ти поцілуєш?
За пісню-думу: „Ой, гаю, гаю“?
І не такі, як я, дармо співають!
І чудно, й нудно, як поміркую,
Що часто котяться голови буй
За тебе диво... Мов пси, гриаутися
Брати з братами й не схаменуться...
А тебе диво, всіми кохане:
У шинку покритка, а люде — п'яні!..

1847.
Орська кріпость.

Ляхам.

(Брониславу Залеському)⁴⁾.

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам-то вéсело жилóсь!
Братались з вольними ляхами,
Пишались вольними степами;
В садах кохалися, цвіли,
Неначе лілії, дівчата;
Пишалася синами мати,
Синами вольними... Росли,
Росли сини і веселили

Старії, скорбнії літа...
Аж поки іменем Христа
Прийшли ксьондзи і запалили
Наш тихий рай, і розливі
Широке море сліз і крові,
А сýрот іменем Христовим
Замордували, розп'яли⁵⁾...
Поникли голови козачі,
Неначе стоптана трава.
Україна плаче, стогне-плаче!

¹⁾ Сарданапал — царь асирійський, відомий своєю розпустою, спалив себе на огнищі (606 р. перед Р. Хр.) разом з своїми жінками та слугами, коли побачив, що не подужав повстання, яке вибухло проти нього у Вавилоні.

²⁾ Сократ — славний грецький філософ в Атенах IV ст. перед Р. Хр.

³⁾ себто Сократа.

⁴⁾ Бронислав Залеський (1820—1880), поляк, родом з Білої Русі. За революційну діяльність був засланий до Оренбургу, де з ним зустрівся та заприязнівся Шевченко. Пізніше вони листувалися між собою.

⁵⁾ Шевченко гадав, що поляків з українцями поріжнило римо-католицьке духовенство, особливо тим, що запровадило церковну унію 1596 року. А до того часу, на погляд Шевченка, козаки жили з поляками ніби в добрій згоді. Цей погляд запозичив Шевченко в „Історії Русовъ“. Такі самі думки висловлює поет і в інших творах, наприклад, в „Гайдамаках“ (на ст. 62) та в „Буває, в неволі іноді згадаю“.

За головою голова
Додолу пада; кат лютує,
А ксьондз скаженим явиком
Кричить: Тe Deum¹⁾! Алилуя²⁾!..

Отак-то, ляше, друже-брате,
Неситій ксьондзи, магнати

Нас порізнили, розвелій,
А ми б і досі так жили.
Подай же руку козакові
І серце чистее подай!
І знову іменем Христовим
Возобновим наш тихий рай.

1847.
Орська кріпость.

Чернець.

(П. А. Кулішу³⁾).

У Київі на Подолі
Було колись . . . І ніколи
Не вернеться, що діялось,
Не вернеться сподіване.
Не вернеться . . . А я, брате,
Таки буду сподіватись,
Таки буду виглядати,
Жалю серцю завдавати.

У Київі на Подолі
Братерська наша воля,
Без холопа і без пана,
Сама собі у жупані
Розвернулася весела,
Оксамитом шляхи стеле
І єдвабом⁴⁾ застилає,
І нікому не звертає.

У Київі на Подолі
Козаки гуляють:

Як ту воду, цебром-відром
Вино розвивають;
Лъохі, шинки з шинкарками,
З винами, медами
Закупили запорожці
Та й тнуть коряками⁵⁾!
А музика реве, грав,
Людей звеселяє;
А із Братства те бурсацтво⁶⁾
Мовчки виглядає:
Нема голій школі волі,
А то б догодила!..

Кого ж то там з музикою
Люде обступили?

В червоних штánях оксамитних
Матнєю⁷⁾ вулицю мете —
Іде козак. Ох, літа, літа!
Що ви творите? На то те ж

¹⁾ Див. прим. ³⁾ на ст. 118.

²⁾ Алилуя! (з жидівського) — хваліть Господа! — церковна пісня.

³⁾ Пантелеїмон Олександрович Куліш (1819—1897), славний український письменник-поет, повістяр, драматург, етнограф та історик, перекладач Біблії і європейських класиків (Шекспір, Байрон, Гете, Гайне) на українську мову, приятель Шевченка й кирило-мефодіївський братчик. В історичному романі Куліша „Чорна Рада“ змальовано, як старий запорожець „прощається в світом“ у Київі перед своїм постриженням у ченці в Межигірському монастирі. Можливо, що цей образ навіявл Шевченкові його „Ченця“. Хоча „Чорна Рада“ була надрукована тільки 1857 р., але була написана геть раніше, і уривки з неї в російському перекладі друкував Куліш по російських часописах в 1843 і 1846 роках.

⁴⁾ єдваб — шовк. ⁵⁾ коряк — деревляний посуд до пиття.

⁶⁾ в Братському монастирі на Подолі містилася Київо-Могилянська Академія і бурса, де мешкало бурсацтво — незаможні студенти, т. зв. бурсаки.

⁷⁾ матня — середня частина шараварів така широка, що звисала понад халявами чобіт.

Старий ударив в закаблуки,
Аж встала курява. Отак!
Та ще й приспіве козак:

„По дорозі *рак*, *рак*,
Нехай буде так, *так*!
Якби таки молодиці
Посіяти мак, *мак*!
Дам лиха закаблукам,
Дам лиха закаблам,
Останеться їй передадам!
А вже ж тії закаблуки
Набралися лиха і муки.
Дам лиха закаблукам,
Дам лиха закаблам,
Останеться їй передадам!”

Аж до Межигорського Спаса¹⁾
Потанцовав сивий,
А за ним і товариство
І ввесь святий Київ.

Дотанцовав аж до брами,
Крикнув: «Пугу! Пугу²⁾!
Привітайте, святі ченці,
Товариша з Лугу³⁾!»
Свята брама одчинилася,
Козака впустили;
І знов брама зачинилася,
Навік зачинилася
Козакові.

Хто ж цей сивий
Попрощався з світом?
Семен Палій, запорожець⁴⁾,
Лихом недобитий.

Ой, високо сонце сходить,
Низенько заходить;
В довгій рясі по келії
Старий чернець ходить.
Іде чернець у Вишгород⁵⁾
На Київ дивитись,

1) Межигірський монастир над Дніпром, 18 верстов вище Київа. Запорожська Січ вважалася його парафією, і звідти надсилалися ченці, як настоятелі Січової церкви. Старі запорожці частенько доживали віку в цьому монастирі, постригшись у ченці. Перед постриженням вони „прощалися з світом“. Таке прощання Семена Палія і змальовує Шевченко.

2) „Пугу“ — запорожський оклик, що служив за умовний знак.

3) з Великого Лугу — себто з Запорожжя.

4) Семен Палій (Гурко), родом зіпід Борзни на Чернігівщині, вступив на Січ, де придбав собі лицарську славу. Коли польський король Ян Собеський заходився 1684 р. наново заселювати спустошену правобережну Україну й рішив відновити тут козачину, Палій став полковником хвастівським і за короткий час заселив і зорганізував на козацький лад північну Ківщину. Він не хотів коритись Польщі й мав план прилучити правобережну Україну до лівобережної Гетьманщини. Але Москва не хотіла входити через це в конфлікт з Польщею. Коли 1700 року польський уряд задумав скасувати на Правобережжі козачину, Палій отверто повстав проти Польщі й здобув штурмом силну фортецю в Білій Церкві. Але московський уряд не дозволив Мазепі подати повстанцям поміч, і поляки приборкали повстання. Однаке Палій вдергався в Білій Церкві. 1704 року Мазепа з 40.000 українського війська вирушив проти польського короля Станіслава Лещинського, союзника шведів, та окупував насамперед правобережну Україну. Мрія Палія здійснилася, але він сам марив про гетьманську булаву, і Мазепа, щоб не повстас на цьому ґрунті якийсь заколот, звелів арештувати Палія й вислати в Москву, звідки його заслали на Сибір. Після переходу Мазепи на бік шведів царь повернув Палія в заслання і привернув йому полковницький уряд. Але Палій уже не відограв якоїсь політичної ролі й незабаром помер. Розповідаючи в своєму „Ченцеві“ про те, ніби Палій постригся в ченці, Шевченко спирається, можливо, на якусь легенду, а, може, це його власний поетичний вимисел. Дуже можливо, що, малюючи душевний настрій Палія, поет передав свої власні почуття й настрої на засланні.

5) Вишгород — село між Київом і Межигір'ям, над самим Дніпром, на його високому правому березі.

Та посидіть на пригорі,
Та хоч пожуритись.
Іде чернець Дзвонкобую¹⁾
У яр воду пiti,
Та згадує, як то тяжко
Було в світі жити.
Іде чернець у келію
Між стіни німії,
Та згадує літа свої,
Літа молодії;
Бере письмо святе в руки,
Голосно читає,
А думкою старий чернець
Далеко літає . . .

I тихнуть Божі слова,
I в келії, неначе в Січі,
Братерство славне ожива,
A сивий гетьман²⁾, мов сова,
Ченцеві вазирає в вічі.
Музика, танці . . . і Бердичів³⁾ . . .
Кайдани брязкають . . . Москва . . .
Борй, снігій і . . . Єнісей⁴⁾ . . .
I покотились із очей
На рясу слози . . .

«Бий поклони!
I плоть⁵⁾ старечу усмиряй,
Святе писаніє читай!
Читай, читай та слухай дзвона,
A серцеві не потурай:
Воно тебе в Сибір водило,
Воно тебе весь вік дурило;
Приспи ж його і занехай
Свою Борзну і Хвастовщину⁶⁾:
Загине все, ти сам загинеш,
I не згадають — щоб ти знав . . .»

I старець тяжко заридав,
Читать писаніє покинув;
Ходив по келії, ходив,
A потім сів і зажурився:
«Для чого я на світ родився?
Свою Україну любив? . . .»

Do утрени завив з дзвіниці
Великий дзвін. Чернець мій встав,
Надів клубок, взяв патерицю,
Перехрестився, чотки⁷⁾ взяв . . .
I за Україну молитись
Старий чернець пошкандибаў.

1847.
Орська кріпост.

Один у другого питаем:
Нашо нас мати привелá?
Чи для добра, чи то для зла?
Нашо живем? Чого бажаем?
I, не дознавшись, уміраем,
I покидаємо діла?

Які ж мене, мій Боже милив,
Діла осудять на землі?
Бодай ті діти не росли,
Тебе, святого, не гнівили,
Що у неволі народились
I стид на Тебе понеслý!

1847.
Орська кріпост.

¹⁾ Дзвонковая — криниця прозивається, недалеко од монастиря. (Примітка Т. Шевченка).

²⁾ Іван Мазепа.

³⁾ в Бердичеві заарештовано Палія 10-го липня 1704 року.

⁴⁾ Палія заслано до Єнісейського краю в Сибіру.

⁵⁾ тіло.

⁶⁾ Під Борзною Палій родився, а у Хвастові полковникував.

⁷⁾ Клубок — монаша шапка, патериця — палиця, чотки — нанизане на шнурок намисто, яке ченці перебирають рукою, щоб рахувати, скільки вони проказують молитов.

Самому чудно. А де ж дітись?
Що діяти і що початъ?
Людей і долю проклинать —
Не варт, ій-Богу! Як же жити
На чужині, на самоті?
І що робити взаперті¹⁾?
Якби кайдани перегристи,

То гриз потроху б... Так нє ті,
Не ті їх ковалі кували,
Не так залізо гартували,
Щоб перегристи... Горе нам,
Невольникам і сиротам,
В степу безкрайм за Уралом!

1847.
Орська кріпость.

Ой, стрічечку до стрічечки
Мережаю три ніченъки,
Мережаю, вишиваю, —
У неділю погуляю!

Ой, плахотка-червачаточка²⁾, —
Дивуйтесь, дівчаточка!
Дивуйтесь, парубки,
Запорозькі козаки!

Ой, дивуйтесь, лицяйтесь,
А з іншими вінчайтесь, —
Подавані рушники...
Отаке-то, козаки!

1847.
Орська кріпость.

Хустина.

Чи то на те Божа воля?
Чи такая її доля?
Росла в наймах, виростала,
З сиротою покохалась.
Неборак, як голуб, з нею,
З безталанною своєю,
Од зіроньки до зіроньки
Сидять собі у вдівоньки, —
Сидять собі, розмовляють,
Пречистої дожидають.

Дождалися...
З Чигирину
По всій славній Україні
Заревли великі дзвони,
Щоб сідлали хлопці коні,
Щоб мечі-шаблі гостирили
Та збірались на весілля,
На веселе погуляння,
На кроваве залицяння.

У неділеньку та ранесенько
Сурми-труби вигравали;
В поход у дорогу славні компанії³⁾
До схід сонечка рушали.
Випровожала вдова свого сина,
Ту єдину дитину;

¹⁾ див. прим. ³⁾ на ст. 189.

²⁾ плахта, тканя з червоного шовку.

³⁾ компанії — наймане військо, що було ніби гвардією гетьмана. Вперше засновані компанійські полки гетьман Петро Дорошенко (1665—1676).

Випровожала сестра свого брата,
А сірому — сиротина;
Випровожала : коня напувала
До зірніці із криниці,
Виносила збрюю, шаблю золотую
І рушницю-гаківницю¹).
Випровожала три поля, три милі,
Прощалася при долині,
Дарувала шиту шовками хустину,
Щоб згадував на чужині.

—
Ой, хустино-хустиночко,
Мережана-шита !
Тілько й слави козацької —
Сіделечко вкрити !

Вернулася, журилася,
На шлях битий дивилася,
Квітчалася, прибіралася,
Що-день Божий сподівалася,
А в неділеньку ходила
Виглядати на могилу.

Минá літо, минá й друге;
А на третє — линуть
Преславні компанійці
В свою Україну.
Іде військо, іде й друге,
А за третім стиха —
Не дивися, безталання ! ...
Везуть тобі лихо :
Везуть трунú дубовую,
Китайкою²) криту,
А за нею з старшиною

Іде, в чорній свиті,
Сам полковник компанійський,
Характерник³) в Січі;
За ним ідуть есаули⁴),
Ta плачуть ідучи.
Несуть пани есаули
Козацьку збрюю :
Панцирь битий⁵) порубаний,
Шаблю золотую,
Три рушниці-гаківниці
І три самопали⁶).
А на зброй ... козацькая
Кров позасихала.
Ведуть коня вороного, —
Розвиті копита,
А на йому сіделечко
Хустиною вкрите.

1847.
Орська кріпость.

¹) гаківниця — довга рушниця, вживалася найчастіше по фортецях; стріляючи з гаківниці, закріпляли її гаком, щоб зменшити вистрільний відбій.

²) див. прим. ⁵) на ст. 1.

³) Характерниками називали на Січі козаків, що нібито зналися з нечистою силою, вміли заворожити ворожу кулю, щоб не влучила, і взагалі знали ріжні військові хитрощі, невідомі звичайній людині.

⁴) есаул або осавул — старшина, що виконував ріжні доручення свого старшого.

⁵) кований панцирь.

⁶) самопал — звичайна, легка рушниця.

А. О. Козачковському¹⁾.

Давно те діялось! Ще в школі,
Таки в учителя-дяка,
Гарненько вкраду п'ятака
(Бо я було трохи не голе, —
Таке убоге) та й куплю
Паперу аркуш, і зроблю
Маленьку книжечку; хрестами
І визерунками²⁾ з квітками
Кругом листочки обведу,
Та й списую Сковороду³⁾;
Або «Три царіє со дари»⁴⁾;
Та сам собі у бур'яні,
Щоб не почув хто, не побачив,
Виспівую, було, та плачу...
І довелося знов мені
На старість з віршами ховатись,
Мережать книжечки, співати
І плакати у бур'яні, —
І тяжко плакать! І не знаю,
За що мене Господь карає...
У школі мучилось, росло,
У школі й сивіть довелось,
У школі дурня й поховають.
А все за того п'ятака,
Що вкрав маленьким у дяка,
Отак Господь мене карає...

Ось слухай же, мій голубе,
Мій орле-козаче,
Як конаю я в неволі,
Як я нужу світом!
Слухай, брате, та научай
Своїх малих діток, —
Научай їх, щоб не вчились
Змалку віршувати.

Коли ж яке поквапиться,
То нищечком, брате,
Нехай собі у куточку
І віршує, й плаче
Тихесенько, щоб Бог не чув,
Щоб і ти не бачив;
Щоб не довелося, брате,
І йому каратись,
Як я тепер у неволі
Караюся, брате!..

Неначе злодій, поза валами
В неділю краудуся я в поле,
Талáми⁵⁾ вийду понад Уралом⁶⁾
На степ широкий, мов на волю.

І болящєс, побите
Серце стрепенеться,
Мов рибонька над водою,
Тихо усміхнеться,
І полине голубкою
Понад чужим полем, —
І я ніби оживаю
На полі, на волі...
І на гору високую
Вихожу, дивлюся,
І згадаю Україну —
І згадати боюся...
І там степи, і тут степи,
Та тут не такій:
Руді,rudі, аж червоні;
А там — голубі,
Зелені, мережані
Нивами, ланами,
Високими могилами,
Темними лугами...

¹⁾ Андрій Осипович Козачковський (1812 - 1889), приятель Шевченка, був лікарем у Переяславі. Шевченко познайомився з Козачковським 1842 р. в Петербурзі, де Козачковський вчився у Військовій Медичній Академії.

²⁾ визерунок — віньєта.

³⁾ Григорій Савич Сковорода (1722—1794), славний український філософ, автор віршів, які народ співав, як пісні. Шевченко списував їх у свій зишиток, як був хлопцем.

⁴⁾ колядка.

⁵⁾ талій — піщані кучугури в Середній Азії.

⁶⁾ річка Урал (давніше звалася Яік); над нею стояла Орська кріпость.

А тут бур'ян, піски, талій,
І хоч би на сміх де могила
О давнім-давні говорила . . .
Неначе люде не жилий!
Од споконвіку і до нині

Ховалась од людей пустиня,
А ми таки її знайшли;
Уже й твердині поробили,
Зато¹⁾ будуть і могили —
Всього наробимо колись! . .

О, моя доле! Моя країно!
Коли я вирвусь з ції пустині?
Чи, може, — крий Боже! —
Тут і загину,
І почорніє червоне поле . . .

— «Айда в казарми! Айда в неволю!» —
Неначе крикне хто надо мною, —
І я прокинусь . . . Поза горою
Вертаюсь, крадуся понад Уралом,
Неначе злодій той, поза валами.

Отак я, друже мій, святкую
Отут неділеньку святую!

А понеділок? . . Друже-братье!
Приходить ніч в смердячу хату,
Осядуть думи, розіб'ють
На стократ серце і надію,
І те, що вимовить не вмію . . .
І все на світі проженуть,
І спинять ніч: часи літами,
Віками глухо потечуть;
І я кровавими слезами
Не раз постелю омочу.

Не малодушіє в неволі
Вночі слізами тóчить,
А гріхи мої велики
Вилитися хочуть, —
Не виллються, не покинуть
Душу катувати . . .
Страшно мені, друже-братье,
Смерті сподіватись! . .
Перелічуй і дні і літа:
Кого я, де, коли любив?
Кому яке добро зробив?

Нікого в світі, ні кому в світі . . .
Неначе пó лісу ходив!
А малася воля, малася сила!
Та силу позички зносили,
А воля в гостях упилася,
В степу, небога, заблудила
Та й упиваться зареклася.
Не поможе, милий Боже!
Як то кажуть люде:
«Буде каяття на світі,
Вороття не буде . . .»

¹⁾ зато¹⁾ — от-от.

Благаю Бога, щоб світало:
 Мов волі, сонця, світу жду.
 Цвіркун замовкне, «зорю»¹⁾ б'ють.
 Благаю Бога, щоб смеркало,
 Бо на позорище²⁾ ведуть
 Старого дурня муштрувати³⁾,
 Щоб знов, як волю шанувати,
 Щоб знов, що дурня всюди б'ють.
 Так день і тиждень так минає,
 І, може, друже мій, отак
 Минуть остатній літá! . . .
 Як перед Богом сповідаюсь:
 За правду на світі караюсь
 І не клену долі,
 Тілько Господа благаю:
 «Не дай, Боже, в чужім краю
 Згинути в неволі! . . .»

Минають літа молодії;
 Минула доля, а надія
 В неволі знову — за своє,
 Зо мною знову лихо дів
 І серцю жалю завдає.
 А, може, ще добро побачу?
 А, може, лиxo переплачу,
 Води Дніпрової нап'юсь,
 На тебе, друже, подивлюсь?
 І, може, в тихій твоїй хаті
 Я буду знову розмовляти
 З тобою, друже мій? . . .
 Боюсь, боюся сам себе спитати:

Чи се коли сподіється?
 Чи, може, вже з неба
 Подивлюсь на Україну,
 Подивлюсь на тебе? . . .
 А іноді так буває,
 Що й слізой не стане,
 І благав би я о смерті . . .
 Так тая Україна,
 І Дніпро крутоберегий,
 І ти, друже-братье,
 Не даете мені Бога
 О смерті благати!

1847.
Орська кріпость.

Москаleva қриниця⁴⁾.

„Не варт, їй-Богу, жить на світі! . . .“
 — «То йди топись . . .» — „А жінка, діти? . . .“
 — «Отож то, бачиш, не бреши!
 А сядь лишенъ та напиши
 Оци бувальщину, — то, може,
 Інако скажете, небоже!
 Пиши отак: «Було
 Село . . .»

¹⁾ військове музичне гасло, щоб вставати або лягати. ²⁾ на наругу. ³⁾ військова муштра особливо докучала Шевченкові.

⁴⁾ Шевченко двічі писав цю поему: вперше — в Орській кріпості 1847 року, вдруге — в Новопетровському форті на весні 1857 року.

Та щоб не лізти на чужйну,
Пиши: «у нас на Україні.
А в тім селі вдова жила,
А у вдови дочка була
І син семиліток . . .
Добрó, мавши діток,
У розкоші, — хвáлиш Бога . . .
А вдові убогій,
Мабуть, не до Його,
Бо залили за шкуру сала, —
Трохи не пропала:
Думала — в черниці
Або йти топиться, —
Так жаль маленьких діток стало:
Звичайне, мати, що й казать!
Та, може, снівся таки й зять,
Бо вже Катруся підростала . . .
Чи вже ж ій вік продіувувать,
Зносити брівоньки ні зá що? ..
Ні, дівонька вона не та!

Таки ж у тім селі трудячий
(Бо всюди сироти — ледащо)

У наймах виріс сирота,
Неначе батькова дитина!

То сяк, то так
Придбав сірόма грошенят,
Одежу справив, жупаніну,
Та ні відсіль і ні відтіль —
На ту сирітську копійчину
Купив садочок і хатину,
Подякував за хліб, за сіль
І за науку добрим людям,
Та до вдовівни навпростець

Шелесть за рушниками!
Не торгувались з старостами
(Як те бував між панами),
Не торгувавсь і пан-отець
Усім на диво та на чудо, —

За три копій звінчав у будень!..

Просохли очі у вдови.
Отак-то, друже мій, живи,
То й весело на світі буде.
І буде варт на світі жить,
Як матимеш кого любити.
Хоть кажутъ от ще що, небо же!
Себе люби, то й Бог поможе!
А доведеться умирать?
Здихать над грішми? Ні, небо же!
Любов — Господня благодать!
Люби ж, мій друже, жінку, діток,
Діли з убогим заробітком,
То легше буде й зароблять!»

Спочинем трохи, поговорим . . .
Що, яринá ще не зйшла?

ДРУГИЙ.

Та де та яринá взялась?
У мене ще на жито оріть.
Отим-то й ба, що живетé

Відколи, дядьку, а не чули, —
А, може, чули, та забули, —
Журнал друкують . . .

ПЕРШИЙ.

Те-те-те!

ДРУГИЙ.

Та що ви думаєте: польський
Або *Хазяїн* той московський?
Не та ловись! *Журнал Реву*,
Чи те... *Ла Мод*¹⁾, — купив для Паши
Вторік в Ромні...

ПЕРШИЙ (нишком).

Так от як наші!
Не чув, як на світі живу!..

ДРУГИЙ.

У самому тому журналі
Моя Пашета начитала,
Як німці сіяли траву,

А потім віжали серпами!
І все написано стихами,
Та не такими, як у нас...

ПЕРШИЙ.

Якби ти, брате, свині пас...
За слово вибачай!

ДРУГИЙ (мов не чує).

Гей, хлопче!
(Ходить, посвистує, а потім співає :)

Хлопче-молодче,
З карими очима!
Нащо тобі жінка —
Камінь за плечима!..

ПЕРШИЙ.

Та годі вже тобі співати!

ДРУГИЙ.

Що, може, хочете кончать?
А я, призвіться, думав — теє...

¹⁾ журнали: російський „Хозянъ“, що його видавало „Вольно-Экономическое Общество“, і французький „Revue des Modes“, що його передплачувало багато панів за часів Шевченка.

ПЕРШИЙ.

А я — так думаю інєс:
Що вип'ємо та поснемо,
А там і ладу не дамо.
Сідай лиш та пиши, небоже,
Та кónчимо, як Бог поможе!

«Одружились небожата.
Дивувались люде:
Як то вони, ті сироти,
На світі жити будуть?
Минає рік, минув другий,
Знову дивувались,
де в тих сиріт безталанних
Добро тес бралось?
І в коморі, і на двобрі,
На току й на ниві;
І діточки, як квіточки,
Й самі чорнобриві,
У жупáнах похожають,
Старців закликають
На обіди, а багаті —
То й так не минають.
Не минали себелюби,
Та все жалкували,
Що сироти таким добром
Старців годували!
„Коли гніє, то спродали б:
Аджеж у їх діти!..“
Ось слухай же, що то роблять
Заздрощі на світі
І ненáтля¹⁾ голодная!
Ходили, ходили,
Поки вночі жалкуючи
Хату запалили...
Нехай би вже були непевні
Які вельможі просвіщені,
То і не жаль було б, — чи так?
А то сірісінський сіряк
Отак лютує...
Тяжко, брате,
Людей на старість розпізнati,
А ще гірше — звáмолоду

Гáдину кохати:
Очарув змійними
Карими очима...
А, пек тобі! Забув, дурню,
Що смерть за плечима?

До стеблá все погоріло,
І діти згоріли;
А сусіди — і багаті,
І вбогі — раділи.
Багатії, бач, раділи,
Що багатші стали,
А вбогі тому раді,
Що з ними зрівнялись!
Посхóдились жалкувати,
Жáлю завдавати:
— „Шкода, шкода! Якби знаття —
Копíйчину б дбати,
То все б таки не так воно...
А що пак, Максиме!
(Бо його Максимом звали)
Попродай скотину,
Та ходи до мене в найми:
Що буде, те й буде!
Будем знов чумакувати,
Поки вийдем в люде,
А там знову...“ Подякував
Максим за пораду:
— „Побачу ще, як там буде;
Коли не дам ради,
То тоді вже, певне, треба
Іти в найми знову...
Де то моя Катерина,
Моя чорнобрива?!..
Вона мене все радила,
І тепер порадить!..“

¹⁾ ненаситність, ненажерливість.

Та остання ся рада
Навіки завадить . . .
Воли твої і корови
Разом поздихали,
А Катруся з москалями
Десь помандрувала».

Тепер отак пиши, небоже:
«Максим подумав, пожурився,
А потім Богу помолився,
Промовив двічі: „Боже! Боже!“
Ta й більш нічого.

Од цариці
Прийшов указ — лобій голить¹).
— „Не дав вдовиці утопиться,
Не дам же й з торбою ходить!“ —
Сказав Максим, — і ґрунт покинув,
Bo вдовиного, бачиш, сина
В прийом²) громада повезла.
Такі-то темній діла
Творяться чишком на сім світі!
A вас, письменних, треба б бити,
Щоб не кричали: „Ах, Аллах!
Не варт, не варт на світі жити! . . .“
A чом пак темні не кричать? . . .“

ДРУГИЙ.

Хіба ж живуть вони і знають, —
Як ви сказали, — благодать,
Любов? . . .

ПЕРШИЙ.

. . . Що? що? Недочуваю!

ДРУГИЙ.

Вони, кажу вам, прозябають³),
Або, по-вашому, ростуть,
Як та капуста на городі.

¹) Катерина II скасувала 1783 року козацьке військо в Гетьманщині, а замісце його заведено десять карабінерських полків; солдатам голили чуприни, але вони носили перуки з косами.

²) на прийом до війська.

³) животіють.

ПЕРШІЙ.

Отак, по-вашому!.. Ну, годі ж!
Нехай собі і не живуть...
А все, скажу таки: як хочеш,

А ви їм жить не даєте,
Бо ви для себе живете,
Заплюшивши письменні очі.

ДРУГИЙ.

Отже як будем так писатъ,
То ми й до вечора не кбнчим.
Ну, де той безталанний зять?

ПЕРШІЙ.

Вернувшись вдовицем до дому,
А зять пішов у москалі.
Не жаль було його нікому,
Та ще й сміялись у селі!

Отже, далебі, не знаю,
Чи вона верталаась,
Катерина, до матері,
Чи так і пропала?
Була чутка, що стрижену
В Умані водили
По улицях: украдла щось...
Потім утопилася.
Та все то те, — знаєш, люде
Втоплять і задушать, —
А, може, то така правда,
Як на вербі груші.

Знаю тільки, що про неї
І пісню проклали, —
Я чув тоді, на досвітках
Дівчата співали:

*Шелесь, шелесь по дубині,
Шапки хлопці погубили;
Тілько наймит не згубив,
Удовівну полюбив...*
Соромітна... нехай їй лихо!
Минали літа тихо-тихо —
Отак пиши! — і за гріхи
Карались Господом ляхи¹⁾),
І пугав Пугач над Уралом²⁾,
Пійти в одах вихваляли³⁾)
Войну й царицю, — тілько ми⁴⁾!
Сиділи нишком, слава Богу!

Після Великої Зіми⁵⁾)
Вернувшись і Максим безногий :
В поході, каже, загубив,
Та срібний хрестик заробив!
Чого він придібав? Нема в його хаті,
Ні сестри, ні брата — нікого нема.
Чого ж він приплентав? А хто його зна!
Чи чув ти, що кажуть: легше умірати
Хоть на пожаряні в своїй стороні,
Ніж в чужій — в палатах! Чи чув ти? Ба ні...

¹⁾ саме тоді (1772 р.) почалися розділи Польщі між Австрією, Прусією та Росією.

²⁾ повстання уральського козака Омеляна Пугачова 1773—75 рр.

³⁾ російські поети, такі, як Державін або Сумароков, прославляли в своїх одах царицю Катерину II.

⁴⁾ ми, себто українці, не реагували на скасування їхньої автономії.

⁵⁾ „Велика Зіма“ була 1787 року; сніг лежав аж до червня.

ДРУГИЙ.

Ей, дядечку! Швидче будемо писати,
Бо хочеться спати і вам, і мені . . .

ПЕРШИЙ.

Зажуривсь москаль-каліка:
Де йому подітись?
Вдовиченко в пікінерах¹⁾,
Вдова на тім світі!
До кого ж він прихілиться?
Де перезімуює?
Уже осінь; незабаром
Зіма залятує.
Нема йому в світі долі:
Полинула в поле! . .
Попросився зімувати
До дяка у школу,
Бо таки й письма, спасибі,
Москалі навчили,
І в косі був, бо й москалі
Тоді, бач, носили
Сиві коси з кучерями
Усі до одного,
І борошном посыпали,
Бог іх зна для чого? ..
Максим таки, як письменний,
Було, помагає
І на клирасі дякові,
І псалтирь читав
Над покойними. Й хавтури²⁾
З школярами носить,
А в Пилипівку, сірома,
Христа-ради просить.
Нічого: знай, своє пиши,
Та перед людьми не бреши!
Хоч би тобі лихе слово
Почув хто од його!
„І талан, і безталання —
Все, каже, од Бога!“
Ані охне, ні заплаче,
Неначе дитина.

І собаки не кусали
Москаля Максима.
А в неділю або в свято,
Мов причепуриться,
Шкандинбає на вдовину
Пустку подивиться.
Сяде собі у садочку . . .
І вдову згадає,
І за її грішну душу
Псалтирь прочитає,
Катерину „о здравії“
Тихенько пом'яне,
Утрé слъвози: „все од Бога!“
Й веселенький стане.
А в Петрівку і в Спасівку
Не спочине в школі, —
Бере заступ³⁾ і лопату,
Шкандинбає в поле.
І край шляху, при долині —
Отже не вгадаєш,
Що каліка виробляє? —
Криницю копає!
Та й викопав. На те літо
Криницю святили —
На сámого Маковія,
І дуб посадили
На прикмету проїжжачим;
А на друге літо
Москаля вже неживого
Найшли в балці⁴⁾ діти
Коло сámої криниці:
Вийшов подивиться
Останній раз, сіромаха,
На свою криницю.
Громадою при долині
Його поховали,

¹⁾ касуючи козацькі полки, російський уряд обертає їх у полки пікінерів (з довгими списами) та карабінерів.

²⁾ хавтури — приноси, що їх люди давали священикам за треби.

³⁾ рискаль.

⁴⁾ балка — яр у степу, зарослий кущами або деревами.

І долину, і криницю
На пам'ять назвали
Москалевою. На Спаса
Або Маковія
І досі там воду святять,
І дуб зеленіє.
Хто йде, іде, — не минають
Зеленого дуба:

В холодочку посідають,
Та тихо, та любо,
П'ючи воду погожую,
Згадують Максима . . .

Отак живіть, недоуки,
То ѿ жить не остине!

1847.
Орська кріпость.

То так і я тепер пишú:
Папір тілько, чорнило трачу . . .
А перш — їй-Богу, не брешу! —
Згадаю що, чи що набачу,
То так утну, що аж заплáчу,
І ніби сам перелечу
Хоч на годину на Вкраїну;
На неї гляну, подивлюсь,
І мов добро кому зроблю,
Так любо серце одпочине.

Привикне, кажуть, собака за возом
бігти, то біжить і за санями.

Якби сказати, що не люблю,
Що я Україну забиваю,
Або лукавих проклинаю
За те, що я тепер терплю, —
Їй-Богу, братія, прощаю
І Милосердому молюсь,
Щоб ви лихим чим не згадали.
Хоч я вам кривди не робив,
Та все таки між вами жив,
То, може, дещо і осталось.

1847.
Орська кріпость.

1848 р.

А нумо знову віршуватъ¹⁾!
Звичайне, нишком! Нумо знову,
Поки новинка на основі,
Старинку Божу лицюватъ²⁾,
А сýріч³⁾ . . . як би вам сказатъ,
Щоб не збрехавши? Нумо знову
Людей і долю проклинать!

¹⁾ 1848 року Шевченко розпочав нову „захалявну“ книжечку своїх віршів.

²⁾ поет, ніби ткач, що пряде, захожується ткати на старій основі, тільки перелицовавши — обернувши на другий бік.

³⁾ себто.

Людей за те, щоб нас знали
Та нас шанували,
Долю за те, щоб не спала
Та нас доглядала;
А то, бач, що наробыла:
Кинула малого
На розпутті, та й байдуже!..
А воно убоге,
Молодець, сивоусе —
Звичайне, дитина! —
І подібало тихенько
Попід чужим тином

Аж за Урал. Опинилось
В пустині, в неволі...
Як же тебе не проклинать,
Лукавая доле?
Не проклену ж тебе, доле,
А буду ховатись
За валами, та нищечком
Буду віршувати,
Нудить світом, сподіватись
У гості в неволю
Ізва Дніпра широкого
Тебе, моя доле!

1848.
Орська кріпость.

У Бога за дверми лежала сокира¹⁾)
(А Бог тоді з Петром ходив
По світу та дивá творив,
А кайзак²⁾, на хирю³⁾)
Та на тяжке лихо,
Любéнько та тихо
І вкрав ту сокиру,
Та й потяг по дрóва
В зелену дíброву;
Древину вибравши, та й цюк!
Як вирветься сокира з рук —
Пішла по лісу косовиця,
Аж страх, аж жаль було дивйтися:
Дубí і всякі деревá
Великолітні, мов трава
В покоси стелеться; а з яру
Встає пожár, і диму хмара
Святеe сонце покривá.
І стала тьма, і од Уралу
Та до Тингїза, до Араду⁴⁾)
Кипіла в озерах вода.
Палають сéла, городá,

Ридають люде, виуть звíрі
І за Тобóлом⁵⁾ у Сибíрі
В снігáх ховаються. Сім літ
Сокира Божа ліс стинала,
І пожарище не вгасало,
І мер за димом Божий світ.
· · · · ·

На восьме літо у неділю,
Неначе ляля в льолі білій,
Святєe сонечко зійшло.
Пустиня циганом черніла:
Де гóрод був або село —
І головня уже не тліла,
І попіл вітром рознеслó,
Билини навіть не осталось;
Тілько одним-одно хиталось
Зелене дерево в степу.

Червоніe по пустині
Червона глина та печýна⁶⁾),
Бур'ян колючий, та будяк,

¹⁾ Цю поезію написав Шевченко під безпосереднім вражінням степового пожару й оповідання якогось кіргіза про „святе дерево“. Картину степового пожару змалював Шевченко і в своїй повісті „Близнята“, а саме „святе дерево“ намалював на одній з своїх акварелів.

²⁾ кайвак або кайсак — назва кіргізів (звідти, з того самого коріння пішло і наше слово „козак“).

³⁾ на лихо, на біду.

⁴⁾ Арадське море. (Примітка Т. Шевченка).

⁵⁾ Тобол — велика річка в Сибíрі, впадає в Іртиш.

⁶⁾ грудка глини, що перепеклась і закам'яніла.

Та інде тирса¹⁾ з осокою
В ярӯ чорніє під горою,
Та дикий інколи кайзак
Тихенько виїде на гору
На тім захилім²⁾ верблюді.
Непевне діється тоді :
Мов степ до Бога заговорить,
Верблюд заплаче, і кайзак
Понурить голову, і гляне
На степ і на Кара-бутак³⁾.
Сингіч-агач⁴⁾ кайзак вспом'яне,
Тихенько спуститься з гори,
І згине в глиняній пустині.
Одним-єдине при долині,
В степу край дороги,

Стойть дерево високе,
Покинуте Богом ;
Покинуте сокирою,
Огнем непалиме,
Шепочеться з долиною
О давній годині.
І кайзаки не минають
Дерева святого,
На долину заїждають,
Дивуються з його,
І моляться, і жертвами
Дерево благають,
Щоб парости розпустило
У їх біднім краї.

1848.
Орська кріпость.

Варнак⁵⁾.

Тиняючи на чужині
Понад Елеком⁶⁾, стрів я діда
Вельми старого. Наш земляк
І недомучений варнак
Старий той був. Та у неділю
Якось у полі ми зустрілись
Та й забалакались. Старий
Згадав свою Волинь святую
І волю-долю молодую,
Свою бувальщину. І ми
В траві за валом посідали,
І розмовляли, сповідались
Один другому. «Довгий вік!» —
Старий промовив. — «Все од Бога,
Од Бога все! А сам нічого
Дурний не вдіє чоловік!
Я сам, як бачиш, марне, всує⁷⁾,
Я сам занівечив свій вік,
І ні на кого не жалкую,
І ні у кого не прошуй я,

Нічого не прошу. Отак,
Мій сину, друже мій єдиний,
Так і загину на чужині,
В неволі».

І старий варнак
Заплакав нишком.
Сивий брате!
Поки живе надія в хаті, —
Нехай живе: не виганяй!
Нехай пустку нетоплену
Іноді нагріє,
І потечуть з очей старих
Сльози молодії;
І, умитеес сльозами,
Серце одпочине,
І полине із чужини
На свою країну!

«Багато дечого не стало!» —
Сказав старий. — «Води чимало

¹⁾ степова трава.

²⁾ захиль — кволий, виснажений.

³⁾ Невеличка річка. (Примітка Т. Шевченка).

⁴⁾ Одно дерево. (Примітка Т. Шевченка).

⁵⁾ Варнаком називали таврованого гарячим залізом на обличці каторжанина, що втік з катаргі.

⁶⁾ Елек або Ілек — річка в Оренбурзькому краю, впадає в Урал.

⁷⁾ даремне, подурному.

Із Ікви¹⁾ в море утекло...
Над Іквою було село;
У тім селі, на безталання
Та на погибель, виріс я.
Лихая доленько моя!...
У нашої старої пані
Малі паничі були, —
Таки однолітки во мною.
Вона й бере мене в покой
Синкам на виграшку. Росли,
Росли панята, виростали,
Як ті щенята. Покусали
Не одного мене малі.

Отож і вчити почали
Письму панят. На безголов'я
І я учуся. Слізьми, кров'ю
Письмо те полилось!.. Нас,
Дешевших панської собаки,
Письму учить?

Молитись Богу
Та за ралом спотикатись,
А більше нічого
Не повинен знати невольник —
Така його доля!..
Отож і вивчився я, виріс,
Прошу собі волі —
Не дає, і в москалі,
Проклята, не голить!
Що тут на світі робити?
Пішов я до рала...
А паничів у гвардію
Поопреділяла...

Година тяжка настала!
Настили тяжкі літа!
Отож працюю я за ралом.
Я був убогий сирота,
А у сусіда виростала
У наймах дівчина. І я...
О, доле, доленько моя!
О, Боже мій! О, мій єдиний!
Воно тоді було дитина,
Воно... Не нам Твої діла
Судить, о Боже наш великий!

Отож вона мені на лихо
Та на погибель підросла.
Не довелось і надивитись...
А я вже думав одружитись,
І веселитися, і жити,
Людей і Господа хвалити...
А довелось...

Накупили

І краму, й пива наварили, —
Не довелось тілько пить.
Старої пані бахур сивий
Окрав той крам, розлив те пиво,
Пустив покриткою... Дарма!
Минуло... годі!.. Не до ладу
Тепер і згадувати! Нема,
Нема!.. Минулося, пропало!..
Покинув ниву я і рало,
Покинув хату і город, —
Усе покинув. Чорт нарадив, —
Пішов я в писарі в громаду.

То сяк, то так минає год.
Пиші собі, з людьми братуюсь,
Та добрих хлопців добираю.
Минув і другий... Паничі
На третє літо позіжались,
Уже засватані. Жили,
В дворі гуляли, в карти грали,
Свого весілля дожидали,
Та молодих дівчат в селі,
Мов бугай, перебірали —
Звичайне, паничі! Ждемо,
І ми ждемо того весілля...

Отож у Клечальну Неділю²⁾)
Їх і повінчано обох,
Таки в домашньому костьолі:
Вони ляхи були... Ніколи
Нічого кращого сам Бог
Не бачив на землі великій,
Як молодії ті були...
Заграла весело музайка, —
Їх із костьола повелі

¹⁾ Іква — річка на Волині, доплив Стиру, що впадає в Прип'ять.

²⁾ Клечальна або Зелена неділя (Зелені свята), коли прибирають хати в свіжу зрубану зелень, в клечання.

В возобновлённі¹⁾ покої...
А ми й зустріли їх, і всіх —
Княжат, панят і молодих —
Всіх перерізали. Рудою²⁾
Весілля вмилося! Не втік
Ніжé єдиний католíк, —
Всі полягли, мов поросята
В багні смердячому. А ми
Упоравшись пішли шукати
Нової хати, і найшли
Зелену хату і кімнату
У гаї темному. В лугах,
В степах широких, в байракáх
Крутіх, глибоких — всюди хата!
Було де в хаті погуляти
І одпочити де було.

Мене госпóдарем обрали;
Сім'я моя що-день росла,
І вже до сотні доростала.
Мов поросяча, кров лилась!
Я різав все, що паном звалось,
Без милосердія і зла, —
А різав так... I сам не знаю:
Чого хотілося мені?
Ходив три годи я з ножами,
Неначе п'яний той різник.
До сліз, до крові, до пожару —
До всього, всього я привик.
Було, мов жабу ту, на спíсі
Спряжеш дитину на огні,
Або панянку білоніцю
Розіпнеш голу на коні,
Та й пустиш в степ...

Всього, всього тоді бувало —
І все докучило мені...
Одурів я. Тяжко стало
У вертепах³⁾ жити.
Думав сам себе зарізать,
Щоб не нудить світом,
І зарізав би... Та диво,
Диво дивне сталось
Надо мною, недóлюдом...
Вже на світ займалось,
Вийшов я з ножем в халяві
З Броварського лісу⁴⁾),
Щоб заріваться. Дивлюся,
Мов на небі висить
Святий Київ наш великий!
Святым дивом сяють
Храми Божі, ніби з самим
Богом розмовляють.
Дивлюся я, а сам млію.
Тихо задзвонили
У Київі, мов на небі...
О, Боже мій милий!
Який дивний Ти!.. Я плакав,
До полуздня плакав...
Та так мені любо стало:
I малого знаку
Нудьги тії не осталось, —
Мов переродився...
Подивився кругом себе —
І перехрестившись
Пішов собі тихо в Київ
Святым помолитись,
Та судá, судá людського
У людей просити⁵⁾».

1848.
Орська кріпость.

Ой, гляну я, подивлюся
На той степ, на поле:
Чи не дастъ Бог милосердий

Хоч на старість волі?
Пішов би я в Україну,
Пішов би додому:

¹⁾ поновлені, обновлені.

²⁾ кров'ю.

³⁾ вертеп — печера.

⁴⁾ Броварський ліс на лівому березі Дніпра проти Київа, сягає до села Броварів, яких 18 км од Київа; через цей ліс ішов шлях на Чернігів і на Ніжень.

⁵⁾ Шевченко обробив цей самий сюжет в повісті під тою самою назвою „Варнак“, написаній 1853 р. в Новопетровському форті. Можливо, що цей сюжет про розкяяного розбійника навіяла йому народня українська легенда.

Там би мене привітали,
Зраділи б старому;
Там би я спочив хоч мало,
Молившися Богу;
Там би я... Та шкода й гадки —

Не буде нічого!
Як же його у неволі
Жити без надії?
Навчіть мене, люде добрі,
А то одурюю!

1848.
Орська кріпость.

Та не дай, Господи, нікому,
Як мені тепер, старому,
У неволі пропадати,
Марне літа коротати.

Ой, піду я степом-лугом
Та розважу свою тұгу.
•Не йди! — кажуть — з ції хати
Не пускають погуляти!

1848.
Кос-Арап.

Царі.

Старенька сестро Аполона¹⁾!
Якби ви часом, хоч на час,
Придібали таки до нас,
Та, як бувало во дні бни²⁾),
Возвісили б свій божий глас
До оди³⁾ пишно-чепурнобі,
Та й заходилися б обое
Царів, або що, воспівати!
Бо, як по правді вам сказати,
То дуже вже й мені самому
Обридли тій мужики,
Та паничі, та покритки:
Хотілося б зогнать оскуму
На коронованих главах,
На тих помазанниках Божих...
Так що ж? Не втну! А як поможеш
Та як покажеш, як тих птах
Скубуть і патрають, то, може,
І ми б подержали в руках
Святопомазану чуприну.
Покиньте ж свій святий Парнас⁴⁾),
Придйбайте хоч на годину,
Та хоч старенький божий глас

¹⁾ Аполон у давніх греків вважався за бога сонця та опікуна всякого мистецства; в Аполона було нібито дев'ять сестер-муз; одна з них муз була богинею поетів.

²⁾ во дні они (церковний вираз) — колись-то, в давні часи.

³⁾ оди — похвальні вірші, — мода на них держалась аж до початку XIX ст.; ще Котляревський писав „Оду до князя Куракина“.

⁴⁾ Парнас — гора, де перебував Аполон з музами.

Возвісьте, дядино! Та ладом,
Та добром складом, хоть на час,
Хоть на годиночку у нас
Ту вінценосную громаду
Покажем спереду і ззаду
Неярчим¹⁾ людям. В добрий час
Заходимось, моя порадо!

I.

Не видно нікого в Єрусалимі;
Врати²⁾ на запорі, неначе чума
В Давидовім граді, Господом хранимім,
Засіла на стогнах³⁾. Ні, чуми нема!
А гірша, лихая та люта година
Покрила Ізраїль: царева война!

Цареві князі і всі сили,
І отроки⁴⁾, і весь народ,
Замкнувши в граді кивот⁵⁾,
У поле вийшли худосилі⁶⁾,
У полі бились, сиротили
Маленьких діточок своїх;
А в граді младій вдови
В своїх світлицях, чорноброві,
Запершись плачуть, на малих
Дітей взираючи. Пророка,
Свого неситого царя,
Кленуть Давида сподаря.
А він собі, уявившись в боки,
По кровлі⁷⁾ кедрових палат
В червлений⁸⁾ ризі похожає,
Та, мов котюга, позирає
На сало, на зелений сад
Сусіди Гурія. А в саді,
В своїм веселім вертограді⁹⁾,
Вирсавія купалася,
Мов у раї Єва, —
Подружіє Гурієво,
Рабиня царева;
Купалася собі з Богом,
Лоно біле мила,

¹⁾ неярчий — сліпий; в цій поезії взагалі багато церковних слів, ужитих навмисне, щоб надати їй біблійного колориту.

²⁾ ворота, брама. ³⁾ на майданах, на площах. ⁴⁾ прислужники, челядь; означає також і молодих хлопців.

⁵⁾ скриню, що в ній переховувалися в Єрусалимському храмі скрижалі з Божими заповідями. ⁶⁾ слабосилі. ⁷⁾ на даху. ⁸⁾ в червоній, багряній. ⁹⁾ в садку.

І царя свого святого
У дурні пошила...

Надвірі вже смеркло, і тьмою повитий
Дрімає, сумує Іерусалим.
В кедрових палацах, мов несамовитий,
Давид похожає, і — о, царь неситий! —
Сам собі говорить: «Я... Ми повелим!...

Я царь над Божім народом!
І сам я — бог в моїй землі!
Я — все!...

А трохи згодом
Раби вечерю принесли
І кінву доброго сікеру¹⁾ ...
І царь сказав, щоб на вечерю
Раби рабиню привели,
Таки Вирсавію... Нівроку —
До Божого царя-пророка
Сама Вирсавія «приспі»²⁾ ...
І повечеряла, й сікеру
З пророком випила, й пішла
Спочти трохи по вечері
З своїм царем. І Гурій спав;
Йому, сердешному, й не снилось,
Що дома нищечком робилось,
Що з дому царь його украв
Не золото, не серебро,
А луччеє його добро, —
Його Вирсавію украв.
А щоб не зневін тії шкоди,
То царь убив його, та й годі³⁾! ...
А потім царь перед народом
Заплакав трохи, одурив
Псалмом старого Анафана⁴⁾ ...
І знов веселий, знову п'яний
Коло рабині заходивсь.

Отак святі царі живуть!
А як же прости? Я не знаю,
І раю вам цього не знати,
Та ні у кого не питати,
Щоб не завадило, бувас...

¹⁾ напіток, що згадується в Біблії. ²⁾ прийшла. ³⁾ див. прим. ¹⁾ на ст. 153.

⁴⁾ Анафан (Нафан) був пророк за часів царя Давида.

II.

Давид, святий пророк і царь,
Не дуже був благочестивий.
Була дочка в його Фамарі
І син Амон. І се не диво:
Бувають діти і в святих,
Та не такі, як у простих,
А ось які . . .

Амон, щасливий,
Вродлівий п'єрвенець його,
Лежить, нездужає чогось.
Давид стенає¹⁾ та ридає,
Багряну ризу роздирає,
І сипле попіл на главу:
«Без тебе я не поживу
І дня єдиного, мій сину,
Моя найкращая дитино!
Без тебе сонця не узрю,
Без тебе я умру, умру!»
І йде ридаючи до сина,
Аж тюпає, немов біжить.
А той, бугай собі здоровий,
У храмині²⁾ своїй кедровій
Лежить, — аж стогне та лежить —
Кепкує з дурня; аж голосить,
Аж плаче, біdnий, батька просить,
Щоб та Фамаръ сестра прийшла:

«Драгий мій отче і мій царю!
Вели сестрі моїй Фамарі,
Щоб коржика мені спекла,
Та щоб сама і принесла,
То я, вкусив його, возстану
З одра недуги . . .»

Вранці рано
Фамаръ спекла і принесла
Опріснок³⁾ братові. За руку
Амон бере її, веде
У темну храмину, кладе
Сестру на ліжко. Ламле руки
Сестра, ридає і рвучиться
Кричить до брата: «Схаменись,
Амоне, брате мій лукавий!
Єдиний брате мій! Я . . . я —
Сестра єдина твоя!
Де дінусь я? Де діну славу,
І гріх, і стид? Тебе самого
І Бог, і люде прокленуть! . . .»
Не помогло таки нічого! . . .

Отак царевичі живуть,
Пустуючи на світі.
Дивітесь, людські діти! . . .

III.

I поживе Давид на світі
Не малі літа.
Одрях⁴⁾ старий, і покривали
Многими ризами його,
А все таки не нагрівали
Котюгу блудного свого.
От отроки й доміркувались
(Натуру вовчу добре знали),
То, щоб нагріть його, взялій
Царевен паче красотою⁵⁾ , —
Дівчат старому навелій,
Да гріють кров'ю молодою

Свого царя. I розійшлися,
Замкнувши двері за собою...
Облизавсь старий котюга
I розпустив сlinи,
I пазурі простягає
До Самантянини,
Бо була, собі на лихо,
Найкраща між ними,
Між дівчатами, — мов крин той
Сельний⁶⁾ при долині
Між цвітами. Отож вона
I гріла собою

¹⁾ стогне. ²⁾ в світлиці. ³⁾ опріснок — неквашений хліб, маца.

⁴⁾ постарівся.

⁵⁾ красою кращих за царівен.

⁶⁾ крин — лілея; сельний — польовий.

Царя свого, а дівчата
Грались між собою
Голісінські. Як там вона

Гріла, я не знаю,
Знаю тільки, що царь грівся
І... і «не позна ю»¹).

IV.

По двобрути похожає
Старий веселий Рогволод²);
Дружина, отроки, народ
Кругом його во златі сяють.
У князя свято: виглядає
Із Лйтви князя-жениха
За рушниками до Рогніди.
Перед богами Лель і Ладо³)
Огонь Рогніда розвелá,

Драгім елеєм полилá
І сипала в огніще ладон;
Мов ті Валькирії⁴), круг неї
Танцюють, граються дівчата
І приспівують:
«Гой, гоя, гоя!»
Новій покої
Нумо лиши квітчати,
Гостей сподіватись!»

За Полоцьком⁵), неначе хмара,
Чорніє курява. Біжать
І отроки й стари бояра
Із Лйтви князя зустрічать;
Сама Рогніда з Рогволодом
Пішла з дівчатами, з народом.

Не із Лйтви йде князь сподіваний,
Ще незнáмий, давно жаданий,
А із Київа туром-буйволом,
Іде веприщем⁶) за Рогнідою
Володимир князь со киянами.

Прийшли і гòрод обступили
Кругом, і гòрод запалили.
Владимир князь перед народом
Убив старого Рогволода,
«Потя» народ, княжнú «пой»,
«Отíде в волості своя!» —
«Отíде з шумом». І «растлі ю»⁷),

¹) З Біблії, з першої книги Царів, розд. I, 4.

²) Рогволод — князь полоцький за часів Володимира Святого; Рогніда — його дочка; до неї сватався Володимир, але Рогніда не скотіла йти за нього. Тоді Володимир пішов походом на Полоцьк, вбив Рогволода й силоміць одружився в Рогнідою.

³) старі слав'янські боги: Ладо — богиня весни й любови, Лель — її син.

⁴) Валькирії — богині війни в германській мітології.

⁵) Полоцьк — місто над Двіною, колись столиця окремого князівства.

⁶) вепр — дикий кабан.

⁷) Шевченко вживає слів нашого старого літопису, звідки взято це оповідання про Володимира й Рогніду; від шлюбу в Рогнідою мав Володимир сина Ізяслава, якого настановив згодом за князя в Полоцьку.

Тую Рогніду молоду,
І «прожене ю», і княжна
Блукав по світу одна, —
Нічого з ворогом не вдіє...
Так отакій-то святій
Оті царі!

V.

Бодай кати їх постинали
Отих царів, катів людських!
Морока з ними, щоб ви знали,
Мов дурень ходиш кругом їх,—
Не знаєш, на яку й ступити!
Так щó ж мені тепер робити
З цими поганцями? Скажи,
Найкраща сестро Аполона!
Навчи, голубко, поможи
Полазить трохи коло трона!
Намистечко, як зароблю,
Тобі к Великодню куплю.

Пострижемося ж у лакеї
Та ревносно¹⁾), в новій ліvreї,
Заходимось царів любить.
Шкодá і оливо тупить:
Бо де нема святої волі,
Не буде там добра ніколи.
Нащó ж себе таки дурить?
Ходімо в селища: там люде!
А там, де люде, — добре буде.
Там будем жити, людей любить,
Святого Господа хвалить!

1848.
Кос-Арал.

Добрó, у кого є госпóда,
А в тій госпóді є сестра,
Чи мати добрая! Добрá,
Добрá такого таки зроду
У мене, правда, не було,
А так собі якось жилось...

Ми довго в морі пропадали;
Прийшли в Дар'ю²⁾), на якорь стали;
З ватаги³⁾ письма принеслý,
І всі тихенько зачитали.
А ми з колеѓо⁴⁾ лягли
Та щось таке розмовляли.
Я думав: де б того добрá,
Письмо чи матірь, взяти на світі?
— «А в тебе єсть?»

— „Жона і діти,
І дом, і мати, і сестра, —
А письма нема...“

1848.
Кос-Арал.

¹⁾ западливо, горливо, щиро.

²⁾ Сир-Дар'я — річка, що впадає в Аральське море; Шевченко плавав по ній, беручи участь в експедиції Бутакова 1848—49 рр.

³⁾ основна база експедиції, її головна квартира.

⁴⁾ з товаришем.

Титарівна.

Давно се діялось колись,
Ще як борці¹⁾ у нас ходили
По селах та дівчат дурили,
З громади кипили, хлопців били
Та верховодили в селі,
Як ті гусари на «постої»;
Ще за гетьманщини святої —
Давно се діялось колись.

У неділю на селі,
У оранді²⁾, на столі
Сиділи лірники та грали
По шелягу за танець.
Кругом аж курява вставала:
Дівчата танцювали
І парубкій. — «Уже й кінець!
А нуте іншу!» — „ Та й це добра!“
І знову ліри заревли,
І знов дівчата, мов сороки,
А парубки, узявшись в бóки,
Навприсідки пішли...
.

Найкрацій парубок Микита
Стойть на лаві в сірій світі;
Найкрацій хлопець, та байстрюк;
Байстрюк собі, та ще й убогий,
Так і нікому не до його!
Стойть собі, як той...
Плечима стелю підпирає,
Та дивиться, і замірає,
На титарівну... А та в квітах,
Мов намальована, стойть
Сама собі, і на Микиту
Неначе глянула... Горить,
Горить Микита в сірій світі!

Шеляга виймає
І за того остатнього
Музику наймає,
І нерівно титарівну
У танець вітає!
„Одчепися, пройдисвіте!“ —
І зареготалась
Титарівна: — „Хіба тобі
Наймичок не стало?“
Насміялась титарівна
З бідного Микити,
Насміялася при людях,
Що він в сірій світі.
Буде тобі, титарівно!
Заплачеш, небого,
За ті сміхи!

Де ж Микита?
В далеку дорогу
Пішов собі... З того часу
Не чутъ його стало...
З того часу титарівні
Щось такеє сталось...

Додому плачучи прийшла,
І спати плачучи лягла,
І не вечеряла!.. Не спала:
Яка лягла, така і встала,
Мов одуріла! Що робіть?
Сама не знає! А Микита,
Неначе сич, у сірій світі
Перед очима все стойть:
Марá та й годі!

Титарівно!
В недобрий час з того нерівні
Ти насміялась!.. Стало жаль
Тобі його... Нудьга, печаль

¹⁾ На Україні у XVIII ст. та на початку XIX ст. був такий звичай, що на Різдво, на масницю, а також під час весілля парубки переодягалися звірями або татарами і в такому маскараді йшли гуляти в сусіднє село й там викликали місцевих парубків боротися. Ці замасковані парубки й називались борцями (пояснення проф. В. Б. Антоновича).

²⁾ оранда — шинок, вданий в оренду, як то було в Гетьманщині, де уряд здавав шинки за гроши в оренду.

І сором душу оступила,
І ти заплакала... Чого?
Того, що тяжко полюбила
Микиту бідного тогó!

Диво дивнеє на світі
З тим серцем буває:
Увечері цурається,
Вранці забажає,
Та так тяжко забажає,
Що хоч на край світа
Шукать піде... Отак тепер
Не знає, де дітись,
Титарівна. Хоч у воду,
Аби до Микити!...

· · · · ·

Стережітесь, дівчаточка,
Сміяťись з неріvnі,
Щоб не було і вам того,
Що тій титаріvні!

Як та билина засихала,
А батько-мати турбувались;
На прощу в Київ повезалі,
Святими травами поіли,
І все таки не помогли!
Втоптала стежку на могилу,
Все виглядатъ його ходила.
І стежка стала заростать,
Бо вже нездужає і встать.
Так от що сміхи наробыли!

А він канув¹⁾, провалився;
Його вже й забули,
Чи й був коли. Год за годом,
Три годи минули.

На четвертий год в неділю,
У оранді на селі,
На широкому столі
Сліпі лірники сиділи;
По шелягу брали

І ту саму грали,
Що й позáторік. Дівчата
Так само дрібно танцювали,
Як і позáторік...

Завзятий,
У синій шапці, у жупані,
В червоних, як калина, штáнях,
Навприсíдки влітá козак,
Ta ще й приспівує отак:

«*Ta спасибі батькові,*
Ta спасибі матері,
Що нас добули!
Як нас добували,
Жито розсипáли
Вночі на печі!..»

— «Горілки! Меду! Де отáман?
Громада? Соцький²⁾? Препогане,
Мерзенне, мерзле парубоцтво!
Ходіте биться, чи бороться,
Бо я борець!..»

Не неділю,
Не дві, не три і не чотири,
Як тій болячці, як тій хýрі³⁾),
Громадою годили
Тому борцеві... Вередує,
Як той панич... I де взялося
Таке хиренне⁴⁾? Все село
Проклятого не нагодує;
А він собі гуляє, п'є
Та хлопцям жáлю завдає
Тими дівчатами. Дівчата
Аж понедужали за ним:
Такий хороший та багатий!
Уже й не бореться ні з ким,
А так собі гуляє
Та вечорами у садочок
До титаря вчащає.
А титарівна зустрічає,
Приспівує, примовляє:
„Чи не той це Микита,
Що з вильотами⁵⁾ свита?..“

¹⁾ пропав, щев. ²⁾ виборний поліцай на селі. ³⁾ хиря — болячка, хвороба.
⁴⁾ хворобливе. ⁵⁾ вильоти — відкидні рукава.

Той це, той, що на селі
Ти насміялася колись;
А тепер сама до його
У садочок ходиш,
Сама йому, байстрюкові,
Як панові годиш!
Не день, не два титарівна
В садочок ходила;
Не день, не два, як панові,
Микиті годила!

Догодилася титарівна
До самого краю,
І не зчулась...

Дні минули,

Місяці минають;
Минá літо, минá осінь;
Минá сьомий місяць, осьмий,
Уже й дев'ятий настає, —
Настане горенько твоє!

У титаря у садочку,
У ярú, криниця
Під вербою... До криниці
Не води напиться,
Ледве ходить титарівна, —
Трохи пожуриться,
Поплакати, погадати,
Як їй діувати?
Де ти дітись од сорома,
Де ти заховатись?

Раз увечері зімою,
У одній свитині,
Іде боса титарівна
І несе дитину;
То підіде до криниці,
То знов одступає,
А з калини, мов гáдина,
Байстрюк виглядає!

Положила на цáмрину¹⁾
Титарівна сина

Та й побігла. А Микита
Віліз із калини
Та й укинув у криницю,
Неначе щеня те!
А сам пішов співаючи
Соцькому сказать,
Та щоб ішов з громадою
Дитину шукати!

У неділеньку раненько
Збіралася громадонька,
Та криницю виливали,
Та дитя теб шукали.

Найшли, найшли твого сина,
Титарівно, в баговінні!
Ой, узяли безталанну,
Закували у кайдани,
Сповідали, причащали,
Батька-матір нарікали,
Громадою осудили,
І живую положили
В домовину... й сина з нею,
Та й засипали землею!
Стовп високий мурували,
Щоб про неї люде знали,
Дітей своїх научали;
Щоб навчалися дівчата,
Коли не вчить батько-маті.

Борця того в селі не стало;
А люде в Польщі зустрічали
Якогось панича, — питав:
«Чи жива», каже, «titarіvna,
Чи насміхається з неріvnі?»
Ото він сáмий! Покарав
Його Господь за гріх великий—
Не смертю, — він буде жить,
І сатаною-чоловіком
Він буде по світу ходить,
І вас, дівчаточка, дурить
Во-віки.

1848.
Кос-Арал.

¹⁾ цáмрина — верхня частина криниці (з дощок, взагалі з дерева).

Ну, що б, здавалося, слова?!
Слова та голос — більш нічого!
А серце б'ється, ожива,
Як іх почує!.. Знать, од Бога
І голос той, і ті слова
Ідуть між люде!..

Похилившись,
Не те, щоб дуже аажурившись,
А так на палубі¹⁾ стояв
І сторч на море поглядав,
Мов на Іуду... Із туману,
Як кажуть, стала виглядатъ
Червонолиця Діяна²⁾...
А я вже думав спать лягать,
Та й став, щоб трохи подивиться
На круголицю молодицю,
Чи теє... дівчину!.. Матрос,
Таки земляк наш з Острівної³⁾,
На вахті стоя⁴⁾,
Журився сам собі чогось;
Та й заспівав, — звичайне, тихо,
Щоб капітан нечув: бо з лиха
Якийсь лихий, хоч і земляк.
Співа матрос, як той козак,
Що в наймах виріс сиротою,

Іде служити в москалі...
Давно, давно колись
Я чув, як, стоя під вербою,
Тихенько дівчина співала;
І жаль мені малому стало
Того сірому-сироту,
«Що він утомився,
На тин похилився, —
Люде кажуть і говорять:
Мабуть, він упився».
І я заплакав: жаль малому
Було сіроми-сироти.

Чого ж тепер заплакав ти?
Чого тепер тобі, старому,
У цій неволі стало жаль?
Що світ зав'язаний, закритий?
Що сам еси тепер москаль?
Що серце порване, побите?
І що хороше-дорогое
Було в йому, то розлилось?
Що ось як жити довелόся?
Чи так, лебедику? — Еге!..

1848.
Кос-Арал.

Мов за подушне⁵⁾, оступили
Оде мене на чужині
Нудьга і осінь. Боже милий!
Де ж заховатися мені?
Що діяти? Уже й гуляю
По цім Аралу⁶⁾, і пишу,
Віршую нищечком, грішу,
Бог-зна колишній слухай⁷⁾
В душі своїй перебираю
Ta списую, — щоб та печаль

¹⁾ на покладі, на чердаку, на верху корабля.

²⁾ Діяна — богиня місяця у римлян, себто тут — місяць.

³⁾ Оренбурзької губернії. (Примітка Т. Шевченка). В цьому селі жили переселенці-українці.

⁴⁾ стоячи на варті (на кораблі).

⁵⁾ подушний податок.

⁶⁾ Острів. (Примітка Т. Шевченка). Острів Кос-Арал знаходитьться в гирлі річки Сир-Дар'ї.

⁷⁾ пригоди, події.

Не перлася, як той москаль,
В самотню душу... Лютий злодій
Вирається таки, та й годі!..

1848.
Кос-Арал.

П. С.¹⁾

Не жаль на злого: коло його
І слава сторожем стойть,
А жаль на доброго такого,
Що й славу вміє одурить.

І досі нудно, як згадаю:
Готическій съ часами домъ²⁾,
Село обідране кругом,
І шапочку мужик знімає,
Як флаг побачить: значить, пан
У себе з прічетом гуляють³⁾, —
Оцей годований кабан,
Оце ледашо! Щирий пан,
Потомок гетьмана дурного —
І презавзятий патріот⁴⁾,
Та й христіянин ще до того!
У Київ їздить всякий год,
У світі ходить між панами,
І п'є горілку з мужиками,
І вольнодумствує в шинку:
Отут він ввесь, хоч надрюкуй!
Та ще в селі своїм дівчаток
Перебірає; та спроста
Таки своїх байстрят з десяток
У год подержить до хреста,
Та й тільки ж то... Кругом паскуда!
Чому ж його не так зовуть?
Чому на його не плюють?
Чому не топчуть? Люде, люде!
За шмат гнилої ковбаси

¹⁾ Під цими літерами криється чернігівський пан Петро Петрович Скоропадський (1805—1863), власник села Григорівки Конотопського повіту. Цей пан любив козацьку старовину, вдягався по народному й говорив українською мовою, але був Шевченкові несимпатичний за свою розпусту з кріпацькими дівчатами, як це видно в самої поезії.

²⁾ у Григорівці панський будинок був у готицькому стилі і з годинником.

³⁾ на будинку маяв прапор, коли власник перебував вдома.

⁴⁾ Скоропадського вважали пани за українського патріота й за великого ліберала, але Шевченко не вірив ані в його патріотизм, ані в його лібералізм.

У вас хоч матіръ попроси,
То oddасте...

Не жаль на його,
На п'яного Петра кривого,
А жаль великий на людей,
На тих юродивих дітей...

1848.
Кос-Арап.

Г. З.¹⁾

Немає гірше, як в неволі
Про волю згадуватъ... А я
Про тебе, воленъко моя,
Оце нагадую. Ніколи
Ти не здавалася мені
Такою свіжо-молодою
І прехорошою такою,
Так, як тепер на чужині,
Ta ще й в неволі... Доле! доле!
Моя проспіваная воле!
Хоч глянь на мене зза Дніпра,
Хоч усміхнися зза...

I ти, моя єдиная,
Встаєш із за моря,
Зза туману, слухняная
Рожевая зоре!
I ти, моя єдиная,
Ведеш за собою
Літа мої молодії,
І передо мною,
Ніби море, заступають
Широкії села
З вишневими садочками
І люде веселі...
I ті люде, і село те,
Де колись, мов брата,
Привітали мене. Мати!
Старесенька мати!
Чи збираються ще й досі
Веселії гості
Погуляти у старої,
Погуляти просто,

По-давньому, по-старому —
Од світу до світу?
А ви, мої молодії
Чорнявії діти,
Веселії дівчаточка,
І досі в старої
Танцюєте? А ти, доле!
А ти, май покою,
Мое свято чорнобриве, —
І досі між ними
Тихо, пишно похожаєш?
І тими очима,
Аж чорними — голубіми,
І досі чаруєш
Людські душі? Чи ще й досі
Дивуються всує
На стан гнучий? Свято мое!
Єдине свято!
Як оступлять тебе, доле,
Діточки-дівчата
І защебечуть по своєму
Доброму звичаю, —
Може, й мене ненароком
Діточки згадають;
Може, яка і про мене
Скаже яке лихо.
Усміхнися, мое серце,
Тихесенько-тихо,
Щоб ніхто і не побачив,
Ta й більше нічого...
A я, доленько, в неволі
Помолюсь Богу.

1848.
Кос-Арап.

¹⁾ Г. З. — це Ганна Іванівна Закревська, жінка Платона Закревського, поміщика Пирятинського повіту на Полтавщині. Вона була дуже вродлива й по-добалася Шевченкові; він, перебуваючи р. 1843 на Полтавщині, змалював з неї портрет.

Як би зустрілися ми знову,
Чи ти злякалася б, чи ні?
Якєв тихєв ти слово
Тоді б промовила мені?
Ніякого! І не пізнала б!
А, може б, потім нагадала,
Сказавши: снилося дурній...
А я зрадів би, мое диво!
Моя ти доле чорнобрива!

Якби побачив, нагадав
Веселеб та молодеб
Колишнє лишенько лихе.
Я заридав би, заридав!
І помоливсь, що не правдивим,
А сном лукавим розійшлося,
Слізьми-водою розлилось
Колишнє святе диво!

1848.
Кос-Арал.

Марина.

Неначе цвяшок в серце вбитий,
Оцю Марину я ношуй.
Давно б списати несамовиту¹⁾,
Так що ж? Сказали б, що брешу:
Що на іанів, бачиш, сердитий,
То все таке і пишуй
Про їх собачій звичай...
Сказали б просто: дурень лас
За те, що сам крепак,
Неодукованій²⁾ сіряк.
Неправда! Й-Богу, не лаю!
Мені не жаль, що я не пан,
А жаль мені, і жаль великий,
На просвіщенніх християн.

І звірь тогó не зробить дикий,
Що ви, б'ючи поклони,
З братами дієте... Закони
Катами писані за вас, —
То вам байдуже! В добрий час
У Київ їздите що-року

... Недавно це було.
Через село весілля йшло,
А пан з костылью їхав, —
Чи управитель, а не пан.
За вихилясами придан⁴⁾,

Та сповідаєтесь, нівроку,
У схимника³⁾!..
Та й те сказати:
Чого я турбуюсь?
Ані злого, ні доброго
Я вже не почую,
А як, кажу, хто не чує,
То тому й байдуже...
Прилітай же з України,
Єдиний мій друже,
Моя думо пречистая,
Вірная дружино,
Та розкажи, моя зоре,
Про тулу Марину:
Як вона у пана злого
І за що страдала, —
Та нищечком, щоб не чули,
Або не дозналис;
А то скажуть, що на шляху
Чинимо розбої,
Та ще дальше запроторять,—
Пропадем обое!

I.

За зиком⁵⁾ та за сміхом
Ніхто й не бачив, як проїхав
Той управитель, лях ледачий.
А він так добре бачив,
А надто молодую!..
За що пак милує Господь
Лиху твар такую,

¹⁾ божевільну. ²⁾ неосвічений, невихований. ³⁾ чернець, що прийняв схиму і остаточно зірвав усі звязки з світом.

⁴⁾ весільних гостей. ⁵⁾ за галасом, за криком.

Як цей правитель?.. Другий год,
Як він з німецькими плугами
Забрався голий в цей куток,
А що тих бідних покриток
Пустив по світу з байстрюками!
Отже й нічого! А жонатий,

І має двоє діточок,

Як ангеляточок.

Дивітесь: вийшла погуляти,
Мов краля, пані молодая
З двома маленькими дітьми.
Із кóча¹⁾ пан мій вилізає,
І посила за молодим;
А потім діточок вітає
І жінку, кралю молодую,
Аж тричі, бідну, цілуб.
І розмовляючи пішли
Собі в покої... Невабаром
І молодого привели.
Назавтра в гірод одвезли,
Та й заголили в москалі!
Отак по нашому звичаю,
Не думавши, кончають!

А молода? Мабуть, без пари
Судилося Гóсподом зносить
Красу і молодість... Мов чари,
Роасипалось та розлилося...
І знову в люде довелось
Проситись в найми? Ні, не знову:

Вона вже панна покойова²⁾,
Уже Марисею зовуть,
А не Мариною! Найпаче³⁾
Сердешній плакать не дають;
Вона ж скована та й плаче.
Дурна! Їй шкода мужика
Та жаль святого сіряка.
А глянь лиш гарно кругом сéбе:
І раю крашого не треба!
Чого ти хочеш, — забажай:
Всього дадуть та ще й багато!
«Не треба», кажеш, «дайте хату!»
Цього вже лучче й не благай!
Бо це... сама здорована знаєш...
Дивися, огирєм яким
Сам пан круг тебе похожає:
Уже чи добрим, чи лихим,
А будеш панською ріднею, —
Хіба повісишся!...

За нею

Прихóдила мати
У пана просити;
Звелів не пускати,
А як приайде — бити.
Що тут йй робити?
Пішла ридаючи в село:
Одним-одно дитя було,
Та й те пропало...

II.

Неначе ворон той летячи
Про непогоду людям кряче,
Так я про сліззи та печаль,
Та про байст्रят отих ледачих,
Хоть і нікому їх не жаль,
Розказую та плачу.

Мені їх жаль!.. Мій Боже милий!
Даруй словам святую силу —
Людське є серце пробивати,
Людській сліззи проливати,
Щоб милості душу осінила⁴⁾,
Щоб спала тихая печаль

На очі їх, щоб стало жаль
Моїх дівчаток, щоб навчились
Путями добрими ходить,
Святого Гóспода любить
І брата милувати!..

Насилу
Прийшла додому, подивилась —
Цвіті за образом святым,
І на вікні стоять цвіті;
На стінах фарбами хрести,
Неначе добрая картина,
Понамальовані... Марина!

¹⁾ кóч, інакше фаетон — панський віз. ²⁾ покойка. ³⁾ а особливо, найбільше.

⁴⁾ вкрила.

І все Марина, все сама!..
Тілько Мариночки нема...
І ледве-ледве вийшла з хати.
Пішла на гору, на прокляті
Палати глянути, та й пішла
Аж до палат. Під тином сіла
І ніч цілісінку сиділа
Та плакала. Уже з села
Ватажники ватагу¹⁾ гнали,
А мати плакала, ридала.
Уже і сонечко зійшло,
Уже й зайшло, смерката стало,—
Не йде, сердешная, в село,
Сидить під тином. Проганяли,
Уже й собаками цькували, —
Не йде, та й годі...

А Марина в сукні білій,
Неначе білиця²⁾),
Богу молиться та плаче,
Замкнута в світлиці.
Опіріч пана, у світлицю
Ніхто не вступає:
Сам і їсти й приносить,
І просить, благає,
Щоб на його подивилася,
Щоб утерла очі...
І дивитися не хоче,
І їсти не хоче.
Мордується лях поганий,
Не зна, що й почати;
А Марина в'яне, сохне,

У білих палатах.
Уже й літо минулося,
Зіма вже надворі;
А Марина сидить собі,
Уже й не говорить
І не плаче... Отак її
Доконав, небогу,
Той правитель! А все таки
Не вдіє нічого,
Хоч заріж її, та й годі!
Така вже вродилася!

Раз увічері зіммою
Марина дивилась
На ліс чорний, а зза лісу
Червоний, діжою,
Місяць скідив... — «І я колись
Була молодою!...»
Прошептала, задумалася,
Потім заспівала:

«Хата на помості,
Наїхали гости;
Розплітали коси
Та стрічки знімали,
А пан просить сала,
А чорт їсти просить.
Гуси, гуси білі
В ирій³⁾ полетіли,
А сіри — на море!»

III.

Мороз лютує, аж скрипить,
Луна червона побіліла,
І сторож боязно кричить,
Щоб злого пана не збудить.
Аж глядь! — палати зайнляйся.
Пожár! Пожár!.. І де взяліся
Ті люде в Бога? Мов з землі
Родилися і тут росли,
Неначе хвилі напливали,

Завили пси надвóрі,
Зареготалися псарай,
А пан, червоний — аж горить,
Іде в світлицю до Марини,
Як Кирик п'янний⁴⁾...
Ніби в хаті,
На холоді сердешна мати
Під тином, знай, собі сидить.
Стара неначе одуріла.

¹⁾ череду, отару.

²⁾ ще непострижена черниця — в білому вбранні.

³⁾ ирій або вирій — теплий край; див. прим. ³⁾ на ст. 49.

⁴⁾ в народня казка про п'яного Кирика, що його одурив піп.

Та на пожár той дивувались.
Та й диво там таки було!
Марина гола наголо
Перед будинком танцювала
У парі з матір'ю, і — страх! —
З ножем окровленим в руках,
І приспівувала:

«Чи не це ж та кумася,
Що підтикалася?..

Як була я пані
В новому жупані, —
Паничі лицялисъ,
Руку цілавали!..»

(До матері:)

— А ви до мене на весілля
З того світу прийшли?
Мені вже й косу розплелій,
Та пан приіхав... Гиля! Гиля!
Чи то не гуси, — то пани!
Дивися — в ирій полетіли...
Агу! Гиля! До сатани,
До чорта в гості!.. Чуєш? Чуєш?
У Київі всі дзвони дзвонять.
Чи бачиш? Он огонь горить,

А пан лежить собі, читас
І просить пити... А ти знаєш,
Що я зарізала його?..
Дивися! Онде головнею
Стойть на комині... Чого,
Чого ти дивишся на неї?
Це мати! Мати! Не дивись!
А то з'єси. Ось на — давись!

(Дає дулі і співає :)

«Полюбила москаля,
Та ще й зуби вискаля!
Москаль, москаль
Запасок навезлі;
Паничі —
Дукачів,
А поповичі з міста
Навезлі намиста!..
Бий, дзвоне, бий!
Хмару розбий!
Нехай хмара
На татари,
А сонечко на християне!
Бий, дзвоне, бий!»

МАТИ.

Мариночко! Ходімо спать!

МАРИНА.

Ходімо спать, бо завтра рано
До церкви підемо. Поганий —
Дивися! — лізе цілавать.
Ось тобі, на!..

МАТИ.

Ходімо спать!

(До людей:)
Хрещені люди, поможіте!

МАРИНА.

Беріть мене! Беріть, в'яжіте!
Ведіть до пана у світлицю!
А ти чи підеш подивиться,
Якою панною Марина

У пана взаперті сидить?
І в'яне, сохне, гине, гине
Твоя єдина дитина, —
Твоя Мариночка?

(Співає:)

«Ой, гиля, гиля, сірії гуси!
Гиля на Дунай!
Зав'язала головоньку, —
Тепер сиди та думай!»

I пташкам воля, — в чистім полі
I пташкам весело літати,
А я зов'янула в неволі.

(Плаче:)

Хоча б намисто було взято:
Оце б повісилась... От бачиш,
Тепер і шкода!.. Хоч топись?
Чого ж ти, мамо моя, плачеш?
Не плач, голубочко! Дивись:
Це я, Мариночка твоя!
Дивися: чорна змія
По снігу лізе... Утечу!
У ирій знову полечу,
Бо я зозулею вже стала...
Чи він у гості не прихідив?
Убили, ма́буть, на войні...
А знаєш, снилося мені:
Удень неначе місяць східив,
А ми гуляєм понад морем
Удвох собі. Дивлюся: збрі
Попадали неначе в воду,

Тільки осталася одна,
Одна-однісінка на небі.
А я, неначе навісна,
В Дунаєві шукаю броду,
З байст्रям розхрістана бреду.
Сміються люде надо мною,
Зовуть покриткою, дурною;
І ти смієшся, а я плачу.
Ба ні, не плачу — регочусь...
Дивися, як я полечу,
Бо я — сова...

Та й замахала,
Неначе крилами, руками
I пострибала через двір
У поле, виочи мов звір.
Пошкандібала стара мати
Свою Марину доганяти.
Пани до єдного спеклись,
Неначе добре поросята;
Згоріли білі палати,
А люде тихо розійшлися.
Марини й матері не стало...
Уже весною, як орали,
Два трупи на полі найшли
I на могилі поховали.

1848.
Кос-Арап.

Пророк¹⁾.

Неначе праведних дітей,
Господь, любя своїх людей,
Послав на землю їм пророка —
Свою любов благовістить,
Святому розуму учить.
Неначе наш Дніпро широкий,
Слова його лілійсь, текли
I в серце падали глибоко,
I ніби тим огнем пекли

Холодні душі. Полюбили
Пророка люде, і молились
Йому, і сльози, знай, лілій...
А потім?.. Люде, род лукавий,
Господнюю святую славу
Розтлили і чужим богам
Пожерли жертви, омерзились,
I мужа свята — горе вам! —
На стогнах каменем побили,

¹⁾ На пізнішій редакції цього віршу Шевченко надписав присвяту: *Мойї любій кумасі Н. В. Тарновській на память 17 декабря 1859 року. Надія Василівна Тарновська (сестра Василя Тарновського старшого, батька Василя Тарновського молодшого, що зібрав Український Національний Музей, тепер у Чернігові), кума і приятелька Шевченкова; поет познайомився з нею 1846 р. в селі Потоках Канівського повіту на Київщині. В цій поезії, як і в „Псалмах Давидових“, Шевченко вживає багато церковно-слов'янських слів, щоб змальованій постаті пророка надати біблійного колориту.*

I заходілися гулять,
Святою кров'ю шинкувати.
I праведно Господь великий
На вас, на лютих, на вас диких
Кайдани повелів кувати,

Глибокі тюрми мурувати,
I — роде лживий і жестокий! —
Вомісто крбткого пророка —
Царя вам повелів ізбрать!

1848.
Кос-Арал.

На ниву в жито уночі,
На полі, на роздолі,
Зліталися поволі
Сичі —
Пожартувати,
Поміркувати,
Щоб бідне птаство заступить,
Орline царство затопить
I геть спалити,
Орла ж повісить на тичині
I, при такій годині,
Республіку зробить!
I все б, здавалося? А ні!
Щоб не толочили пашні,
Воно було б не диво,

Якби хто інший на тій ниві
Сільце поставив, а то зирк —
Таки голісінський мужик
Поставив любо, та й пішов
В копиці спать собі, а рано
Не вмившися зайшов
Гостей довідати ... Та й погані, —
Усі до одного сичі!
Оце тобі вари й печи!
Щоб не нести додому
Таке добро, то повбивав,
А інших грatisя oddав
Приборканих ворбнам,
I не сказав нікому¹⁾.

1848.
Кос-Арал.

Між скáлами, неначе злодій,
Понад Дністром іде вночі
Козак. I дивиться йдучій
На кalamутну темну воду,
Неначе ворогові в очі,
Неначе вимовити хоче:
«Дністре, вбó кalamутна!
Винеси на волю,
Або втопи, принамені,
Коли така доля!»
Ta й роздягся на камені.
У воду кинувся, пливе,
Аж хвиля синяя реве,
I ревучи на той берег
Козака виносить.

Стрепенувся сіромаха:
I голий, і босий,
Ta на волі, й більш нічого
У Бога не просить.
Пострівай лиш: може, брате,
На чужому полі
Талану того попросиш
Ta тієї долі ...

Пішов собі темним яром
Ta співає йдучі:
«Ой, ізпід гори та ізпід кручі
Ішли маї²⁾ рипучі;
A за ними йде та чорнявая,
Ta плаче-рида йдучі».

¹⁾ Деякі кригтики здогадуються, що в цій поезії Шевченко представив в алегорично-сатиричній формі відношення селян до революціонерів з панів, що мріяли про свободу та республіку, але яким народ не довірював, зазнавши від них усяких утисків і кривд, а тому сам їх оддавав до рук урядові. Таке сталося, наприклад, 1846 року в Галичині, де народ мордував панів-бунтарів і віддавав австрійській поліції. Взагалі цей вірш не зовсім ясний своюю ідеєю.

²⁾ маї — чумачький віз.

Уже як хочете: хоч лайте,
Хоч і не лайте, й не читайте —
Про мене! Я і не прошуй, —
Для себе, братіки, спишуй,
Ще раз те оливо¹⁾ потрачу;
А, може, дастъ Бог, і заплачу, —
То й буде з мене ...

Нумо знов!

Покинув матірь і господу,
Покинув жінку; жаль, та й годі!
На Бесарабію пішов
Оцей козак: погнало горе
До моря пити. Хоч говорять:
Аби файда²⁾ в руках була,
А хлопа, як того вола,
У плуга голодного запряжеш.

Троха лишень, чи так?
Ще змалку з матір'ю старою
Ходив з торбами цей козак.
Отак і виріс сиротою
У наймах. Сказано — шарпак³⁾ ,
То й одружився собі так:
Узяв хорошу, та убогу, —
Звичайне, наймичку. А пан ...
(І неталан наш і талан, —
Як кажуть люде, — все од Бога)
Нагледів, клятий! — Панські очі! —
Та й ну гостинці засилати.
Так і гостинців братъ не хоче,
Не хоче й пана закохать!
Що тут робить? — За чоловіка,
Укоротивши йому віка ...
А жінку можна привітать.
Трохи не сталося отак!
До нитки звісся мій козак,
Усе на панцині проклятій.
А був хазяїн ...

А жіночку свою любив,
І — Господи єдиний! —
Як те паня, як ту дитину,
У намистах водив!
Та знемігся неборака, —
Хоч продавай хату

Та йди в найми! Отак його
Отой пан проклятий
Допік добрє. А жіночка,
Мов цього й не знає, —
У доброму намистечку
В садочку гуляє,
Як та краля. — «Що тут робить?»
Сердега міркує:
«Покину їх та утечу?!

Хто ж їх нагодує?

Хто догляне? Одна — стара,
Не здужає встати;

А другая — молодая,

Дума погуляти!

Як же його? Що діяти?

Горе мое, горе!»

Та й пішов, торбину взявші,
За синє море
Шукать долі. Думав прийти,
Та хоч жінку взяти, —
Стара мати і тут буде
Віку доживати
На господі ...

Так отак-то
Трапляється в світі!

Думав жити, поживати

Та Бога хвалити,

А довелось на чужині

Тілько сльози лити, —

Більш нічого! Нудно йому

На чужому полі!

Всього надбав роботяга,

Та не придбав долі,

Талану того святого ...

Світ Божий немилій —

Нудно йому на чужині,

І добро остило!

Хочеться хоч подивитися

На свій край, на милий,

На високі могили,

На степи широкі,

На садочек, на жіночку,

Кралю карооку!

Та й поплив Дністром на сей бік,

Покинувши волю,

¹⁾ оливець. ²⁾ циганський батіг. ³⁾ обідраний, обшарпаний.

Бродягою... О, Боже мій!
Якєс ти, поле, —
Своє поле! Яке то ти
Широке, широке,
Як та воля!...

Прийшов додому уночі.
Стогнала мати на печі,
А жінка у коморі спала
(Бо пан нездужа). Жінка встала,
Неначе п'явка та впилася
І, мов водою, залилася
Дрібними, як горох, слізами.
І це трапляється між нами,
Що ніж на серце наставля,
А сам цілує!... Ожилá
Моя сердешна молодиця!
І де ті в Гбспода взяліся
Усякі штучні Іства?
Сама ж, неначе нежива,
На плечі пада... Напоїла
І нагодувала,
І спать його, веселого,
В коморі поклала!..
Лежить собі, неборака,
Думає-гадає:
«Як то будем мандрувати...»
І тихо дрімає...
А жіночка молодая
Кинулась до пана,
Розказала: «отак і так!...»

Любо та кохано
Прийшли, взяли сіромаху,
Та й повезли з дому
Пройдисвіта, волоцюгу,
Прямо до прийому¹⁾.

І там доля не кинула.
Дослуживсь до чину²⁾
Та й вернувся в село своє,
І служить покинув.
Уже матірь поховали
Громадою люде,
І пан умер. А жіночка...
Московкою³⁾ всюди
Хиляється... і по жидах,
І по панах, боса...
Найшов її, подивився...
І, сивоволосий,
Підняв руки калічені
До святого Бога,
Заридав, як та дитина,
І — простив небогу!

Отак, люде, научайтесь
Ворогам прощати,
Як сей неук!..
Де ж нам грішним
Добра цього взяти?

1848.
Кос-Арал.

I небо невмите, і заспані хвилі,
I понад берегом геть-геть,
Неначе п'яній, очерет
Без вітру гнеться... Боже милий!
Чи довго буде ще мені
В оций невідмкнутій тюрмі,
Понад оцим нікчемним морем,
Нудити світом? Не говорить,

¹⁾ себто до прийому в солдати. ²⁾ до старшинського рангу. ³⁾ жінку солдата, „москаля“, звано московкою; див. прим. ⁶⁾ на ст. 97.

Мовчить і гнеться, мов жива,
В степу пожовкляя трава;
Не хоче правдоночки сказати,
А більше ні в кого спитати.

1848.
Кос-Арал.

І виріс я на чужині,
І сивію в чужому краї,
То одинокому мені
Здається — крашого немає
Нічого в Бога, як Дніпро
Та наша славная країна...
Аж бачу, там тілько добро,
Де нас нема.

В лиху годину,
Якось недавно довелось
Мені заіхать в Україну,
У те найкраще село, —
У те, де мати повивала
Мене малого, і вночі
На свічку Богу заробляла:
Поклони тяжкій б'ючій,
Пречистій ставила, молила,
Щоб доля добрая любила
Ї дитину... Добре, мамо,
Що ти зарані спати лягла!
А то б ти Бога прокляла
За мій талан.

Аж страх погано
У тім хорошому селі:
Чорніше чорної землі
Блукають люде. Повсихали
Сади зелені; погнилий
Біленькі хати, повалялись;
Стави бур'янном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люде подуріли, —
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть.

І я заплақавши назад
Поїхав знову на чужину¹⁾.

І не в однім отім селі,
А скрізь на славній Україні
Людей у юрма запрягли
Пани лукаві... Гинуть, гинуть
У юрмах лицарські сини,
А препоганії пани
Жидам, братам своїм хорошим,
Остатні продають штани...

Погано дуже, страх погано
В оцій пустині пропадать;
А ще поганше на Україні
Дивитись, плакать — і мовчат!

А як не бачиш того лиха,
То скрізь, здається, любо,тихо,
І на Україні добро;
Між горами старий Дніпро,
Неначе в молоці дитина,
Красується, любується
На всю Україну.
А понад ним зеленіють
Широкі села,
А у селах у веселих
І люде веселі.
Воно б, може, так і сталося,
Якби не осталось
Сліду панського в Україні!..

1848.
Кос-Арал.

¹⁾ Поет згадує сумні вражіння з своєї першої в Петербургу подорожі на Україну 1843 року.

Не для людей, тієї слави,
Мережані та кучеряви
Оці вірші віршую я —
Для себе, братія моя!

Мені легшає в неволі,
Як я їх складаю:
Зза Дніпра мов далекого
Слова прилітають
І стеляться на папері,
Плачучи, сміючись,
Мов ті діти. І радують
Одиноку душу,
Убогую. Любо мені,
Любо мені з ними,
Мов батькові багатому
З дітками малими.

І радий я, і веселий,
І Бога благаю,
Щоб не прислав моїх діток
В далекому краю.
Нехай летять додомоньку
Легенькій діти
Та розважають, як то тяжко
Було їм на світі!..
І в сім'ї веселій тихо
Дітей привітають,
І сивою головою
Батько покиває,
Мати скаже: «Бодай тії
Діти не родились!»
А дівчина подумає:
«Я їх полюбила!»

1848.
Кос-Арал.

Коло гáю, в чистім полі,
На самій могилі,
Дві тополі високії
Одна одну хилить.
І без вітру гойдаються,
Мов борються в полі.
Ото сестри чарівниці —
Отії тополі.

Закохалися обидві
В одного Івана;
А Іван, козак звичайний,
Обох їх не гáнив,
А лицявся то з тією,
То з другою любо...
Поки в яру, увечері,
Під зеленим дубом
Не зійшлися усі троє.
„Отак то ти, кате,
Знущаєшся над сестрами!..“

І пішли шукати
Трути-зілля, щоб Івана
Завтра отруїти.
Найшли зілля, накопали

І стали варити;
Заплакали, заридали...
А нема де дітись:
Треба варить!
Наварили;
Йвана отруїли
Й поховали коло гаю
В полі на могилі.

І байдуже? Ні, не дуже:
Бо сестри ходили
Що-день Божий вранці рано
Плакать над Іваном,
Поки самі потруїлись
Тим зіллям поганим.

А Бог, людям на науку,
Поставив їх в полі
На могилі тополями.
І тії тополі
Над Іваном, на могилі,
Коло того гáю,
І без вітру гойдаються,
І вітер гойдає.

1848.
Кос-Арал.

Якби мені черевики,
То пішла б я на музики,
Горенько мое!

Черевиків немає,
А музика грає, грає,
Жалю завдає!

Ой, піду я боса полем,
Пошукаю свою долю,
Доленько моя!

Глянь на мене, чорнобриву!
Моя доле неправдива,
Безталанна я!

Дівчаточка на музиках
У червоних черевиках, —
Я світом нужу . . .

Без розкоші, без любови,
Зношу свої чорні брови,
У наймах зношу!

1848.
Кос-Арал.

І багата я,
І вродлива я,
Та не маю собі пари,
Безталанна я!

Тяжко, тяжко в світі жити
І нікого не любить,
Оксамитові жупани
Одинокій носить!

Полюбилася би я,
Одружила би я
З чорнобривим сиротою,
Та не воля моя!

Батько-мати не сплять,
На сторожі стоять,
Не пускають саму мене
У садочок гулять!

А хоч пустять, то з ним,
З препоганим старим,
З моїм нéлюбом багатим,
З моїм ворогом злим!

Полюбилася я,
Одружила я
З безталанним сиротою —
Така доля моя!

Люде гордії, злі
Розрізнили, взяли
Та повезли до прийому —
Оддали в москалі!

І московкою я,
Одинокою я
Старіюся в чужій хаті —
Така доля моя!

1848.
Кос-Арал.

Породила мене мати
У високих у палатах,
Шовком повилá.

У золоті, в оксамиті,
Мов та квіточка укрита,
Росла я, росла.

І виросла я на диво
Кароока, чорнобрива,
Білолицяя.

Убогого полюбила,
Мати заміж не пустила, —
Осталася я

Ой, я свого чоловіка
В дорогу послала,
А од шинку та до шинку
Стежечку топтала,
Та до куми захόдила
Пішона позичати,
Отих дітей годувати
В нетопленій хаті.
І нагодувала,
І спати поклала,
Сама пішла до дяка
Добувати п'ятака,
Та й заночувала.
А із Криму чоловік

У високих у палатах
У весь вік свій дівувати,
Недоля моя!

Як билина при долині,
В одинокій самотіні
Старіюся я.

На світ Божий не дивлюся,
Ні до кого не горнуся,
А матір стару . . .

Прости мене, моя мати!
Буду тебе проклинати,
Поки не умру.

1848.
Кос-Арал.

Ледве ноги доволік :
Воли поздихали,
Вози поламались,
З батіжками чумаченьки
Додому верталися.
Увійшов у хату,
Ударивсь об полі:
Лазять діти у запічку,
Голодні і голі.
«А де ваша, діти, мати?» —
Сердешний питає.
„Тату! тату! Наша мати
У шинку гуляє“.

1848.
Кос-Арал.

Ой, виострю товариша,
Засуну в халяву
Та піду шукати правди
І тієї слави.
Ой, піду я не лугами
І не берегами,
А піду я не шляхами,
А понад шляхами.
Та спитаю в жидовина,
В багатого пана,

У шляхтича поганого
В поганім жупані,
І у ченця, як трапиться —
Нехай не гуляє,
А святе письмо читає,
Людей поучає:
Щоб брат брата не різали
Та не окрадали,
Та в москалі вдовиченка
Щоб не давали.

1848.
Кос-Арал.

По улиці вітер віє
Та сніг замітає.
По улиці попід тинню
Вдова шкандибає
Під дзвіницю, сірдешная,
Руки простягати
До тих самих, до багатих,
Що сина в салдати

Позáторік заголили.
А думала жити, —
Хоч на старість у невістки
В добрі одпочити.
Не довелось!.. Виблагала
Тую копійчину, —
Ta Пречистій поставила
Свічечку за сина ...

1848.
Кос-Арал.

Ой, сяду я під хатою,
На улицю гляну,
Як то тії дівчаточки
Без своєї Ганни,
Без моєї Ганнусеньки,
У хрещика грають?

I граються невесело,
I не так співають
Дівчаточка... А моєї
Голубки немає:
У свекрухи десь воркує,
Мене виглядає.

1848.
Кос-Арал.

Закувала зозуленька
В зеленому гаї;
Заплакала дівчинонька —
Дружини немає.
А дівочі молодії
Веселії літа,
Як квіточкі за водою,
Пливуть з сього світа.

Якби були батько-мати
Та були б багаті,
Було б кому полюбити,
Було б кому взяти.
А то нема; сиротою
Отак і загину,
Дівуючи в самотині
Денебудь під тином.

1848.
Кос-Арал.

Швачка¹⁾.

«Ой, не п'ється горілочка,
Не п'ються й меді;
Не будете шинкувати,
Прокляті жиди!

Ой, не п'ється-тєє пиво,
А я буду пить;
Не дам же я вражим ляхам
В Україні жити!

¹⁾ Микита Швачка, родом з Лівобережжя, був на Запорожжі, звідки 1767 р. вийшов на польську Україну. Разом з Максимом Залізняком вирушив на повстання з Мотронинського монастиря весною 1768 р. і на чолі окремого гайдамацького відділу здобув Канівський замок. Потім перейшов аж до Хвастова, який зробив осередком своїх операцій. Був увяtyй в полон москалями під Богуславом і висуджений разом з Залізняком на вічну каторгу до Нерчинська на Сибіру. Швачка визначився великою жорстокістю до шляхти та жидів, але полишив по собі в народі добру пам'ять, як борець за волю; через те про Швачку валилися багато пісень. В дусі народніх уявлень про Швачку і Шевченко змальовували славного гайдамацького ватажка.

Ходім, батьки-отамани,
У Хвастов в неділю,
Та надінем вражим ляхам
Кошуленьку¹⁾ білу, —
Hi, не білу, а червону . . .
Ходім, погуляєм,
Та в пригоді свого батька
Старого згадаєм,
Полковника хвастовського,
Славного Семена²⁾.
Ходім, брати! Не згинете,
Хлопці, коло мене!»

В Перéп'яті³⁾ гайдамаки
Нишком ночували;
До схід сонця у Хвастові
Хлоп'ята гуляли.
Прийди з того Межигор'я⁴⁾,
Наш славний Палію,
Подивися, що той Швачка
У Хвастові діє!

Ой, не п'ються пива, меди
Не п'ється вода;
Прилучилася з чумаченьком
У степу біда:

Заболіла головонька,
Заболів живіт,
Упав чумак коло воза,
Упав та й лежить.

Із Одеси преславної
Завезли чуму;
Покинули товариша, —
Горенько йому!

Добре діє! . . У Хвастові,
У славному місті,
Покотилося ляхів, жидів
Не сто і не двісті,
А тисячі⁵⁾). А майдани
Кров почервонила,
А оранди⁶⁾ з костюлами,
Мов свічки, згоріли.
В самім замку невеличку
Церковку святую
Не спалено. Отам Швачка
Співа: „алилуя!“
Хвáлить Господа, веселій,
І каже сідлати
Коня свого вороного:
Має погуляти
У Бихові, славнім місті,
З Левченком⁷⁾ укупі,
Потоптати жидівського
Й шляхетського трупу.

1848.
Кос-Арал.

Воли його коло воза
Понуро стоять;
А із степу гайворони
До його летять.

„Ой, не клюйте, гайворони,
Чумацького трупу:
Наклювавшись, подохнете
Коло мене вкупі.

Ой, полетіть, гайворони
Мої сизокрилі,
До батечка та скажіте,
Щоб службу служили

¹⁾ сорочку.

²⁾ Семена Палія, полковника хвастівського; див. про нього прим. ⁴⁾) на ст. 204.
³⁾ могила Переп'ять у Васильківському повіті на Київщині. ⁴⁾ див. прим. ¹⁾ на ст. 204.

⁵⁾ перебільшення: всього жертв нараховано у Хвастові коло 700.

⁶⁾ корчми, шинки, орендовані звичайно жидами.

⁷⁾ Шевченко тут помилився, називаючи Бихів і Левченка: в дійсності має бути містечко Бишів на Київщині, де оперував гайдамацький ватажок Іван Бондаренко.

Та за мою грішну душу
Псалтирь прочитали,
А дівчині молоденській
Скажіть, щоб не ждала!“

1848.
Кос-Арал.

На улиці невесело,
В хаті батько лає,
А до вдови на досвітки
Мати не пускає.
Що ж мені робити?
Де мені подітись?
Чи то з іншим полюбитись,
Чи то утопитись?

Ой, надіну я сережки
І добре намисто,
Та піду я на ярмарок
В неділю на місто;
Скажу йому: „Сватай мене,
Або одчепися!
Бо як мені у матері —
То лучче топиться!“

1848.
Кос-Арал.

У тівії Катерини
Хата на помості;
Із славного Запорожжя
Найшли гості:
Один Семен Босий,
Другий Іван Голій,
Третій славний вдовиченко —
Іван Ярошенко.
„З'їздили ми Польщу
І всю Україну,
А не бачили такої,
Як се Катерина!“
Один каже: „Брате!
Якби я багатий,
То отдав би все золото
Оцій Катерині
За одну годину!“
Другий каже: „Друже!
Якби я був дужий,
То отдав би я всю силу
За одну годину
Оцій Катерині!“
Третій каже: „Діти!
Нема того в світі,

Чого б мені не зробити
Для цієї Катерини
За одну годину!“

Катерина задумалась
І третьому каже:
«Есть у мене брат єдиний,
У неволі вражай,
У Криму десь пропадає.
Хто його достане,
То той мені, запорожці,
Дружиною стане!»

Разом повстали,
Коней посідлали,
Поїхали визволяти
Катрінного брата.
Один утопився
У Дніпровім гирлі;
Другого в Козлові¹⁾)
На кіл посадили;
Третій, Іван Ярошенко,
Славний вдовиченко,
З лютої неволі,

¹⁾ Козлов — теперішня Евпаторія в Криму.

Із Бакчисараю¹⁾,
Брата визволяє.

Заскрипіли рано двері
У великий хаті:
„Вставай, вставай, Катерино,
Брата зустрічати!“
Катерина подивилась
Та й заголосила:
«Це не брат мій, це — мій милий,
Я тебе дурила . . .»

„Одурила! . . .“ І Кáтrina
Додолу скотилася
Головонька . . . „Ходім, брате,
З поганої хати!“
Поїхали запорожці
Вітер доганяти.

Катерину чорнобриву
В полі поховали,
А славній запорожці
В степу побраталися.

1848.
Кос-Арал.

Ізза гаю сонце сходить,
За гай і заходить;
По долині увéчери
Козак смутний ходить.

Ходить він годину,
Ходить він і другу, —
Не виходить чорнобрива
Із темного лугу,

Не виходить, зрадливая . . .
А з яру та з лісу,
З собаками та пса́рями,
Іде пан гульвіса.

Цькують його собаками,
Крутять назад руки,
І завдають козакові
Смертельній муки;

У льох його, молодого,
Той пан замикає,
А дівчину покриткою
По світу пускає . . .

1848.
Кос-Арал.

Ой, пішла я у яр за водою,
Аж там милий гуляє з другою.
А другая тая,
Розлучниця злая,
Багатая сусідонька,
Вдова молодая.
А я вчора з нею,
З сію змію,
В полі плоскінь вибірала

Та все й розказала:
Що як мене любить,
Женитися буде,
І до себе, злую суку,
Просила в придани.
Іване мій, Іване,
Друже мій коханий!
Побий тебе сила Божа
На наглій дорозі!

1848.
Кос-Арал.

¹⁾ Бакчисарай або правильніше Бахчесарай — столиця кримських ханів.

Не так тії вороги,
Як добрій люде —
І окрадуть жалкуючи,
Плачучи осудять;
І попросять тебе в хату,
І будуть вітати,
І питати тебе про тебе,
Щоб потім сміятысь,

Щоб з тебе сміятись,
Щоб тебе добити . . .
Без ворогів можна в світі
Якнебудь прожити;
А ці добрі люде
Найдуть тебе всюди,
І на тім світі, добряги,
Тебе не забудуть!

1848.
Кос-Арал.

Ой, люлі, люлі, моя дитино,
Вдень і вночі . . .
Підеш, мій сину, по Україні,
Нас кленучай.

Сину мій, сину! Не клени тата,
Не пом'яни!
Мене прокляту: я — твоя мати,
Мене клени! . .

Мене не стане, — не йди між люде, —
Іди ти в гай:
Гай не спитає й бачить не буде, —
Там і гуляй!

Найдеш у гаї тую калину,
То й пригорнись,
Бо я любила, моя дитино,
Її колись.

Як підеш в села, у тії хати,
То не журись;
А як побачиш з дітками матірь,
То — не дивись! . .

1848.
Кос-Арал.

Ой, чого ти почорніло,
Зеленеє поле¹⁾?

— Почорніло я од крові
За вольную волю.

¹⁾ Ця поезія присвячена битві Б. Хмельницького з поляками 28-го—30-го червня 1651 р. під Берестечком, де українці програли бій через враду кримського хана Іслам-Гірая.Хоча потім, після 10-тиденної облоги поляками ковацького табору, полковникам Богунові та Джеджалью і вдалося щастливо вивести головні кошацькі сили за артилерію, але при цьому загинуло коло 30.000 наших людей. Через нещастливу Берестецьку битву програна була їй вся війна, і Б. Хмельницький мусів замиритись 28-го вересня 1651 р. в Білій Церкві на некорисних для України умовах. Шевченко зовсім вірно оцінює фатальне значіння Берестецької битви в нашій історії. Берестечко — містечко в західній Волині майже на граници з Галичиною.

Круг містечка Берестечка
На чотирі мілі
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили;
Та ще мене гайворони
Укрили з півночі —
Клюють очі козацькі,
А трупу не хочуть.

Почорніло я, зелене,
Та за вашу волю . . .
Я знов буду зеленіти,
А ви вже ніколи
Не вернетесь на волю, —
Будете орати
Мене стиха та орючи
Долю проклинати . . .

1848.
Кос-Арал.

Туман, туман долиною —
Добре жити з родиною;
А ще лучче за горою
З дружиною молодою.

Ой, піду я темним гаєм —
Дружинонки пошукаю.
„Де ти? Де ти? Озовися!
Прийди, серце, пригорнися!

Нумо, серце, лицятися,
Та поїдем вінчатися,
Щоб не знали батько й мати,
Де ми будем ночувати!“

Одружилась, заховалась . . .
Бодай була не кохалась!
Легше було б самій жити,
Як з тобою в світі битись.

1848.
Кос-Арал.

У неділеньку у святую¹⁾,
У досвітню годину,
У славному-преславному
Місті — в Чигирині
Задзвонили в усі дзвони,
З гармати стріляли,
Превелебну²⁾ громаду
Докути скликали.

З святыми корогвами
Та з пречесними образами
Народ з попами
З усіх церков на гору йде,

Мов та Божа пчOLA гуде.
З монастиря святого
У золоті, аж сяє,
Сам архимандрит вихожає,
Акафист читає,
Поклони покладає.

Поважно та тихо,
У раннюю пórу,
На високу гору
Сходилися полковники.
І військо, як море,
З знаменами, з бунчуками

¹⁾ В цій поезії Шевченко змальовує вибір Северина (не Павла, як він по-милково називає) Наливайка, ідучи за оповіданням „Історії Русовъ“. Але в дійсності справа відбулася не так: Наливайко, перш за все, не був гетьманом, а тільки провідником козацького повстання 1595—96 років, до якого пристав гетьман Григорій Лобода, що властиво й керував військовими операціями. Лободу забили свої ж таки козаки під час бунту обложеною поляками на Солониці козацького табору, а Наливайко попав у полон і був страчений у Варшаві. Див. про його прим.³⁾ на ст. 19. Та хоч вибору Наливайка в Чигирині ніколи не було, але саму картину вибору гетьмана взагалі змалював Шевченко зовсім вірно, в згоді з історичною правдою.

²⁾ високодостойну, шановну.

З лугу виступало,
Та на трубах вигравало,
І на горі разом стало.

Замовкли гармати,
Оніміли дзвони,
І громада покладає
Земній поклони.
Молебствіє архимандрит
Сам на горі править,
Святого Бога просить, хвáлить,
Щоб дав їм мудrosti дознати,
Гетьмана доброго обрати.
І одногласне, одностайне
Громада вибрала гетьмáна,
Преславного Лободу Івана,
Лицаря старого,
Брата військового.

У труби затрубили,
У дзвони задзвонили,
Вдарили з гармати,
Знаменами, бунчуками
Гетьмана укрили.
Гетьман старий ридає,
До Бога руки знімає,
Три поклони покладає
Великій громаді
І, мов дзвоном дзвонить,
Говорить:

У перéтику ²⁾ ходила
По оріхи,
Мірошника полюбила
Для потіхи.
Мельник меле, шеретує ³⁾ ,
Обернеться, поцілує —
Для потіхи.

„Спасибі вам, панове-молодці,
Преславній запорожці,
За честь, за славу, за повагу,
Що ви мені учинили!
А ще б краще ви зробили,
Якби, замісць старого,
Та обрали молодого
Завзятого молόдця,
Преславного запорожця
Павlá Кравченка-Наливайка ¹⁾.
Я стар чоловік, нездужаю встати,
Буду йому пораду давати,
По-батьківськи научати,
Як на ляха стати.
Тепер прелютая година
На нашій славній Україні:
Не мені вас, братця,
На ляха водити,
Не мені тепер, старому,
Булаву носити.
Нехай носить Наливайко
Козакам на славу,
Щоб лякались вражі ляхи
У своїй Варшаві!“

Громада чмелем загула ;
У дзвони задзвонили;
Гармата заревла,
І бунчуками вкрили
Преславного запорожця
Павlá Кравченка-Наливайка.

1848.
Кос-Арап.

У перетику ходила
По опéньки,
Лимаренка ⁴⁾ полюбила
Молоденька.
Лимарь кичку ⁵⁾ зашиває,
Мене горне, обнімає —
Молоденьку.

¹⁾ Див. ще прим. ⁴⁾ на ст. 19.

²⁾ перéтика — живопліт або невеличкий лісок, що розмежовує лани чи садиби. ³⁾ перепускає зерно через решето.

⁴⁾ лимарь — той, що виробляє упряж і взагалі реміння.

⁵⁾ кичка — підкладка з вовни в хомуті, щоб хомут не муляв коневі шиї.

У перетику ходила
Я по дрόба
Та бондаря полюбила
Чорноброда.
Бондарь відра набиває,
Мене горне, пригортає —
Чорноброву.

Коли хочеш добре знати,
Моя мати,
Кого будеш попереду
Зятем звати —
Усіх, усіх, моя мамо,
У неділеньку зятями
Будеш звати.

1848.
Кос-Арал.

У неділеньку та ранесенько,
Ще сонечко не зіхόдило,
А я молоденька
На шлях, на дорогу
Невеселая виходила.
Я виходила за гай на долину,
Щоб не бачила мати,
Мого молодого
Чумака з дороги
Зустрічати.

Ой, зустрілась я
За тими лозами
Та з чумацькими возами:
Ідуть його воли,
Воли половії¹),
Ідуть, ремигають;
А чумаченька мого молодого
Коло воликів немає.

Ой, копали йому в степу при дорозі
Та притиками²) яму;
Завернули його у ту ю рогожу³),
Та й спустили Івана
У ту яму глибокую
На високій могилі.
Ой, Боже милий, — милий, милосердий !
А я так його любила! ..

1848.
Кос-Арал.

Не тополю високую
Вітер нагинає —
Дівчинонка одинока
Долю зневажає.
„Бодай тобі, доле,

У морі втопитись,
Що не даєш мені й досі
Ні з ким полюбитись!
Як дівчата цілуються,
Як їх обнімають,

¹) половій — ясножовтий, — барва достиглого жита. ²) валізна або деревляна паличка, що нею припинається ярмо до дишля. ³) плетінка з роговоу.

І що тоді їм діється —
Я й досі не знаю ...
І не знатиму. Ой, мамо!

Страшно діувати,
Увесь вік свій діувати,
Ні з ким не кохатись".

1848.
Кос-Арал.

Утоптала стежечку
Через яр,
Через гору, серденько,
На базар;
Продавала бублики
Козакам,
Вторгувала, серденько,
П'ятака.

Я два шаги, два шаги
Пропилá,
За копійку дудника
Найнялá:
Заграй мені, дуднику,
На дуду,
Нехай своє лишенъко
Забуду!

Отака я дівчина,
Така я!
Сватай мене, серденько, —
Вийду я!

1848.
Кос-Арал.

I широкую долину,
I високую могилу,
I вечірнюю годину,
I що снилось-говорилося —
Не забуду я.

Та що з того? Не побралисъ,
Розійшлися, мов не зналисъ.
А тим часом дорогії
Літа тії молодії
Марне пронеслісъ.

Помарніли ми обое:
Я — в неволі, ти — вдовою;
Не живем, а тілько ходим
Та згадуєм тії гоби,
Як жилий колись.

1848.
Кос-Арал.

На вгороді коло броду
Барвінок не сходить;
Чомусь дівчина до броду
По воду неходить.

На вгороді коло тину
Сохне на тичині
Хміль зелений; не виходить
Дівчина з хатини.

На вгороді коло броду
Верба похилилась;
Зажурилась чорнобрива,
Тяжко зажурилась.

Плаче, плаче та ридає,
Як рибонька б'ється ...
А над нею, молодою,
Поганець сміється.

1848.
Кос-Арал.

Якби мені, мамо, намисто,
То пішла б я завтра на місто;
А на місті, мамо, на місті
Грає, мамо, музика троїста¹⁾;
А дівчата з парубками
Лицяються... Мамо, мамо!
Безталанна я!

Не дай мені вік діувати,
Коси мої плести-заплітати,
Бровенята дома зносити,
В самотині віку дожити!
А поки я заробляю,
Чорні брови полиняють...
Безталанна я!

1848.
Кос-Арал.

„Не хочу я женитися,
Не хочу я братись,
Не хочу я у запічку
Дітей годувати;
Не хочу я, моя мати,
За плугом ходити,
Оксамитові жупани
На ріллі носити.
А піду я одружуся
З моїм вірним другом,
З славним батьком запорозьким
Ta з Великим Лугом.
На Хортиці у матері
Буду добре жити,
У оксаміті ходити,
Медій-віна пити!“
Пішов козак нерозумний
Слави добувати, —
Осталася сиротою
Старенькая мати.
Ой, згадала в неділеньку,
Сідаючи їсти:

Ой, піду я Богу помолюся,
Та піду я у найми наймуся,
Та куплю я, мамо, черевики,
Та найму я троїсті музики, —
Нехай люде не здивують,
Як я, мамо, потанцюю...
Доленько моя!

«Нема мого сина Йвана,
І немає вісти!»
Не через два, не три літа,
Не через чотири
Вернувся наш запорожець,
Як та хиря-хиря²⁾,
Обідраний, облатаний,
Калікою в хату.
Оце тобі Запорожжя
І сердешна мати!
Нема кому привітати,
Ні з ким пожуритись, —
Треба було б молодому,
Треба б одружитись!
Минулися молодії
Веселії літа, —
Немає з ким остиглого³⁾
Серденъка нагріти;
Нема кому зустрінути,
Затопити хату;
Нема кому води тії
Каліці подати!

1848.
Кос-Арал.

Чума⁴⁾.

Чумá з лопатою ходила,
Та гробовища рила, рила,
Та трупом, трупом начиняла,

I „со святыми“ не співала, —
Чи городом, чи то селом —
Мете собі, як помелом.

¹⁾ Див. прим. ²⁾ на ст. 120. ³⁾ див. прим. ⁴⁾ на ст. 229. ⁵⁾ такого, що вистигло, прохололо.

⁴⁾ Цей вірш написав Шевченко з приводу холери, що лютувала в Росії в 1848—49 рр. Шевченко спочатку був і написав: „холера з заступом ходила“.

Весна. Садочки зацвілі,
Неначе полотном укриті,
Росою Божою уміті,
Біліють. Весело землі:
Цвіте, красується цвітами,
Садами темними, лугами.
А люде біднії в селі,
Неначе злякані ягњата,
Позамикалися у хатах
Та й мрутъ. По улицях воли
Ревуть голодні; на городі
Пасуться коні, — не виходить
Ніхто загнать, нагодувать,
Неначе люде тії сплять.
Заснули, — добре, знатъ, заснули!
Святу неділеньку забули,
Бо давона вже давно не чутъ.
Сумують коминій без диму;
А за городами, за тином
Могили чорнії ростуть.
Під хатами, поміж садами,
Зашиті в шкуру і в смолі,
Гробокопателі¹⁾ в селі
Волочать трупи ланцюгами
За царину²⁾, — і засипають

Без домовини. Дні минають,
Минають місяці. Село
Навік замовкло, оніміло
І кропивою поросло.
Гробокопателі ходили,
Та й ті під хатами лягли.
Ніхто не вийшов вранці з хати,
Щоб іх, сердечних, поховати, —
Під хатами і погнилі.

Мов оазис в чистім полі,
Село зеленіє.
Ніхто в його не заходить;
Тілько вітер вів
Та розносить жовте листя
По жовтому полю.
Довго воно зеленою,
Поки люде з поля
Пожарище не пустили
Та не запалили
Села того зеленого.
Згоріло, зотліло,
Попіл вітром розмахало,
І сліду не стало.
Отаке-то людям горе
Чумá виробляла!

1848.

Кос-Арал.

І знов мені не привезлá
Нічого почта з України ...
За грішнії, мабуть, ділá
Караюсь я в оцій пустині
Сердитим Богом. Не мені
Про теє знатъ, за що караюсь;
Та й знатъ не хочеться мені!
А серце плаче, як згадаю
Хоч невеселій слuchá
І невеселій ті дні,
Що пронесліся надо мною
В мой -Україні колись ...
Колись божились та клялись,
Братались, сестрились зо мною,
Поки, мов хмара, розійшлись
Без сліз, роси тії святої.
І довелося знов мені

Людей на старості ... Ні, ні!
Вони з холери повмірали,
А то б хоч клаптик переслали
Того паперу
.

Ой, із журби та із жалю,
Щоб не бачить, як читають
Листи тії, погуляю,
Погуляю понад морем,
Та розважку своє горе,
Та Україну згадаю,
Та пісеньку заспіваю.
Люде скажуть, люде зрадять,
А вона мене порадить, —
І порадить, і розважить,
І правдоньку мені скаже.

1848.

Кос-Арал.

¹⁾ копачі могил, гробарі.

²⁾ царина — застава при в'їзді в село; „за царину“ — поза село.

В неволі, в самоті немає,
Нема з ким серце повіднати;
То сам собі оце шукаю
Когось-то, з ним щоб розмовляти.
Шукаю Бога, — а нахожу
Таке, що цур йому й казати!
От-що зробили з мене гóди
Та безталання! Та ще й те,
Що літечко мое святе

Минуло хмарно, що немає
Ніжé єдиного слuchaю,
Щоб до ладу було згадати.
А душу треба розважати,
Бо їй так хочеться, так просить
Хоч слова тихого . . . Не чутъ!
І мов у полі сніг заносить
Неохолбонувши ще труп.

1848.
Кос-Арал.

Ой, умер старий батько
І старенькая мати,
Та нема кому щирої
Тії радоньки дати:
Що мені на світі
Сироті робити?
Чи йти в люде жити,
Чи дома журитись?
Ой, піду я в гай зелений,
Посажу я руту;

Якщо зійде моя рута —
Остануся тута:
Прийде милий в мою хату
Хазяїнувати;
А як же ні, то я піду
Доленьки шукати.
Посходила тая рута,
В гаї зеленів, —
А дівчина-сиротина
У наймах марнів!

1848.
Кос-Арал.

Не вернувся із походу
Гусáрин-москаль.
Чого ж мені його шкода,
Чого його жаль?
Що на йому жупан куций,
Що гусáрин чорноусий,
Що Мáшою звав?

Ні, не того мені шкода, —
А марнів моя врода,
Люде не беруть;
А на улиці дівчата
Насміхаються, прокляті,
„Гусаркою“ звуть! . .

1848.
Кос-Арал.

У Вільні¹⁾), городі преславнім,
Оце случилося недавно, —
Ще був тоді . . . (От як на те
Не вбгаю в віршу цього слова!)
Тоді здоровий-прездоровий²⁾) . . .

Зробили з його лазарет,
А бакалáрів³⁾ розігнали
За те, що шапки не ламали
У Острій Брамі⁴⁾ . . . Дурня знатъ
По походу! Отже назвать

¹⁾ Шевченко, як відомо, перебував у Вільні в 1829—30 роках і певно чув оповідання про подію, яку він замальовує в своїй поезії.

²⁾ університет; його 1832 року російський уряд зачинив після польського повстання; частина величезного будинку була віддана під медично-хірургічну академію, що проіснувала ще деякий час у Вільні.

³⁾ студентів.

⁴⁾ Остра Брама — міська брама у Вільні, над якою в каплиці знаходиться чудовий образ Божої матері; за стародавнім звичаєм кожний, хто переходить попід брамою, вдіймає шапку.

Їй-Богу я його не вмію —
 Того студента. Що ж нам діять?!

То синок був литовської
 Гордої ґрафині:
 І хороше, і багате,
 І одна дитина,
 І училось не паничем,
 І шапку знімало
 В Острій Брамі. Добре було,
 Та лихо спіткало:
 Улюблілося сердешне
 (Було молоде)
 У жидівку молодую,
 Та й думало з нею,
 Щоб цього не знала мати,
 Звичайне побратись,
 Бо не можна ради дати,
 Що то за проклята!
 Мов змальована, сиділа
 До самої ночі
 Перед вікном і втирала
 Заплакані очі, —
 Бо їй вона таки любила,
 І страх як любила!
 Та на бульвар виходила,
 І в школу ходила
 Усе з батьком, то й не можна
 Було ради дати;
 І банкір якийсь із Любська¹⁾
 Жидівочку сватав.
 Що тут на світі робити?
 Хоч іти топитись
 До Закрету²⁾: не хочеться
 Без жидівки жити
 Студентові. А жид старий —
 Ніби теє знає —
 Дочку свою одиноку
 В хаті замикає,
 Як іде до лавок вранці,
 І наймá сторожу,
 Стару Рухлю. Ні, небоже,
 Рухля не поможе!

Уже де вона на світі
 Роман сей читала
 З шовковою драбинкою³⁾, —
 І Рухля не знала;
 Може, сама догадалась;
 Тілько заходілась
 Та сплела її собі таку,
 І вночі спустилась
 До студента на улицю.
 І де б утікати,
 А вони (звичайнé, діти!)

Любо цілуватись
 Коло воріт заходились.
 А жид ізнадвору,
 Мов скажений, вибігає
 З сокирою! Горе!
 Горе тобі, стара мати!
 Нема твого сина:
 На улиці валяється
 Убита дитина,
 Убитая жидовином.
 Горе тобі, мати!
 Жидівочка... (де та сила
 Всялася в дитяти?)
 Вихватила ту сокиру
 І батькові в груди
 Аж по обух вгородила!

Отаке-то чудо
 У тім місті преславному,
 У тій Вільні сталося.
 Дивувались довго люде:
 Де вона сковалась,
 Жидівочка та гадюча,
 Що батька убила?
 А вона вночі любенько
 В Віллі втопилася,
 Бо найшли її в Закреті, —
 Там і поховали.
 А ґрафиня без дитини,
 Сердешна, осталась;
 Поїхала у Рим, кажуть,

¹⁾ Любськ — замок над Віллєю. (Примітка Т. Шевченка).

²⁾ Закрет — дуже гарний, мальовничий ліс на краю міста, над самою Віллєю, на високій кручині.

³⁾ Мабуть, натяк на Шекспірову драму „Ромео та Джульєта“, де є сцена, як закоханий Ромео зліває на балкон до Джульєти по шовковій плетеній драбинці.

Та десь опинилася,
Та з маркізом якимсь голим,
Кажуть, одружилася.
Може, й брешуть, бо, звичайне

На те вони люде :
І вдовицю не забудуть,
І тую осудять.

1848.
Кос-Арал.

[ГЕТЬМАН ДОРОШЕНКО]¹⁾.

Заступила чорна хмара ²⁾
Та білу хмару:
Виступили зза Лиману
З турками татари;
Із Полісся шляхта лізе,
А гетьман попович ³⁾)
Ізза Дніпра напирає —
Дурний Самойлович
З Ромоданом ⁴⁾). Мов та галич,
Вкрили Україну
Та й клюють, єлико-мога ⁵⁾.
А ти, Чигирине !
А ти, старий Дорошенку,
Запорозький брате ⁶⁾!

Нездужаеш, чи боїшся
На ворога стати ?
„Не боюсь я, отамани,
Та жаль України !“
І заплакав Дорошенко,
Як тая дитина.
„Не розспілем вражу силу,
Не встану я знову ! ..
Возьміть мої гетьманській
Клейноди, панове,
Та однесіть москалеві :
Нехай Москва знає,
Що гетьмана Дорошенка
На світі немає.

¹⁾ Поезія ця, якій сам поет не дав заголовку, присвячена гетьману Петру Дорошенкові (1665—1676), що провадив героїчну боротьбу за об'єднання України та виборення її політичної самостійності супроти Польщі й Москви. Він спірався на союз з Туреччиною, але турецько-татарська поміч вела тільки до страшної руйни краю, так що вкінці сам Дорошенко, бачучи безнадійність боротьби, уступився дооровільно в політичній арені й здав свій Чигирин лівобережному гетьманові Самойловичу й москалям. Дорошенко представлений в цій поезії, як справжній патріот і борець за Україну, а „часи Руйни, — як каже проф. В. Б. Антонович, — змальовано в ній так живо, що подібне живе уявлення про неї можна мати, хіба що прочитавши велику монографію Костомарова“ (про Руйну). Не вважаючи на деякі помилки й неточності (зазначені далі в примітках), Шевченко вірно оцінив історичну роль П. Дорошенка, випередивши в цьому навіть найвизначніших українських істориків свого часу. Це є доказом великої інтуїції Шевченка, доказом того, як глибоко розумів він історію України.

²⁾ Поет малює останні часи гетьманування П. Дорошенка, коли на нього з усіх боків наступали вороги: ізва Дніпра москалі і лівобережний гетьман Іван Самойлович (1672—1687), з Поділля і з Полісся — поляки, а татари й турки не подали в свій час помочі, та коли й виступали, то тільки нівечили і плюндрували край.

³⁾ Самойловича називали поповичем, або, як ще далі називав його Т. Шевченко, попенком, бо він був сином попа з с. Красного Колядина, Конотопського повіту на Чернігівщині.

⁴⁾ Ромодан — князь Григорій Ромодановський, начальник московського війська, що йшло на Дорошенка.

⁵⁾ скільки можна.

⁶⁾ Дорошенка в останні часи його гетьманування підтримували запорожці з своїм отаманом Іваном Сірком; раніше вони виступали проти Дорошенка, але під кінець ішли з ним.

А я, браті запорожці,
Возьму собі рясу,
Та піду поклони бити
В Межигор до Спаса¹⁾“.

Задзвонили в усі дзвони,
Гармати громіали;
У дві лави задніпрянці²⁾
З москалями стали
Аж на мілю. Між лавами
Понеслі клейноди...
Годі тобі, Петре, пити
Із Тясмина воду!
Положили ті клейноди
Попенкові в ноги.
Іди, Петре, в Межигор'я
Молитися Богу!
Не пустили Дорошенка, —
У рясі пізнали,
Закували у кайдани,
В Сосницю³⁾ послали;
А з Сосниці в Ярополче⁴⁾
Віку доживати.
Отак тобі довелося,
Запорозький брате!..

Виглянуло над Чигрином
Сонце ізза хмари:
Потягли в свої улуси⁵⁾
З турками татари.
А ляхи з своїм Чарнецьким,
З поганим Степаном,

Запалили церкву Божу,
І кості Богдана
Й Тимошеві в Субботові
Гарненько спалили,
Та й пішли собі у Польшу,
Мов добре зробили⁶⁾.
А москалі з Ромоданом
В неділенку рано
Пішли собі з поповичем
Шляхом Ромоданом⁷⁾.

Мов орел той приборканий,
Без крил та без волі,
Знеміг славний Дорошенко,
Сидячи в неволі,
Та й умер з нудьги. Остило
Волочіть кайдани!
І забули в Україні
Славного гетьмана.
Тілько ти, святий Ростовський⁸⁾,
Згадав у темниці
Свого друга великого,
І ввелів каплицю
Над гетьманом змурувати
І Богу молитись
За гетьмана, панаходу
За Петра служити.
І досі ще що-рік Божий,
Як день той настане,
Ідуть править панаходу
Над нашим гетьманом
В Ярополчі.

1848
Кос-Арал.

¹⁾ Про намір Дорошенка постригтися в ченці відомостей немає; здається, що це лише поетичний вимисел Шевченка. ²⁾ лівобережні полки Самойловича.

³⁾ Дорошенка вивезено спочатку до Сосниці, але не в кайданах, а вільного, з цілою його родиною і майном. З Сосниці його викликано весною 1677 року до Москви і вже не відпущено назад на Україну.

⁴⁾ Село коло Москви. (Примітка Т. Шевченка). Московський царь Федір Іванович подарував Дорошенкові село Ярополче під Москвою, де він доживав віку і помер там 9-го листопада 1698 р. ⁵⁾ улуси — татарські селища.

⁶⁾ Степан Чарнецький, польський генерал, справді спалив Суботів і викинув з гробу кості Богдана Хмельницького, але це діялося ще 1664 року, перед гетьмануванням Дорошенка.

⁷⁾ Шлях „Ромодан“ провадив з Полтавщини на Москву, свою назву дістав він від загаданого вище князя Ромодановського.

⁸⁾ Св. Дмитро Туптало, митрополит Ростовський (1651—1709), відомий український письменник, автор „Четі-Миней“. Про його відносини з Дорошенком і про участь у будуванні каплиці над могилою в Ярополчі в історії певних відомостей немає.

Не додому вночі йдучи
 З куминої хати
 І не спати лягаючи,
 Згадай мене, брате!
 А як прийде нудьга в гости
 Та й на ніч засяде,
 Отоді мене, мій друже,
 Зови на пораду!
 Отоді згадай в пустині,
 Далеко над морем,
 Свого друга веселого,
 Як він горе боре,
 Як він, свої думи тії
 І серце убоге
 Заховавши, ходить собі
 Та молиться Богу,
 Та згадує Україну
 І тебе, мій друже,
 Та іноді й пожуриться,
 Звичайне, не дуже,
 А так тілько . . . Надворі, бач,
 Наступає свято . . .
 Тяжко його, друже-брате,
 Самому стрічати
 У пустині . . . Завтра рано

Заревуть давіниці
 В Україні, завтра рано
 До церкви молитись
 Підуть люде . . . Завтра ж рано
 Завис голодний
 Звір в пустині, і повіє
 Ураган²⁾ холодний,
 І занесе піском, сніgom
 Курінь — мою хату.
 Отак мені доведеться
 Свято зустрічати!

Що ж діяти? На те й лиxo,
 Щоб з тим лихом битись.
 А ти, друже мій єдиний,
 Як маеш журитись,
 Прочитай оцю цидулу³⁾
 І знай, що на світі
 Тілько й тяжко, що в пустині
 У неволі жити.
 Та й там живуть, хоч погано . . .
 Що ж діяти маю?
 Треба б вмерти, — так надія,
 Брата, не вмірає!

24.XII. 1848.
 Кос-Арап.

Дурні та гордії ми люде
 На всіх шляхах, по всій-усюді!
 А хвалимось, що ось-то ми
 І над землею, і водою,
 І от палат та до тюрми —
 Усе царі, а над собою
 Аж деспоти — такі царі,
 І на престолі, і в неволі.
 І все то-те — по добрій волі,
 По волі розуму горить,
 Як той маяк у синім морі,
 Чи те... в житейськім. Само так
 У нас у костяній коморі
 Горить розумний той маяк,
 А ми оліви наливаем

Та байдуже собі співаєм
 Чи то в годину, чи в напасть.

Орли, орли ви сизокрилі,
 Поки вам лихо не приснилось, —
 Хоч невеличке, хоч на час!
 А там — під лавою в шиночку
 Сховаетесь у холодочку;
 Огонь небесний той погас,
 І в тую костяну комору
 Полізли свині із надвору,
 Мов у калюжу, та й сопуть.
 І добре роблять, що кують
 На руки добрій кайдани
 Та чарки в руки не дають

¹⁾ Федір Матвієвич Лазаревський (1820—1890), приятель Шевченка, з яким він познайомився в Оренбурзі.

²⁾ страшний вітер, вихор. ³⁾ цидула — записка, лист.

Або ножа, а то б зарані
Гарненько з лиха б напились
Та перерізались би любо
А потім з жáлю заридали
Та батька-матірь проклялý

I тих, що до хреста держали¹⁾.
А пóтім — ніж . . . і потекла
Свиняча кров, як та смола,
З печінок ваших поросячих.
А пóтім ? ..

[1848?
Кос-Арал.]

1849 р.

Неначе стéпом чумаки
Усени верству²⁾ проходять,
Так і мене минають гóди;
А я й байдуже! Книжечки
Мережаю та начиняю
Таки віршами. Розважаю
Дурну голову свою

Та кайданій собі кую
(Як ці добродії дознають).

Та вже ж нехай хоч розіпнуть,
А я без вірші не улежу!
Уже два годи промережав,
І третій в добрий час почну³⁾.

1849.
Кос-Арал.

Сотник.

I.

У О́главі . . . Чи по знаку
Кому цей О́глав білохатий?
Троха лиш! Треба розказати,
Щоб з жалю не зробить сміху.

Од Борисполя недалеко, —
А буде так, як Борисполь⁴⁾, —
І досі ще стоїть любенько
Рядбок на вигоні тополь,
Неначе в О́глава дівчата
Ватагу⁵⁾ вийшли виглядати,
Та й стали.

Буде вже давно —
Отут, бувало, ізва тину
Вилáсь квасоля по тичині;

I з оболонками⁶⁾ вікно
В садочок літом одчинялось,
І хата, бачите, була
За тином, сотникова хата.
А сотник був собі багатий,
То в його, знаєте, росло
На Божій хárці, за дитину,
Чиесь байстрия. А, може, й так
Узяв собі старий козак
Чию сирітку за дитину
Та й доглядає в затишку,
Як квіточку, чужу дочку.
А сина (сотник був жонатий,
Та жінка вмерла) — сина дав
У бурсу в Київ⁷⁾ обучатись.
А сам Настусю піджидав,

¹⁾ хрещених батьків.

²⁾ верствовий знак на шляху. ³⁾ Не вважаючи на сувору заборону, Шевченко таки писав свої вірші потай, записуючи їх до „захалявної“ книжечки, окремо на кожний рік. Цим віршем він почав третю „захалявну“ книжечку.

⁴⁾ Борисполь або Баришпіль — містечко Переяславського повіту на Полтавщині, недалеко від Києва. Оглав село близько Барышполя.

⁵⁾ череду, стадо.

⁶⁾ див. прим. ³⁾ на ст. 197. ⁷⁾ див. прим. ⁶⁾ на ст. 203.

Таки годованку, щоб з нею
Собі зробитися ріднею:
Не сина з нею поєднати,
А забандюрилось¹⁾ старому
Самому в дурнях побувати.
А щоб не знати було нікому,

То ще й не радився ні з ким,
А тілько сам собі гадав...
А жіночкі — лихий їх знає! —
Уже сміялися над ним!
Вони цю страву носом чують...

II.

Сидить сотник на причілку²⁾
Та думку гадає,
А Настуся по садочку
Пташкою літає;
То посидить коло його,
Руку поцілує,
То єсами страшенними
Сивими пустує, —
Ну, звичайне, як дитина,
Пестує старого.
А старому не до того:
Іншого якогось,

Гріховного пестування —
Старе тіло просить!...
І пальцями старий сотник
Настусині коси,
Мов дві гадини великі,
Докупи сплітає;
То розплете та круг ший
Тричі обмотає,
А вона, моя голубка,
Нічого не знає, —
Мов кошеня на припічку,
З старим котом грає...

СОТНИК.

Та одчепись, божевільна!
Дивись лишень: коси,
Мов русалка, розтріпала...

А чому ти й досі
Ніколи не вплетеш кісники³⁾,
Оті, що тітка привезла?

НАСТУСЯ.

Якби пустили на музики,
То я б кісники заплелá,
Наділа б жовті черевики,

Червону б юпку⁴⁾ одягла,
Заквітчала б барвінком коси...

СОТНИК.

Стрівай, стрівай, простоволоса!
Дурненька: де б же ти взяла
Того барвінку заквітчатись?

НАСТУСЯ.

А коло тину! Там такий
Поріс зелений, та хрещатий,
Та синій! Синій — голубий
Зацвів...

¹⁾ забажалося.

²⁾ причілок — бокова стіна хати; тут причілок у розумінні прізвиськи коло при-
чільної стіни. ³⁾ кісники — стрічки, які дівчата вплітають у коси. ⁴⁾ юпка — світка.

СОТНИК.

Не будеш діувати?

НАСТУСЯ.

А що ж, умру хібá?

СОТНИК.

Ба нí!

А снілось восени мені, —
Тоді, як щéпи ми щепили,

Як приймуться... мені приснилось...
Як приймуться, то восеній
Ти вийдеш заміж.

НАСТУСЯ.

Схаменись!

І щéпи ваші поламаю! . .

СОТНИК.

І як барвінок зацвіте . . .

НАСТУСЯ.

То я й барвінок позриваю!

СОТНИК.

А од весілля не втечеш!

НАСТУСЯ.

Ба нí, втечу та ще й заплачу! (Плаче)

СОТНИК.

Дурна ти, Насте, як я бачу:
І посміяться не даси!
Хібá не бачиш, — я жартую.

Піди лиш, скрипку принеси,
Та з лиха гарно потанцюєш,
А я заграю.

НАСТУСЯ.

— Добре, тату!
(І веселенька — шасть у хату!)

СОТНИК.

Ні, трохи треба підождать
Воно б то так!.. Та от що, брате:
Літá не ждуть! Літá летять,
А думка прόклята марою

До серця так і приросла . . .
— А ти вже й скрипку принесла?
Яку ж ми вчистимо з тобою?

НАСТУСЯ.

Е, ні! Стрівайте! Цур, не грати!
А то не буду й танцювати,

Поки барвінку не нарву
Та не заквітчаюсь. Я зáраз!

(Іде недалечко, рве барвінок, квітчається і співає. А сотник налагоджує скрипку)

СОТНИК.

Отже одна вже й увірвалась.
Стрівай, і другу увірви!

НАСТУСЯ.

(Вертається заквітчана співаючи)

Якби менi крила, крила,
Соколинiй,
Полетiла б я за милим,
За дружиною.

Полетiла б у дiброву,
У зелений гай, —
Полетiла б, чорноброда,
За тихий Дунай!

III.

(Тим часом, як вона співає, у садочок входить молодий хлопець в солом'яному брилі, в короткому синьому жупанку, в зелених шараварах, а торбиною за плечима і з нагаем)

ПЕТРО.

З тим днем, що сьогодні, Боже помагай!

НАСТУСЯ.

Тату! Тату! Петро, Петро із Київа прийшов!

СОТНИК.

А, видом-видати, слихом-слихати! Чи по волі, чи по неволі?

ПЕТРО.

По волі, тату, та ще й богословом¹).

СОТНИК.

Ов!

НАСТУСЯ.

Богословом?! Аж страшно!

¹) богослов — слудент найвищої кляси Київської Академії, кляси богословія, або той, хто скінчив Академію.

СОТНИК.

Дурна, чого ти боїшся! (Підходить до сина, хрестить його й цілує)
Боже тебе благослови, моя дитино! Настусю! Поведи його в покой
та нагодуй, бо він ще, може, й не обідав.

ПЕТРО.

Та таки й так. (Іде в світлицю з Настусею)

СОТНИК (сам)

I дарував же мені Бог
Таке дитя, такого сина!
I богослов уже . . . Причина,
Причина мудрая. (Задумується)
Чого,
Чого я думаю? У поши, —
А як не скоче, то на Січ —
I там не згине вражий хлопець.
Іти лиш в хату . . . От ще річ:

Заставить треба богослова,
Щоб дома байдиків не бив,
Щоб він гуляючи навчив
Настусю заповідь, щоб знову
Не довелось дяка наймати,
Як для покойної. А знаю, —
Без цього вже не повінчає
Отець Хома . . . Піти сказати,
А то забуду . . . (Іде в хату)

IV.

Жити би, жити, хвалити Бога,
Кохатися в дітях, —
Так же ні: самому треба
Себе одурити,
Оженитися старому
На такій дитині!
Схаменися, не женися:
I вона загине,
I сам сивим посмішищем
Будеш в своїй хаті!
Будеш сам оте весілля
Повік проклинати!
Будеш плакать, і ні кому
Tі слізози старечі
Буде втерти! Не женися, —
I гич¹⁾ не до речі!
Дивися: рай кругом тебе
I діти, як квіти.
За що ж ти їх, молоденькі,

Думаєш убити?
Ні, старий мій чепуриться,
Аж бридко дивиться!
A Настуся з богословом
Заповіді вчиться.
Он дивиться: у садочок
Вийшли погуляти, —
Удвох собі похожають,
Мов ті голуб'ята.
A старого нема дома,
To їм — своя воля
Награтися. Дивітесь:
Там коло тополі
Стали собі та й дивляться
Одно на другого.
Отак ангели святії
Дивляться на Бога,
Як вони одно на друге.
I Петрусь питав:

ПЕТРО.

Чом же ти оце, Настусю,
Справді, не читавш?

¹⁾ гич — усе; див. прим. ²⁾ на ст. 53.

НАСТУСЯ.

А хібá я школяр, чи що? Не хочу, та й годі!

ПЕТРО.

Хоч одну невеличку заповідь сьогодні вивчи, хоч п'яту!

НАСТУСЯ.

І п'ятої, і шостої, — ніякої не хочу!

ПЕТРО.

То піп і не вінчатиме ніколи, як не вмітимеш!

НАСТУСЯ.

Байдуже, нехай собі не вінчає.

ПЕТРО.

А зо мною?

НАСТУСЯ.

І з тобою нехай собі... Е, ні! Нехай повінчає!

ПЕТРО.

Та читай же! А то...

НАСТУСЯ.

А то що ти зробиш?

ПЕТРО.

Поцілую, ось побачиш!

НАСТУСЯ.

Хоч як хочеш цілуй собі, а я таки не читатиму!

ПЕТРО (цілує її і примовляє:)

Оце тобі раз! Оце тобі два!..

(А сотник виглядає зза тину і входить в хату, не давши знаку)

НАСТУСЯ (пручається)

Годі бо вже, годі! Незабаром батько прийде, — треба, справді, читати.

ПЕТРО.

А тепер і читати!

СОТНИК (виходить з хати)

Діти! Годі вже вам учиться! Чи не час обідати?

(Петро і Настуся мовчкі ідуть у хату)

СОТНИК (сам)

Навчилась, нічого сказати!
Оце дитина! Ні, Настусю,
Я коло тебе захожуся
Тепер, лебеденько, не так!
Поки сто раз не поцілує,
Й читати не хоче! А бурсак!..
Собачий сину, знаєш смак!
Ось я тебе попомуштрую —
Не так, як в бурсі!.. Помелом!
Щоб духу в хаті не було!
Великий світ наш — не загинеш!
Дивися пся його личина¹⁾!
Оце-то так, що богослов —
У батька краде! Добре, свату!
Які-то стали люде злі!..
А що то діється у хаті?
Там знову, знать, мої малі
Чигають... Треба розігнати.

V.

Отакі батькі на світі.
Нащо вони дітям?
На наругу²⁾ перед Богом!
А шануйте, чтіте,
Поважайте його, діти,
Бо то батько сивий,
Батько мудрий! Добре отим
Сиротам щасливим,
Що не мають отих батьків,
То й не согрішають!

НАСТУСЯ (вибігає заплакана з хати).

Не дає і пообідати,
В Київ проганяє.
А, Боже мій милостивий!
Що мені робити?
Помандрую! (Дивиться в хату).
Замірився!..
Ух, який сердитий!
Та не вдарить... А я таки
У Київ з Петrusем
Помандрую, хоч що хочеш!

¹⁾ лайка — собача морда. ²⁾ на сміх.

Я не побоюся, —
Серед ночі помандрую!..
А відьма злякає?!..
Ні, не зляка. (Загляда знову)
Сердешненький!

Книжечки складає
У торбину і бриль бере.
Прощай, мое любе,
Мов серце!.. Увічери?
За царину?.. Буду!
Ранше буду! Ось на, лови!
(Кидав через тин цвіток)
Чуєш? Дожидайся ж!

(Виходить сотник. Настуся співає)
*Не ходи, не нуди, не залицяйся!
Не сватай, не піду, не сподівайся!*

СОТНИК.

А їй байдуже! Мов не знає!
Неначе та сорока скаче.
Настусю! Чом же ти не плачеш?
Аджеж Петруся вже немає.

НАСТУСЯ.

Дивітесья, яка печаль!
То й плаchte, коли жаль!

СОТНИК.

Мені байдуже.

НАСТУСЯ.

А мені
Ще байдужіше, — він не мій.
А я вже заповіді знаю
Усі до єдної!

СОТНИК.

Усі?

НАСТУСЯ.

Нехай хоч зараз сповідає
Отець Хома ваш голосний!

СОТНИК.

А повінчаємось в неділю?

НАСТУСЯ.

Авжеж! Так ми ще не говіли;
Як одговіємось — тоді.

СОТНИК (цілує її)

Моя голубка сизокрила!
Моя ти ягідко!.. (Танцює й приговорює)
*У горох
В чотирьох
Уночі ходила.
Уночі
Ходячи
Намисто згубила.*

НАСТУСЯ.

Та годі вам уже з тим намистом! Ішли б швидче до отця Хоми
та порадилися, от що!

СОТНИК.

Правда, правда, моя квіточко! Побіжу ж я швиденько, а ти тут,
моя любко, погуляй собі тихенько! Та заквітчайся! Та не жди мене,
бо бути має, що я остануся і на вечерню. (Цілує її і йде)

НАСТУСЯ.

Добре, добре! Не ждатиму.

Не ждатиму, не ждатиму,
У свитину вдягатимусь,
У намисто уберуся,
Доганятиму Петруся.

Обнімемось, поцілуємось, поберемося за рученъки та й підем
удвох собі аж у Київ. Треба заквітчаться, — може, в останній раз,
бо він казав, що у Броварях¹⁾ і повінчаємося.

(Квітчиться і співає:)

*Ой, піду я не берегом-лугом,
Зустрінуся з несуженим другом.
Здоров, здоров, несужений друже!
Любилися ми з тобою дуже.
Любилися, та не побралися,
Тілько жалю серцю набралися.*

Оце нагадала яку! Цур та, яка погана! Побіжу лиш швидче.
Оставайтесь здорові, мої високі тополі і хрещатий мій барвіночку!

(Виходить).

¹⁾ село під Київом на Лівобережжі.

Іде додому уночі
 П'яненький сотник, а йдучи
 Собі веселий розмовляє:
 «Нехай і наших люде знають!
 Нехай і сивий, і горбатий,
 А ми... хе! хе! А ми—жонаті!
 А ми...»

Насилу вліз у хату
 Та й ліг собі тихенько спати,
 Щоб Настю, бачте, не збудить
 Та сорома не наробить.
 Уже й «Достойно» оддзвонили,
 Уже додому люде йдуть, —
 Не йде Настусенька, не чутъ.
 Насилу сотника збудили
 Та розказали: «так і так!»
 Перехрестився неборак,
 Коня найкращого сідає
 І скоче в Київ. В Броварях,
 Уже повінчана, гуляє
 Його Настуся молода.
 Вернувся сотник мій додому,
 Три дні, три ночі не вставав,
 Нікому й слова не сказав
 І не пожалувавсь нікому . . .

.

Турбується, заробляє,
 А того не знає,
 Що на старість одуріє
 І все занехайть.
 Отак тепер і з сотником,
 З дурним моїм, сталося:
 Розігнав дітей по світу,
 А добро осталось, —
 Немає з ким поділити.
 Довелось самому
 Розкидати, розточiti,
 І добра нікому

Не зробити ні на шеляг,
 І притчею¹⁾ стати
 Добрим людям, і бхати
 У холодній хаті
 Під кожухом. І нікому
 Хату затопити
 І вимести . . . По смітнику
 Ходити, нудити,
 Поки пугач над стріхою
 В вікно не зависе,
 А наймичка холодного
 Трупу не накріє
 Кожушиною старою,
 А ключ од комори
 Ізза пояса украде . . .

Отаке-то горе
 Із сотником оце сталося !
 Не минуло году,
 Як Настусенки не стало,
 А вже на городі
 Не осталося нічого, —
 Свині та телята
 Уже бродять . . . А барвінок,
 Барвінок хрещатий,
 Притоптаний, коло тину
 Засихає, в'яне !
 А сам сотник у кожусі,
 Одутлий²⁾, поганий,
 Коло клуні похожає.
 І стоги невкриті,
 І покої немазані,
 І сволок немитий,
 І чéляді нема дома,
 Й худоби немає . . .
 А наймичка задріпана,
 Та й та помикає
 Старим паном . . . Так і треба:
 Не розганяй діток,
 Сивий дурню !

¹⁾ притча тут у розумінні поговірки, посміху. ²⁾ опухлий (від піяцтва).

Не довго жив
На свій заробіток
П'яний сотник. Ще минуло
Літо коло світа,
А восени на улиці
Сотника убито!
А, може, вмер неборака,
Од шинкарки йдучи?
Байдуже кому питати!
Забрали й онучі
Добрі люди, а самого
Гарно поховали
У леваді. І хрестика

Над ним не вкопали.
Аж жаль його: був багатий,
І ріднá, і діти
Єсть у його, а нікому
Хрест постановити!
Умер сотник, і покої
Згнилý, повалялись;
Все пропало, погинуло.
Тілько і остались,
Що тополі на вигоні:
Стоять, мов дівчата
Вийшли з Оглава ватагу
З поля виглядати.

1849.
Кос-Арал.

За сонцем хмаронька пливе,
Червоні поля розстилає,
І сонце спатоньки зове
У синє море; покриває
Рожевою пеленою,
Мов мати дитину.
Очам любо... Годиночку,
Малу годину
Ніби серце одпочине,
З Богом заговорить...

А туман, неначе ворог,
Закриває море
І хмароньку рожевую,
І тьму за собою
Розстилає туман сивий,
І тьмою німою
Оповіє тобі душу,
Й не знаєш, де дітись.
І ждеш його, того світу,
Мов матері діти.

1849.
Кос-Арал.

Як маю я журитися,
Докучати людям,
Піду собі світ-зá-очі:
Що буде, те й буде!
Найду доля — одружуся,
Не найду — втоплюся,
Та не продамся нікому,
В найми не наймуся.

Пішов же я світ-зá-очі...
Доля заховалась,
А воленьку люде добре
І не торгували,
А без торгу закинули
В далеку неволю...
Щоб не росло таке зілля
На нашому полю.

1849.
Кос-Арал.

Нащо мені женитися?
Нащо мені братися?
Будуть з мене, молодого,
Козаки сміятися.
„Оженився“, — вони скажуть,—
„Голодний і голий;

Занапастив, нерозумний,
Молодую волю!“
Воно й правда... Що ж діяти?
Навчіть мене, люде!
Іти хібá до вас в найми?
Чи до ладу буде?

Ні, не буду чужі волі
Пласти, заганяти;
Не буду я в чужій хаті
Тещу поважати;
А буду я красуватись
В голубім жупані,
На конику вороному
Перед козаками.
Найду собі чорнобривку
В степу при долині —
Високую могилоньку
На тій Україні.
На весілля ¹⁾ товариство
Вийде погуляти,

Та винесе самопали,
Викотить гармату.
Як понесуть товариша
В нову світлицю, —
Загомонять самопали,
Гукнуть гаківниці.
Як положать отамана
В новій хаті спати, —
Заголосить, як та мати,
Голосна гармата:
Гукатиме, кричатиме
Не одну годину
І рознесе тую славу
По всій Україні.

1849.
Кос-Арал.

Ой, крикнули сірі гуси
В ярӯ на ставу;
Стала слава на все село
Про тую вдову.
Не так слава, не так слава,
Як той поговір,
Що заїздив козак з Січі
До вдови на двір.
Бечеряли у світлиці,
Мед-вино пили,
І в кімнаті на кроваті ²⁾
Спочити лягли.
Не минула слава тая,
Не марне пішла:
Удовиця у м'ясниці
Сина привела.
Вигодувала малого,

До школи дала,
А із школи його взявиши,
Коня купила;
А коня йому купивши,
Сідельце сама
Самим шовком вишивала,
Златом окула;
Одягла його в червоний
В жупан дорогий,
Посадила на коника:
„Гляньте, вороги!
Подивітесь!“ Та й повелá
Коня вzdovж села,
Та й привела до обозу,
В військо oddala,
А сама на прощу в Київ —
В черниці пішла . . .

1849.
Кос-Арал.

Якби тобі довелося
В нас попанувати,
То знов би ти, пане-братьє,
Як їх називати,
Отих твоїх безталанних
Дівчаток накритих;
А то верзе бісý-зна-що,

Та й думає: ми-то!
Ми-то людям покажемо
Оцих безталанних
Та навчимо шануватись
Паничів поганих!
Шкода й праці! Поки сéла,
Поки пани в селах,

¹⁾ Похорон козака порівнюється з його весіллям і в народніх піснях.
²⁾ на ліжку.

Будуть собі тинятися
Покритки веселі
По шиночках в москалями, —
І не турбуйсь, брате!
Добре, кажу. А все таки
Невеличку нáте
Оцю одну, останнюю.
Слухайте ж, панята!

Дівчата на луці греблі,
А парубки копиці клали,
Та, знай, на сонце позирали.
Та нісенітницю вервлі, —
Звичайне, хлопці. А дівчата,
Мов ті сороки, цокотали
Та до криниці учащали —
У яр погуляти.
Найкращая з всього села
Давненько вже у яр пішла,
Узявши глечик, та й немає,
А лановий¹⁾ і не шукав,
Мов і не бачить. Не новий
Оцей лукавий лановий:
Стара собака, та ще й бита!
У балці²⁾ стало щось кричать;
Побігли хлопці рятувати.
Аж там панич несамовитий,
Недоліток таке творить —
Сердешну дівчину мордує;
Сердешна дівчина кричить.
Прибігли хлопці. Не рятують:
Бояться пана. А один,
Щонаймолодший, озирнувшись
Та вилами пана
І просадив, мов ту жабу.
Застогнав поганець
Та й опрігся^{3).}
Порадились,
Дали в гòрод знати.
Суд наїхав; подивились,
Попились завязто
Судовики. Закували
Хлопця молодого

Та в тюрму захвасували⁴⁾ . . .
Та й більше нічого.

На верствовім шляху в полі
Корчма під вербою
Стóть собі в холодочку;
А попід корчмóю
Сидять в путах арестанти, —
Трохи одпочити
Позволено бідолахам
Та води напитись.
Сидять собі, розмовляють,
А дехто й куняє.
А зза гори поїзжане⁵⁾
На шлях виїжають,
Аж три тройки⁶⁾. І, звичайне,
Коло корчми стали
Дати коням одпочити,
Та й дружки пристали
Співаючи.
Оточ стали;
Молодая встала.
Ваяла кварту оковити⁷⁾
Та й почастувала
Сердешного невольника
І його сторóжу.
Коли дивиться, погляне . . .
Боже, миць! Боже!
Між невольниками в путах
Той самий єдиний
Ії месник беаталанний
Несе з України
Аж у Сибір ланцюг-пута . . .
А ти будеш тута
У розкоші, і не будеш
Ні знати, ні чути
Його плачу вседневного? . . .
Не почастувала
Свого месника святого
І не привітала, —
Тілько глянула на його . . .
Та й більше нічого!

¹⁾ лановий — доглядач над робітниками в полі. ²⁾ балка — яр у степу, порослий кущами або деревами. ³⁾ опрягтися — здихати; опрігся — сконав, здох. ⁴⁾ завадили, засадили. ⁵⁾ весільні гості. ⁶⁾ тroe коней (московський спосіб запрягання). ⁷⁾ оковита — горілка (з латинського aqua vitae).

Попереду поїзжане
Рушили в дорогу,
А за ними й невольники
Побрязкали путом
Понад шляхом... І нікого
Не видно, не чути
Коло корчми... Одна собі
Поки-що осталась
З шинкаркою. Кругом неї
Димом розстидалась
В полі курява...
І смерклось.
(І вік не великий —

Не тілько день!) На хуторі
Танці та музики
Аж до півночі. Придани¹⁾)
Постіль пішли слати
У комору, а молода
Вийшла мовчки з хати,
Та й пропала. Скрізь шукали,
До світу шукали,
Та не нашли. Де ж поділась?
Де? Помандрувала
За невольником убогим —
У Сибір... Та й годі!

1849.
Кос-Арап.

Заросли шляхи тернами
На тую крайну —
Мабуть, я її навіки,
Навіки покинув!
Мабуть, мені не вернутись
Ніколи додому;
Мабуть, мені доведеться
Читати самому
Оці думи... Боже милий!
Тяжко мені жити!
Маю серце широке —
Ні з ким поділити!
Не дав еси мені долі,
Молодої долі!
Не давав еси ніколи,
Ніколи, ніколи!
Не дав серця молодого
З тим серцем дівочим
Поєднати! Минулися

Мої дні і ночі
Без радості, молодії!
Так собі минули
На чужині! Не нашлося
З ким серцем ділитись,
А тепер не маю навіть
З ким поговорити!
Тяжко мені, Боже милий,
Носити самому
Оці думи і не ділить
Ні з ким, і нікому
Не сказати святого слова,
І душу убогу
Не радувати, і не корити²⁾
Чоловіка злого,
І умерти... О, Господи!
Дай мені хоч глянути
На народ отої убитий,
На тую Україну!

1849.
Кос-Арап.

Зацвіла в долині
Червона калина,
Ніби вasmіялась
Дівчина-дитина.
Любо, любо стало!
Пташечка зраділа
І защебетала.
Почула дівчина,

І в білій свитині
З біленької хати
Вийшла погуляти
У гай на долину.
І вийшов до неї
З зеленого гаю
Козак молоденький;
Цілує, вітає,

¹⁾ Див. прим. ¹⁾ на ст. 84. ²⁾ докоряти.

I йдуть по долині
I йдучи співають,
Як діточок двоє;
Під тую калину
Прийшли, посидали, --
I поціувались . . .

Якого ж ми раю
У Бога благаєм?

Рай у серце лізе,
А ми в церкву лізем,
Заплюшивши очі:
Такого не хочем!
Сказав би я правду,
Та що з неї буде?
Самому завадить,
А попам та людям
Однаково буде . . .

1849.
Кос-Арал.

У нашім раї, на землі,
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.
Буває іноді: дивлюся,
Дивуюсь дивом, — і печаль
Охватить¹⁾ душу; стане жаль
Мені її, і захурієся,
І перед нею помолюся,
Мов перед образом святим
Тієї матері святої,
Що в мир наш Бога принесла . . .

Тепер їй любо, любо жити:
Вона серед ночі встає
І стереже добро своє,
І дожидася того світу,
Щоб знов на його надивитись,
Наговоритись. „Це мое!
Мое!..“ I дивиться на його,
І молиться за його Богу,
І йде на улицю гулять,
Гордіше сámої цариці,
Щоб людям, бачте, показати
Своє добро. „А подивіться!
Мое найкраще над всімі!“
І ненарóком інший гляне, —
Весела, рада, Боже мій!
Несе додому свого Івана;
І їй здається — все село
Весь день дивилося на його,
Що тілько й дива там було,

А більше не було нічого.
Щаслива! . . .
Літа минають.
Потроху діти виростають,
І виросли, і розвійшлися
На заробітки, в москалі.
І ти осталася, небого,
І не осталося нікого
З тобою дома. Наготі
Старої нічим одягти
І витопить вімою хату;
А ти нездужаєш і встати,
Щоб хоч огонь той розвестій.
В холодній молишся оселі
За їх, за діточок . . .

А ти,
Великомученице! Сéла
Минаєш плачуши вночі.
І полем, стéпом ідучій,
Свого ти сина закриваєш,
Bo й пташка іноді пізнáє
І защебече: „Он байстрия
Несе покрýтка на базар!“

Безталанная! Де ділась
Краса твоя тая,
Що всі люде дивувались?
Пропала, немає!
Все забрала дитиночка
І вигнала з хати;
І вийшла ти за царину²⁾,

¹⁾ обгорне, оповис.

²⁾ див. прим. ²⁾ на ст. 256.

З хреста ніби знята.
Старці тебе цураються,
Мов тії прокази;
А воно таке маленьке, —
Воно ще й не лазить;
І коли-то воно буде
Гратись, і промовить
Слово „мамо“ — великеє,
Найкращеє слово!
Ти зрадієш, і розкажеш
Дитині правдиво
Про панича лукавого, —
І будеш щаслива,
Ta недовго: бо не дійде

До зросту дитина, —
Піде собі сліпця водіть,
А тебе покине
Калікою на розпутті,
Щоб собак дражнила,
Та ще й вилає — за те, бач,
Що на світ родила,
І за те ще, що так тяжко
Дитину любила . . .
І любитимеш, небого,
Поки не загинеш
Межи псами на морозі,
Денебудь під тином! . . .

1849.
Кос-Арал.

На Великденъ, на соломі
Проти сонця, діти
Грались собі крашанками
Та й стали хвалитись
Обновами. Тому к святкам
З лиштвою пошили
Сорочечку, а тій стьожку,
Тій стрічку купили;
Кому шапочку смушеву,
Чобітки шкапові,

Кому свитку . . . Одна тілько
Сидить без обнови
Сиріточка, рученята
Сховавши в рукава.
„Мені мати купувала . . .“
„Мені батько справив . . .“
„А мені хрещена мати
Лиштву вишивала“.
— «А я в попа обідала!»
Сирітка сказала . . .

1849.
Кос-Арал.

Було, роблю що, чи гуляю,
Чи Богу молюся,
Усе думаю про його
І чогось боюся.
Дурна була, молодая,
Я все виглядала,
Чи не шле за рушниками . . .
І не сподівалась,
Що він мене, дурну, дурить;
А серце боліло.
Ніби знало, що так буде, --
Сказати не вміло.
А якби було сказало,
То я б не любила,
Може, була б до криниці
У гай не ходила.

А то вранці і ввечері
Ходила, гуляла . . .
Доходилася, — осталася,
Навіки осталася
Діувати. Тяжко мені
У матері в хаті
Старітися, а своєї
Вже хати не мати!
А ще й досі, чи роблю що,
Чи то так гуляю,
Усе думаю про його;
І сама не знаю,
Чого думаю! Чого я
У той гай ходила?
І за що його так довго,
Так тяжко любила?!

1849.
Кос-Арал.

Буває, іноді старий
Не знає сам, чого зрадів,
Неначе стане молодий
І заспіває, як умів...
І стане ясно перед ним
Надія ангелом святим,
І зоря, молодості його,
Витав весело над ним!
Що ж се зробилося з старим?
Чого зрадів оце? Того,
Що, бачите, старий подумав

Добрό якесь комусь зробить.
А що ж, як зробить? Добре жити
Тому, чия душа і дума
Добро навчилася любити!
Не раз такому любо стане,
Не раз барвінком зацвіте.
Отак, буває, в темну яму
Святе сонечко загляне,
І в темній ямі, як на те,
Зелена травка поросте.

1849.
Кос-Арал.

Хіба самому написати
Таки посланіє до себе
Та все дочиста розказати,
Усе, що треба, що й не треба?
А то не діждешся його,
Того писанія святого,
Святої правди ні од кого,
Та й ждати немає од кого.
Бо вже б, здавалося, пора:
Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я „Кобзаря“¹⁾,
А ім неначе рот зашито:
Ніхто й не гавкне, не лайнє,
Неначе й не було мене!
Не похвали собі, громадо, —
Без неї, може, обійдусь, —
А ради жду собі, поради!
Та, мабуть, в яму перейду
Із москалів, а не діждусь!..
Мені, було, аж серце мліло, —
Мій Боже милий, як хотілось,
Щоб хтонебудь мені сказав
Хоч слово мудре, щоб я знов,
Для кого я пишу? Для чого?
За що я Вкраїну люблю?
Чи варт вона огня святого?..
Бо хоч востаріюсь затого²⁾,
А ще не знаю, що роблю.
Пиші собі, щоб не міняти
Часа святого так на так,

Та іноді старий козак
Веразеться грішному — усатий,
З своєю волею мені
На чорнім вороні-коні!
А більш нічого я не знаю,
Хоч я за це і пропадаю
Тепер в далекій стороні...
Чи доля так оце зробила?
Чи мати Богу не молилася,
Як понесла мене, що я,
Неначе лютая змія
Розтоптана, в степу здихає,
Захода сонця дожидає?
Отак-то я тепер терплю
Та смерть із степу виглядаю...
А за що? Їй-Богу, не знаю!
А все таки її люблю,
Мою Україну широку,
Хоч я по їй і одинокий
(Бо, бачте, пари не найшов),
Аж до погибелі дійшов.

Нічого, друже! Не журися!
В дулевину³⁾ себе закуй,
Гарненько Богу помолися,
А на громаду хоч наплюй!
Вона — капуста головата!
А втім, як знаєш, пане-братьє:
Не дурень, — сам собі міркуй!

1849.
Кос-Арал.

¹⁾ Перше видання „Кобзаря“ з'явилось 1840 року.

²⁾ ватдого — от-от, незабаром.

³⁾ дулевина — міцно загартованана сталь, з якої робили дула рушниць.

І золотої й дорогої
Мені, щоб знали ви, не жаль
Моєї долі молодої.
А іноді така печаль
Оступить душу — аж заплачу!
А ще до того, як побачу
Малого хлопчика в селі:
Мов одірвалось од гіллі,
Одно-однісіньке під тином
Сидить собі в старій ряднині...
Мені здається, що се я,
Що це ж та молодості моя.

Мені здається, що ніколи
Воно не бачитиме волі,
Святої воленьки! Що так
Даремне, марне пролетять
Його найкращії літá;
Що він не знатиме, де дітись
На сім широкім вольнім світі,
І піде в найми, і колись,
Щоб він не плакав, не журивсь,
Щоб він денéбудь прихиливсь,
То oddадуть у москалі...

1849.
Кос-Арал.

Ми вкупочці колись росли,
Маленькими собі любились,
А матері на нас дивились
Та говорили, що колись
Одружимо їх... Не вгадали!
Старі зарані повірвали,
А ми малими розійшлися,
Та вже й не сходились ніколи.
Мене по волі і неволі
Носило всюди. Принесло
На старість ледве і додому.
Веселев колись село
Чомусь тепер мені старому
Здавалось темним і німим,
Таким, як я тепер, старим.
І бачиться, в селі убогім —
(Мені так бачиться) — нічого
Не виросло і не згнило,
Таке собі, як і булó:
І яр, і поле, і тополі,

— «Ота маленька, кучерявка,
Що з нами гралася колись...
Чого ж ти, брате, важуривсь?»,
— „Я не журюсь... Помандрувала
Ота Оксаночка в похóд
За москалями та й пропала.

I над криницею верба
Нагнулася, як та журба
Далеко, в самотній неволі;
Ставок, гребелька і вітряк
Зза гаю крилами махає;
І дуб зелений, мов козак
Із гаю вийшов та й гуляє
Попід горою; по горі
Садочок темний, а в садочку
Лежать собі у холодочку,
Мов у раю, мої стари.
Хрести дубові посхилялись,
Слова дощем позамивались...
І не дощем, і не слова
Гладесенько Сатурн¹⁾ стирає...
Нехай з святими спочивають
Мої старі!..

«Чи живá
Ота Оксаночка²⁾?» — питаю
У брата тихо я. — „Яка?“ —

¹⁾ Сатурн — бог часу в римлян.

²⁾ Оксана Коваленко, приятелька дитячих літ Шевченка, що він її присвятив нескінчену поему „Черниця Мар'яна“ (див. ст. 79) і за яку вгадув у вступі до тої поеми, а також в поезіях „Три літа“ (ст. 166) і „Не молилася за мене...“ (ст. 282).

Вернулась, правда, через год,
Та що з того! З байстрем вернулась,
Острижена. Було, вночі
Сидить під тином, мов зозуля,
Та кукає, або кричить,
Або тихесенько співає,
Та ніби кося розплітає.
А потім знов кудись пішла;
Ніхто не знає, де поділась.
Занапастилась, одуріла ...
А що за дівчина була, —
Так-так що краля! І не вбога,
Та талану Господь не дав ...“
А може й дав, та хтось украв
І одурив святого Бога ...

1849.
Кос-Арал.

Готово! Парус¹⁾ розпустили;
Посунули по синій хвилі
Поміж кугою²⁾ в Сир-Дар'ю³⁾
Байдару та баркас⁴⁾ чималий.
Прощай, убогий Кос-Арале!
Нудьгу заклятую мою
Ти розважав таки два літа⁵⁾).
Спасибі, друже! Похвались,

Що люде і тебе знайшли
І знали, що з тебе зробити.
Прощай же, друже! Ні хвалій,
Ані ганьбій я не спілтаю
Твоїй пустині; в іншім краю,
Не знаю, може, й нагадаю
Нудьгу колишнюю колись!

1849.
Кос-Арал.

Ми восени таки похожі
Хоч капельку на образ Божий, —
Звичайне, що не всі, а так,
Хоч деякі ...

Крутій байрак,
Неначе циган чорний, голий,
В дібріві вбитий, або спить;
А по долині, по роздоллі
Із степу перекотиполе
Рудим ягнятчиком біжить
До річечки собі напитись;

А річечка його взяла
Та в Дніпр широкий понесла,
А Дніпр у море, на край світа:
Билину море покотило
Та й кинуло на чужині.

І жаль тобі її стане,
Малої билини.
Підеш собі зажутивши
Гаєм по долині.
Гай шепоче, гнуться лози

¹⁾ вігрило.

²⁾ куга — водяна рослина, схожа на очерет. ³⁾ див. прим. ²⁾ на ст. 227.

⁴⁾ байдара — великий човен, те саме баркас або барка.

⁵⁾ На острові Кос-Аралі пробув Шевченко під час своєго заслання більше року — від 23-го вересня 1848 р. до 10-го жовтня 1849 р.; рахуючи разом з плаванням по Аральському морю, то й більше. Шевченко рахує цей час за два літа.

В яру при дорозі,
Думи душу осідають,
І капають сльози,
І хочеться сповідатись,
Серце розповіти,
І хочеться... Боже милив!
Як хочеться жити,
І любити Твою правду.
І весь світ обняти!

Благо тобі, друже-братьє,
Як є в тебе хата;
Благо тобі, як у хаті
Є з ким розмовляти.
Хоч дитина немовляща —

І воно вгадає
Твої думи веселії...
Сам Бог розмовляє
Непорочними устами.

А тобі, мій одинокий,
Мій друже єдиний,
Горе тобі на чужині
Ta на самотіні!
Хто з тобою заговорить,
Привітає, гляне?..
Кругом тебе простяглася
Трупом бездиханним
Помарнлая пустиня,
Кинутая Богом...

1849.
Кос-Арал.

1850 р.

Лічу в неволі дні і ночі¹⁾ .
І лік забуваю!
О, Господи! Як то тяжко
Тії дні минають!
А літá пливуть між ними,
Пливуть собі стиха,
Забирають за собою
І добро і лихо...
Забирають — не вертають
Ніколи, нічого...
І не благай, бо пропаде
Молитва за Богом.

І четвертий рік минає
Тихенько, поволі, —
І четверту начинаю
Книжечку в неволі
Мережати. Змережаю
Кров'ю та сльозами
Мое горе на чужині,
Бо горе словами
Не розкажеться ні кому
Ніколи, ніколи,

Ніде на світі! Нема слов
В далекій неволі!
Немає слов, немає сльоз,
Немає нічого;
Нема навіть кругом тебе
Великого Бога!
Нема на що подивитись,
З ким поговорити!
Жити не хочеться на світі,
А сам мусиш жити!

Мушу, мушу, а для чого?
Цоб не губить душу?..
Не варт вона того жалю!
Ось для чого мушу
Жити на світі, волочити
В неволі кайдани:
Може, ще я подивлюся
На мою Україну...
Може, ще я поділлюся
Словами-словоами
З дібровами зеленими,
З темними лугами;

¹⁾ Цим віршом розпочав Шевченко свою четверту „захалявну“ книжечку віршів.

Бо немає в мене роду
На всій Україні,
Та все таки не ті люде,
Що на цій чужині.
Гуляв би я понад Дніпром
По веселих селах
Та співав би свої думи
Тихі, невеселі.
Дай дожити, подивитись,
О, Боже мій мілий,
На лані тії зелені
І тії могили!
А не дасій, то донеси
На мою крайну
Мої слози, бо я, Боже,
Я за неї гину!
Може, мені на чужині
Лежать легше буде,
Як іноді в Україні
Згадувати будуть!
Донеси ж, мій Боже мілий,
Або хоч надію
Пошли в душу!.. Бо нічого,
Нічого не вдію
Убогою головою;

Бо серце холоне,
Як подумаю, що, може,
Мене похоронять
На чужині, і ці думи
Зо мною сховають,
І мене на Україні
Ніхто не згадає!

А, може, тихо за літами,
Мої мережані слозами
І долетять колинебудь
На Україну, і падуть,
Неначе роси над землею,
На шире серце молодеє,
Сльозами тихо упадуть.
І покиває головою,
І буде плакати зо мною,
І може, Господи, мене,
В своїй молитві пом'яні!

Нехай як буде, так і буде:
Чи то плисти, чи то бресті!
Хоч доведеться розв'ястись,
А я таки мережати буду
Тихенько білі листи.

1850.
Оренбург.

Ми заспівали, розійшлися
Без сліз і без розмови.
Чи зайдемося ж знову?
Чи заспіваємо коли?
А, може, й те... Та де? Якими?
І заспіваємо яку?
Не тут і, певне, не такими,
І заспіваєм не таку!

Не молилася за мене,
Поклони не клала
Моя мати; а так собі
Мене повивала
Співаючи: „Нехай росте
Та здорове буде!“
І виріс я, хвалити Бога,
Та не виліз в люде.

І тут невесело співали,
Бо й тут невесело булó,
Та все таки якось жилось:
Принаймні, вкупі сумували,
Згадавши той веселий край,
І Дніпр той дужий, кругогорий,
І молодеє теє горе,
І молодий той грішний рай!

1850.
Оренбург.

Лучче було б не родити,
Або утопити,
Як мав би я у неволі
Господа гнівити.

А я так мало, небагато
Благав у Бога: тілько хату,
Одну хатиночку в гаю,

Та дві тополі коло неї,
Та безталанную мою,
Мою Оксаночку¹⁾, щоб з нею
Удвох дивитися з горі
На Дніпр широкий, на ярі,
Та на лані золотополі,
Та на високій могили, —
Дивитись, думати, гадать:
Коли-то їх понасипали?
Кого там люди поховали?
І вдвох тихенько заспівати
Ту думу сùмную, днедавну²⁾,
Про лицаря того гетьмана,
Що на огні ляхи спекли³⁾.
А пòтім би з гори зйшли,
Понад Дніпром у темнім гаї
Гуляли б, поки не смеркає,
Поки мир Божий не засне,

Поки з вечірньою зорьою
Не зійде місяць над горою,
Туман на лан не прожене.
Ми б подивились, помолились,
І розмовляючи пішли б
Вечеряти в свою хатину.

Даєш Ти, Господи єдиний,
Сади панам в Твоїм раю,
Даєш високій палати, —
Пани ж неситії, пузаті —
На рай Твій, Господи, плюють,
І нам дивитись не дають
З убогої малої хати.
Я тілько хаточку в тім раї
Благав, і досі ще благаю,
Щоб хоч умерти на Дніпрі,
Хоч на малесенькій горі.

1850.
Оренбург.

Петрусь.

Поема.

I.

Були на хуторі пани —
І пан і пані небагаті,
І дочека у їх росла,
Уже чимала піднялась;
І генерал її посватав,
Бо страх хорошая була,
А генерал був страх багатий!
От і талан Господь послав
На вбогий хутір . . . Ублагали
Царя небесного! Взялій,
Її гарненько одягли,
Та у неділю й повінчали,
І генеральшою назвали,
І цугом⁴⁾ в Київ повезлій.

¹⁾ Див. прим. ²⁾ на ст. 279.

²⁾ стародавню.

³⁾ Северина Наливайка, як каже літописна легенда (повторена і в „Історії Русовъ“), ніби спалено живцем у Варшаві; див. прим. ³⁾ на ст. 19.

⁴⁾ Цугом авався запряг двох, а часом і трьох пар коней одна за одною до панської карети.

Було на хуторі погане
Мале байстрия, — свиней паслό,
Петру́сем звалось; на придане
Воно за панною пішло
У генеральськеє село —
Свиней же пасти, безталанне.

За балом бал у генерала.
За генеральшою чима́ла
Орда панів і паничів,
І генеральша уночі
Тихенько плакать собі стала.
«Занапастила мене мати!
Зов'яне марне у палатах
Краса і молодость моя!»
— „Ти, душко, плачеш?“ — «Хто се? Я?
Ні, я не плачу . . .» — „Знаєш, Маню,
У городі тепер армяни:
Купи собі, мамуню, шаль¹)!“ —
«Мені не треба тії шалі!»
— „Не завдавай же серцю жалю, —
Купи, голубко! Не печаль
Мого ти серця! А весною
В Париж поїдемо з тобою,
Або поїдемо в село,
Як схочеш, серце! . . .“

Тихо, тихо

Зіма минала; кралось лихо
Та в самім серці й уляглось
У генеральші молодої.
Поїхали в село весною;
В селі бенкети загули,
А генеральша плаче, плаче,
А генерал того не бачить,
А всі вже бачили в селі.

II.

З нудьги із двору погуляти
Якось задумавшись пішла
Та аж за царину²) зайшла,
Та й бачить, що пасе ягнята
Мале хлоп'яточко в стерні.
«О, горе, горенько мені!

Що я робитиму на світі?. . .
Се ти, Петрусю?» — „Ажеж я“. —
«Ходім до мене! Будем жити,
Як там на хуторі колись
Жилий, жилий!» Та й похилилась
Очей не зводячи, дивилась

¹⁾ шаль — шовкова або вовняна хустка, яку пані накидали на плечі.

²⁾ див. прим. ²⁾ на ст. 256.

На Петруся! Одним-одна
І виростала, ї дівувала,
І за старого Ґенерала
Занапостили, продалі,
І вкупі гроші пропили ...
І тяжко, тяжко заридала.
«Ходімо, серце, погулять!»
Ходім, Петрусю, в сад, в палати!»
— «А хто ж тут буде доглядати?
Хто попасе мої ягніята?» —
«Нехай, хто хоче!»

Й повелá
Його в палати. А в палахах
Причепурйла, одягла,
А потім в школу oddalá.
І любо їй. Нехай радіє,
Поки надія серце гріє,
Поки росте з того зернá
Або кукіль, або пшениця,
Бо ми не знаєм, що твориться
У Його там ... А Він хоч зна,
Та нам не скаже ... Якби знала
Матуся горенько твоє,
Чи oddala b за Ґенерала
Дитя єдине своє?

Не oddala b!.. А втім — не знаю,
Бо всякі матері бувають!

Минають дні собі поволі;
Петрусь до школи та із школи
З книжками ходить та росте.
Сама аж ніби молодіє;
І ґенерал собі радіє,
Що діло, бачите, святе
Удвох таки вони зробили.

Петра на волю одпустили;
Зімою в Київ одвезлý
І там у школу oddalý,
І там чимало поповчили.
Вернувшись з Київа Петрусь
Уже Петром і паничем,
І кучері аж по плече,
І висипався чорний ус,
І ще ... Та се ще не втече, —
Розкажем іноді колись
Про те, що снилося Петрові.
А ґенеральші чорнобровій
Що тепер снилося, то ми
Оце ѹ розкажемо.

III.

Перед іконою Пречистої
Горить лампада уночі.
Поклони тяжкій б'ючі,
Ридала, билася ... Нечистую,
Огненнюю слізозу лилá.
Вона благала Пресвятую,
Щоб та її ... щоб та спасла,
Щоб одуріть їй не далá
Пренепорочная.
(всув¹⁾)
Молитва їй не помогла:
Вона, сердешна, одуріла,
Вона, небога, полюбила
Свого Петруся. Тяжко їй,
Душі негрішній, молодій!
Та що ж робить? Не стало сили,—
Сердега разом одуріла.

Та ѹ як його одній святії
Прожити літа молодії?
Вони ж не вернуться!... Як хоч,
А лихо, кажуть, перескоч,
А то задáвити. Ґенеральша
Не перескочила, бо їй
Хотілось жити молодій!
Хотілося б ... Густенька каша,
Та каша, бачте, та — не наша,
А наш — несолений куліш:
Як знаєш, так його і їж!
«Петрусю! Друже мій єдиний!
Мое ти серце! Мій ти сину!
Рятуй мене, рятуй! Рятуй!
О, Матірь Божая! Розкуй
Мою ти душу!» I ридала,
І батька ѹ матірь проклинала,

¹⁾ даремне.

I все на світі. А Петрусь,
Ї єдина дитина,
Гуляв собі пренеповинний
В саду та арію якусь
Мугикав стиха. Більш нічого
Петрусь не бачив. А небога
Сама не знає, що робіть
І що їй діяти з собою?
Або сковатись під водою,
Або, принамені, розбити
О стіну голову?..

«Поїду в Київ, помолося:
Молитва, може, проженé
Диявола... О, мій Петрусь!
Молитва не спасе мене...
Я у Дніпрові утоплюся!»

Моліте Господа, дівчата!
Моліте Господа, щоб мати
І вас отак не завдалá

У Київ їздила, молилася,
Аж у Почаїві була;
Чудовная³⁾ не помогла,
Не помогла святая сила.
А ти аж плакала, молилася,
Та й занехаяла. Везлá
Назад гадюку в серці люту
Та трошки в пляшечці отрути.

Не йла три дні й не пилá,
Вернувшись з прощі, і три ночі
Не спала; впали карі очі,
Засохли губи, і вночі
Щось хóдя шепче сміючíсь.
Аж тиждень так собі нудíла,
А пbtім трути розвелá
І генерала напоїла,
Та й спать упоравшись лягла.

«Тепер старóго поховаю,
А молодого привітаю

За генерала, за палати,
І вас отак не продалá.
Любітесь, діточки, весною!..
На світі є кого любить
І без користi. Молодою,
Пренепорочною, святою,
В малій хатині буде жить
Любов та чистая, і буде
Святий покой ваш стерегти
І в домовині.

Що ж то буде
З превосходительною¹⁾? Що ти
Тепер робитимеш з собою,
З своєю Божою красою?
Хто стерегтиме твій покой,
Украдений твоїм Петрусем?
Хіба архистратиг? Та й той
Не встереже тепер! Боюся,
І вимовить боюсь тепер
Твое грядущее²⁾...»

IV.

Та й буду жить собі та жить,
Петрúся-серденько любить...»
Подумала, чи то сказала;
Хотіла спати, але не спала,
І ждала світу, і дожить
До світу Божого боялась.

І задзвонили вранці рано
По генераловій душі;
Заговорили щось погане,
До генерала іducí
Прощаєшь, люде. Аж гуде,
З усіх-усюд народу йде,
Та щось шепочуть про отруту,
І судових неначе ждуть,
І разом стихли на минуту:
Приїхали. Ножі беруть
І генерала розчиняють,
І яд⁴⁾ находитя в животі.
Громада глухо присягає.
Заприсягла. Питає суд:

¹⁾ Звертаючись до генералів, називали їх „превосходительством“; таке титулування прикладали і до жінок генералів. ²⁾ майбутнє. ³⁾ Чудовна ікона (образ) Божої Матері в Почаївському монастирі на Волині. ⁴⁾ отруту.

”Тепер скажіте, християне,
Хто отруїв його?“ Гудуть,
Мов стиха дзвони: «Пані! Пані!» —
Громада зично¹⁾ загула.

Тоді на ґанок виходжає
І до громади промовляє
Петрусь, і каже: „Я зробив!
Я генерала отруїв,
А ви не знаєте нічого!“

Взялій Петруся молодого
Ta в гірд в путах одвезлі.

Його недовго мордували
В тюрмі, в суді, а в добрий час
В кайдани добре закували,
Переголили про запас²⁾.
Перехрестивсь, отак убраний,
І поволік Петрусь кайдани
Аж у Сибір . . .

1850.
Оренбург.

[М. С. ЩЕПКИНУ]³⁾.

Мені здається, я не знаю,
А люде справді не вмірають,
А переліве ще живе
В свиню, або-що, та й живе,
Купається собі в калюжі,
Мов перш купалося в гріхах.
І справді так! Мені байдуже
За простих сірих сіромах, —
Вони і Господом забуті!
Так що ж мені тут гріти-дуги?
А де оті?.. Невже в сажах
Годує хам собі на сало?
А, може, й так! Добра чимало
Вони творили на землі:
Ріками слози розливі,
А кров — морями... Люде знають,
Кого годують, доглядають.
І що ж ви скажете: за славу
Лили вони моря кроваві,
Або за себе? Ні, за нас!
За нас, сердешних, мир палили,
Поки іх в саж не засадили.
Якби не те, то певне б пас
Свинарь в толоці. Кляті! кляті!
Де ж слава ваша? На словах!
Де ваше золото, палати?

Де властъ великая? В склепах,
В склепах, повалених катами,
Такими ж самими, як ви!
Жили ви лютими звірми,
А в свині перейшли!..

Де ж ти?
Великомучениче святий,
Пророче Божий⁴⁾? Ти між нами,
Ти, присносущий, всюди з нами
Витаєш ангелом святым.
Ти, любий друже, заговориш
Тихенько-тихо... про любов
Про безталанную, про горе,
Або про Бога, та про море,
Або про марне літу кров
З людей великими катами;
Заплачеш тяжко перед нами,
І ми заплачено... Жива
Душа поетова святая,
Жива в святих своїх речах;
І ми читая оживаем
І чуєм Бога в небесах⁵⁾.

Спасибі, друже мій убогий!
Ти, знаю, лепту розділив
Свою єдину... Перед Богом

¹⁾ гучно, голосно. ²⁾ на всякий випадок.

³⁾ Цей вірш Шевченко надіслав своєму приятелеві артисту М. Щепкину; див. про цього прим⁶⁾ на ст. 93.

⁴⁾ Треба думати, що Шевченко мав на думці російського поета М. Лермонтова, що його твори Шевченко дуже вподобав; М. Щепкин поезії М. Лермонтова надіслав Шевченкові на заслання.

⁵⁾ Тут Шевченко наслідує останні рядки поезії Лермонтова: „Когда волнуется желтъющая нива“.

Багато, брате, заробив!
Ти переслав мені в неволю
Поета нашого¹⁾... На волю
Мені ти двері одчинив!
Спасибі, друже! Прочитаю

Собі хоть мало... оживу...
Надію в серці привітаю,
Тихенько-тихо заспіваю,
І Бога Богом назову!

1850.
Оренбург.

Якби ви знали, паничі,
Де людеплачуть живучі,
То ви б елеї²⁾ не творили,
Та марне Бога б не хвалили,
На наши сльози сміючісь.
За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм?
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились,
Найперші сльози! Я не знаю,
Чи єсть у Бога люте зло,
Щоб у тій хаті не жило?
А хату раєм називають!

Не називаю її раєм,
Тії хатиночки в гаї
Над чистим стáвом, край села.
Мене там мати повилá
І повиваючи співала,
Свою нудьгу переливала
В свою дитину... В тім гаю
У тій хатині, у раю,
Я бачив пекло... Там неволя,
Робота тáжкая, — ніколи
І помолитись не дають.
Там матірь добрую мою,
Ще молодую, у могилу
Нуждá та праця положила;
Там батько, плачуши з дітьми

(А ми малі були і голі),
Не витерпів лихої долі,
Умер на панщині!.. А ми
Розлізлися межи людьми,
Мов мишенята. Я до школи —
Носити воду школярам,
Браті на панщину ходили,
Поки лобíй їм поголили³⁾!
А сестри!.. Сестри! Горе вам,
Мої голубки молодії!
Для кого в світі живете?
Ви в наймах вирошли, чужії,
У наймах коси побілюють,
У наймах, сестри, й умретé⁴⁾!

Мені аж страшно, як згадаю
Оту хатину край села!
Такій, Боже наш, ділá
Ми творимо у нашім раї
На праведній Твоїй землі!
Ми в раї пекло розвелý,
А в Тебе другого благаєм;
З братами тихо живемó,
Лані братами оремó
І їх сльозáми поливаєм.
А, може, й те ще... Ні, не знаю,
А так здається... Сам єси...
(Бо без Твоєї, Боже, волі,
Ми б не нудíлись в раї голі!)

¹⁾ Див. примітку ⁴⁾ на ст. 287.

²⁾ Шевченко має тут на думці деяких російських і українських поетів, які, наслідуючи чужоземних письменників того часу, писали елеїї — сумовиті поезії, в яких виливали свій сум над скороминчістю утіх життя, над недовговічністю кохання і т. п., не помічаючи й не бажаючи помігти того, що округ них стільки лиха й горя в житті поневоленої кріпацької маси, і це горе дає безмірно більше підстав для смутку й слів, ніж ото роблений і нещирій сум, який вони виявляли в своїх елегіях.

³⁾ лобі голити — себто брати до війська; солдатам голили чуприни.

⁴⁾ Шевченко змалював тут обставини свого власного життя за дитячих років, свою долю та долю своїх братів і сестер.

А, може, й сам на небесі
Смієшся, батечку, над нами
Та, може, радишся з панами,
Як править міром?! Бо дивись:
Он гай зелений похиливсь,
А он зза гаю виглядає
Ставок, неначе полотно,
А верби геть понад ставом
Тихесенько собі купають
Зелені віти... Правда, рай?
А подивися та спитай,

Що там твориться у тім райді!
Звичайнє, радость та хвалá
Тобі єдиному святыму
За дивній Твої ділá!
Отим-бо й ба! Хвалý — нікому,
А кров, та сльози, та хулá¹⁾ —
Хула всьому!
Hi, ні! Нічого
Нема святого на землі...
Мені здається, що й самого
Тебе вже люде проклялý!

1850.
Оренбург.

Буває, в неволі іноді згадаю
Свое стародавнє... Шукаю, шукаю,
Щоб чим похвалитись, що й я таки жив,
Що й я таки Божа колись-то хвалив!
Шукаю, шукаю... Господи б, хотілось
Згадать хоть щонéбудь! То оце й наткнувсь
На таке погане, що так і заснув,
Богу не молившись... От мені приснилось...
Свінею заснувши, звичайнє, такий
І сон приверзеться... Ніби край могили
Пасу я янгята, а я ще малій.
Дивлюся — могила ніби розвернулась,
А з неї виходить неначе козак,
Уже й сивоусий собі неборак,
Та і йде до мене... Я собі звернулось,
Щеня мов під тином, — звичайнє, мале,
То й перелякалось. От мене бере
Неначе на руки та несе в могилу;
А чорна могила ще гірше розкрилась.
Дивлюся — в могилі усе козаки:
Який безголовий, який без руки,
А хто по коліна неначе одтятій;
Лежать собі хлопці, мов у теплій хаті.
«Дивися, дитино, оце козаки!»
(Ніби мені каже). «На всій Україні
Високі могили. Дивися, дитино,
Усі ті могили — усі отакі:
Начинені нашим благородним трупом,
Начинені туго. Оце воля спить!
Лягла вона славно, лягла вона вкупі
З нами, козаками! Бачиш, як лежить —
Неначе сповита!.. Тут пана немає:

¹⁾ хулá — огúда, глум, зневага.

Усі ми однако на волі жили!
Усі ми однако за волю лягли,
Усі ми і встанем, — та Бог його знає,
Коли-то те буде. Дивися ж, дитино,
Та добре дивися! А я розкажу,
За що Україна наша стала гинуть,
За що й я між ними в могилі лежу.
Ти ж людям розкажеш, як виростеш, сину.
Слухай же, дитино!...»

А потім ягнята
Приснились у житі; лановий¹⁾ біжить
Та б'є мене добре і ніби, проклятий,
Свитину здирає... І досі болить,
Як сон той згадаю! А як нагадаю
Козака в могилі, то й досі не знаю,
Чи то було справді, чи то було так —
Мара яканéбудь. Мені той козак
Розказував ось що:

«Не знаю, як тепер ляхи живуть
З своїми вольними братами...
А ми браталися з ляхами!
Аж поки третій Сигізмонд²⁾
З проклятими його ксьондзами
Не розв'єдали нас... Отак
Те лихо діялося з нами!

Во ім'я Господа Христа
І Матері Його святої
Ляхи прийшли на нас войною!
Святії Божії міста
Ксьондзи скажені осквернили!
Земля козача зайнляла
І кров'ю, сину, полила
І за могилою могила,
Неначе гори поросли
На нашій, синочку, землі!

Я жив на хуторі...
Я стар був, немощен. Послав
З табун я коней до обозу,
Гармату, гаківниць два вóзи,

¹⁾ Див. прим. ¹⁾ на ст. 274.

²⁾ Сигізмунд або Жигімонт III Ваза (1587—1632), польський король, фанатик, що під впливом езуїтів обмежував і утискав православних українців та білорусів. Шевченко, ідучи за „Історією Русовъ“, всю вину польсько-української ворожнечі складав на римо-католицьке духовенство. Цей свій погляд висловив Шевченко в „Гайдамаках“ (на ст. 62) і в поезії „Ляхам“ (ст. 202).

Пшона, пшениці, що придбав, —
Я всю мізерію oddав
Моїй Україні небозі...
І трьох синів своїх. Нехай,
Я думав грішний перед Богом,
Нехай хоть часточка убога
За мене піде, за наш край,
За церков Божію, за люде,
А я молитись в хаті буду,
Бо вже не здужав, сину, встать,
Рукі на ворога піднятъ!

Зо мною, — слухай же! — остались
Данило, чура¹⁾ мій, та я,
Та Пріся, дочека моя!
Воно ще тілько виростало,
Ще тілько-тілько наливалось,
Мов та черешенька!.. За гріх,
За тяжкий, мабуть, гріх, великий,
Не дав мені святий Владика
Очей нарадуватъ старих
Моїм дитятком!..

Не ходили
Ксьондаи по селах, а возили
На людях їх з села в село²⁾.
Такеє-то у нас було!
Якось їх, клятих, і до мене
Вночі на хутір занеслó;
А з ними челядь їх скажена,
Та ще драґуни... Дай мені
Хоч колинéбудь, Боже мицій,
На світ Твій виглянуть з могили —
Спряжу всю шляхту на огні!
Вони, вони — не бійся, сину! —
Вони, ксьондаи, мою дитину
З собою в хату завелі,
Замкнулись, п'яні!... я бачив...
А челядь п'яна полягала
У клуні на соломі спать,
Драґуни теж. А ми з Данилом
Соломи в сіни ваносили,
А клуню просто запалили...
Не встануть, прокляті, опять
Дітей козачих мордуватъ:

¹⁾ чура або джура — ніби паж у козака-лицаря.

²⁾ Ці відомості взял Шевченко з „Історії Русовъ“, яка деколи подає фантичні подробиці про колишні польські утиски над українцями.

Усі до одного згоріли!
І Пріся бідная моя
Згоріла з клятими! А я...
На пожаріці хрест з Данилом
Поставили та помолились,
Заплакали... Та й потягли,
На коней сівши, до обозу.
Синів всіх трьох моїх нашли,
Та в добрий час і полягли
Отут укупі!..

.

А як ми бились, умірали,
За що ми голови складали
В оці могили? Будеш жить,
То, може, й знатимеш, небоже,
Бо слава здоровово кричить
За наші голови... А, може,
І про могили, і про нас
З старцями Божими по селах
Правдива дума, невесела
Між людьми ходить...»

1850.
Оренбург.

І станом гнучим, і красою
Пренепорочно-молодою
Старій очі веселю.
Дивлюся іноді, дивлюсь, —
І — чудно! — мов перед святою,
Перед тобою помолюсь.
І жаль мені старому стане
Твоєї божої краси.
Де з нею дінешся еси?
Хто коло тебе в світі стане
Святим хранителем твоїм?
І хто заступить? Хто укріє
Од зла людського в час лихий?
Хто серце чистее нагріє
Огнем любови? Хто такий?
Ти сирота: нема нікого,
Опріче праведного Бога...
Молися ж, серце! Помолюсь
І я з тобою.

Щось пророче
Мені вже завирає в очі,
І я вже Богу не молюсь,

Уже й на тебе не дивлюсь.
Мені приснилось: ти вже мати;
Не в оксамиті, не в палатах
Твое голоднеє дитя...
І в'янеш ти. А дні летять,
Несуть все добре за собою;
Уже й надію понеслій,
А ти — осталась на землі
Одна-однісінька; з тобою
Єдине добро було —
Твое дитя, поки росло,
В колодочки поки вбивалось;
Оперилось, — і ти осталась
Стара і немощна. Людей,
Людей непріязніх благаєш,
І Христа ради простягаєш
Коло зачинених дверей
Старій руки.

Отак я іноді тобою,
Тобою, серце, молодою
Старій очі веселю.

Дивлюся іноді, дивлюсь
На стан твій гнучий, і за тебе
Тихенько Богу помолюсь.

Молися й ти; з святого неба
На тебе, серце, не зійшла
Твоя і доля, і недоля.

1850.
Оренбург.

Огні горять, музика грає,
Музика плаче, завиває!
Алмазом добрим, дорогим
Сіяють очі молодій;
Витасяє радість і надія
В очах веселих. Люблю ім,
Очам негрішним, молодим!

І всі рягочуться, сміються,
І всі танцюють. Тільки я,
Неначе зáклятий, дивлюся
І нишком плачу, плачу я . . .
Чого ж я плачу? Мабуть, шкода,
Що без пригоди, мов негода,
Минула молодість моя.

1850.
Оренбург.

Чи то недоля та неволя,
Чи то літа ті летячі
Розбили душу? Чи ніколи
Й не жив я з нею? Живучій
З людьми в паскуді, опаскудив
І душу чистую? . . А люде
(Звичайне, люде) сміючісь
Зовуть її і молодою,
І непорочною, святою,
І ще якоюсь . . Вороги!
І люті, люті! Ви ж украдли,
В багно погане заховали
Алмаз мій чистий, дорогий,
Мою, колись святую, душу,
Та й смієтесь! Нехристіяни!
Чи не між вами ж я, погані,
Так опоганівсь, що й не знать,

Чи й був я чистим колинéбудь?!
Бо ви мене з святого неба
Взялі між себе і писать
Погані вірші научили!
Ви тяжкий камінь положили
Посеред шляху . . . I розбили
О його, Бога боячісь,
Мов мале та убоге
Те серце, праведне колись!
Тепер іду я без дороги,
Без шляху битого . . . А ви!
Дивуетесь, що спотикаюсь,
Що вас і долю проклинаю,
І плачу тяжко, і, як ви,
Душі убогої цураюсь,
Своїї грішної душі!

1850.
Оренбург.

На батька бісового трачу
І дні, і пера, і папір!
А іноді то ще й заплачу,
Таки аж надто . . . Не на мир

І на ділá його дивившиесь,
А так, мов іноді упившиесь,
Дідусь сивесенький рида
Того, бачте, що сирота.

1850.
Оренбург.

І досі сниться: під горою,
Між вербами та над водою
Біленька хаточка. Сидить,
Неначе й досі, сивий дід
Коло хатиночки і бавить
Хорошев та кучеряве
Свое маленьке внуча.
І досі сниться: вийшла з хати
Веселая сміючись мати,
Цілув діда і дитя —
Аж тричі весело цілуве,
Прийма на руки і годує,
І спать несе. А дід сидить
І усміхається, і стиха
Промовить нишком: «Де ж те лихо?
Печалі тії, вороги?»
І нищечком старий читає
Перехрестившись «Отче наш».
Крізь верби сонечко сіє
І тихо гасне... День погас,
І все почило. Сивий в хату
Й собі пішов опочивати.

1850.
Оренбург.

Мій Боже милий, знову лиxo!...
Було так любо, було тихо;
Ми заходились розкуватъ
Своїм невольникам кайдани...
Аж гульк!... I знову потекла
Мужицька кров... Кати вінчані,
Мов пси голодні за маслак,
Гризуться знову...

[1853—1854?
Новопетровський форт].¹⁾

¹⁾ Коли і де написав Шевченко цей вірш, точно невідомо, але дослідники його творів припускають, що цим віршом Шевченко відгукнувся на вістку про Кримську війну, що вибухла 1853 р. між Росією, з одного боку, і Туреччиною та її союзниками — Англією, Францією і королівством Сардинією, з другого. В уявленні поета війна — це гризня „катів вінчаних“ — царів між собою.

1857 р.

Москалея криниця¹⁾.

Поема.

Батькові Кошовому Я. Кухаренкові на пам'ять 7-го квітня 1857 року²⁾.

Не на Вкраїні, а далеко,
Аж за Уралом, над Елеком³⁾,
Старий недобиток варнак⁴⁾
Мені розказував отак
Про сю криницю москалеву,
А я сумуючи списав
Та рифму нищечком додав,
Та невеличку і дешеву
(Звичайне, крадене!) зобгав
Тобі поему на споміни,
Мій друже щирій, мій єдиний!

I.

Після Великої Зіми⁵⁾,
За Катерини за цариці⁶⁾,
Москаль ту викопав криницю;
А як він викопав, то ми
Оце й розкажемо в пригоді,
А ви записуйте: не шкодить
Таку річ і записати,

Бо се не казка, а билиця,
Або бувальщина, сказать.
Отак пишіть: була криниця . . .
Ні, не криниця, а село —
Пишіть! — давно колись було
Межи садами, при долині,
Таки у нас, на Україні,

¹⁾ Поему під цим заголовком написав Шевченко 1847 року в Орській кріпості. Вважаючи рукопис за загублений, він у квітні-травні 1857 року, перебуваючи в Новопетровському форті і сподіваючись скорого свого визволення, написав „Москалеву криницю“ наново. Тому що він не мав під рукою свого рукопису в первісній редакції, то вийшов зовсім новий самостійний твір, тільки що з тим самим сюжетом.

²⁾ Як ів Герасимович Кухаренко (1788—1862), генерал, наказний отаман Чорноморського Козацького Війська, познайомився з Шевченком у Петербурзі 1842 р., і між ними завязалась щира приянн та листування, що не перевівалось і за часів Шевченкового васлення. Саме на Великдень 1857 р. — 7-го квітня Шевченко одержав від Я. Кухаренка дружнього листа і „лісанку“ — 25 карбованців та від М. Лазаревського — листа в вісткою, що незабаром Шевченко одержить волю. Отож на згадку про той радісний день Шевченко присвятив „Москалеву криницю“ Я. Кухаренкові, якому і переслав її разом з листом від 5-го червня 1857 р. Я. Кухаренко був український письменник; його п'еса „Чорноморський побит“ в перерібці М. Старицького, з музигою М. Лисенка, і досі йде на українській сцені.

³⁾ Елек — тогобічна невеличка річка уральська; вливавтесь в Урал між Оренбургом і Уральськом. (Примітка Т. Шевченка).

⁴⁾ Див. прим. ⁵⁾ на ст. 219.

⁵⁾ Ця зима була 1787 року.

⁶⁾ Катерина II панувала від 1762 до 1796 р.

Було те Божев село.
В селі тому вдова жила,
А у вдови дочка росла
І син малоліток.
Добре мати діток
Багатому: хвалить Бога
В розкішах! А вбогій
Вдові не до того,
Бо залилі за шкуру сала:
Трохи не пропала.
Думала іти в черниці,
Або вбитись, утопитись,
Так жаль маленьких діток стало, —
Звичайне, мати, що й казати! —
Та, може, ждався таки й зять,
Бо вже Катруся підростала
(Катрусею вдовівна звалась).
Чи вік же їй продівувати?
Зносити брівоньки ні за що?
Хіба за те, що сирота?
А красота-то, красота!
Мій Боже милий! А трудяще,
А чепурнє, та роботяще,
Та тихе! Бач, і сирота,

А всім була навдивовижу.
Бувало, вигляне із хижі,
Як тая квіточка з роси,
Як тес сонечко зва хмарі, —
Весь похолону, неживий
Стою, бувало . . .

Ані кара,
Ні мӯки, кайдани,
Ніжé літа, сину,
Тї сили не втомили . . .
Отак і загину!
Так і згину. Бо — дивися —
Смéрти сподіваюсь,
А ридаю, мов дитина,
Як я нагадаю
Катерину . . . Слухай, сину,
Мій друже єдиний!
Слухай добре та записуй,
Та на Україні,
Як Бог тебе допровадить,
То розкажи, сину,
Що ти бачив диявола
Своїми очима! . . .

II.

Так, бачиш, дівонька ота
Росла собі. І роботяцький
(Бо всюди сироти — ледащо)
У наймах виріс сирота,
Неначе батькова дитина.
Оточ той сáмий сиротина
У наймах — сяк собі, то так —
Придбав, сірома, грошенят,
Одежу справив, жупанину,
Та — ні відсíль і ні відтíль —
Купив садочок і хатину.
Подякував за хліб і сіль

I за науку добрим людям,
Та до вдовівни навпростець —
Шелесть за рушниками!
Не торгувались з старостами,
Як те бува з багатирями;
Не торгувавсь і пан-отець
(На диво людям та на чудо!):
За три копíї¹⁾ звінчав у будень,
Без пихи, так, як довелось . . .
Отут-то, голубе мій сизий,
Отут-то й лихо почалося!

III.

Уже, либонь, після Покрови
Вертався з Дону²⁾ я, та знову
(Бо я вже двічі посылав

До дівчини за рушниками)
Послати і втретє міркував,
Та з чумаками, та з волами

¹⁾ Копа — 60 копійок.

²⁾ Чумаки звичайно восени верталися з Дону або Криму і везли з собою
рибу та сіль.

Якраз в неділю на весілля
До удовівни причвалав.
Пропало! Все добро пропало!
Ані щетинки не осталось!..
Пропав і я, — та не в шинку,
А на *кобилі*¹⁾... На вікӯ
Всі люде бачать лихо, сину,
Але такого, мій єдиний,
Такого лютого — ніхто,
Ніхто і здалека не бачив,
Як я, лукавий... А тим часом
Просохли очі у вдови.
Неначе в Бога за дверима,

У зятя та в сина
Стара собі спочиває,
А на Катерину,
На дитя своє єдине,
Тілько поглядає.
А я в шинку з п'яницями
Душу пропиваю!
Та й пропив. Запродав душу,
І душу, і тіло:
Тіло катові, а душу...
О, Боже мій милий!
Хотілося б жити на світі,
Та ба! Треба вчитись,
Ще змалечку треба вчитись,
Як на світі жити,
А то битимуть, та й дуже!..
Не знаю, мій друже,
Чи сатана лихо кобів,

Чи я занедужав,
Чи то мене злая доля
Привела до того, —
Таки й досі ще не знаю,
Не знаю нічого!
Знаю тілько, що тверезий...
Бо вже ані віна,
Ні меді, ні оковита²⁾
Не пилися, сину!
Отаке-то сподіялось!
Вмер батько і мати,
Чужі люде поховали...
А я, мов проклятий
Той Іуда, одрінутий³⁾
І людьми і Богом,
Тиняюся, ховаюся, —
І дійшло до того,
Що я, вночі підкравшися,
Максимову хату
(Бо його Максимом звали,
Вдовиного зятя)
Запалив. Згоріла хата...
А душа проклята
Не згоріла... Моя душа,
Мій друже, мій брате,
Не згоріла, а осталась,
Тліє й досі тліє!
І коли вона зотліє,
Коли одпочине?
Святий знає...

IV.

З переляку
Вмерла Катерина;
А Максим на пожарище
Ta на попелище
Подивився — нема ради!
Тілько вітер свище
У димарі та в комині...
Що на світі діять?
I що тепер йому почати?

Подумавши, перехрестивсь
Та й знов пішов у наймитій
Голодні злідні годувати.
Вдова осталась не сама,
А з сином парубком; женити
Його збиралась восени, —
Аж гульк! Од матушки-цариці,
Таки із самої столиці,
Прийшов указ — лоби голить⁴⁾.

¹⁾ „Кобило“ називалась деревляна колода; до неї прив'язували засуджених і били їх канчуками або різками.

²⁾ див. прим. ⁷⁾ на ст. 274.

³⁾ одрінутий, що від нього всі відсахнулись.

⁴⁾ див. прим. ¹⁾ на ст. 214.

Се в перший раз такий указ
Прийшов з Московщини до нас,
Бо на Вкраїні в нас, бувало,
У козаки охочі йшли,
А в пікінери вербували,
Та теж охочих¹⁾). На селі
Зібралася громада радить,
Кого голіть у москалі.
Порадили громадою,
Та скурвого сина,

Вдовиченка ледацію,
Забили в скрепіцю²⁾)
Та її повезли до прийому³⁾.
Он яке твориться
На сім світі! Яка правда
У людей, мій сину! . .
Така її досі, я думаю,
В нас на Україні;
Та другої і не буде
В невольниках-людях.

V.

«Ні вже», каже, «добрі люди,
Не так воно буде, —
Отак хіба!» Максим каже:
«Які з мене люде
У наймитах! Іду служить;
Нехай», каже, «вдовин син
Та не стане під аршин⁴⁾),
А я стану».

Із прийому
Вернувся додому,
До матері вдовиченко;
А Максим з прийому

Пішов собі у москалі,
Помолившись Богу.

Мені полегшало, а з чого,
З чого полегшало мені?
З того, що ворога не стало . . .
Якого ж ворога, мій Боже!
Моя пекельная душа
Кого боялася? Максима?
Ні, не Максима, а когось,
Когось боялася, проклята:
Люциперові⁵⁾ служила
Ta його її страшілась!

Через год ото її Велика
Зіма наступила;
До Зеленої Неділі
В байраках⁶⁾ біліли
Сніги білі. Тоді ж ото
І Очаков брали
Москалі⁷⁾, а Запорожжя
Перше руйнували⁸⁾.
Розбрелося товариство . . .

¹⁾ Про пікінерів див. прим. ¹⁾ на ст. 216.
²⁾ скрепиця або скрипиця — деревляні колодки, дуби, в які забивали в'язня, щоб не втік.

³⁾ Рекрутів — новобранців, щоб не втікли, ваковували в кайдани і так вивели до прийому, себто до місця, де їх приймали до війська.

⁴⁾ аршин — стара московська міра довжини; див. прим. ³⁾ на ст. 97.

⁵⁾ Люципер — найстарший чорт, сатана. ⁶⁾ див. прим. ¹⁾ на ст. 177.

⁷⁾ Очаків узяли москалі за допомогою козаків Антона Головатого 1788 р.

⁸⁾ Запорожжя зруйновано на Зелені свята 1775 р.

⁹⁾ „Одставка“, інакше „абшиц“ — вільнення в військової чи взагалі в державній службі.

Бачиш, праву ногу,
Чи то ліву, підстрілено . . .
Мені не до того
Було тоді! Знову люта
Гадина впилася
В саме серце, кругом його
Тричі повилася,
Як той Ірод¹⁾. Що тут робіть?
Не дам собі ради:
А Максимові кривому
Нічого не вадить:
Шкандинбає на мілиці²⁾ ,
І гадки не має;
А в неділеньку святую
Мундир надіває,
І медаль, і хрест причепить,
І заплете косу
Та ще й брошном посипле.
Я не знаю й досі,
Нащо воно москалі ті
Коси заплітали,
Мов дівчата, та святеє
Борошно псували³⁾?
На іграшку, я думаю,
Так собі, аби-то!
Отож було, мов генерал,
Максим сановито⁴⁾
Прибереться у неділю

Та й пошкандинбає
У храм Божий; на криласі
Стане та й співає
За дяком таки, та возьме
Та ще й прочитає
Апостола серед церкви
(Вивчився читати
У москалях). Непевний був
Максим отой, брате,
А трудячий, роботячий,
Та тихий до того,
Та ласкавий . . . Булό тобі
Ніжé анікого
Не зачепить, ніжé ділом,
Ніжé яким словом.
«І талан і безталання —
Все», каже, «од Бога,
Вседержителя святого,
А більш ні од кого».

Преблагий був муж на світі
Максим отой, сину ;
А я! А я! .. Не вимовлю,
Моя ти дитино!
Я... вбив його!.. Пострівай лиш,
Трохи одпочину,
Та тоді вже . . .

VII.

Так ти кажеш,
Що бачив криницю
Москалеву? Що ще й досі
Беруть з неї воду?
І хрест, кажеш, коло шляху
І досі Господній
Стойти собі на роздоллі? ..
А не розказали
Тобі люде там нічого? ..
Вже повимірали
Тії люде, мої свідки,

Праведній люде!
А я й досі караюся
І каратись буду
Й на тім світі . . .
Ось послухай,
Доводить до чого
Сатана той душу нашу:
Як не схаменеться
Та до Бога не вернеться,
То так і вон'ється
Пазурями в саме серце.

¹⁾ В народньому уявленні жидівський царь Ірод уподоблювався і гадині і чортові.

²⁾ милиця — штучна деревляна нога.

³⁾ Російські вояки у XVIII в. мусили за прикладом Західної Європи носити на голові штучне волосся — перуки, яке посыпали, замісць пудри, борошном.

⁴⁾ поважно, мов значна особа.

Ось слухай же, сину,
Про Максима праведного!..
Було, не спочине
Ніколи він. А в неділю,
Або в яке свято,
Бере святий псалтирь в руки
Та й іде читати
У садочок (у садочку
Ta у холодочку
Катерину поховали).
Отож у садочку
За упокой душі її
Псалтирь прочитає;
Потім собі тихесенько,
Тихо заспіває
«Со святими», — та й заплаче,
А потім пом'яне
«О здравії» тещу з сином,
І веселій стане.
«Все од Бога», скаже собі:
«Треба вік дожити!»
Отакий-то муж праведний
Був він на сім світі.
А у будень, то він тобі
Не посидить в хаті;
Все нішпорить по надвір'ю:
«Треба работати!» —
Було скаже по-московськи —
«А то, лéжа в хаті,

Ще опухнеш». Та взяв якось
Заступ¹⁾ і лопату,
Та й пішов собі у поле
Криницю копати.
«Нехай», каже, «колись люде
Будуть воду пити
Ta за мою грішну душу
Господа молити».

Вийшов в поле геть од шляху,
У балку²⁾ спустився
Ta й викопав при долині
Глибоку криницю
(Не сам один: толокóю
Йому помагати
Й добрі люде приходили
Криницю копати).
I виложив цáмриною³⁾),
I над шлáхом в полі
Височений хрест поставив...
Зо всього роздолля
Широкого було видно.
Се, бачиш, для того,
Щоб знати було, що криниця
Єсть коло дороги,
Щоб захόдили з криниці
Люде воду пити
Ta за того, що викопав,
Богу помолитись.

VIII.

А тепер уже — он бачиш,
Доходить до чого? —
Що я стратить наміряюсь
Максима святого...
Оtake-то! А за віщо?
За те, за що Кайн
Убив брата праведного
У світлюму раю.

Чи то було у неділю,
Чи в якеє свято
(Слухай, сину, як навчає
Сатана проклятий!)

„Ходíм“, кажу, „Улáсович,
На твою криницю
Подивитись!“ — «Добре», каже,
«Ходíмо напитись
Води з неї погожої».
Ta й пішли обое;
I відérце, i віжечки
Понеслý з собою.
От приходим до криниці, —
Я перш подивився,
Чи глибока. „Власовичу!“
Кажу, „потрудися
Води достать: я не вмію“.

¹⁾ заступ — рискаль, широка важка лопата. ²⁾ див. прим. ⁴⁾ на ст. 216.
³⁾ цáмрина — колода в криничному зрубі.

Він і нахилився,
Опускаючи відерце;
А я... я за ноги
Вхопив його та й укинув
Максима святого
У криницю...

Такеє-то

Сотворив я, сину!
Такого ще не творилось
В нас на Україні,
Та й ніколи не створиться
На всім світі, брате!..
Всюди люде, а я один —
Диявол проклятий!..

IX.

Через тиждень вже витягли
Максима з криниці
Та у балці й поховали;
Чималу каплицю
Поставили громадою,
А його криницю
Москалевою назвали ...

От тобі й билиця
Про ту криницю москалеву, —
Нелюдська билиця!

А я... пішов у гайдамаки¹⁾
Та на Сибірі опинивсь
(Бо тут Сибір булá колись)²⁾
І пропадаю, мов собака,
Мов той Іуда!.. Помолись
За мене Богу, мій ти сину,
На тій преславній Україні,
На тій веселій стороні, —
Чи не полегшав мені?..

16. V. 1857.
Новопетровський форт.

Неофіти³⁾.

Поема.

М. С. Щепкину на пам'ять 24. грудня 1857⁴⁾.

Гіл глаголєть Господь: со-
храните сядъ и сотворите правду,
приближися бо спасеніе мое прій-
ти, и милость моя открыется.

Ісаїя, глава LVI., ст. 1.

Возлюбленіку муз і грацій⁵⁾,
Ждучи тебе, я тихо плачу
І думу скорбную мою
Твоїй душі передаю.

¹⁾ в гайдамаки — тут в розумінні: у роабійники.

²⁾ Не дуже давно посылали катаржних на Елек чи Елецьку Защиту для ломкі солі. (Примітка Т. Шевченка).

³⁾ Неофіт, в грецького, означає: новонавернений на християнську віру. В поемі під цим заголовком Шевченко змалював страждання перших християн, переслідування за віру. Але не тяжко вгадати, що вона має символічне значення: під неофітами треба розуміти борців та мучеників за ідею, за політичну свободу, а може бути, що й „декабристів“, до яких Шевченко мав особливу пошану.

⁴⁾ Свою поему присвятив Шевченко М. С. Щепкину (див. про нього прим.

⁵⁾ на ст. 93), який приїхав саме на Різдво 1857 р. до Нижнього Новгорода уми-
сне, щоб побачитись з Шевченком, що перебував у Нижньому Новгороді, затри-

Привітай же благодушне
Мою сиротину,
Наш великий чудотворче,
Мій друже єдиний!
Привітавши: убогая,
Сірая, з тобою
Перепливе вона Лету ⁶⁾),
І огнем-сьзою
Упаде колись на землю,
І притчею ⁷⁾ стане
Розпинателям нарбднім,
Грядущим ⁸⁾ тиранам.

Давно вже я сижу в неволі,
Неначе злодій взаперті ⁹⁾ ,
На шлях дивлюся та на поле,
Та на ворону на хресті
На кладовищі, — більш нічого
З тюрми не видно. Слава Богу
Й за те, що бачу! Це живуть,
І Богу моляться, і мрутъ
Хрещені люде.

Хрест високий

На кладовищі, трохи збоку,
Златомальованій стойть.
Не вбогий, мабуть, хтось лежить? ..
І намальовано: розп'ятий
За нас Син Божий на хресті.
Спасибі сиротам багатим,
Що хрест поставили. А я ...
Такая доленька моя!
Сижу собі та все дивлюся
На хрест високий із тюрми.
Дивлюсь, дивлюся, помолюся,

маний там російською владою цілих півроку. Щепкин, хоч і стояв осторонь од політичного життя, був людина дуже поступова й гуманна. Він приятелював з відомим російським емігрантом Герценом і їздив до нього потай на побачення до Лондону. Мабуть, при своїй зустрічі з Шевченком старий Щепкин (йому вже було тоді 70 років) розповів і про тодішні визвольні течії в Росії. Це могло навіяти поетові думку присвятити Щепкіну своїх „Неофітів“.

⁶⁾ Шевченко називає артиста Щепкина „взорюблеником муз і грацій“ за його великий талант. Перебуваючи в Нижньому Новгороді, Щепкин кілька разів виступив у місцевому театрі, між іншим, і в ролі Чупруна в п'есі „Москаль Чарівник“, і цим дав Шевченкові величезну естетичну наслоду, про що поет загадував у своєму „Днівнику“.

⁷⁾ За віруванням стародавніх греків річка Лета була на тім світі, і через неї мусили переправлятися душі померлих. Хто напився води з тої річки, той забував усе, що вазнав за свого життя на землі.

⁸⁾ див. прим. ¹⁾ на ст. 162.

⁹⁾ майбутнім, прийдешнім. ⁸⁾ див. прим. ³⁾ на ст. 189.

І горе, горенько мое,
Мов нагодована дитина,
Затихне трохи. І тюрма
Неначе ши́ршає. Співає
І плаче серце, оживає,
І в Тебе, Боже, і в святих
Та праведних Твоїх питає:
Що він зробив ім, той святий,
Той Назорей¹⁾, той Син єдиний
Богом ізбранної Марії,
Що він зробив ім? І за що

Його святого мордували,
Во узи²⁾ кували,
І главу його чеснúю
Терном увінчали?
І вивели з злодіями
На Голгофу-гóру,
І повісили між ними?
За що? Не говорить
Ні сам сивий Верхотворець³⁾,
Ні його святій
Помошники, поборники,
Кастрати⁴⁾ німії.

Благословенна в женах,
Свята, праведная Мати
Святого Сина на землі!
Не дай в неволі пропадати,
Летучі літа марне тратить,
Скорбящих радосте! Пошли,
Пошли мені святе слово,
Святої правди голос новий,

І слово розумом святым
І оживи, і просвіти!
І розкажу я людям горе,
Як тая мати ріки, море
Сльози кровавої лилá,
Так, як і Ти, і прийняла
В живу душу світ невrimий
Твоїого розп'ятого Сина!..
Ти, Матірь Бога на землі,
Ти сльози матері до краю,
До каплі вилила! Ридаю,
Молю ридаючи: пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб óгненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялося,
Щоб людям серце розтопило
І на Україні понеслось,
І на Україні святилось
Те слово — Боже кадило,
Кадило істини! Амінь⁵⁾.

I.

Не в нашім краю, Богу милім,
Не за гетьманів і царів,
А в римській ідольській землі

Се беззаконіє творилось.
Либонь, за Декія-царя⁶⁾,
Чи за Нерона-сподаря⁷⁾, —

¹⁾ Назорей — Ісус Христос (з Назарету) ²⁾ в кайдани. ³⁾ Бог-Саваоф.

⁴⁾ кастрат — виколощений; поет розуміє тих, що пасивно молились і терпіли, не виявляючи протесту проти людської неправди і вла.

⁵⁾ В цій поемі Шевченко вживає багато церковних слів.

⁶⁾ Децій — римський цісарь (249—251); за його влади суворо переслідувано християн. ⁷⁾ Нерон — римський цісарь (54—68 після Р. Хр.), жорстокий виродок, що велів мордувати християн для своєї забави, або щоб скинути на них вину за пожежу Риму, який він сам накавав підпалити.

Сказати запевне не зумію;
Нехай за Нерона!

Росі

Тоді й на світі не було,
Як у Італії росло
Мале дівча. І красотою,
Святою, чистою красою,
Як тая лілія, цвілó.
Дивилася на неї мати
І молоділа, і дівчаті
Людей шукала, і найшла;
Та, помолившись Гіменею¹⁾,
В своїм веселім гінекею²⁾,
В чужий веселій одвелá.

Незабаром зробилася мати
Із доброї тії дівчati:
Дитину-сина привелá.
Молилася своїм пенатам³⁾
І в Капітолій⁴⁾ принесла
Немалі жертви! . . Ублагала
Капітолійський той синкліт⁵⁾,
Щоб первенця її вітали
Святій ідоли. Горить
І день і ніч перед пенатом
Святий огонь. Радіє мати,
В Алкида⁶⁾ син її росте,
Росте . . Лицяються гетери⁷⁾,
І перед образом Венери⁸⁾
Лампаду світять.

II.

Тоді вже скідила зоря
Над Вифлеємом. Правди слово,
Святої правди і любови
Зоря всесвітняя зійшла,
І мир і радость принесла
На землю людям. Фарисеї
І вся мерзенна Іудея
Заворушілась, заревла,
Неначе гадина в болоті,

І Сина Божія во плоті
На тій Голгофі розп'яла
Межи злодіями. І спали,
Упившись кровію, кати,
Твоєю кровію! А Ти
Возстав от гроба! Слово встало,
І слово правди понесли
По всій невольничій землі
Твої апостоли святії.

III.

Тоді ж ото її Алкід,
Та ще гетери молодії,
Та козлоногий п'яний дід⁹⁾)
Над сáмим Апієвим шляхом¹⁰⁾

У гаї гарно роздяглись
Та ще гарніше попились,
Та ѹ покланялися Пріяпу¹¹⁾).
Аж гульк! .. Іде святий Петро,

¹⁾ Гіменей — бог подружжя. ²⁾ гінекей — жіноча половина будинку. ³⁾ пенати — домашні боги, опікуни родинного життя. ⁴⁾ Капітолій — осередок міста Риму, там були головні святощі та відбувались засідання уряду. ⁵⁾ синкліт — збір найвищих достойників (в данім разі найвищих жерців). ⁶⁾ Алкід або Геракль — мітичний герой, знаний з своєї надзвичайної фізичної сили. ⁷⁾ гетери — гулящи дівчата.

⁸⁾ Венера у римлян, у греків Афродита — богиня кохання і краси.

⁹⁾ Козлоногий п'яний дід — це Фавн, божок; пів-людина, пів-козел: до пояса людина, але козлячі ноги та на голові ріжки. Один з супутників Бакха, через те раз-ураз п'яний. У греків звався Паном.

¹⁰⁾ Аппіїв шлях (Via Appia) провадив в Риму на південь Італії; був дуже гарно вибрукований; зберігся почасти й досі.

¹¹⁾ Пріян — бог плодочності.

Та, йдучи в Рим благовістити¹⁾,
Зайшов у гай води напитись
І одпочити, «Благо вам!» —
Сказав апостол утомлений,
І оргію²⁾ благословив.
І тихим, добрим, кротким словом
Благовістив їм слово інше:
Любов, і правду, і добро,

Добро найкраще на світі —
То братолюбіє. І ситий,
І п'яний голий отої Фавн,
І син Алкід твій, і гетери —
Всі, всі упали до землі
Перед Петром. І повелі
До себе в терми³⁾ на вечерю
Того апостола . . .

IV.

І в термах оргія. Горяль
Чергоги⁴⁾ пурпуром і златом,
Куряться амфори⁵⁾. Дівчата,
Трохи не голій, стоять
Перед Кипридою⁶⁾, і влад
Співають гимн. Приуготован
Веселий пир, і поляглі
На ложах гості⁷⁾. Регот, гомін!
Гетери гостя привели
Сивобородого. І слово
Із уст апостола святого
Драгім єлеем потекло.
І стихла оргія. А жриця
Киприди, оргії цариця,
Поникла радостним чолом
Перед апостолом, І встала,
І всі за нею повставали,

І за апостолом пішли
У катакомби⁸⁾. І єдиний
Твій син Алкід пішов за ними
І за апостолом святым,
За тим учителем своїм.
А ти весела вийшла з хати
На шлях із гаю виглядати
Свого Алкіда . . . Ні, нема!
Уже й не буде! Ти сама
Помолишся своїм пенатам,
Сама вечерять сядеш в хаті . . .
Ні, не вечерять, а ридать,
Ридать і долю проклинать,
І сивіть кленучай! І горе!
Умреш єси на самоті,
Мов прокажена!

V.

На хресті
Стрімглав повісили святого
Того апостола Петра⁹⁾.
А неофітів в Сиракузи¹⁰⁾

¹⁾ Апостол Петро проповідував у Римі й помер там мученицькою смертю.

²⁾ оргія — ритуальний банкет в честь Бакха, бога піяцтва і веселоців; ці банкети звичайно переходили в непогамовану гульню в піяцтвом та розпустою.

³⁾ терма — гаряча лавня, парня, — звичайно в розкішних римських палацах; тут терми, може, в розвумінні — палати, хороми.

⁴⁾ чергог — світлиця.

⁵⁾ амфора — ваза, глек з двома вухами.

⁶⁾ Киприда — та сама Афродита, богиня кохання.

⁷⁾ римляни банкетували не сидячи, а напів лежачи на особливих лавах перед столом.

⁸⁾ катакомби — підземелля, підземні склепи, де сходилися християни на молитву під час переслідувань; там і ховали мучеників і вважалі померлих.

⁹⁾ апостола Петра розіп'яли на хресті вниз головою.

¹⁰⁾ Сиракузи — місто в Сіцилії, куди василіли на тяжкі роботи.

В кайданах одвеалі. І син
Алкід, твоя дитина,
Єдина твоя родина,
Любов єдина твоя,
Гніє в неволі, у кайданах.
А ти, прескорбная, не знаєш,
Де він конає, пропадає!
Ідеш шукатъ його в Сибір,
Чи теб... в Скифію¹)... І ти...
І чи одна ти? Божа Мати
І заступи вас, і укрій!
Нема сім'ї, немає хати,
Немає брата, ні сестри,
Щоб незаплакані ходили,
Не катувалися в тюрмі,
Або в далекій стороні
В британських, гальських легіонах²)
Не муштрувались...

О, Нероне!

Нероне лютий! Божий суд,
Правдивий, наглий, серед шляху
Тебе осудить. Припливутъ
І прилетять зо всього світа
Святій мученики — діти
Святої волі. Круг одр³),
Круг смертного твогó предстануть
В кайданах. І... тебе простять:
Вони — брати і християни,
А ти — собака, людоїд,
Деспот скажений!

VI.

Аж кишить
Невольника у Сиракузах
В льюхáх і тюрмах. А Медуза⁴)
В шинку з старцями п'яна спить:
От-от прокинеться, і пótом,
І кров'ю вашою, деспόти,
Похмілля справить.

Скрізь шукала
Дитину мати. Не найшла...
І в Сиракузи попліла
Та там уже його в кайданах
Найшла, сердешная, в тюрмі.
Не допустили й подивитись!
І мусила вона сидіть

¹) Скифія, Скитія — теперішня степова Україна — була для римлян ніби Сибіром, куди відправляли людей на заслання.

²) Британія — Англія, Галія — Франція; там римляни тримали своє військо — легіони.

³) одр — ложе, ліжко; смертний одр — смертельна постеля.

⁴) Медуза — мітична істота, з гадюками на голові замісць волосся, з страшними очима, що від їх погляду людина кам'яніла.

Коло острóга¹⁾). Ждати і ждать,
Як Бога з неба, виглядати
Своїого сина: аж покý-то
Його в кайданах поженуть
Бульвар мести.

А в Римі свято,
Велике свято! Тиск народу,
Зо всього царства воєводи,

Преторіяни²⁾ і сенат,
Жерці і ліктори³⁾ стоять
Круг Капітолія. І хором
Співають гімн, і курять дим
З кадил і амфор. І з собором
Іде сам кесарь. Перед ним
Із бронзи литую статую
Самого кесаря несуть.

VII.

Непевне видумали свято
Патрицій-аристократи⁴⁾
І мудрий кесарів сенат.
Вони, бач, кесаря хвалили
На всі лади, що аж остило
Самим ім дурня вихвалять,
То заразом, щоб доконать,
Вони на раді й присудили,
Щоб просто кесаря назвать
Самим Юпітером⁵⁾ та й годі!
І написали воєводам
По всьому царству: так і так,
Що кесарь — бог, що більш од бога!
І майстрові дали кувати
Із бронзи кесаря. До того,
Так, *nota bene*⁶⁾, додалі,
Що бронзовий той кесарь буде
І милувати. Сердешні люди,
Неначе в ирій⁷⁾, потяглі
У Рим на прощу. Приплила
Із Сиракуз і та небога
Благати кесаря і бога.
І чи одна вона? Мій Боже!
Прийшло їх тисячі в слізах,
Прийшло здалéка.

¹⁾ острог — тюрма, в'язниця.

²⁾ преторіяни — гвардія римських цісарів.

³⁾ ліктори — слуги при вищих римських урядовцях; ліктори носили перед ними пучок різок з заструмленою всередині сокирою (т.зв. fasces), як символ судової влади, бо колись ліктори виконували також присуди влади над злочинцями.

⁴⁾ патриції — давня римська шляхта, аристократія.

⁵⁾ Юпітер (у греків Зевес) — найвищий бог. Від часів уже першого цісаря Августа ввійшло у звичай проголошувати цісаря богом, ставити йому статуй, віддавати божеські почесті і т. д.

⁶⁾ *nota bene* (латинський вираз) — так, між іншим, до речі.

⁷⁾ див. прим. ²⁾ на ст. 49.

Горе з вами!
Кого благати ви прийшли?
Кому ви сльози принесли?
Кому ви принеслі з сльозами
Свою надію? Горе з вами,
Раби незрячі! Кого,
Кого благаєте, благії,
Раби незрячі, сліпі?
Чи ж кат помилує кого?
Молітесь Богові одному,
Молітесь правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклонітесь! Все брехня —
Попи й царі!..

VIII.

Перед Нероном,
Перед Юпітером новім,
Молились вчора сенатори
І всі патриції, і вчора
Лилася божа благодать:
Кому чи чином, чи грошима,
Кому в аренду Палестину,
Байстрята дещо. А кому
Самі благоволили дать
Свою підложницю в супруги,
Хоча й підтоптану. Нічого,
Аби з-під кесаря! А в кого
Сестру благоволили взяти
У свій гарем¹⁾. І се нічого:
На те він бог! А ми під бога
Себе повинні підкладать,
Не тілько сестер...

Преторіяни помолились;
Преторіянам дав указ,
Щоб все, що хочуть, те й робили,
А ми помилуємо вас.
І ви, плебеї-гречкосії²⁾,
І ви молилися; та вас
Ніхто не милувє. Не вміють
Вас і помилувати гаразд!

¹⁾ Див. прим. ³⁾ на ст. 90.

²⁾ плебеями називався в Римі простий люд, чернь.

IX.

На третій день уже пустили
Молитися за христіян.
І ти приходила, молилася,
І милосердий істукан¹⁾
Звелів везти із Сиракузи
У Рим в кайданах христіян.
І рада ти, і весела
Кумиркові²⁾ знову
Помолилася. А кумир той,
Юпітер той новий,
Ось побач, яке свято
Буде завдавати
В Колізеї³⁾! А тим часом
Іди зустрічати
Свого сина. Та не дуже
Радій лиш, небого:
Ще не знаєш ти нового
Ласкавого бoga!
А поки-що з матерями
Алкідова мати
Пішла його зустрінути,
Святих привітати
На бéрезі. Пішла єси,
Трохи не співаеш,
Та кесаря-Юпітера
Хвалиш-вихваляєш:
«От Юпітер, так Юпітер!
Не жаль і назвати
Юпітером. А я, дурна,
Ходила благати
У Афіни⁴⁾ Юпітера...
Дурна, більш нічого!»
І нищечком помолилася
Кесареві-богу
Та й пішла понад болотом,
На Тибр⁵⁾ поглядає.
А по Тибуру ізва гаю

Байдак випливає,
Чи галера. На галері
Везуть твого сина
З неофітами в кайданах.
А твоя дитина
Ще й до щогли прикована:
Не неофіт новий,
А апостол великого
Христового слова.
Отакий-то він! Чи чуєш?
У путах співає
Твій мученик:

«Псалом новий Господéві⁶⁾
І новую славу
Воспоем чеснýм собором,
Серцем нелукавим!
Во псалтирі і тимпані
Воспоем благáя,
Яко Бог кара неправих,
Правим помагає.
Преподобній во славі
І на тихих ложах
Радуються, славословлять,
Хвáлять ім'я Боже.
І мечі в руках іх добрі,
Острі обруду,
На отміщеніє язикам
І в науку людям.
Окують царей неситих
В залізній пута,
І іх, славних, оковами
Ручними окрутять.
І осудять неправедних
Судом своїм правим,
І во віки стане слава,
Преподобним слава!»

X.

А ти на бéрезі стояла,
Неначе темная скала,
Не слухала і не ридала,

А алилуя⁷⁾ подала
За матерями христіянам.
Мов дзвони, загули кайдани

¹⁾ істукан — бовван, статуя поганського бога. ²⁾ кумир — те саме, що істукан. ³⁾ Колізей — римський цирк, що його руїни заховалися й досі. ⁴⁾ Афіни або Атени, славне місто в Греції. ⁵⁾ Рим стóять над річкою Тибром.

⁶⁾ Див. „Псалми Давидові“ (псалом CXLIX), ст. 165. ⁷⁾ див. прим. ²⁾ на ст. 203.

На неофітах. А твій син,
Єдиний твій, апостол нòвий,
Перехрестившись возгласив:

«Молітесь, братія, молітесь
За ката лютого! Його
В своїх молитвах пом'яніте.
Перед гординою¹⁾ його,
Братій мої, не поклонітесь!
Молитва — Богові! А він
Нехай лютує на землі,
Нехай пророка побиває,
Нехай усіх нас розпинає!
Уже внучата зачались,
І виростуть вони колись:

I в Рим галера приплила.
Минає тиждень, П'яний кесарь,
Постригши сам себе в Зевеса⁴⁾,
Завдав Зевесу юбілей⁵⁾.
Ликує Рим. Перед кумира
Везуть возами ладан, мірро⁶⁾,
Женуть гуртами християн
У Колізей. Мов у різниці,
Кров потекла. Ликує Рим!
І гладіатор⁷⁾, і патрицій —
Обидва п'яні, — кров і дим

Не месники внучата тії —
Христові воїни святії!
І без огня, і без ножа,
Стратеї²⁾ Божій воспрянуть,
І тьми³⁾ і тисячі поганих
Перед святыми побіжать!
Молітесь, братія!»

Молились,
Молилися перед хрестом
Закуті в пута неофіти,
Молились радосно. Хвалá,
Хвалá вам, душі молодії,
Хвалá вам, лицарі святії,
Во віки-віки похвалá!...

XI.

Їх упоїв. Руїну слави
Рим пропиває. Тризну править
По Сципіонах⁸⁾.
Лютуй, лютуй,
Мерзенний старче! Розкошуй
В своїх гаремах! Ізза моря
Уже встасв святая зброя.
Не громом праведним, святым
Тебе уб'ють, — ножем тупим
Тебе заріжуть, мов собаку,
Уб'ють обўхом!

XII.

Другий день
Реве арена⁹⁾. На арені
Лідійський золотий пісок¹⁰⁾)
Покрився пурпуром червоним,
В болото крові замісився;

А сиракузьких назореїв¹¹⁾
Ще не було у Колізей.
На третій день і їх в кайданах
Сторожа з голими мечами
Гуртом в різницю привелá.

¹⁾ гордіня — гордоші, пиха. ²⁾ стратеї — військові начальники. ³⁾ тьма — старослав'янське слово, означає — десять тисяч.

⁴⁾ себто оповістивши себе богом-Зевесом (Юпітером); див. ще прим. ⁵⁾ на ст. 307.

⁵⁾ юбілей або ювілей — святкування якихсь роковин.

⁶⁾ див. прим. ⁷⁾ на ст. 153.

⁷⁾ гладіатори — борці, здебільшого невільники, що виступали в римському цирку озброєні короткими мечами.

⁸⁾ Сципіони — стара патриціянська римська родина, що дала Риму кілька видатних діячів.

⁹⁾ арена — місце змагань, середина цирку.

¹⁰⁾ пісок, що привозили з Лідії в Малій Азії.

¹¹⁾ себто християн.

Арена звірем заревла...
А син твій гордо на арену,
Псалом співаючи, ступив, —
І п'яний кесарь, мов скажений,
Зареготовавсь. І леопард
Із льоху вискочив на сцену¹⁾.
Ступив, зирнув... І полилася
Святая кров. По Колізей
Ревучим громом пронеслася
І стихла буря...

Де ж була?
де ти сковалася? Чом на його,
На кесаря свого святого,
Не кинулась? Бо стерегли:
Кругом в три лави остутили

Зевеса ліктори. За ним,
Твоїм Юпітером святым,
Залізну браму зачинили.
А ти осталася одна,
Одна однісінька надворої.
І що ти зможеш? — «Горе! Горе!
О, горе любов мое!
Моя ти доленько! Без його
Що я робитиму? До кого
Я прихилуся?...» І небога
Кругом зирнула, — і о мур,
Об мур старою головою
Ударилася, і трупом пала
Під саму браму.

XIII.

З поабрища²⁾ увечері
У терми склався
Святий кесарь з лікторми.
Колізей остався
Без кесаря і без римлян,
І ніби заплакав
Одинокий. Мов гора та
На полі, чорніє
Колізей той серед Риму.
Тихо, тихо вів
Ізва Тибра, із Альбано³⁾
Вітер понад Римом.
А над чорним Колізеєм,

Ніби ізза диму,
Пливе місяць круглоцій,
І мир первозданий
Одпочив на лоні ночі.
Тілько ми, Адаме,
Твої чада преступнії,
Не одпочиваєм
До самої домовини
У проспанім раї;
Гризимося, мов собаки,
За маслак смердячий,
Та тебе ще зневажаєм,
Праотче ледачий! ..

XIV.

Трохи одпочила
Стара мати недобита, —
Живущу силу
Сила ночі оживила.
Встала, походила
Коло замкнутої брами
Та щось шепотала:
Чи не кесаря святого
Нишком проклинала?
А, може, й так. Тихесенько

До брами підкралася,
Послухала, усміхнулась
І щось прошептала —
Якесь слово. І нищечком
Коло брами сіла
Й зажурилась. Незабаром
Брама одчинилася.
І на возах, на колесницях,
Із Колізея, із різниці
Святій вивезли тіла,

¹⁾ сцена тут в розумінні — арена. ²⁾ позорище — старе церковно-слов'янське слово, означає — видовище, театр. ³⁾ Альбано — озеро, а над ним місто той самої назви, недалеко від Риму; в околиці Альбанські гори.

I повезлі на Тибр: тілами
Святих убитих годували
Для царського таки стола
У Тибрі рибу.

Встала мати,
Кругом оглянулась, взялася
За биту голову руками,
І тихо, мовчки за возами
Марою чорною пішла
На Тибр. А скифи сіроокі,
Погоничі, рабів раби¹⁾ ,
Подумали: сестра Морбка²⁾
Із пекла вийшла провожать
У пекло римлян. Поскидали
У воду трупи та й назад
З возами скифи повертали.

I ти осталася одна
На березі. I ти дивилась,

Як розстилалися, стелились
Кругі широкі над ним,
Над сином праведним твоїм!
Дивилася, поки не осталось
Живого сліду на воді, —
I усміхнулася тоді,
I тяжко, страшно заридала,
I помолилася в перший раз
За нас Розп'ятому.

I спас
Тебе розп'ятий Син Марії.
I ти слова його живій
В живую душу прийняла.
I на торжіща³⁾, і в черготи
Живого істинного Бога
Ти слово правди понесла!

8. XII. 1857.
Нижній Новгород.

Юродивий⁴⁾.

Во дні фельдфебеля-царя⁵⁾
Капрал Гаврілович Безрукий⁶⁾
Ta унтер п'яній Долгорукій
Україну правили⁷⁾. Добrá
Таки чимало натворили, —
Чимало люду оголили

Оці сатрапи ундіра⁸⁾,
A надто стрижений Гаврилич
З своїм ефрейтором малим
Ta жвавим, на-лихо лихим⁹⁾,
Do того люд домуштрували,
Що сам фельдфебель дивувались

¹⁾ Скифи або скити, невільники в Скитії, себто в теперішньої степової України.

²⁾ Морок — скифський Плутон (бог підземного царства). (Примітка Т. Шевченка).

³⁾ торжище — торговельний майдан, торговиця.

⁴⁾ юродивий — той, що удає з себе придуркуватого ; див. прим. ²⁾ на ст. 94.

⁵⁾ так називав Шевченко царя Миколу I, що справді був фельдфебелем (підстаршиною), на троні — своїм відношенням до людей і до держави; Микола I панував від 1825 до 1855 р.

⁶⁾ Київський генерал-губернатор Дмитро Гаврілович Бібіков був дуже брутальний в поводженні з людьми; він не мав одної руки, тому Шевченко звє його „безруким“. Бібіков був улюбленицем царя і правив правобережною Україною як самовладний деспот. Це за його правління заарештовані були в Київі кирило-мефодіївські братчики.

⁷⁾ унтер, себто унтер-офіцер (під-офіцер, підстаршина), — князь М. Долгоруков, генерал-губернатор лівобережної України: Чернігівщини, Полтавщини і Харківщини. Отже Бібіков і Долгоруков удають „Україну правили“.

⁸⁾ сатрапи — намісники провінцій в давній Персії, віданачалися жорстокістю; „ундір“ в солдатському російському жаргоні означало під-офіцера взагалі — фельдфебеля, унтер-офіцера, ефрейтора.

⁹⁾ тут Шевченко правдоподібно має на увазі Н. Пісарєва, начальника канцелярії київського генерал-губернатора Бібікова; Пісарев був правою рукою Бібікова.

І маршировкою, і всім,
І «благосклонні пребували
Всегда к ефрейторам своїм».
А ми дивились і мовчали,
Та мовчки чухали чубй, —
Німій, подлії раби,
Підніжки царські, лакеї
Капрала п'яного! Не вам,
Не вам, в мережаній лівреї
Донощики і фарисеї,
За правду пресвятую стать
І за свободу! Розпинать,
А не любить ви вчились брата!
О, роде суетний, проклятий,
Коли ти видохнеш? Коли
Ми діждемося Вашінгтона¹⁾
З новим і праведним законом?
А діждемось таки колись!

Не сотні вас, а міліони
Полян, дулібів і деревлян²⁾;
Гаврилич гнув во время оно;
А вас, моих святих киян,
І ваших чепурних киянок
Оддав своїм профосам³⁾ п'янім
У наймички сатрап-капрал.
Вам і буйдуже. А між вами
Найшовсь таки якийсь проява,
Якийсь дурний оригінал,
Що в морду затопив капрала —
Та ще й у церкві, — і пропало,
Як на собаці⁴⁾.

Так-то, так!

Найшовсь таки один козак

Із міліона свинопасів,
Що царство все оголосив:
Сатрапа в морду затопив.
А ви, юродиві, тим часом,
Поки нездужає капрал,
Ви огласили юродивим
Святого лицаря! А бивий
Фельдфебель ваш, Сарданапал⁵⁾),
Послав на каторгу святого,
А до побитого старого
Сатрапа «навсегда» оставсь
Преблагосклонним.

Більш нічого
Не викроїлось, і драму
Глухими, темними рядами
На смітник винесли. А я...
О, зоре ясна моя!
Ведеш мене з тюрми, з неволі,
Якраз на смітничок Миколи⁶⁾),
І світиш, і гориш над ним
Огнем невидимим, святым,
Животворящим, а із гною
Встають стовпом передо мною
Його безбожній діла...
Безбожний царю, творче зла,
Правди гонителю жестокий⁷⁾!
Чого накоїв на землі!
А ти, всевідядше око!
Чи ти дивилося звисока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невольників святих⁸⁾,
Як мордували, розпинали
І вішали?! А ти не знато?
І ти дивилося на них

¹⁾ Джордж Вашінгтон — перший президент Сполучених Держав Америки, що проголосили свою незалежність від Англії 1783 року.

²⁾ Поляни, дуліби і деревляни — старі українські племена, що заселявали правобережну Україну, де був генерал-губернатором Бібіков.

³⁾ Профосом називали в XVII—XVIII століттях вояка, що виконував у війську обов'язки ката. Коли царь Петро I зреформував московську армію на європейський зразок, то завів профосів і в себе. Пам'яткою істнування профосів валилося в російській мові лайливе слово „прохвост“.

⁴⁾ Шевченко говорить про подію, яку він згадує в своєму „Дневнику“ під днем 19. VII. 1857 р. і яка сталася в Пісаревим у Вологді, де той був губернатором.

⁵⁾ див. прим. ¹⁾ на ст. 202.

⁶⁾ смітничок Миколи — Петербург.

⁷⁾ Шевченко звертається до царя Миколи I.

⁸⁾ Тут поет має на думці „декабристів“, суворо покараних Миколою I; див. прим. ⁶⁾ на ст. 103.

І не осліпло?! Око, око!
Не дуже бачиш ти глибоко!
Ти спиш в кіоті, а царі...
Та цур ім, тим царям поганим!
Нехай верзуться ім кайдани,
А я полину на Сибір
Аж за Байкал¹); загляну в гори,

В вертепи темнії і в нори
Без дна глибокії, і вас,
Споборники святої волі,
Із тьми, із смрада, із неволі,
Царям і людям на покáв,
На світ вас виведу надалі
Рядами довгими в кайданах...

1857.
Нижній Новгород.

1858 р.

Доля.

Ти не лукавила зо мною,
Ти другом, братом і сестрою
Сіромі стала; ти взяла
Мене, маленького, за руку,
І в школу хлопця одвелá
До п'яного дýка в науку.
«Учись, серденько: колись
З нас будуть люде!» —ти сказала.
А я й послухав, і учивсь,
І вивчився. А ти вбрехала!

Які з нас люде? .. Та дарма!
Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зернá неправди за собою...

Ходімо ж, доленько моя,
Мій друже вбогий, нелукавий!
Ходімо дальше: дальше слава,
А слава — заповідь моя.

9. II. 1858.
Нижній Новгород.

Муз.

А ти, пречистая, святая,
Ти, сестро Феба²) молодая,
Мене ти в пелену взяла
І геть у поле однесла.
І на могилі серед поля,
Як тую волю на роздоллі,
Туманом сивим сповилá.
І колихала, і співала,
І чари діяла... і я...
О, чарівниченько моя!
Мені ти всюди помагала,
Мене ти всюди доглядала.

В степу, безлюдному степу,
В далекій неволі,
Ти сіяла, пишалася,
Як квіточка в полі!
Із казарми нечистої
Чистою, святою
Пташечкою вилетіла,
І понадо мною
Полинула, заспівала
Ти, золотокрила...
Мов живущою водою
Душу окропила³!

¹⁾ Декабристи були заслані на каторгу аж за Байкальське озеро, до Нерчинська, куди був засланий 1768 року і Максим Залізняк з товаришами.

²⁾ Феб або Аполон — бог сонця, мистецтва, поезії; його сестри — музи — опікувались кожна окремою галуззю мистецтва.

³⁾ Муз поета — його поетичне натхнення — була одинокою потіхою й розрадою Шевченка в неволі, вона піддерживала його й помогла йому зберегти чистоту серця і думок серед тяжких умовин невільничого життя на власнанні.

І я живу, і надо мною
З своєю божою красою
Гориш ти, зоренько моя,
Моя порадонько святая,
Моя ти доле молодая!
Не покидай мене! Вночі,
І вдень, і ввечері, і рано
Витай зо мною і учи,

Учи неложними устами
Сказати правду! Поможи
Молитву діяти до краю.
А як умру, моя святая,
Моя ти мамо, — положи
Свого ти сина в домовину,
І хоть єдину слезину
В очах безсмертних покажи!

9. II. 1858.
Нижній Новгород.

Слава.

А ти, задріпако, шинкарко,
Перекупко п'яна¹)!
Де ти в ката забарилась
З своїми лучами²)?
У Версалі над злодіем
Набор розпустила³)?
Чи з ким іншим мизкаєшся
З нудьги та з похмілля?
Горнісь лишень ти до мене,
Та вйтнемо з лиха,
Гарнесенько обіймемось,
Та любо та тихо
Пожартуєм, чмокнемось,
Та й поберемося,

Моя кrale мальована.
Бо я таки й досі
За тобою чимчикую.
Ти хоча й пишалась,
І з п'яними кесарями
По шинках хилялась,
А надто з тим Миколою
У Севастополі⁴),
Та мені про те байдуже . . .
Мені, моя доле,
Дай на себе подивитись,
Дай і пригорнутись,
Під крилом твоїм любенько
В холодку заснути!

9. II. 1858.
Нижній Новгород.

Сон.

На панщині пшеницю жала;
Втомилася; не спочивати
Пішла в снопи, — пошкандибала
Івана сина годувать.
Воно сповитеє кричало
У холодочку за снопом;
Розповіла, нагодувала,
Попестила; і ніби сном,

¹) Поет не дорожив словою, яка часто достається людям зовсім незаслужено, тому й звертається до неї з такими лайливими словами. ²) з своїми проміннями.

³) Деякі критики здогадуються, що поет має тут на думці Наполеона III, який зробив державний переворот у Франції 1852 р., скасувавши республіканський лад і проголосивши себе імператором.

⁴) Натяк на поразку москалів під Севастополем, що нею закінчилася кримська війна 1853—55 року.

Над сином сідя, задрімала.
І сниться їй: той син Іван
І уродливий, і багатий,
Не одинокий, а жонатий,
На вольній, бачиться, — бо ѹ сам
Уже не панський, а на волі;
Та на своїм веселім полі
Свою таки пшеницю жнуть,
А діточки обід несуть,
Та йдути колоски збирають,
Мов тая доленька святая,
Мов ангеляточка ідуть.
І усміхнулася, небога.
Прокинулась — нема нічого!
На сина глянула, взяла
Його, тихенько сповила,
Та щоб дожать до ланового¹⁾,
Ще копу дожинать пішла.

13. VII. 1858.
Петербург.

Я не нездужаю, нівроку,
А щось таке в бачить око,
І серце жде чогось... Болить,
Болить і плаче, і не спить,
Мов негодована дитина.
Лихої, тяжкої години,
Мабуть, ти ждеш? Добра не жди,
Не жди сподіваної волі, —
Вона заснула: царь Микола
Ї приспав. А щоб збудить
Хиренну²⁾ волю, треба миром,
Громадою обух стались,
Та добре вигострить сокиру,
Та ѹ заходиться вже будить³⁾.
А то проспити собі, небога,
До суду Божого страшного!
А панство буде колихатъ,
Храмій, палати муруватъ,

¹⁾ див. прим. ¹⁾ на ст. 274. ²⁾ хиренна — слаба, недужа.

³⁾ Шевченко гарячково дожидав волі — скасування кріпацтва. Селянська реформа була заповіджена вже в перших роках царювання Олександра II (1855—1881), але підготова цієї реформи провадилася дуже помалу, і поет впадав у зневіру, чи вона вважалі буде вдійснена. Відгуком цих настроїв поета являється цей вірш: Шевченкові здається, що царь Микола I „приспав“ сподівану волю, та що її можна досягти лише в допомогою революції.

Любить царя свого п'янога
Та візантійство¹⁾ прославлять,
Та й більше, бачиться, нічого!

22. XI. 1858.
Петербург.

1859 р.

Подражаніє XI псалму²⁾.

Мій Боже милив, як то мало
Святих людей на світі стало!
Один на другого кують
Кайдани в серці, а словами,
Медоточивими устами
Цілуються, і часу ждуть,
Чи швидко брата в домовині
З гостей на цвінтарь понесуть? . .
А ти, о Господи єдиний,
Скуєш лукаві уста,
Язык отой велеречивий,
Мовлявши: «Ми — не сута! —
І возвеличимо на-диво
І розум наш, і наш язык...
Та й де той пан, що нам закаже
І думать так, і говорить?»
«Воскресну я!» — той пан вам скаже, —
«Воскресну нині, ради їх,
Людей закованих моїх,
Убогих, нищих... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово. І пониче,
Неначе стоптана трава,
І думка ваша, і слова».
Неначе срібло куте, бите,
І семикрати перелите

¹⁾ тут треба розуміти — візантійські основи державного ладу, себто необмежене самодержавство.

²⁾ В цьому вірші, як і скрізь там, де Шевченко пише на релігійні теми або наслідує біблійні мотиви (наприклад, „Псалми Давидові“, „Марія“ та інші), дуже багато церковно-слав'янських слів. Ці слова зовсім не вражали вухо сучасного Шевченкові покоління, яке змалку було ознайомлене з церковно-слав'янською мовою.

Огнем в горнилі¹⁾), — слова
Твої, о Господи, такій.
Розкинь же їх, Твої святій,
По всій землі! І чудесам
Твоїм увірують на світі
Твої малі убогі діти!

15. II. 1859.
Петербург.

Марку Вовчку²⁾

на пам'ять 24 січня 1859.

Недавно я поза Уралом
Блукав і Господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмірало;
І виблагав! Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих. Світе мій!
Моя ти зоренько святая!
Моя ти сило молодая!

Світи на мене, іogrій,
І оживи моє побите,
Убоге серце, неукрите,
Голоднє! І оживу,
І думу вольную на волю
Із домовини воззову.
І думу вольную... О, доле!
Пророче наш, моя ти доне³⁾!
Твоєю думу назову!

17. II. 1859.
Петербург.

Iсаїй глава XXXV⁴⁾.

(Подражаніє).

Радуйся, ниво неполитая!
Радуйся, земле, не повитая
Квітчастим злаком! Розпустись,
Рожевим крином⁵⁾ процвіти!
І процвітеш, позеленівш,
Мов Йорданові святій
Лугі зелені, берегі!

І честь Кармилова, і слава
Ливанова⁶⁾, а не лукава,
Тебе укріє дорогим
Золототканним, хитрошитим,
Добром та волею підбитим,
Святым омофором⁷⁾ своїм.
І люде темнії, незрячі

¹⁾ горнило — горно, піч, в якій перетоплюється метал.

²⁾ Марко Вовчик — псевдонім відомої української письменниці Марії Олександрівни Маркович (1834—1907), що виступила вперше 1857 р. в своїми „Народними оповіданнями“, в яких малювала тяжке життя кріпаків. „Народні оповідання“ Марка Вовчка зробили на Шевченка величезне враження своєю гуманією, протикріпацькою тенденцією. Він був захоплений цими оповіданнями та їх авторкою, в якій вбачав „кроткого“, себто лагідного пророка, посланого для осудження жорстоких власників кріпацьких душ, і вважав її за свою наступницю в українському письменстві.

³⁾ Шевченко називав Марковичку своєю „єдиною донею“, а себе її „рідним і хрещеним батьком“.

⁴⁾ Ісаї — біблійний пророк.

⁵⁾ крин — лілея.

⁶⁾ Кармил (в Палестині), Ливан (у Сирії) — гори, прославлені в історії жіздів, як пам'ятні місця в їх боротьбі за свободу.

⁷⁾ омофор — частина архиерейських риз, покров.

Дива Господній побачать.
І спочинуть невольничі
Утомлені руки,
І коліна одпочинуть,
Кайданами куті.
Радуйтесь, вбогодухі,
Не лякайтесь дива!
Се Бог судить, визволяє
Довготерпеливих
Вас, убогих, і возвдає
Злодіям за злая!
Тоді як, Господи, святая
На землю правда прилетить,
Хоч на годиночку спочити, —
Незрячі пробрять, а криві,
Мов сárна з гаю, помайнуть,
Німим отверзуться уста¹⁾,
Прорвуться слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита,

Зцілющою водою вмита,
Прокинеться; і потечуть
Веселі ріки, а озера
Кругом гайми поростуть,
Веселим птаством оживуть.

Оживуть степи, озера,
І не верстовій,
А вольній, широкій,
Скрізь шляхи святій
Простеляться; і не найдуть
Шляхів тих владики,
А раби тими шляхами,
Без твалту і крику,
Позіходяться до купи,
Раді та веселі.
І пустиню опанують
Веселії села²⁾.

25. III. 1859.
Петербург.

N. N.³⁾

Така, як ти, колись лілея
На Іордані процвіла,
І волотила, пронесла
Святе слово над землею⁴⁾.
Якби то ѹ ти, Дністробий цвіте...
Ні, ні! Крий Боже! Розіпнуть,
В Сибір в кайданах поведуть,
І ти, мій цвіте неукритий...
Не вимовлю...

Веселий рай
Пошли ѹ ти, Господи, подай!
Подай ѹ долю на сім світі,
І більш нічого не давай!
Та не бери ѹ весною
В свій рай небесний⁵⁾, не бери,
А дай Твоєю красотою
Надивуватись на землі!

19. IV. 1859.
Петербург.

¹⁾ отверзуться уста — відкриються уста, заговорять.

²⁾ Поезія ця пророкує майбутню революцію, що, на думку Шевченка, мала б принести всім свободу, добробут і щастливе життя.

³⁾ Здогадуються, що цей вірш присвятив Шевченко панні Крупіцькій, дочці священика з Поділля.

⁴⁾ Поет порівнює особу, якій присвятив свою поезію, з Дівою Марією, що породила Христа — волотила „святе слово“.

⁵⁾ не дай вмерти на весні життя, себто молодою.

Федору Івановичу Черненку¹⁾

на пам'ять 22 вересня 1859 р.

Ой, по горі роман цвіте,
Долиною козак іде
Та у журби питаеться:
Де та доля пишається?

Чи то в шинках з багачами?
Чи то в степах з чумаками?
Чи то в полі на роздоллі
З вітром віється по волі?

Не там, не там, друже-брате!
У дівчини в чужій хаті,
У рушничку та в хустині
Захована в новій скрині.

7. VI. 1859.
Лихвин.

Ой, маю, маю я оченята,
Нікого, матінко, та оглядати,
Нікого, серденько, та оглядати!

Ой, маю, маю і рученята,
Нікого, матінко, та обнімати,
Нікого, серденько, та обнімати!

Ой, маю, маю і ноженята,
Та ні з ким, матінко, потанцювати,
Та ні з ким, серденько, потанцювати!

10. VI. 1859.
Пирятин.

Сестрі²⁾.

Минаючи убогі села
Понаддніпрянські невеселі,
Я думав: «де ж я прихилюсь
І де подінуся на світі?»
І сниться сон мені: дивлюсь,
В садочку, квітами повита,
На прýгорі собі стóйт,

Неначе дівчина, хатина.
Дніпро геть-геть собі розкинувсь!
Сіє батько та горить!
Дивлюсь: у темному садочку,
Під вишнею у холодочку,
Моя єдина сестра!
Многострадалиця святая!

¹⁾ Федір Іванович Черненко, інженер, приятель Шевченка; в хаті Черненка в Петербурзі збралися земляки-українці.

²⁾ Цей вірш Шевченко присвятив своїй сестрі Ярині, яку відвідав літом 1859 р., коли приїздив в Петербург на Україну; вона тоді вже була вдовою з трьома дітьми.

Неначе в раї спочиває
Та зза широкого Дніпра
Мене, небога, виглядає.
І їй здається: виринає
Зза хвилі човен, допливá...
І в хвилі човен порина,
„Мій братіку! Моя ти доле!“

І ми прокинулися. Ти...
На панцині, а я — в неволі!..
Отак нам довелось йти
Ще змáлечку колючу ниву!
Молися, сестро! Будем жýві,
То Бог поможе перейти.

20. VII. 1859.
Черкаси.

Колись дурною головою
Я думав: горенько во мною!
Як доведеться в світі жити,
Людей і Господа хвалити?
В багні колодою гнилою
Валятись, стárтися, гнить,

Умерти й слíду не покинуть
На обікраденій землі!..
О, горе, горенько мені!
І де я в світі заховаюсь?
Що-день Пилати розпинають,
Морозять, шкварять на огні!..

21. VII. 1859.
Черкаси.

Якби то ти, Богдане п'яний¹⁾,
Тепер на Переýслав глянув
Та на замчище²⁾ подививсь,
Упився б, здорово упивсь!

І препрославлений козачий
Розумний батьку!.. і в смердячій
Жидівській хаті б похмеливсь,
Або б в калюжі утопивсь,
В багні свинячім...

Амінь тобі, великий муже!
Великий, славний, та не дуже!..
Якби ти на світ не родивсь,
Або в колисці ще упивсь,
То не купав би я в калюжі
Тебе преславного... Амінь!

18. VIII. 1859.
В Переýславі.

¹⁾ У цьому вірші Шевченко ввертається до Богдана Хмельницького, до якого він взагалі мав жаль за Переýславську умову. Гірко було Шевченкові дивитись на сучасний йому брудний, глухий Переýслав, що колись відігравав значну роль в українській історії. І цей занепад Переýслава, як і взагалі історичних українських міст, як от Чигирин, ставив поет також в провину Богданові Хмельницькому, як наслідок його угоди з Москвою.

²⁾ Замчище — місце, де колись стояв замок, осередок міста, де перебувала полкова влада Переýслава.

Во Іудеї во дні они¹⁾,
Во время Ірода царя,
Кругом Сіона й на Сіоні²⁾)
Романські п'яні легіони
Паскудились³⁾). А у царя,
У Ірода таки самого,
І у порогу й за порогом
Стояли ліктори⁴⁾). А царь,
Самодержавний государъ,
Лизав у ліктора халяву,
Щоб той ѹому на те, на се,
Хоч пів-динарія⁵⁾ повичив.
А той кишеною трясе,
Виймає гроши і не лічить,
Неначе старцеві дає.
І п'янний Ірод знову п'є!
Як ось — не в самім Назареті,
А у якомусь у вертепі⁶⁾) —
Марія сина привелá
І в Вифлеєм з малим пішла...
Біжить почтарь із Вифлеєма
І каже: «Царю, так і так,
Зіновать⁷⁾), кукіль і будяк
Росте в пшениці! Кляте плем'я
Давидове у нас зійшло!
Зогни, поки не піднялόсь!»
„Так що ж!“ — промовив Ірод п'янний, —
„По всьому царству постинатъ
Малих дітей; а то погані
Нам не дадуть доцарюватъ!“
Почтарь, нівроку, був підпилий.
Оддав сенатові приказъ,
Щоб тілько в Вифлеємі били
Малих дітей.

Спаси ти нас,
Младенче праведний, великий,
Од п'яного царя-владики!
Од гіршого ж Тебе спасла

¹⁾ Див. прим. ²⁾ на ст. 222.

²⁾ Сіон — гора в Єрусалимі, де стояли палати царя Давида і храм.

³⁾ Шевченко має на думці часи римської окупації Єрусалима, коли на єрусалимському престолі сидів римський ставленик царь Ірод, в усьому залежний від римлян, а в Єрусалимі стояла римська валога. Про Ірода в переказ, що він був п'янця.

⁴⁾ див. прим. ³⁾ на ст. 307.

⁵⁾ динарій або денарій — старо-римська срібна монета.

⁶⁾ див. прим. ³⁾ на ст. 221.

⁷⁾ зіновать — рослина з родини стручковатих, бур'ян.

Твоя преправедная Мати!
Та де ж нам тую матірь взяти?
Ми серцем голі догола!
Раби з кокардою на лобі,
Лакеї в золотій оздобі...
Онуча, сміття з помела
Його величества!.. Та й годі¹⁾)

24. X. 1859.
Петербург.

Марія²⁾.

(Поема).

Радвісля, Ты бо обновила еси
зачатыя стъдно.

Акафист Пресвятій Богородиці, ікос 10.

Все упованіє мое
На тебе, мій пресвітлий раю,
На милосердіє твоє, —
Все упованіє мое
На тебе, Мати, вовлагаю.
Святая сило всіх святих,
Пренепорочная, благая!
Молося, плачу і ридаю:
Воззри, Пречистая, на іх,
Отих окрадених, сліпих
Невольників. Подай ім силу
Твойбого мученика Сина,
Щоб хрест-кайдани донеслі
До самого, самого краю!
Достойно-пітая³⁾)! Благаю,

Царице неба і землі!
Вонми їх стону⁴⁾ і пошлі
Благий конець, о всеблагая!
А я, незлобний, воспою,
Як процвітуть убогі села,
Псаломом і тихим, і веселим
Святу доленьку твою.
А нині — плач, і скорбь, і сльози
Душі убогої, — убогій
Остатню лепту подаю.

У Йосипа, у тесляра,
Чи бондаря того святого,
Марія в наймичках росла.
Рідня була. Отож небога

¹⁾ Цілій цей вірш відбив у собі тяжкий настрій поета по його повороті восени 1859 р. з України, де його було заарештовано за „богохульство“. Цей вірш служить ніби за вступ до поеми „Марія“, що була написана безпосередньо після нього, як це видно з самої дати.

²⁾ В поемі „Марія“ Шевченко малює постать Діви Марії раціоналістичним способом, себто, відхиляючись від звичайної церковної догми, представляє історію Марії „в простих людських рисах“, як трагедію матері, що став участницею проповідницької науки свого великого сина. Зображені так по своєму постать Діви Марії, поет зовсім не мав на мислі її понизити чи заневажити. Навпаки: він перейнятій якнайбільшою побожною до неї пошаною; вона для нього — „святая праведная Мати святого Сина на землі“, він молиться до неї і благає її зглянутись на всіх покривдженіх і поневолених. Він тільки хоче усунути з її життя надприродні моменти, представліні в церковній традиції, хоче, як висловився один дослідник, „секуляризувати“ її образ. В поемі „Марія“ Шевченко вживав, так як і в своїх наслідуваннях пророків, багато церковно-слов'янських слів, щоб надати своєму твору біблійного колориту.

³⁾ достойно пітая — гідно ослівана.

⁴⁾ вонми їх стону — вислухай їх стогні.

Уже чимала піднялась,
Росла собі та виростала,
І на порі Марія стала...
Рожевим квітом розцвіла
В убогій і чужій хатині,
В святому тихому раю.
Тесляр на наймичку свою,
Неначе на свою дитину,
Теслү¹⁾, було, і струг покине
Ta й дивиться. I час міне,
A він і оком не мигне,
I думає: „Ані родини,
Ані хатиночки нема,—
Одна-однісінка!... Xібá...
Ще ж смерть моя не за плечима?..“

A та стоїть собі під тином
Ta вовну білу пряде
На той бурнус²⁾ юму святéшний,
Або на берег поведе
Козу з кояточком сердешним
I попастý, і напоїть,
Хоч і далеко. Так любила ж
Вона той тихий божий став,
Широку Тиверіаду³⁾.
I рада, аж сміється, рада,
Що Йосип сидячи мовчав,
Не боронив їй, не спиняв
На став іти. Іде, сміється.
A він сидить та все сидить,
За струг, сердега, не береться...
Коза нап'ється та й пасеться,
A дівчина собі стоїть.
Неначе вкопана, під гáєм,
I смутно, сумно позирає
На той широкий божий став.
I мовила: «Тиверіадо!
Широкий царю озерам!
Скажи мені, моя порадо:
Якай доля вийде нам
З старим Ісифом? O, доле!
I похилилась, мов тополя
Од вітру хилиться в ярú.

«Юму я стану за дитину;
Плечми моїми молодими
Його старі підопру!»
I кинула кругом очима,
Аж іскри сипнули з очей,
A з добрих молодих плечей
Хитон⁴⁾ полатаний додолу
Тихенько асунувся. Ніколи
Такої божої краси
Ніхто не єзрить!.. Злая ж доля
Колючим терном провелá,
Знущалася над красотою.
O, доленько!..

Понад водою
Ходою тихою пішла.
Лопух край берега найшла,
Лопух зорвала і накрила,
Неначе бриликом, свою,
Свою головоньку смутную,
Свою головоньку святую!
I зникла в темному гаю.

O, світе наш незаходимий!
O ти, пречистая в женах!
Благоуханий⁵⁾ сельний крине⁶⁾!
В яких гаях, в яких ярах,
В яких незнáємих вертепах⁷⁾
Ty заховаєшся од спеки
Огнепалимої тії,
Що серце без огню розтопить
I без води прорве, потопить
Святій думоньки твої?
De ти сковаєшся? Ніде!
Огонь заклюнувся вже... годі!
Уже розжеврівся, і — шкода! —
Даремне сила пропадé,
Do крові дійде, до кости
Огонь той лютий, негасимий,
I, недобитая, за сином
Повинна будеш перейти
Огонь пекельний! Вже пророчить,
Tобі вже зазирає в очі
Tвоє грядущеб. Не зри!

¹⁾ Тесла або теслò — теслярський струмент, сокира. ²⁾ бурнус — широкий довгий плащ без рукавів з відлогою, кобеняк. ³⁾ Тиверіадське або Генісаретське озеро в Галілеї (в Палестині). ⁴⁾ хитон — спідня одяга без рукавів, сорочка.

⁵⁾ благоуханий — запашний, пахучий. ⁶⁾ див. прим. ⁶⁾ на ст. 225.

⁷⁾ див. прим. ³⁾ на ст. 221.

Сльозу пророчую утри,
Заквітчай голову дівочу
Лілеями та тим рясним
Червоним маком. Та засни
Під явором у холодочку,
Поки що буде!

Увечері, мов зоря тая,
Марія з гаю вихожає
Заквітчана. Фавор-гора¹⁾,
Неначе з золата-серебра,
Далеко, високо сіяє,
Аж сліпить. Підняла
На той Фавор свої святі
Очіці кроткій Марія
Та й усміхнулась. Зайніяла
Козу з косяточком з-під гаю
І заспівала:

«Раю, раю,
Темний гаю!
Чи я, молодая,
Мицій Боже,
В Твоїм раї
Чи я погуляю,
Нагуляюсь?»

Та й замовкла.
Круг себе сумно озирнулась,
На руки козеня взяла
І веселенька пішла
На хутір бондарів убогий,
А йдучи козеня, небога,
Ніби дитину на руках,
Хитала, бавила, гайдала,
До лона тихо пригортала
І цілуvala. Козеня,
Неначе тее кошена,
І не пручалось, не кричало,
На лоні пестилося, гралось.
Миль зо дві любо з козеням
Трохи, трохи не танцювала, —
І не втомилася.

Вигляда

Старий, сумуючи під тином,

Давнєнько вже свою дитину.
Зустрів її і привітив,
І тихо мовив: „Де ти, в Бога,
Загаялася, моя небого?
Ходімо в кущу²⁾, опочий,
Та повечеряємо вкупі
З веселим гостем молодим;
Ходімо, доненсько!“ — «Який,
Який се гость?» — „Із Назарета,
Зайшов у нас підночувати.
І каже: Божа благодать
На ветхую Єлісавету
Учора рано пролилася,
Учора, — каже, — привела
Дитину-сина. А Захарій
Старий нарек його Іваном³⁾.
Так бачиш що!“

А гость роззутий,
Умитий, з кущі вихожав,
В одному білому хитоні,
Мов намальований сіяв.
І став велично на порозі,
І уклонивши вітав
Марію тихо. Їй, небозі,
Аж дивно, чудно. Гость стояв
І ніби справді засіяв.
Марія на його зирнула
І стрепенулась. Пригорнулась,
Неначе злякане дитя,
До Йосипа свого старого,
А потім гостя молодого
Просила, ніби повела
Очима в кущу. Принесла
Води погожої з криниці,
І молоко, і сир козлици
Їм на вечерю подала.
Сама ж не йла й не пила.
В куточку мовчки прихилилась
Та дивувалася, дивилась
І слухала, як молодий
Дивочний гость той говорив.
І слова його святії
На серце падали Марії,
І серце мерзло і пеклось!

¹⁾ гора Фавор — в Галилеї над Тиверіадським озером.

²⁾ куща — намет, курінь.

³⁾ У старих Захарії і Єлісавети народився син Іван — пізніший пророк Іван Хреститель.

«Во Іудеї не було», —
Промовив гость, — «того ніколи,
Що нині узриться. Равві¹⁾,
Равві великого глаголи
На ниві сіються новій!
І виростуть, і пожнемо,
І в житницю соберемо
Зерно святе. Я Месію²⁾
Іду народу возвістить!»
І помолилася Марія
Перед апостолом.

Горить
Огонь тихенько на кабіці³⁾,
А Йосип праведний сидить
Та думає... Уже зірница
На небі ясно зайнляється.
Марія встала та й пішла
З глеком по воду до криниці.
І гость за нею, і в ярочку
Догнав Марію...

Холодочком
До сходу сонця провели
До самої Тиверіяди
Благовістителя⁴⁾). І раді,
Радісінські собі прийшли
Додому.

Жде його Марія
І ждучи плаче; молодії
Ланити⁵⁾, очі і уста
Марніють зримо⁶⁾. „Ти не та,
Не та тепер, Маріє, стала!
Цвіт зельний, наша красота!“
Промовив Йосип: „Диво сталося
З тобою, доненько моя!
Ходім, Маріє, повінчаймося,
А то... (й не вимовив: уб'ють
На улиці) і заховаймося
В своїм оазисі“.

І в путь
Марія нашвидку збиралася
Та тяжко плакала, ридала.

Отож вони собі ідуть;
Несе з торбиною на плечах
Нову коновочку старий:
Спродать би то, та молодії
Купити хустиночку до речі,
Та й за повінчання oddать.

О, старче праведний, багатий!
Не од Сіона благодать,
А з тихої твоєї хати
Нам возвістилася. Якби
Пречистій таї не дав ти руку,
Рабами б біднії раби
І досі мерли би.

О, муко!
О, тяжка душі печаль!
Не вас мені, сердешних, жаль,
Сліпі і малії душою,
А тих, що бачать над собою
Сокиру, молот, — і кують
Кайдани нобії. Уб'ють,
Заріжуть вас, душевубійці,
І із кровавої криниці
Собак напоять.

Де ж подівсь?
Дивочний гость отої лукавий?
Хоч би прийшов та подививсь
На брак той славний і преславний,
На брак окрадений! Не чутъ,
Не чутъ ані його, ані Месії,
А люде ждуть чогось, і ждуть
Чогось непевного... Маріє!
Ти, безталанная, чого
І ждеш, і ждатимеш од Бога
І од людей Його? Нічого,
Ніже апостола того
Тепер не жди! Тесляр убогий
Тебе повінчану веде
В свою убогую хатину.
Молися й дякуй, що не кинув,
Що на розпуття не прогнав,

¹⁾ равві (жидівське слово) — учитель. ²⁾ Месія — сподіваний жидами та провіщаний пророками визволитель. ³⁾ кабіця — огнище.

⁴⁾ благовістника; під ним треба розуміти архангела Гавриїла. ⁵⁾ ланити — щоки, лиця. ⁶⁾ зримо — видимо, явно.

А то б цеглиною убили,
Якби не вкрив, не заховав!
В Єрусалимі говорили
Тихенько люди, що стялі
У городі Тиверіяді,
Чи то якогось розп'ялі
Провозвістителя Месії¹).
«Його!» промовила Марія,
І веселесенька пішла
У Назарет. І він радіє,
Цо наймичка його неслá
В утробі праведну душу
За волю розп'ятого мужа.

Ото вони собі ідуть;
Прийшли додому. І живуть
Повінчані, та невеселі.
Тесляр колисочку дебéлу²)
Майструє в сінях, а вона,
Пренепорочная Марія,
Сидить собі коло вікна
І в поле дивиться, і шие
Малесеньке сороченя —
Комусь то ще..?

«Хазáїн дома?»

Надвóрі крикнуло. «Указ
Од кесаря, його самóго,
Щоб ви сьогодня, сей же час,
Ви на ревізію³) у горód,
У город Вифлеем ішлі!»
І зник, пропав той тяжкий голос,
Тілько луна в яру гулá.

Марія зараз заходíлась
Пекти опрісноки⁴). Спекла,
В торбину мовчки положила
І мовчки за старим пішла
У Вифлеем. «Святая сило,
Спаси мене, мій Боже милий!» —
Тілько й промовила. Ідуть,
Сумуючи собі обов,
І вбогій перед собою

Коау з козяточком женуть,
Бо дома ні на кого кинуть.
А, може, Бог пошле дитину
В дорозі; от і молоко
Сердешній матері. Скотйна
Іде пасучися, рядком
Ідуть за нею батько й мати
І починають розмовляти
Поволі, тихо. „Семіон
Протопресвітер⁵)“ —. Йосип
мовив, —

„Такеъ-то пророче слово
Сказав мені: святий закон
І Авраама і Мойсея
Возобновлять мужі всéї⁶).
І каже: поти не умру,
Поки Месію не узрю! —
Чи чуеш ты, моя Марія?
Месія прийде!“ — «Вже прийшов,
І ми вже бачили Месію!» —
Марія мовила.

Найшов
Опріснок Йосип у торбині,
Дає та й каже: „На, моя дитино!
Поки що буде, укріпись!
До Вифлеема не близенько,
Та й я спочину: утомивсь!“
Та й сіли на шляху гарненько —
Полуднувати. Отож сидять,
А сонце праведне швиденько
Додолу котиться. І глядь!
Схovalося, і смеркло в полі.
І диво дивнее! Ніколи
Ніхто не бачив і не чув
Такого дива! Аж здрігнув
Святий тесляр. Мітла з востоку
Над сáмим Вифлеемом, боком,
Мітла огненная гíйшла
І степ і гори осійла.
Марія з шляху не вставала.
Марія сина привелá,
Єдиную тую дитину,
Що нас од кáторги⁷) спасла

¹) Івана Хрестителя, що проповідував скорий прихід Месії.

²) дебела — міцна, кріпка. ³) на перевірку. ⁴) опріснок — некашаний хліб, маца. ⁵) первосвященик. ⁶) всéї — жидівська релігійна секта аскетичного на-
прямку.

⁷) себто від рабства, від неволі.

I, пресвята, неповинна
За нас, лукавих, розп'ялась!
А недалеко, край дороги,
Отáру гнали чабани
Ta й іх побачили. Небогу,
Їй дитяточко взяли
I у вертеп свій принеслý,
I чабани його убогі
Емануїлом нарекли.

До сходу сонця, рано-рано,
У Вифлеємі на майдані
Зійшовся люд і шепотить,
Що щось непевне з людьми буде
Во Іудеї. Гомонить
І тихнε люд. «О люде, люде!» —
Чабан якийсь біжить, кричить:
«Пророчество Ієремія,
Ісаїя збулося, збулося!
У нас, у пастирεй, Месія
Родився вчора!...» Загулó
У Вифлеємі на майдані:
«Месія!... Ісус!... Осанна!...»
І люд розхόдивсь.

Через час,
Чи через два, прийшов указ
I легіон з Єрусалима
Од того Ірода. Незриме
Й нечуте сталося тоді:
Ще діточки сповиті спали,
Ще купіль грілі матері, —
На марнε грілі! Не купали
Маленьких діточок своїх!
Ножі салдати сполоскали
В дитячій праведній крові!
Такеє-то на світі сталося!
Дивітесь ж, о матері!
Що роблять Іроди-цари!

Марія навіть не ховалась
З своїм младенцем. Слава вам,

¹⁾ шлях, що вів до міста Мемфіса в північному Єгипті; незначні руїни Мемфіса вбереглися і досі коло Каїру.

²⁾ колти — нащадки давніх єгиптян.

³⁾ сфінкси — величезні кам'яні статуй, в тулузом лева й головою людиною, з загадковим виразом очей.

⁴⁾ піраміди — відомі колосальні гробниці фараонів Єгипту.

Убогим людям, чабанам,
Що привітали, заховали
І нам Спасителя спасли
Од Ірода. Нагодували
І напоїли, і дали
Кожух і свиту на дорогу
I, небораки, додали
Ослицю дійну. I небогу
З її дитяточком малим
I посадили й провели
Вночі тайними манівцями
На шлях Мемфіський¹). А мітла,
Мітла огненна світила,
Неначе сонце, і дивилась
На ту ослицю, що неслá
В Єгипет кроткую Марію
I народженого Месію.
Якби де на світі хоть раз
Цариця сіла на ослицю,
То слава б стала про царицю
I про великую ослицю
По всьому світу. Ся ж неслá
Живого істинного Бога!
Тебε ж, сердешну, копт²) убогий
Хотів у Йосипа купить,
Та здохла ти: мабуть, дорóга
Таки завадила тобі?

у Нилі скупанеє спить
В пелюшках долі під вербою
Дитяточко. А між ловою —
З лози колисочку плете
Та плаче праведная мати,
Колиску тую плетучій.
А Йосип заходився хату
Із очерету будувати,
Щоб хоч укритися вночі.
Зва Нилу сфинкси³), мов сичі,
Страшними мертвими очима
На тее дивляться. За ними
На голому піску стоять
По шнуру піраміди⁴) вряд,

Мов фараонова сторожа,
І ніби фараонам знати
Вони дають, що правда Божа
Встає вже, встала на землі,
Щоб фараони стереглись.

Марія найнялася прясти
У копта вовну. А святий
Іосиф взявся отару пасти,
Щоб хоч козу ту заробить
На молоко малій дитині.
Минає рік. Коло хатини
В повіточці своїй малій
Той бондарь праведний, святий
І гадки, праведний, не має,
Барилом бочку набиває
Та ще й курникає. А ти?
Не плачеш ти і не співаєш;
Гадаєш, думаєш-гадаєш,
Як його вчити, навести
На путь святий святого сина,
І як його од зол спасти,
Од бур' житейських одвей?..

Ще рік минув. Коло хатини
Коза пасеться, а дитина
І невеличке козеня
У сінях граються. А мати
Сидить на призьбі коло хати
Та вовну з кужеля пряде.
Аж ось і сам старий іде
З ціпичком тихо попід тином:
Носив у город шапличок
Продать. Йому медяничок,
А їй немудрую хустину,
Собі ж несе на постоли
Ременю доброго. Спочинув
Та й каже: „Доню, не журись:
Царя вже Ірода не стало!
Чогось увічери наївсь,
Та так наївся, що й опрігсь¹⁾.
Такеє-то мені сказали.
Ходімо, — каже, — у свій гай,
У свій маленький тихий рай,
Ходім додомоньку, дитино!“

«Ходім!» — сказала та й пішла
На Нил сороченята прати
В дорогу синові. Паслясь
Коза з козятком коло хати,
А Йосип сина забавляв,
На призьбі сідя, поки мати
На річці прала ті малі
Сорочечки. А пітім в хаті
Поморщив добре постоли
Собі в дорогу. Та й знялісь
До сходу сонця, по торбині
На плечі взявши, а дитину
Удох в колисочці неслій.

То сяк, то так прийшли додому.
Бодай не довелось ні кому
Узріть таке! Благодать,
Гайчик тихий серед поля,
Одна єдина іх доля,
Отой гайчик! І не знати,
Де він кохався. І хатина,
Все, все сплюндровано. В руїні
Їм довелося ночувати.
В ярок Марія до криниці
Швиденько кинулася. Там
Колись-то з нею яснолицій
Зустрівся гость святий. Бур'ян,
Будяк колючий з крапивою
Коло криниці поросли.
Маріє, горенько з тобою!
Молися, серденъко, молись!
Окуй свою святу силу...
Довготерпнієм окуй,
В слізах кровавих загартуй!..
Небога трохи не втопилася
У тій криниці. Горе нам
Було б і скупленим рабам!
Дитина б тая виростала
Без матері, і ми б не знали
І досі правди на землі —
Святої волі! Схаменулась
І тяжко-важко усміхнулась
Та й заридала. Полились
На цімріну²⁾ святій слізози
Та й висохли. А їй, небові,

¹⁾ Див. прим. ³⁾ на ст. 274.

²⁾ див. прим. ¹⁾ на ст. 230.

Полегшало.

Єлисавета,

Стара вдова, у Назареті
З малим синком своїм жила,
Таки з Івасем. Та й була
Якось рідня їм. Вранці рано
Свою дитину, безтalanна,
Нагодувала, одягла
І за святим своїм пішла
У Назарет той до вдовиці,
В сусіди, у найми проситись.

Дитяточко собі росло,
З Івасем удовенком гралось.
Уже чimalе підросло.
Якось вони собі гуляли
Удвох на улиці; знайшли
Дві палички та й понеслі
Додому матерям на дрібва:
Звичайні діточки! Ідуть
І веселенькі і здорові,
Аж любо глянути, як ідуть!
Отож воно, мале, взяло
Другую паличку у Йвася
(Івась у коники ігрався),
Зробило хрестик та й неслó
Додому, бачте, показати,
Що й він уміє майструвати.
Марія ще за ворітьми
Дітей зустріла, і зомліла,
І трупом пала, як узріла
Той хрестик-шибеничку. «Злий,
Недобрий чоловік, лихий
Навчив тебе, моя дитино,
Зробить оце! Покинь, покинь!»
А він, маленький, неповинний,
Святую шибеничку кинув
І заридав, і пролились
Ще в перший раз младенчі сльози
На лоно матерне¹). Небозі
Ніби полéгшало. Взяла
У холодочок завелá,
В бур'ян, в садок, поцілуvala
Ta коржиком погодувала,
Свіженським коржиком. Воно ж

Попéстилось собі, погралось
Ta й спатоньки, мале, лягло
Таки ж у неї на колінах.
Отож і спить собі дитина,
Мов янгеляточко в раю,
A на єдину свою
Ta мати дивиться і плаче
Tихенько-тихо: ангел спить,
To щоб його-то не вбудить!
Ta й не доглédila. Неначе
Окропу капля, як огонь,
На його впала, і воно
Прокинулось. Швиденько сльози
Марія втерла сміючісь,
Щоб він не бачив. I небозі
Не довелося одурить
Малого сина: подивилось,
I заридало.

Заробила,

Чи то позичила вдова,
Півкопи тую на букварь.
Сама б учила, так не знала ж
Вона письма того. Взяла
Ta в школу хлопця одвелá
У ієсейську²). Доглядала ж
Сама його, сама й навчала
Добрú і розуму. Івась,
Таки вдовéнко, в його вдавсь,
To вдвох собі й ходили в школу
I вчились вкупочці. Ніколи
Aní пограється з дітьми,
Aní побігає. Самий
Один-однісінький, бувало,
Сидить собі у бур'яні
Ta клепку теше: помагало
Святому батькові в трудáх.

Якось по сьомому годочку
Малій вже добре майстрував.
Опочиваючи в куточку,
Старий на сина дивувавсь:
Який-то з його майстер буде!
Які-то люде з його будуть!
Ta взявши відер, кандійок³),

¹) Є старо-християнська легенда про малого Ісуса, що зробив собі на забаву хреста — анаряддя своєї пізнішої муки й смерти. ²) див. прим. ⁶) на ст. 327.

³) кандійка — миска.

І батько, й мати, і воно
Пішли на ярмарок у сামій —
Самісінський Єрусалим.
Хоч і далеко, так спродати
Дорогше можна. От прийшли,
Розташувались. Батько й мати
Сидять собі та продають
Добре своє. А де ж дитина?
Побігло десь. Шукає сина
Та плаче мати. І не чутъ,
Де ділося. У синагоғу
Зайшла благать благого Бога,
Щоб син її найшовсь. Аж глядъ!
Межи равинами дитина,
Її хлоп'яточко, сидить
І нау чає неповинне,
Як в світі житъ, людей любить,
За правду статъ, за правду
агинуть —

Без правди горе! «Горе вам,
Учителі архибреї!..» —
І дивувались фарисеї
І книжники його речам,
А радость матері Марії
Неізреченная. Месію,
Самого Бога на землі
Вона вже зріла . . .

Спродались,

Во храмі помолились Богу,
І веселенъкі у дорогу
Додому рушили вночі
По холодочку.

Виростали

І вкупі вчились ростучі
Святій діточки. Пишались
Святій тії матері
Своїми дітками. Із школи
Путем терновим розійшлися
Обидва. Божії глаголи,
Святую правду на землі
І прорекли, і розп'ялись
За воленьку, святую волю! . .

Іван пішов собі в пустиню,

А твій — між люде. А за ним,
За сином праведним своїм,
І ти пішла. В старій хатині,
В чужій покинула його,
Святого Йосипа свого!
Пішла тинятись попідтинню,
Аж поки, поки не дійшла
Аж до Голгофи . . .

Бо за сином

Святая мати всюди йшла;
Його слова, його діла
Всі чула й бачила, і мліла,
І мовчки трепетно¹⁾ раділа,
На сина дивлячись. А він
Сидить, було, на Єлеоні²⁾;
Одпочива. Єрусалим
Розкинувсь гордо перед ним;
Сіяє в золотім вісоні³⁾)
Ізраїльський архибреї,
Романський золотий плебей⁴⁾!)
І час, і два мине, не встане,
На матірь навіть не погляне,
Та аж заплаче, дивлячись
На іудейську столицю.
Й вона заплаче, іducí
У яр по воду до криниці,
Тихесенько, і принесе
Води погожої, і вміє
Утомлені стопі святії,
І пити дасть, і отрясе,
Одує прах з його хитона,
Зашіє дірочку, та знову
Під смокву⁵⁾ піде, і сидить,
І дивиться, — о всесвятая! —
Як син той скорбний спочиває.
Аж ось і дітворá біжить
Із города: його любили
Святій діточки. Слідком
За ним по улицях ходили,
А іноді й на Єлеон
До його бігали малі.
Отож прибігли. «О, святії,
Пренепорочнії!» — сказав,

¹⁾ тремтячи. ²⁾ Єлеон або Оливна гора, що є над Єрусалимом. ³⁾ вісон — дорога тканина. ⁴⁾ Єрусалим для юїдів — архибреї, для римлян — плебей (себе то раб), хоч і в золоті, бо римляни володіли Єрусалимом. ⁵⁾ смоква — фігове дерево.

Як узрів діток. Привітав
І цілував благословляя;
Погрався з ними, мов маленький,
Надів бурнус і веселенький
З своїми дітками пішов
В Єрусалим на слово нобе,
Поніс лукавим правди слово.
Не вняли слову! Розп'ялі! ..

Як розпинать його велий,
Ти на розпутії стояла
З малими дітьми. Мужики,
Його брати-ученикі,
Перелякались, повтікали.
«Нехай іде! Нехай іде!
Отак і вас він поведе!» —
Сказала дітям. І упала
На землю трупом.

Розп'ялісь

Твоя єдина дитина!
А ти, спочинувши під тином,
У Назарет ото пішла!
Вдову давно вже поховали
В чужій позичений труні
Чужій людє. А Івана
Її зарівали в тюрмі.

Подражаніє.

Антонію Сова¹⁾.

Посажу коло хатини
На вспомин дружині
І яблоньку, і грушеньку,
На вспомин єдиній!

Бог дастъ, виростуть... Дружина
Під дрэвами тими
Сяде собі в холодочку
З дітками малими.

I Йосипа твого не стало.
І ти, як палець той, осталась
Одна-однісінка. Такий
Талан твій латаний, небого!
Брати його, ученикі,
Нетвérдій, душевубогі
Катам на муку не далися:
Сховались, потім розійшлися,
І ти іх мусила збирати...
Отож вони якось зійшлися
Вночі круг тебе сумувати.
І ти, великая в женах,
І іх унініє, і страх
Розвіяла, мов ту полову,
Своїм святым огненним словом!
Ти дух святий свій пронесла
В іх душі вбогі!.. Хвалá
І похвалá тобі, Маріє!
Мужі воспрянули святії,
По всьому світу розійшлися,
І іменем твоєго Сина,
Твоєї скорбної дитини,
Любов і правду рознеслі,
По всьому світу. Ти ж під тином
Сумуючи у бур'яні
Умерла з голоду. Амінь.

11. XI. 1859.
Петербург.

А я буду груші рвати,
Діткам подавати,
З дружиною єдиною
Тихо розмовляти:

„Тоді, серце, як бралися,
Сі дрэва садив я...
Щасливий я!“ — «І я, друже,
З тобою щаслива!»

19. XI. 1859.
Петербург.

¹⁾ Антоній Сова — псевдонім польського письменника Едварда Же́ліговського (1816—1864), в яким Шевченко познайомився в Оренбурзі, де той перебував на засланні. Цей вірш є вільний переклад пісні білорусько-польського поета, теж засланця, Я. Чечота.

Подражанів Іезекіїлю¹).

Глава 19.

Восплач, пророче, сине божий,
І о князях, і о вельможах,
І о царях отих. І рци²):
Нащо та сука, ваша мати,
Зо львами кліщилася, щенята?
І добувала вас лихих,
І множила ваш род проклятий?
А потім з вас, щенят зубатих,
Зробились львичища! Людей,
Незлобних праведних дітей,
Жрете, скажені, мов шуліка
Хватає в бур'яні курча,
Клює і рве його. А люде...
Хоч бачать люде, та мовчать.
Отож львеня те — дике, люте!
Підстерегли його, взяли,
Та, закувавши добре в пута,
В Єгипет люде одвели —
На каторгу. А люті мати
Спустила друге біснувате
Свое скаженев звіря,
Та вже такого сподаря,
Що гради й весі³) пожирало,
Земля тряслася, трепетала
Од реву львичища твогó.

Окули люде і цього,
Заперли в щéлепи удила,
І в Вавилоні посадили
В тюруму глибоку, щоб не чутъ
Було на світі того рику
Самодержавного владики,
Царя неситого...

Минуть,
Уже потроху і минають,
Дні беззаконія і зла.
А львичища тогó не знають,
Ростуть собі, як та лоза
У темнім лузі. Уповають
На корінь свій, уже гнилий,
Уже червивий, і малий,
І худосильний⁴). Вітер з поля
Дихнє, погне і поламá.
І ваша злая своєволя
Сама скупається, сама
В своїй крові. Плач великий,
Вомісто львичищного рика,
Почують люде. І той плач —
Нікчемний, довгий і поганий —
Межи людьми во притчу стане,
Самодержавний отой плач!

6. XII. 1859.
Петербург.

Осії глава XIV⁵).

Подражанів.

Погибнеш, згинеш, Україно,
Не стане знáку на землі!
А ти пишалася колись
В добрі і розкоші!
Вкраїно,
Мій любий краю неповинний!
За що тебе Господь карá,

Карає тяжко? За Богдана⁶),
Та за скаженого Петра⁷),
Та за панів отих поганих⁸)
До краю нищить... Покарá,
Уб'є незримо. І правдиво!
Бо довго довготерпеливий
Дивився мовчки на твою,

¹) Їзекіїл — біблійний пророк. ²) рци — скажи, промов. ³) гради й весі —
городи (міста) і села. ⁴) малосильний, кволий.

⁵) Осія — біблійний пророк. ⁶) за гетьмана Богдана Хмельницького, що
піддав Україну Москві. ⁷) за царя Петра I, що розпинав Україну. ⁸) за панів,
що поневолили свій народ.

Гріховную твою утробу,
І рек¹⁾ во гніві: «Потреблю²⁾
Твою красу, твою оздобу,
Сама розіпнешся! Во злобі
Сини твої тебе уб'ють
Оперені, а зловачаті
Во чреві згинуть, пропадуті,
Мов недолежані курчата! ..
І плача, матернього плача,
Ісполню гради і поля,
Да зрит розтлінная земля,
Що я — держитель і все бачу!»

Воскресни, мамо! І вернися
В світлицю-хату, опочий,
Бо ти аж надто вже втомилася,
Гріхи синовні несучі.

Спочивши, скорбная, скажи,
Прорци³⁾ своїм лукавим чадам,
Що пропадуті вони лихі,
Що іх безчестіє, і зрада,
І криводушіє — огнем,
Кровавим, пламенным мечем
Нарізані на людських душах;
Що крикне кара невисипуща,
Що не спасе іх добрий царь,
Іх кроткий, п'яній господаръ!
Не дастъ їм пить, не дастъ їм істи,
Не дастъ коня вам бхляп⁴⁾ сісти

Та утікати; не втечете
І не сковаєтесь; всюди
Вас найде правда-мста, а люде
Підстережуть вас на тотеж,
Уловлять і судить не будуть;
В кайдани тugo окують,
В село на зрище приведуть
І на хресті отім без кати
І без царя вас, біснуватих,
Розпнуть, розірвуть, розіпнуть,
І вашей кровію, собаки,
Собак напоять! ..

І додай,
Таке слово їм додай,
Без притчі⁵⁾ віскажи: зробили,
Руками скверними створили
Свою надію; й речетé⁶⁾,
Що царь — наш Бог, і царь —
надія,

І нагодув іogrіє
Вдову і сирот... Ні, не те!
Скажи їм бсь що: брешуть бόги,
Ті ідоли в чужих чертогах⁷⁾!
Скажи, що правда оживе,
Натхне, накличе, нажене
Не ветхеє, не древле слово
Розтліннеє, а слово нове
Між людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе
Од ласки царської ...

25. XII. 1859.
Петербург.

1860 р.

Дівча любе, чорнобриве
Несло з льоху пиво,
А я глянув, подивився ...
Та аж похилився ...
Кому воно пиво носить?
Чому босе ходить? ..
Боже сильний! Твоя сила
Ta тобі ж і шкодить.

15. I. 1860.
Петербург.

¹⁾ рек — сказав. ²⁾ потреблю — знищу. ³⁾ прорци — промов.

⁴⁾ бхляп — без сідла. ⁵⁾ див. прим. ¹⁾ на ст. 162. ⁶⁾ речете — кажете. ⁷⁾ див. прим. ²⁾ на ст. 305.

Ой, діброво, темний гаю,
Тебе одягає
Тричі на рік... Багатого
Собі батька маєш!

Раз укриє тебе рясно
Зеленим покровом, —
Аж сам собі дивується
На свою діброву...

Надивившись на доненьку
Любу, молодую,
Возьме її та й огорне
В ризу золотую,

I сповіє дорогобю
Білою габбо¹⁾), —
Та й спать ляже, втомившися
Турбою²⁾ такою.

15. I. 1860.
Петербург.

Подражанів сербському.

Наїхали старости
Й молодик за ними:
Вони собі пішли в хату
З батьком розмовляти,
А я в його, молодого,
В того чорнобривця,
Беру коня, та й нічого —
Веду до криниці.
Кінь утомлений, копита
Розкуті, розбиті,

Сіделечко мережане
Зопсute, невкрите.
— «Скажи, коню, до кого це
Ви так нагло гналися?»
— „До якоїсь чорнобривки
Всю ніч майнували“.
— «Чи ти ж, коню, будеш пити
З нашої криниці?
Чи буде та чорнобривка
Сей рік молодиця?»

4. V. 1860.
Петербург.

Молитви.

I.

Царям, всесвітнім шинкарям,
І дукачі, і талярі,
І пута кутії пошли!

Робочим головам, рукам,
На сій окраденій землі
Свою Ти силу ниспошили³⁾!

Мені ж, мій Боже, на землі
Подай любов, сердечний рай,
І більш нічого не давай!

24. V. 1860.
Петербург.

¹⁾ габа — покривало; див. ще прим. ⁴⁾ на ст. 149. ²⁾ турба або турбота.

³⁾ ниспослати — віслати, засилати, посыпати (згори).

II.

Царів, кровавих шинкарів,
У пута кутії окуй,
В склепу глибокім замуруй!

Трудящим людям, всеблагий,
На іх окраденій землі
Свою Ти силу ниспошли!

А чистих серцем — коло їх
Постав Ти ангели свої,
Щоб чистоту їх соблюди¹⁾!

Мені ж, о Господи, подай
Любити правду на землі
І друга широго пошли!

25. V. 1860.
Петербург.

III.

Злоначинаючих спини,
У пута кутії не куй,
В склепи глибокі не муруй!

А доброзиждущим²⁾ рукам
І покажи, і поможи,
Святу силу ниспошли!

А чистих серцем? — Коло їх
Постави ангели свої
І чистоту їх соблюди³⁾!

А всім нам вкупі на землі
Єдиномисліє подай
І братолюбіє пошли!

27. V. 1860.
Петербург.

IV.

Тим неситим очам,
Земнім бóгам-царям,
І плуги й кораблі,
І всі добра землі,
І хвалебні псалми —
Тим дрібненьким богам!

Роботящим умам,
Роботящим рукам
Перелоги орати,
Думать, сіять, не ждать
І посіяне жать
Роботящим рукам.

¹⁾ соблюсти, соблюсти — додержати, зберегти. ²⁾ доброзиждущий — той, що творить добро. ³⁾ див. вище прим. ¹⁾.

Добросердим-малим,
Тихолюбцям-святым,
Творче неба й землі,
Долгоденствіє¹⁾ їм
На сім світі; на тім . . .
Рай небесний пошли!

Все на світі — не нам,
Все богам, тим царям:
І плуги й кораблі,
І всі добра землі,
Моя любо!.. А нам —
Нам любов між людьми!

31. V. 1860.
Петербург.

Колись-то ще, во время оно,
Помпілій Нума, римський царь²⁾ ,
Тихенський, кроткий государь,
Втомившись, пишучи закони,
Пішов любенько погулять
І одпочить. Та спочивавши
Додуматъ, як би то сковать
Кайдани на римлян. I, взявши
Гнучкий одноліток лози,
Каблучку заходивсь плесті,
На шию б то. Коли погляне,

У холодочку під платаном³⁾
Дівча заквітчане спить . . .
Дріядам⁴⁾ нічого робить
Перед такою красотою,
Перед богинею такою!
Сама Егерія⁵⁾ в гаю,
Кленучи доленьку свою,
Повісилася. А мудрий Нума
І на дівча і на цвіті
Дивується собі і думा:
Який би ретязь⁶⁾ ще сплесті?

28. V. 1860.
Петербург.

Плач Ярославни⁷⁾.

В Путівлі⁸⁾ граді вранці рано
Співає-плачє Ярославна⁹⁾,
Як та аозуленька куб,
Словами жалю додає:

„Полечу“, — каже, — „зигзицею¹⁰⁾ ,
Тією чайкою-вдовицею,
Ta понад Доном полечу,
Рукав бобровий омочу

¹⁾ Долгоденствіє — довгий вік. ²⁾ Нума Помпілій, римський ціарь; див. прим. ²⁾ на ст. 119. ³⁾ платан — велике гіллясте дерево з листям подібним до кленового. ⁴⁾ Дріяди — богині-опікунки дерев і лісів у давніх греків. ⁵⁾ див. ще прим. ²⁾ на ст. 119. ⁶⁾ ретязь або ланцюг.

⁷⁾ Шевченко високо цінив красу „Слова о полку Ігоревім“, цієї перлини староукраїнської поезії, зложеній невідомим поетом про нещасливу виправу новгород-сіверського князя Ігоря Святославича 1185 року на половців. Перебуваючи на засланні, Шевченко писав і до А. Ковачковського, і до О. Бодянського, щоб вони прислали йому текст „Слова“, наміряючись перекласти його на сучасну українську мову. Але свій намір здійснив Шевченко аж 1860 р., та тільки не вповні, бо переклав усого три уривки.

⁸⁾ Путівль — стародавнє місто над річкою Сеймом.

⁹⁾ княгиня Евфросинія Ярославна, дочка Ярослава Осмомисла, жінка князя Ігоря, що разом з своїм братом Всеволодом ходив у поход на половців.

¹⁰⁾ зигзиця — аозуля.

В ріці Каялі¹⁾). І на тілі,
На княжім білім помарнілім
Омию кров суху, отру
Глибокій, тяжкій рани . . .“

I квілить-плаче Ярославна
В Путивлі рано на валу :
„Вітрило-вітрє мій єдиний,
Легкий, крилатий господине !
Нашо на дужому крилі
На вої любій мої,
На князя, ладо²⁾ мое міле,
Ти ханові метаєш стріли ?
Не мало неба, і землі,
І моря синього ? На морі
Гойдай насади-кораблі !
А ти, прелютий . . . Горе, горе !
Мое веселів украв,
В степу на тирсі розігав !“

Сумує, квілить, плаче рано
В Путивлі граді Ярославна.
І каже: „Дужий і старий,
Широкий Дніпро, не малий !

З передсвіта до вечора,
А з вечора до досвіта
Летить стрілія каленая⁶⁾ ,
Бряжчить шабля о шеломи,
Тріщать списи гартовані
В степу, в незнáємому полі,
Серед землі половецької.

¹⁾ Каяла — річка, що над нею був бій Ігоря з половцями. Де ця річка і як вона тепер взветься — точно невідомо. Дехто гадає, що це теперішній Кальміюс, що вливався до Озівського моря; дехто, — що це Калка (чи Калець) — доплив Кальміуса, і т. д. Інші вважають, що Калка — це символічна назва, вигадана автором „Слова“, бо над тою річкою Ігорь ніби каявся, що не послухав перестороги Святослава Всеволодовича (див. нижче прим. ⁴⁾) і пішов на половців.

²⁾ ладо — любий, дружина, чоловік.

³⁾ половчани, половці або кумани, хижка орда, що кочувала в наших степах в XI—XIII вв. і робила постійні набіди на українські заліднені землі.

⁴⁾ Святослав Всеволодович, великий князь київський, восени 1184 р. сильно погромив половців, а Кобяка, половецького хана, взяв у полон.

⁵⁾ Дніпро-Словутиця. ⁶⁾ калена стріла — загартована на вогні.

Пробив еси високі скали,
Текучи в землю половчина³⁾ ,
Носив еси на байдаках
На половчан, на Кобяка
Дружину ту ю Святославлю⁴⁾ . . .
О, мій Словутицю⁵⁾ преславний !
Мое ти ладо принеси,
Щоб я постіль весела слала,
У море сліз не посиала, —
Сльозами моря не долить !“

I плаче, плаче Ярославна
В Путивлі на валу, на брамі.
Святе сонечко зійшло.
І каже: „Сонце пресвяте
На землю радість принесло
І людям, і землі, — моеї
Туги-нудьги не розвело.
Святий, огненний господине !
Спалив еси луги, степи,
Спалив і князя, і дружину, —
Спали мене на самоті !
Або не грій і не світ ! . . .
Загинув ладо . . . Я загину !“

4. VI. 1860.
Петербург.

II.

Земля чорна копітами
Поорана, поритая;
Костьми земля засіяна,
А кровію политая.
І журба-туга на тім полі
Зійшла для Руської землі.

Що гомонить отам, зичить
Удосвіта? То повертає
Той Ігорь військо на пригоду
Тому буй-туре Всеволоду¹⁾.

І бились день,
І другий бились,
Та коло польдня на третій
Поникли Ігореві стяги²⁾.
Отак на бéрэзі Каяли

Брати різнились³⁾, бо не стало
Крови-вина!.. Допиравали
Хоробрі русичі той пир⁴⁾,
Сватів упойли,
А самі простяглися
За землю Руську. Хилилась
І слалася плачучи трава;
Високі гнулися дерева...
Додолу гнулися, журились!..

6. VII. 1860.
Петербург.

III.

В Путивлі граді вранці рано
Сумує, плаче Ярославна:
„Полечу“, — рече, — „зовулею,
Понад Дунаем полечу!
Рукав бебряний омочу
В ріці Каялі... I омию
На княжому дебелі⁵⁾ тілі
Засохлу кров його... Отру
Глибокій на любім ладо рани“.

I плаче, плаче Ярославна
В Путивлі городі.

Й рече:
„Вітрило-вітре, господине!
Нашо ти вієши, несеш
На легкому крилі своєму
Хановські стріли?“

14. IX. 1860.
Петербург.

Умре муж велій в власяниці⁶⁾.
Не плачте, сироти, вдовиці!
А ти, Аскоченський⁷⁾, восплач
Воутріє на тяжкий глас!

¹⁾ Князь Всеволод, брат Ігоря, прозваний за свою відвагу автором „Слова“ — „буй-туром“. ²⁾ стяги, пррапори. ³⁾ розлучилися.

⁴⁾ Таке порівняння битви в кровавим бенкетом зустрічається і в наших народних піснях. ⁵⁾ дебелій — кремезний, міцний, кріпкий.

⁶⁾ „Муж велій в власяниці“ — це Григорій, митрополит петербурзький (у світі Постників), великий аскет, але разом з тим крайній ретроград-реакціонер; помер він 17-го червня 1860 р. Аскети носили сорочки з гробої вовни чи волосу, щоб вона дерла тіло; називалася така сорочка — власяниця. Велій — великий.

⁷⁾ В. І. Аскоченський (1813 — 1879), професор Духовної Академії в Київі, пізніше видавець у Петербурзі часопису „Домашняя Бесѣда“, в якому виступав проти всяких вільних думок.

I Хомя́ков, Русі́ ревните́ль,
Москви, отече́ства любите́ль¹⁾,
О юбко́борце́ві²⁾ восплач!
I вся, о „Русская Бесѣда“³⁾!
Bo глас єдиний исповѣ́дуй
Свої гріхи.

I плач, і плач!

17. VI. 1860.
Петербург.

Гимн черничий.

Ударь, громе, над тим домом,
Над тим Божим, де мрэмо ми,
Тебе ж, Боже, зневажаєм,
Зневажаючи співаєм
Алилуя⁴⁾!

Якби не ти, ми б любились,
Кохалися б та дружились,
Та діточок виростали,
Научали б та співали
Алилуя!

Над Дніпро́вою сагою⁵⁾
Стойтъ явор між лозою,
Між лозою з ялиною,
З червоною калиною.

Дніпро берег риє-риє,
Яворові корінь мис.
Стойтъ старий, похилився,
Мов козак той вожурився,

Що без долі, без родини
Та без вірної дружини,
І дружини, і надій —
В самотині посиві!

Одурив ти нас, убогих;
Ми ж, окрадені небоги,
Самі тебе одурили
І скіглячи возвопили
Алилуя!

Ти постриг нас у черниці,
А ми собі — молодиці,
Та танцюєм, та співаєм,
Співаючи примовляєм
Алилуя!

20. VI. 1860.
Петербург.

Явор каже: „Похилюся
Та в Дніпрові скучаюся“.
Козак каже: «Погуляю
Та любую пошукаю».

А калина з ялиною
Та гнучкою лозиною,
Мов дівчаточка із гаю
Вихожаючи, співають;

Повбірані, заквітчані
Та в таланом заручені,
Думки-гадоньки не мають,
В'ються-гнуться та співають . . .

24. VI. 1860.
Петербург.

¹⁾ А. С. Хомяков (1804—1860), видатний російський письменник-слав'янофіл, що мріяв про об'єднання всіх слав'янських народів при Москві.

²⁾ Митрополита Григорія прозвали „юбкоборцем“ тому, що він протестував перед петербурзьким генерал-губернатором проти вміщення в модному додатку до журналу „Сынъ Отечества“ малюнку жіночої спідниці („юбка“ — це російською мовою спідниця), прикрашеної хрестиками.

³⁾ „Русская Бесѣда“ — слав'янофільський журнал, що виходив у Москві в 1856—1860 рр. А. С. Хомяков був активним співробітником і духовим керівником того журналу. ⁴⁾ див. прим. ²⁾ на ст. 203. ⁵⁾ сага — річна затока.

Росли укупочці, зросли;
Сміялись, гратись перестали.
Неначе ї, справді, розійшлися! ..
Зійшлись незабаром, побралися;
І тихо, вёсело прийшли,
Душою-серцем неповинні,
Аж до самб'ї домовини...
А між людьми ж вони жили!

Подай же й нам, всещедрий Боже,
Отак цвісти, отак рости,
Так одружитися і йти,
Не сварячись в тяжкій дорозі,
На той світ тихий перейти!
Не плач, не вопль, не скрежет зуба —
Любов безвічну, сугубу¹⁾
На той світ тихий принести!

25. VI. 1860.
Петербург.

Світе ясний! Світе тихий!
Світе вольний, несповитий!
За що ж тебе, світе-брате,
В своїй добрій, теплій хаті
Оковано, омурано,
(Премудрого одурено),
Багряницями закрито
І розп'ятієм добито? ..

Не добито! Стрепенися
Та над нами просвітися,
Просвітися! .. Будем, брате,
З багряниць онучі драти,
Люльки з кадил закуряти,
Явленними піч топити,
А кропилом будем, брате,
Нову хату вимітати²⁾!

27. VI. 1860.
Петербург.

¹⁾ сугуба — подвійна, двоїста; тут у розумінні — ваемна.

²⁾ Шевченко був сам віруючим християнином, але до офіційного (московського) православ'я ставився неприхильно за його сухий, формальний характер та за те, що воно стояло на послугах самодержавного режиму. Воно, на думку Шевченка, мертвило, нівечило справжню науку Христову. Тому а уст поета нераз звиралося рівке, терпкє слово на адресу пануючої офіційної релігії, як ось тут, в цій поезії, де він заповідає, що, коли настане революція, то люди будуть закурювати люльки в кадил і топити груби „явленними“, себто образами, які самі з'являлися вірним.

Ликері¹⁾

на пам'ять 5 серпня 1860 р.

Моя ти любо! Мій ти друже!
Не ймуть нам віри без хреста,
Не ймуть нам віри без попа
Раби, невольники недужі²⁾!
Заснули, мов свиня в калюжі,
В своїй неволі! Мій ти друже,
Моя ти любо! Не хрестись,
І не кленись, і не молись
Нікому в світі! Збрешуть люде,
І візантійський Саваоф
Одурить! Не одуриТЬ Бог, —
Карати і милувати не буде:
Ми не раби його, — ми люде!
Моя ти любо! Усміхнись,
І вольную святую душу
І руку вольную, мій друже,
Подай мені! То перейти
І Він поможе нам калюжу,
Поможе й лихо донести
І поховати лихе дебеле
В хатині тихій і веселій

5. VIII. 1860.
Стрельна.

Н. Я. Макарову³⁾

на пам'ять 14 вересня.

Барвіночок цвів і зеленів,
Слався, розстилався;
Та недосвіт перед світом
В садочок укрався.
Потоптав веселі квіти,
Побив . . . Поморозив . . .
Шкода того барвіночка
Й недосвіта шкода!

14. IX. 1860.
Петербург.

¹⁾ Ликера Полусмаківна, дівчина-кріпачка з-під Ніжена, яка служила в Петербурзі у панів Карташевських. Шевченко закохався до неї і зібрався з нею одружитись, але до цього не дійшло вини самої Ликери.

²⁾ Карташевські не хотіли Ликеру пускати до міста в Шевченком тому, що вони були ще не вінчані. Шевченко цим був дуже обурений і дав вислів своєму обуренню в цій поезії, присвячений Ликері.

³⁾ Микола Якович Макаров (1828—1899), поміщик в Чернігівщині, член петербурзької української громади й співробітник „Основи“, українського місячника, що виходив в 1861—62 роках у Петербурзі. Ликера Полусмаківна була кріпачкою Макарова. Здається, що вірш, присвячений Макарову, натякає на невдалий роман поета з Ликерою.

І Архимед¹⁾ і Галілей²⁾
Вина й не бачили³⁾). Єлей
Потік у черево чернече⁴⁾!
А ви, святій предотечі,
По всьому світу розійшлись
І крихту хліба понеслій
Царям убогим⁵⁾. Буде бите
Царями сіянеє жито⁶⁾!
А люде виростуть. Умрутъ
Ще незачаті царята . . .
І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люде на землі.

24. IX. 1860.
Петербург.

Л.⁷⁾

Поставлю хату і кімнату,
Садок-райочок насажу.
Посіжу я, і похожу
В своїй маленькій благодаті,
Та в одині-самотині
В садочку буду спочивати.
Присниться діточки мені,
Веселая присниться мати,
Давнє-колишній та ясний
Присниться сон мені . . . і ти! . .
Ні, я не буду спочивати,
Бо ѿ ти приснишся! І в малий
Райочок мій з-під-тиха-тиха
Підкрáдешся, наробиш лиха . . .
Запáлиш рай мій самотній.

27. IX. 1860.
Петербург.

¹⁾ А р х и м е д — великий грецький математик і фізик, що жив у Сиракузах у Сіцілії (287—212 перед Р. Хр.).

²⁾ і а л і л е й — великий італійський астроном і фізик (1564—1642), який приняв і далі розвивав теорію Коперніка, що земля обертається навколо сонця.

³⁾ Обидва вчені тут згадані, як представники правдивої, тверезої науки, що має знайти нові закони нового громадського ладу.

⁴⁾ Ченці, замісьць ширити Христову науку, дбали лише за своє черево.

⁵⁾ „святій предотечі“ — це ті, що сіють правду і науку, однаково для всіх, як для простих людей, так і для духовно убогих царів.

⁶⁾ „Царями сіянеє жито“ — це образ царського деспотичного ладу, що йому на зміну чиста правда і наука встановлять новий суспільний лад. (Інтерпретація цієї поезії за проф. Ст. Смаль-Стоцьким).

⁷⁾ Л. — це Лікера Полусмаківна; див. прим. ¹⁾ на ст. 342. Вірш цей написано вже після невдалої спроби поета одружитися з нею.

Не нарікаю я на Бога,
Не нарікаю ні на кого.
Я сам себе, дурний, дурю,
Ta ще й співаючи. Орю
Свій переліг — убогу ниву
Ta сію слово. Добри жніва
Колись-то будуть! I дурю
Себе таки, себе самого,
A більше, бачиться, нікого.

Орися ж ти, моя ниво,
Долом та горою
Ta засійся, чорна ниво,
Волею ясною!
Орися ж ти, розвернися,
Полем розстелися
Ta посійся добрим житом,

Долею полийся!
Розвернися ж на всі бόки,
Ниво-десятино!
Ta посійся не словами,
A розумом, ніво!
Вийдуть люде жито жати . . .
Веселії жнива! . . .
Розвернися ж, розстелися ж,
Убогая ниво!

Чи не дурю себе я знову
Своїм химерним добрим словом?
Дурю! Bo лучче одурить
Себе таки, себе самого,
Ніж з ворогом по-правді житъ
I всує нарікати на Бога!

5. X. 1860.
Петербург.

Саул¹⁾.

В непробудимому Китаї,
В Єгипті темному, у нас,
I понад Індом і Євфратом
Свої ягњата і телята
На пôлі вольнім вольно пас
Чабан, було, в своєму раї.
I гадки-гадоньки не має,
Пасе, i дойтъ, i стриже
Свою худобу та співає . . .
Аж ось — лихий царя несе
З законами, з мечем, з катами,
З князями, темними рабами.
Вночі підкрались, зайняли
Отари з поля, а пасущих,
I шатра їх, убогі кûші²⁾ ,
I все добро, дітей малих,
Сестру, жену, i все взяли,

I все розтліли, осквернили,
I оскверненіх, худосилих,
Убогих серцем, завдали
В роботу-каторгу. Минали
За днями дні. Раби мовчали,
Царі лупилися³⁾, росли,
I Вавилони⁴⁾ мурували.
A мати, бонзи⁵⁾ i жерці
(Неначе наші пан-отці)
В храмах, в пагодах⁶⁾ годувались,
Мов кабани царям на сало
Ta на ковбаси. I царі
Самі собі побудували
Храми, кумирні⁷⁾, олтарі.
Раби німії покланялись.
Жидам сердечним заздро стало,
Що й невеличкого царя

¹⁾ Саул — перший ізраїльський царь (блія 1020—1000 перед Р. Хр.), що його вибрав первосвященик Самуїл.

²⁾ див. прим. ²⁾ на ст. 325 ³⁾ вилуплювалися — немов курчата з яйця.

⁴⁾ Вавилони — себто величезні міста-столиці.

⁵⁾ Мати — перські жерці; бонзи — буддійські священики.

⁶⁾ пагоди — індійські святыні.

⁷⁾ кумирні — поганські божини.

І з кізяка хоч олтаря
У їх немає. Попросили
Таки старого Самуїла,
Щоб він, де хоче, там і взяв,
А дав би їм, старий, царя.
Отож премудрий прозорливець
Поміркувавши взяв єлей,
Та взяв од козлиць і свиней
Того Саула здоровила,
І їм помазав во царя!
Саул, не будучи дурак,
Набрав гарем собі чималий
Та й заходився царювати.
Дивилися та дивувались
На новобранця чабани
Та промовляли, що й вони
Таки не дурні: «Ач якого
Собі ми виبلاغали в Бога
Самодержавця!» А Саул
Бере і гόрод, і аул¹⁾ ,
Бере дівча, бере ягніцю,
Будує кедрові світлиці,
Престол із золота кує,
Благоволене оддає
Своїм всеподданнішим голим.
І в багряниці довгополій
Ходив по храмині, ходив,
Аж поки, лобом неширокий,
В своїм гаремі одинокий,
Саул сердега одурів.

Незабаром зібралась рада:
«Панове чесная громада!
Що нам робить? Наш мудрий царь,
Самодержавець-господарь,
Сердешний одурів. Панове!
Чи нам його тепер лічить?
Чи заходиться та зробить
Царя здоровшого?» По мові,
По мудрій раді, розійшлися

Смутній пастирі. В кедровій,
В новій палаті царь не спить,
Не ють, не п'є, не гомонить,
А мовчки долі, всемогучий,
Дере порфиру на онучі,
І ніби морщить постолій,
Плете воло́ки²⁾, озуває,
І у кедрових стін нових
Про батькове осля питаете;
То возьме скипетр³⁾ і заграє,
Мов на сопілці.

Чабани,
Веніаминові внучата⁴⁾,
Тельця отрòкам принеслі,
Щоб їм дозволено співати
У сінях царських. Заревла
Сивоборода, волохата
Рідня Саулові пузата
Та ще їй гусляра привела,
Якогось чабана Давида.
«І вийде царь Саул, і вийде», —
Чабан співає, — «на войну!..»
Саул прочумався, та й ну,
Як той москаль, у батька, в

матір

Свою ріденьку волохату
І вздовж, і впоперек хрестить.
А гусляра того Давида
Трохи не вбив . . .

Якби він зінав,
Яке то лихо з його вийде,
З того лукавого Давида,
То мов гадюку б розтоптив
І ядовитую б розтер
Гадючу сlinу! А тепер
Плугами, ралом не розбorem
Прокляту ниву: проросла
Колючим терном . . . Горе! Горе!
Дрібніють люде на землі,
Ростуть і висяться⁵⁾ царі!

13. X. 1860.
Петербург.

¹⁾ аул — татарське або черкеське село.

²⁾ воло́ки — поворóзка, зáв'язка до постолів.

³⁾ скипетр — берло, ознака царської влади. ⁴⁾ Саул походив з коліна (роду) Веніаміна.

⁵⁾ здіймаються вгору.

Минули літа молодії.
Холодним вітром од надії
Уже повіяло. Зіма!
Сиди один в холодній хаті,
Нема з ким тихо розмовляти,
Ані порадитись. Нема
Анікогісінько. Нема!
Сиди ж один, поки надія
Одурить дурня, осміє . . .
Морозом очі окує,

А думи гордії розвіє,
Як ту сніжину по степу . . .
Сиди ж один собі в кутку.
Не жди весни — святої долі!
Вона не зійде вже нікбли
Садочок твій позеленить,
Твою надію оновить
І думу вольную на волю
Не прийде випустить . . . Сиди —
І нічогісінько не жди! . . .

18. Х. 1860.
Петербург.

Титарівна-Немирівна
Гаптує хустину
Ta колишє московщеня,
Малую дитину.

Титарівна-Немирівна
Людьми гордувалася . . .
A москаля-пройдисвіта
Нищечком віталася.

Титарівна-Немирівна
Почесного роду . . .
Виглядає пройдисвіта
Москаля з походу.

19. Х. 1860.
Петербург.

Хоча лежачого й не б'ють,
To і полежать не дають
Ледачому . . . Тебе ж, о суко,
I ми самі, i наші внуки,
I миром люде прокленуть!
Не прокленуть, а тілько плюнуть
На тих оддоєних щенят,
Що ти щенила. Муко, муко!
О, скорбь моя, моя печаль!
Чи ти минеш коли? Чи псами
Царі з міністрами-рабами
Тебе, о люту, зацькують?
Не зацькують! А люде тихо,
Без всякого лихого лиха,
Царя до ката поведуть!

20. Х. 1860.
Петербург.

І тут, і всюди — скрізь погано.
Душа убога встала рано,
Напряла мало та й лягла
Одпочивати собі, небога.
А воля душу стерегла.
„Прокинься“, — каже. — „Плач, убога!
Не зайде сонце. Тьма і тьма,
І правди на землі нема!“
Ледача воля одурила
Маленьку душу: сонце йде
І за собою день веде.
І вже тії хребетносилі,
Уже ворушаться царі . . .
І буде правда на землі!

30. X. 1860.
Петербург.

О люде, люде небораки!
Нашо здалися вам царі?
Нашо здалися вам псарі?
Ви ж таки люде, не собаки!

Вночі і ожеледь, і мряка,
І сніг, і холод. І Невá
Тихесенсько кудись неслá
Тоненьку кригу попід мостом.
А я, отож таки вночі,
Іду та кашляю йдучий.
Дивлюсь: неначе ті ягнята,
Ідуть задріпані дівчата,
А дід (сердешний інвалід)
За ними гнеться, шкандибаé,
Мов у кошару заганяє
Чужу худобу . . . Де ж той світ?
І де та правда? Горе! Горе!
Ненагодованих і голих
Женуть (*послѣдній долгъ отдать*),
Женуть до матері байстрят
Дівчаточок, як ту отару¹⁾.
Чи буде суд? Чи буде кара
Царям, царятам на землі?
Чи буде правда між людьми? . .
Повинна буть, бо сонце стане
І осквернену землю спалити.

3. XI. 1860.
Петербург.

¹⁾ Здається, що Шевченко пише тут про дітей-сиріт, що виховувалися в якомусь притулку, що над ним патроном була цариця або хтось інший з царської фамілії. Саме тоді — 20-го жовтня 1860 р. — померла цариця-вдова по Миколі I, і дітей ще вдосвіта вели на заупокійну службу Божу.

Якби з ким сісти, хліба з'їсти,
Промовить слово, то воно б,
Хоч і якнебудь на сім світі,
А все б таки якось жилось.
Та ба! Нема з ким! Світ широкий,
Людей чимало на землі ...
А доведеться одиноким
В холодній хаті кривобокій,
Або під тином простягтись.
Або ... Ні, треба одружитись,
Хоча б на чортовій сестрі!
Бо доведеться одуріть
В самотині ... Пшениця, жито
На добрім сіялись лану,
А люде так собі пожнуть
І скажуть: „Десь його убито,
Сердешного, на чужині ...“
О горе, горенько мені!

4. XI. 1860.
Петербург.

I день іде, і ніч іде ...
I, голову скопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки?!

5. XI. 1860.
Петербург.

Тече вода з-під явора
Яром на долину.
Пишається над водою
Червона калина;
Пишається калинонька,
Явор молодів,
А кругом іх верболози
Й лози зеленіють.

Тече вода ізза гаю
Та попід горою.
Хлюпощається качаточка
Поміж осокою.
А качечка випливає
З качуром за ними,
Ловить ряску, розмовляє
З дітками своїми.

—
Тече вода край города.
Вода ставом стала.
Прийшло дівчá воду брати, —
Брало, заспівало.
Вийшли з хати батько й мати
В садок погуляти,
Порадитись, кого б то їм
Своїм зятем звати?

7. XI. 1860.
Петербург.

Якось-то йдучи уночі
Понад Невбю та йдучий
Міркую сам собі з собою:
„Якби то, думаю, якби
Не похилилися раби,
То не стояло б над Невбою
Оцих осквернених палат!
Була б сестра, і був би брат!
А то . . . нема тепер нічого . . .
Ні Бога навіть, ні пів-Бога . . .
Псарі з псарятами царять,
А ми, дотепні доїзжачі¹⁾,

Хортів годуємо та плачем! . . .
Отож, як бачите, вночі,
Понад Невбою ідучий,
Гарненько думав. І не бачу,
Що з того боку, мов із ями
Очима лупа кошена:
А то два ліхтаря горять
Коло апостольської²⁾ брами.
Я схаменувся, осінивсь
Святым хрестом, і тричі плюнув,
Та й знову думать заходивсь
Про те ж таки, що й перше думав.

13. XI. 1860.
Петербург.

Бували воини й військові свари:
Іалағані, і Кисілі, і Кочубей-Ногаї³⁾, —
Було добра того чимало!
Минуло все, та не пропало, —
Остались шашелі: гризути,
Жеруть і тлять старого дуба⁴⁾ . . .
А од коріння тихо, любо
Зелені парости ростуть.
І виростуть; і без сокири,
Аж зареве та загуде,
Козак безверхий упадé⁵⁾ ,
Розтрощить трон, порве порфиру,
Роздáвить вашого кумира,
Людській шашелі! Няньки,
Дядьки отечства чужого⁶⁾ !
Не стане ідола святого,
І вас не стане! Будяки
Та кропивá, а більш нічого
Не виросте над вашим трупом!

¹⁾ Доїзжачі — наймити, що доглядали мисливських собак у панів.

²⁾ Апостольська брама — брама, що вела до собору апостолів Петра й Павла в Петропавлівській фортеці в Петербурзі.

³⁾ Шевченко називав діячів, які відограли сумну роль в українській історії: Гнат Іалаған зрадив Мазепу і запорожців, Адам Кисіль під час Хмельниччини виступав по стороні Польщі, Василь Кочубей зробив донос на Мазепу, зраджуєчи патріотичні замисли гетьмана; Кочубей був татарського роду, тому його Шевченко звє Ногаем.

⁴⁾ Шашелями називає Шевченко панів-зрадників, що, немов шашель, точать старе дерево — Україну.

⁵⁾ „козак безверхий“ — це „зелений парост“ старого діда (дуба), це козак, що тепер не має своєї власної хати, але хоче мати верх над головою, власну хату, свою вільну Україну, як її мало старе козацтво; упаде — вбіжить, увалиться.

⁶⁾ Ті, що вислужуються чужій батьківщині — Росії.

І стане кўпою на купі
Смердячий гній, — і все те, все
Потроху вітер рознесе,
А ми помолимося Богу
І небагатії, невбогі¹⁾ ...

26. XI. 1860.
Петербург.

N. T.²⁾

Великомученице кумо!
Дурна єси та нерозумна!
В раю веселому зросла,
Рожевим цвітом процвіла,
І раю красного не аріла,
Не бачила, бо не хотіла
Поглянути на божий день,
На ясний світ животворящий!
Сліпа була єси, незряща,
Недвига³⁾ серцем; спала день,
І спала ніч. А кругом тебе
Творилося, росло, цвіло,
І процвітало, і на небо
Хвалу Творителю неслоб.
А ти, кумасю, спала, спала,
Пишалася, та дівувала,

Та ждала, ждала жениха,
Та ціломудріє храніла,
Та страх боялася гріха
Прелюбодійного. А сила
Сатурнова⁴⁾ іде та йде,
І гріх той праведний плете,
У сиві коси заплітає.
А ти нібі не добачаєш:
Дівуєш, молишся, та спиш,
Та Матірь Божію гнівиши
Своїм смиренієм лукавим.
Прокинься, кумо, пробудись
Та кругом себе подивись,
Начхай на ту дівочу славу,
Та щирим серцем, не лукаво,
Хоть раз, сердего, соблудй⁵⁾!

2. XII. 1860.
Петербург.

Зійшлись, побрались, поєднались,
Помолоділи, підрошли;
Гайок, садочек розвели
Кругом хатини. І пишались,
Неначе князі. Діти грались,

Росли собі та виростали ...
Дівчаток москалі укrali,
А хлопців в москалі забрали,
А ми неначе розійшлись,
Неначе брались — не єднались.

5. XII. 1860.
Петербург.

¹⁾ В цій поезії Шевченко ще раз висловлює певність, що „зелені парости“, що тихо, любо ростуть од коріння, — ідейні нащадки славних прадідів великих, добудуть волю Україні, де буде інший лад, де не буде ріжниці між багатими і бідними, де всі помоляться Богові, себто житимуть праведним життям. (Інтерпретація цієї поезії за проф. С. Смаль-Стоцьким).

²⁾ Н. Т. — Надія Тарновська, кума Шевченкова; див. прим. ¹⁾ на ст. 238.

³⁾ непорушна.

⁴⁾ Сатурнова сила — час, бо Сатурн — бог часу.

⁵⁾ согріши.

Кума моя і я
В петрополіськім лабіринті¹⁾
Блукали ми — і тьма, і тьма...
„Ходімо, куме, в піраміду²⁾ —
Засвітим світоч“. І зайдли,

Блей і миро³⁾ принесли.
І чепурненький жрець Ізиди⁴⁾,
Чорнявецький і кавалер,
Скромненсько длань свою простер,
І хор по манію лакея,
Чи то жерця: «Во Іудеї
Бистъ царь Саул». Потім хор
Ревнув з Бортнянського⁵⁾: «О скорбъ,
О скорбъ моя! О скорбъ велика!...»

1860.
Петербург.

1861 р.

Чи не покинутъ намъ, небого⁶⁾,
Моя сусідонъко убога,
Вірші нікчемні віршувать
Та заходиться риштуватъ
Вози в далекую дорогу?
На той світ, друже мій, до Бога
Почимчикуєм спочиватъ...
Втомулися і підтоптались,
І розуму таки набралися,
То й буде з нас! Ходімо спать,
Ходімо в хату спочиватъ...
Весела хата, щоб ти знала!...

Ой, не йдімо, не ходімо, —
Рано, друже, рано!
Походімо, посидімо,
На сей світ поглянем!

Поглянемо, моя доле...
Бач, який широкий,
І широкий та веселій,
Ясний та глибокий...
Походімо ж, моя зоре!
Зійдемо на гору,
Спочинемо... А тим часом
Твої сестри-зорі,
Безвічні, попід небом
Попливуть, засяють...
Підождімо ж, моя сестро,
Дружино святая!
Та нескверними устами
Помолимось Богу,
Та й рушимо тихесенько
В далеку дорогу...
Над Летою⁷⁾ бездонною

¹⁾ Петрополіс — це Петербург. „В петрополіськім лабіринті“ — по петербурзьких вулицях.

²⁾ Тут „пірамідою“ Шевченко називає, мабуть, усипальни російських царів — собор апостолів Петра і Павла в Петропавлівській фортеці в Петербурзі, де ховали російських царів; див. прим. ⁴⁾ на ст. 328.

³⁾ Див. прим. ⁷⁾ на стор. 153.

⁴⁾ Ізіда — староегипетська богиня творчих сил природи.

⁵⁾ Дмитро Бортнянський (1751—1825), відомий український композитор, головне церковної музики.

⁶⁾ Передчуваючи свою близьку смерть, поет звертається до своєї музи; про музу див. прим. ¹⁾ на ст. 222.

⁷⁾ Лета — річка в підземному світі; див. прим. ⁶⁾ на ст. 302.

Та каламутнью
Благослови мене, друже,
Славою святою! . .

А поки те, да се, да ѿне,
Ходімо просто-навпростеъ
До Ескулапа¹⁾ на ралець,
Чи не одурить він Харона²⁾,
І Парку-прялку³⁾? . . І тоді,
Поки б химерив мудрий дід⁴⁾,
Творили б лежа епопею⁵⁾,
Парили б скрізь понад землею⁶⁾,
Та все б гексаметри⁷⁾ плели,
Та на горище б однесли
Мишам на снідання . . А потім
Співали б прозу — та по нотах,
А не якнебудь . .

Друже мій,
О мій сопутниче святий!
Поки огонь не захолбнув,
Ходімо лучче до Харона!

Через Лету бездонную
Та каламутнью
Перепливем, перенесем
І славу святу,
Безвічну, молодую . . .
Або — цур ій, друже!
І без неї обійдуся, —
Та як буду здужать,
То над самим Флегетоном,
Або над Стиксом⁸⁾, у раю,
Неначе над Дніпром широким,
В гаю, предвічному гаю,
Поставлю хаточку, садочек
Кругом хатини насажу;
Прилишти у холодочок,
Тебе, мов кралю, посаджу;
Дніпро, Україну згадаєм,
Веселі селица в гаях,
Могили-гори на степах
І веселенько заспіваєм . . .

14.—? II. 1861.
Петербург.

¹⁾ Ескулап — бог лікування у давніх греків.

²⁾ Харон — перевізник на тому світі через річку Стикс.

³⁾ Парки — богині, що пряли кожній людині її життєву нитку. Як ту нитку Парка вріже, людина вмірає.

⁴⁾ себто Харон, що торгувався з душами за перевіз.

⁵⁾ епопея — великий поетичний твір.

⁶⁾ витали б, ширяли б понад землею.

⁷⁾ гексаметр — довгий шостистоповий вірш, уживаний у давніх греків та римлян, але чужий для нашого вуха; вже за часів Шевченка він виходив з ужитку.

⁸⁾ Флегетон, Стикс і Лета — річки в підземному царстві.

ДОДАТОК.

Варіянти (відмінні редакції) деяких поезій.

I.

Нескінчена поема «Черниця Мар'яна» (ст. 79) в першій редакції після слів *Співає Мар'яна* (на ст. 82) мала такий варіант:

„Минулася твоя доля,
Навіки минула...
Чом ти вчора, як вернулась,
Навік не заснула?
Було б легше в домовині
Одинокій спати, —
Тоді, може б, над тобою
Заплакала мати.
Тепер мати не заплаче,
Та й не заспіває;
А лиха ще буде, буде,
Поки заховають!“

Отаке-то, мої любі,
Бува на сім світі:
Одна дочка у матері,
Та й тій тяжко жити...

По садочку похожає,
Слізоньки втирає;

Не знала Мар'яна, чого серце мліє,
Чого плачуть очі... Нащо його знати?
Хилиться тополя, куди вітер віє, —
Тяжко одинокій на степу стоять.
Утомиться вітер, — тополя спочине:
Отак і дівоча міне хуртовина.
Тяжко одинокій в степу зустрічати,
А ще гірше любій попереду знати,
Де і як спіткає лихая година.

Несподівано Мар'яна
Зустріла недолю;
Співа, було, а іноді
Дає слізозам волю.
Сама не зна, чого плаче;
Може, серце й чує,
Та не вміє розказати
Про те, що віщує.
Раз увечері Мар'яна,
Як мати заснула,

Поглядає на сонечко, —
Пече, а не сяє,
Стойте собі перед неба, —
Мов сміється з неї.
Воно не зна, що Мар'яна
Рада б під землею
Заховатися од матері,
Щоб не почуту знову
Тії мови, що вже чула,
Проклятої мови.
Воно не зна, що як зайде
Спочити за гаєм,
Петрусь вийде на долину,
Петрусь заспіває,
Петрусь її розпитає,
Як брат заговорить,
Поцілує, розпитає
Про лютєв горе.

Пішла слухати соловейка,
Мов зроду не чула.
Вийшла в садок, послухала,
Сама заспівала,
Та й замовкла; під яблуню
Тихесенько стала,
Заплакала, як дитина
Без матері плаче...
Петро стойте перед нею —
Нічого не бачить.

„Оддай мене, моя мамо,
Та не за старого,
Оддай мене, мое серце,
Та за молодого!
Нехай старий бурлакує,
Гроши заробляє,
А молодий мене любить,
Долі не шукає.
Не шукає, не блукає
Чужими степами.
Свої воли, свої вози,
А між парубками,
Як маківка на вгороді,
Цвіте — процвітає.
Має поле, має волю,
Та долі не має.
Його доля — мої брови,
Мої кари очі;
Мое слово — панство-царство,
Нічого не скоче.
У кайданах, моя сиза,
Та не сиротою,
Тільки, мамо, щоб плакати,
Щоб співати во мною.
Оддай...“
— «Дочки моя, Мар'яно!
Оддам тебе за пана,
За старого, багатого,
За сотника Івана».
— „Умру, серце-мамо,
За сотником Іваном!“
— «Не вмреш, — будеш панувати,
Будеш діток годувати!»

Мати галка, мати чорна
Літаючи кряче;
Чорнобрива дівчинонька,
Ходя гаєм, плаче.
Летить галка через балку
В степу погуляти,
А дівчина нудить світом, —
Ні з ким розмовляти.
Не пускає її мати
Вранці до криниці,
Ні жита жать, ні льону братъ,
Ні на вечірниці,
Де дівчата з парубками
Жартують, співають

Та про мене, чорнобриву,
Нишком розмовляють:
«Багатого дочка батька,
Шляхетського роду...»
Тяжко, мамо, важко, мамо!..
Нащо дала вроду?
Нащо брови змалювали,
Дала кари очі?
Усе дала, тільки долі —
Долі дать не хочеш.
Нащо мене годувала,
Нащо доглядала?
Поки лиха я не знала,
Чом не заховала?

Не слухала стара мати,
Лягла спочивати,
А Мар'яна заплакала,
Ледве пішла з хати.
«Злякалася», — дума мати:
«Нехай переплаче!»
А Мар'яна за сльозами
І світу не бачить.
Пішла в садок... Серце мліє,
Як згадає пана.
Серце мое, рибко моя!
Мар'яно, Мар'яно!
Пострівайте!... Заспівала, —
Пішла луна гаєм, —
Не про „Гриця“, — про „Петруся“
Так і виливала.
Заспіває, опиниться,
Послуха, та знову, —
Аж голосок утомився.
Петрової мови
Не чути, нема, не гукає,
Не кличе: «Мар'яно!
Де ти, іташко? Вилинь, серце,
Серденько кохане!»
Нема Петра, не чути Петра...
Невже ж то покинув
Сиротою чорнобриву
При лихій годині?..
Побачимо... А тим часом
Понад темним гаєм,
Як русалка жде місяця,
Мар'яна блукає.
Не співає чорнобрива,

Тяжко, тяжко плаче...
Ой, вернися, подивися,
Зрадливий козаче!
Утомилася би Мар'яна, —
Утоми не чуб;
Без Петруся в гаю, в лузі
Ходячи ночув.
На схід сонця червоніє,
Ховаються зорі;
Іде дівчина до хати,

Несе своє горе.
Прийшла в хату, — спала мати,
Глянула на неї:
„Ой, якби ти, мамо, знала,
Якою змією
Окрутила мое серце
Рідної дитини...“
Та ѹ упала на постелю,
Як у домовину!..

II.

Остання редакція «Заповіту» після слів *До самого Бога* (ст. 168) має таке закінчення:

Молитися... А поки-що —
Я не знаю Бога!

Прокиньтесь ж, брати мої,
Кайдани порвіте,
І вражою, злою кров'ю

Волю окропіте!
І мене в сім'ї великий,
В сім'ї вольній, нобій,
Не забудьте пом'януть
Тихим, добрым словом!

III.

Поема «Чернець» (ст. 203) в першій редакції не кінчалася словами *Старий чернець пошканчивав*, але після тих слів мала ще таке закінчення:

«Молися, старче, бий поклони,
Поки ѹ малих дітей погонять
Гатить глибокі болота¹⁾...
На світі все, бач, суєта!
Молися ж, бий собі поклони!...»

Почув чернець, не дохрестився,
Тілько на небо подивився
Та щось промовив, застогнав,
І душу Богові послав,
А сам з трунью одружився.

Моливсь чернець за Україну;
Зробив і хрест, і домовину²⁾;
Та смерть барилася, не йшла,
Поки гармата заревла
Із Глухова по Україні³⁾.

Стогнали дзвони, завивали,
Кияни гори укривали;
Ченця Семена Палія
Ченці, мов гетьмана, ховали⁴⁾.

І нині, братія моя,
Стоять твердині на Вкраїні —
Все Паліївській на Хвастовційні⁵⁾;
В ярах, болотах лежать гармати.
Нащо?.. та ѹ ні кому їх доставати;

¹⁾ погонянь будувати Петербург на болоті; див. прим. ³⁾ на ст. 106. ²⁾ Ще до недавніх часів старі люди авздалегідь приготовляли собі хрест і домовину. ³⁾ Шевченко, наслідуючи народну пісню, яку видав М. Максимович у своїй збірці 1827 року («У Глухові, у городі, стрельнули з гармати, не по однім козаченьку заплакала мати»), розуміє тут під „гарматою“ гласло до вирядження козаків на тяжкі канальні роботи. ⁴⁾ Місце, де поховано Палія, невідоме.

⁵⁾ Палій був полковником у Хвастові.

Захръсли жидом хвастівські гори,
Хвастяни погані на ксьондзя орють¹⁾;
Інколи, інколи ченця вгадають,
А де похований, в якому краю,
Вони не знають, може, й не чули!
Кияни бачили, та й ті забули . . .

Отак-то сталося, батьку козачий!
Все занехаяли діти ледачі:
І свою волю, і твою славу.
Москалі рознесли вали в Полтаві²⁾,
Розруйнували і Січ, і Спаса³⁾,
А над тобою глину товкається⁴⁾.

IV.

Поезія «А нумо знову віршуват!» (ст. 217) мала первісно таку редакцію:

А нумо знову віршуват⁵⁾!
(Звичайне, нишком!) Нумо знову,
Поки новинка на основі,
Старинку Божу лицюват⁶⁾,
А сиріч⁷⁾ . . . як би вам сказат^ь,
Щоб не збрехавши? Нумо знову
Людей і долю проклинат!
Долю за те, щоб не спала
Та нас доглядала,
Людей за те, щоб вітали
Та нас поважали.
А то й поезія зав'яне,
Як кривди не стане!
Заходімось ж ми знову
Святеє поганить!
Ні не до ладу, ні до складу,
І кому завадить
Моя кривда лукавая?
Нікому! А зрадить —
Самому зрадить на чужині,
І на далекій Україні
Старому віри не поймуть,

Старого дурнем назовут!
„Нехай стара собака гине,
Коли не вміє шануват^ь
Людей та Бога пресвятого,
Не вміє правдоночки сказат^ь,
Та й цур йому! Нехай блукає,
Дурний свій розум проклинає,
На старість учиться брехат^ь,
А ми не будемо читат^ь
Його скаженої брехні“.

Правда ваша, люде!
Брехнею, бач, вийдеш всюди,
А не вийдеш в люде.
Так цур же їй! Нехай собі,
Кого знає, шиб
Брехня в дурні. А я собі, —
Поки море виз
Та гризе високий берег, —
Чи не вдам я знову
Про щонéбудь тихенького
Та благого слова.

¹⁾ Хвастів мав серед свого населення за нових часів багато поляків і жидів.

²⁾ В Полтаві, як і по інших містах, знесено вже старі непотрібні укріплення (вали).

³⁾ Межигірського Спаса.

⁴⁾ Шевченко гадав, що Палія поховано в Межигір'ї. В Межигірському монастирі з кінця XVIII в. існувала відома фабрика порцеляні (фарфору). Каолінова глина здобувалася там же, в Межигір'ї. Але, коли в 1870-х роках поклади цієї глини вичерпалися, фабрика перестала існувати.

⁵⁾ Див. прим. ¹⁾ на ст. 217. ⁶⁾ див. прим. ²⁾ на ст. 217. ⁷⁾ див. прим. ³⁾ на ст. 217.

Вступ до поеми «Царі» (ст. 222) в першій редакції був зовсім інший, а саме:

Дев'ята сестро Аполона¹⁾!

Якби, буває, хоть на час
Ви кинули отой Парнас²⁾,
Та в степ таки пришкандиба́ли
(Коли не в наймах де застряли,
Або не хилите в шинку
З пропий-волами чумаками),
Та древніми тими речами
Хоть нищечком якби мені
Ви розказали б про царя,
Або якого короля
З іх фон-баронами-князями
І їх високими страстями³⁾!
Бо вже остили⁴⁾ мужики
Та бевталанні покриткі,
Та й тих уже не стало⁵⁾!
А про журбу та про печаль
Остило... і паперу жаль.
Чи є поганше що на світі,
Як та дрюкована нудьга⁶⁾
Про марне страченій літа
Та про чорнявого врага
З очима ясними, як небо?..
Голубчики, пишіть для себе,
Та не дрюкуйте...

Вже смеркало,
Дивлюся, шкандиба́є
На милицях⁷⁾ з торбиною
Бабуся сідая
І п'яненъка, нівроку їй...
— «Добревечір, сину!»

„Добревечір“, — кажу, —
„тітко!..“

— «Ох, мабуть, я згину...
Чи далеко до Парнаса?
Я так утомилася...
Ледве, ледве несу ноги!
Літа мої — крила,
Де ви ділісь, молодії?
Згинули — пропали,
Як ті славній піти,
Що оди⁸⁾ писали...
Отоді було завчестя⁹⁾!...»
— „Пострівай, бабусю!..
Хіба й, справді, ти з Парнасу?“
— «І справді, дідусю!..
Я до тебе поспішала,
Та в шинку зустріла
Веселого бакаляра¹⁰⁾!...
Трохи одпочила,
Та випили по чарочці...
Чого ж ти бажаєш,
Мій голубе? Я до тебе...»
— „Сама“, — кажу, — „знаєш!“
— «Отже, далебі, забула...
Пристріт, чи бешиха¹¹⁾?
Пошепчемо!.. Чи на старість
Непевного лиха —
Чорнобривки забажалось?..»
— „Цур тобі, злий гаде!
Стара паплюго, паскудо!
От тобі й порада!
От тобі й сестра з Парнаса, —

¹⁾ себто муз ; див. прим. ¹⁾ на ст. 222.

²⁾ див. прим. ⁴⁾ на ст. 222.

³⁾ Шевченко з іронією говорить про „високі“ пристрасті й стремління у панів.

⁴⁾ остогидли, обридли.

⁵⁾ Сам Шевченко найбільше написав про сумну долю покриток і, мовляв, вичерпав цю тему.

⁶⁾ себто нудні друковані твори.

⁷⁾ див. прим. ²⁾ на ст. 299.

⁸⁾ див. прим. ³⁾ на ст. 222.

⁹⁾ пошана, слава, честь.

¹⁰⁾ бакаляр — студент.

¹¹⁾ пристріт і бешиха — хвороби; від тих хвороб лікували баби-зناхарки матічним замовлюванням-зашептуванням.

Морόка та й годі!..
Іди ж собі, де взялася,
А я трохи згодом
Захожуся коло царів,

Та штилем¹⁾ високим
Розмалюю помазаних²⁾
І спереду й збоку“.

VI.

Поезія «У нашім раї, на землі» (ст. 276) в одній з попередніх редакцій не кінчалася словами *Денебудь під тином!*.., але мала після тих слів ще такі рядки:

Отим мені і жаль стане
Матері небоги,
Що вона його так любить,
Так гине за його,
За те чадо поганєв, —
Занапастить в світі
Найкраще добро своє,
Молодій літа.
А воно, буває, з його
Не вийде нічого,
Або вийде недолюдок,
Сатана безрога.

І ніколи із байстряти
Не матиме мати
Собі доброї дитини,
Хоч вона й багата.

Добре отим панам жити:
Нічого не знають!
І не знають, як ті діти
У їх виростають,
Бо матері там не мають,
А мамку наймають.

VII.

Поезія «Лічу в неволі дні і ночі» (ст. 281) має таку останню редакцію:

Лічу в неволі дні і ночі,
І лік забиваю.
О, Господи! Як то тяжко
Тій дні минають.
А літā пливуть за ними,
Пливуть собі стиха,
Забирають за собою
І добро і лихо.
Забирають, не вертають
Ніколи нічого;
І не благай, бо пропаде
Молитва за Богом.

Каламутніми болотами
Між бур'янами, за годами
Три года сумно протекли.
Багато дечого взяли

З моєї темної комори,
І в море нишком однесли.
І нишком проковтнуло море
Мос не злато-серебро,
Мої літа, мос добро,
Мою нудьгу, мої печалі,
Тій неаримій скрижалі,
Незримим писані пером.
Нехай гнилими болотами
Течуть собі між бур'янами
Літа невольничі. А я,
Такая заповідь моя,
Посижу трошки, погуляю,
На степ, на море подивлюсь,
Згадаю дещо, заспіваю,
Та й знов мережать захожусь
Дрібненько книжечку. Рушаю.

¹⁾ пишними словами.

²⁾ царів.

VIII.

В одній з редакцій поеми «Неофіти» є один великий уступ, що його немає в тій редакції, за якою видруковано у нас цю поему (ст. 301); а саме, після слів *Кастрати німії* (на ст. 303) ідуть такі рядки:

Чи не за те, що й ми тепер
 (Сам себе питают)
 Отакими злодіями.
 Тюрми начиняєм,
 Як і Син отой Марії?
 Ми не розпинаєм,
 Як ті люті фарисеї,
 На хресті живого
 Праведного чоловіка;
 Ми молимось Богу,
 I на храмах Його чесний
 Хрест златокований
 Поставили, та й молимось,
 Та б'ємо поклони.
 А ті були фараони...
 Кесарі... то погань!
 Погань лютая, без Бога,
 Сказано — дракони!
 А Назорей¹⁾ милосердий
 Назвав їх братами:
 За те й повісили Його,
 Неначе злодія...
 Не знаю,
 Для чого, справді, ми читаєм
 Святую заповідь Його!
 Чеснью кров Його п'ємо,
 Мов у шинкарки меду чарку²⁾...
 О, суєлови!... На жидах?...
 Не на жидах, — на нас лукавих,
 На дітях наших препоганих
 Святая кров Його!... Кати!
 Собаки без очей, скажені, —
 Ми і не бачим, бо земні

Б'ємо поклони. За хрести
 Ховаємось од сатани.
 А ми Його благаємо
 I просимо стиха
 Супостатам христіянам
 То чумай, то лиха,
 То всякого безголов'я —
 I все по закону...
 А, бодай вас!!
 Та цур же вам,
 Новим фараонам
 I кесарям людоїдам!

Перелечу в літа,
 У те незгірше время оно,
 Як той мерзений Рим з Нероном³⁾
 В паскудних оргіях⁴⁾ конав,
 А новий день із тьми-недолі
 На Колізей⁵⁾ і Капітолій⁶⁾
 Уже світив, уже сіяв.
 Уже огненній язики⁷⁾
 Із краю в край, по всій землі
 Святеє слово пронеслі.
 I никли гордії владики
 Перед святым Його хрестом.

Так думаю во время оно
 Перелетіть і стоном-дзвоном,
 I трубним гласом розказатъ,
 Як Бог поможе, про святую,
 Про тую матірь молодую
 I христіянку. Про царя,
 Чи тес... про кесаря...

¹⁾ Див. прим. ¹⁾ на ст. 303.

²⁾ себто, чому ми причащаємося, виконуємо формально обряди, не виконуючи самих Христових заповітів.

³⁾ див. прим. ⁷⁾ на ст. 303.

⁴⁾ див. прим. ²⁾ на ст. 305.

⁵⁾ див. прим. ³⁾ на ст. 309.

⁶⁾ див. прим. ⁴⁾ на ст. 304.

⁷⁾ „огненній язики“ — це апостоли, що на них зійшов св. Дух, як про це оповідають „Діяння св. апостолів“ (гл. II).

Важніша література про життя і творчість Шевченка.

Дослідження життя Шевченка зробило за останнє чвертьстоліття вельми помітний поступ: видано чимало дуже важливих матеріалів до історії Кирило-Мефодіївського братства, що з ним так тісно звязана була доля Шевченка; докладно з'ясовано взаємини Шевченка з цілим рядом визначних осіб, що або приятелювали з ним, або мали вплив на нього (взаємини з П. Кулішем, М. Костомаровим, Г. Квіткою, Є. Гребінкою, В. Реппіною та іншими), опубліковано багато причинок до висвітлення окремих моментів з життя поета *). Але весь цей матеріал ще не зведенено до купи, не використано для повної біографії Шевченка, що ще жде свого автора, а тому досі зберігає своє значення давня вже праця Ол. Кониського: „Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя“, видана українською мовою в двох томах у Львові 1898—1901 і російською мовою в одному томі: „Жизнь украинского поэта Т. Г. Шевченка“, Одеса 1898. Ця праця, хоч де в чому застаріла, є досі найповнішою біографією Шевченка. Та, на жаль, вона вже давно зробилася великою бібліографічною рідкістю, і знайти її можна хіба що по бібліотеках у Празі, Берліні, Відні та інших великих містах. Той, хто хотів би хоч у загальніх рисах познайомитися з життям Шевченка в його цілому, мусить звертатися або до вступних статей при виданнях творів Шевченка, наприклад, до біографії, що її написав Б. Лепкий в І томі „Повного видання творів Тараса Шевченка“ під редакцією Б. Лепкого, видання Української Накладні Київ—Ляйпциг (1919), або до популярних брошур: В. Верниволя: Т. Шевченко, його життя і творчість, Українське видавництво, Krakiv 1940, чи в чужих мовах: в німецькі — D. Doroschenko: Schewtschenko der grosse ukrainische Nationaldichter. Verlag E. Wyrowyj, Berlin 1929, у французькій — D. Dorochenko: Chevtchenko, le poéte national de l'Ukraine. Edition E. Wyrowyj, Prague 1931; в англійській — D. Doroshenko: Taras Shevchenko, bard of Ukraine, New York City 1936; в італійській — D. Dorosenco: Taras Scevcenco poeta nazionale dell'Ucraina. Edizione E. Vurovyj, Praga 1939; в чеській — Oldřich Zemek: Taras Ševčenko, Brno 1933.

А хто хотів би ознайомитися докладніше, принаймні з деякими важнішими періодами чи моментами з життя нашого поета, той може знайти в бібліотеках ось такі видання:

„Збірник пам'яті Тараса Шевченка (1814—1914)“, виданий Українським Науковим Товариством у Київі 1915. Тут видруковано, між іншим, матеріали про Кирило-Мефодіївське братство: допити і зізнання братчиків на суді (в тім числі й Шевченка) і т. ін.

Д. І. Багалій: Т. Г. Шевченко і кирило-методіївці, Харків 1925.

„Шевченко та його доба“, збірник перший під редакцією С. Єфремова, М. Новицького і П. Филиповича, Державне Видавництво України (Київ) 1925 і збірник другий під редакцією тих самих осіб, видання „Книгопліки“, Київ 1926. В тих збірниках знайдемо ряд статей на такі теми: Ол. Дорошкевича: „Шевченко й петрашевці в 40-х роках“, В. Міяковського: „Микола Гулак“, В. Руліна: „Шевченко і Щепкин“, його ж: „Шевченко і театр“, В. Петрова: „Матеріали до історії приятелювання Куліша й Шевченка“, П. Филиповича: „До студіювання Шевченка та його доби“, А. Лободи:

*) Докладніший огляд давньої літератури про Шевченка дає стара праця М. Костомарова: Т. Шевченко въ литературѣ и искуствѣ, Одеса 1903; продовженням її може служити — М. Яшек: Тарас Шевченко — матеріали до бібліографії (1903—1921), Харків 1921; огляди новішої літератури можна знайти в статтях — В. Дорошенко: Шевченкоизнавство за останнє десятиліття (1914—1924), „Стара Україна“, Львів 1925, ч. 3—4; його ж: Шевченкоизнавство в 1925 р., „Славянская Книга“, Прага 1926, ч. IV—V; П. Богацький: Нове про Шевченка, „Літературно-Науковий Вістник“, Львів 1927, кн. 5 і 6 (за роки 1924—1927); його ж: Нове про Шевченка, „Народознавство“, збірник I—III, Прага 1931 (за роки 1927—1929); D. Dorošenko: Die Forschung über T. Ševcenko in der Nachkriegszeit, „Zeitschrift für Slavische Philologie“, Band IX, Heft 1/2, Leipzig 1932.

„Шевченко і Некрасов“, Мих. Новицького: „До історії арешту Шевченка в 1850 р.“ та інші.

Шевченківський збірник, т. I, під редакцією П. Филиповича, видання „Сорабкопа“, Київ 1924. В цім збірнику статті: Ол. Дорошкевича: „Шевченко в соціалістичному оточенні“, П. Филиповича: „Шевченко і декабристи“, М. Новицького: „Арешт Шевченка в 1859 році“, А. Лободи: „Між двох стихій“ та інші.

Призначена Шевченкові книга 1—2 за 1925 р. наукового двохмісячника українознавства „Україна“, що виходив у Київі, в тій книзі дуже важна стаття М. Новицького: „Шевченко в процесі 1847 р. і його папери“; крім неї, статті: П. Филиповича: „Шевченко і Гребінка“, М. Марковського: „Шевченко і Микола Маркович“, В. Петрова: „Шевченко, Куліш, В. Білозерський — їх перші стрічі“, П. Руліна: „Шевченко і К. Б. Піунова“ і цілий ряд дрібніших статей та матеріялів.

Дуже велика вагу мають обширні коментарі до листів Шевченка та до його дневника в академічному виданні творів Шевченка (Повне зібрання творів Тараса Шевченка під загальною редакцією акад. Сергія Єфремова. Українська Академія Наук, том третій — Листування, Київ 1929 і том четвертий — Щоденні записи (Журнал), Київ 1927). Ці коментарі, зложені академиком С. Єфремовим та іншими ученими, подають докладні відомості про знайомих Шевченка та про окремі моменти з його життя. На жаль, це видання так само, як і вищезгадані збірники, можна знайти хіба що по наукових бібліотеках у більших центрах.

Цінною розвідкою про молоді роки Шевченка є праця Ів. Стешенка: „Життя і твори Т. Шевченка“, Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. CXIX—CXX, Львів 1917, а про освіту Шевченка — невеличка брошурка В. Дорошенка: „Шевченкова освіта“, Львів—Київ 1924.

Про взаємини Шевченка і Куліша дуже важна стаття П. Чубського: „Куліш і Шевченко“ в збірнику „Пантелеймон Куліш“, Київ 1927. П. Чубському також належить цікава стаття: „Кохання в житті Шевченка та Куліша“ в „Записках Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук“, кн. XXI—XXII, Київ 1928.

Про Шевченка і княжну В. Репніну цікавий матеріал подав М. Гершensonъ: „Т. Г. Шевченко и кн. В. Н. Репнина“ у збірнику „Русские пропилеи“, томъ 2, Москва 1916, а за ним — М. Возняк у книжці „Шевченко і княжна Репніна“, Львів 1925.

Про взаємини Шевченка з поляками дуже важна студія В. Шурага: „Основи Шевченкових звязків з поляками“ в „Записках Наукового Товариства ім. Шевченка“, т. CXIX—CXX, Львів 1917 (добрим доповненням до тої студії слугує стаття з приводу неї М. Новицького в „Записках Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук“, кн. II—III, Київ 1923), а також книжка П. Зайдцева — Р. Za jce w: Szewczenko i Polacy, Warszawa 1934.

Щодо праць про Шевченка в чужих мовах, треба згадати гарну студію німецькою мовою шведського вченого Альфреда Єнсена — Dr. Alfred Jensen: Taras Schewtschenko. Ein ukrainisches Dichterleben, Wien 1916, видану також українською мовою — Др. А. Єнзен: Тарас Шевченко, життя українського поета, Перемишль 1921; праці болгарського вченого Івана Шишманова: болгарською мовою — Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ: Тарасъ Шевченко, неговото творчествоъ й неговото влияние върху българските писатели прѣдъ освобождението, София 1914, і українською мовою — Др. Іван Шишманов: Роля України в болгарськім відродженням. Вплив Шевченка на болгарських поетів передзвільної доби. Відень 1916; італійську брошурку — Lauro Mainardi: Taras Scevcenco, il bardo dell'Ucraina, Roma 1933; Український Науковий Інститут у Берліні видав збірку в німецькій мові: Taras Schewtschenko der ukrainische Nationaldichter, Berlin 1937, де вміщено три статті про Шевченка, що їх написали Dr. K. Meyer, Dr. G. Specht і Dr. Z. Кузеля.

Дуже важні для біографії Шевченка його листи і щоденник вийшли за останній час декількома виданнями; але найдоступнішими листи і щоденник є тепер у „Повному виданні творів Тараса Шевченка“ під редакцією Б. Лепкого („Листи Тараса Шевченка“ в томі I і „Дневник“ у томі IV) та в „Повному ви-

данні творів Тараса Шевченка“, видання Українського Наукового Інституту у Варшаві („Листи“ том XI і „Журнал“ том X).

Що торкається Шевченкової творчості, то про неї говориться більш-менш докладно в усіх старих курсах і оглядах історії українського письменства; отже, в таких працях як: Н. И. Петровъ: Очерки истории украинской литературы XIX столѣтія, Кіевъ 1884; Н. П. Дашкевичъ: Отзыvъ о сочиненіи г. Петрова: Очерки истории украинской литературы XIX столѣтія, „Отчетъ о 29 присуждених наградъ графа Уварова“, С. Петербургъ 1888; Ом. Огоновскій: Исторія литературы русской, часть II, вѣддѣль 2, Львовъ 1889; С. Сфремовъ: Исторія українського письменства, видання четверте, том II, Кіев—Ляйпцигъ 1919 (1924).

З старих праць про Шевченкову творчість зберігають інтерес розвідки: Ол. Колесси: „Шевченко і Міцкевич“, Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. III, Львів 1894; Ів. Франка: „Наймичка“ Т. Шевченка“, там само, т. VI, Львів 1895, М. Драгоманова: Шевченко, українофілі ѹ соціалізм, 2-ге видання, Львів 1906; 3-е видання, Кіевъ 1914; Ф. Сірка (Хв. Вовка): „Тарас Шевченко і його думки про громадське життя“, Львів 1906; С. Сфремова: „Т. Шевченко. Збірка статей“, Кіевъ 1914; В. Щура та: „З життя і творчости Тараса Шевченка“, Львів 1914, Д. Николишина: „Історичні поеми Тараса Шевченка“, Коломия 1914, 2-е видання 1921; Ів. Брика: „Шевченкова поема «Іван Гус»“, Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. CXIX—CXX і CXXVI—CXXVII, Львів 1917 і 1918. З трохи пізніших праць треба зазначити: Б. Навроцького: „Гайдамаки Тараса Шевченка“, Кіевъ 1928 і Ол. Дорошкевича: Етюди з Шевченкознавства, Харків—Кіевъ 1930.

Ряд дуже важких студій над мотивами Шевченкової творчості або над його окремими творами міститься у згаданих вище збірниках: у „Збірнику памяті Тараса Шевченка“, Кіевъ 1915 (І. Стешенка: „До характеристики творчости Т. Г. Шевченка“, М. Сумцова: „Гуманізм Шевченка“, С. Сфремова: „Шевченко ѹ Котляревський“, Ів. Шпитиковського: „«Гайдамаки» Шевченка, як памятка Коліївщини“ та ін.), у збірниках „Шевченко та його доба“, Кіевъ 1925—1926 (С. Родзевича: „Сюжет і стиль у ранніх поемах Шевченка“, Б. Якубського: „До проблему ритму Шевченкової поезії“ та ін.), в „Шевченківському збірнику“, Кіевъ 1924 (Б. Якубського: „Із студій над Шевченковим стилем“, Д. Загула: „Рима в «Кобзарі» Т. Шевченка“, Д. Дударъ: „З поетики Т. Шевченка“, Ф. Самоненка: „Образ Шевченкової музи“). Окрім того дуже цікаві статті маємо в слідуючих збірниках: „Шевченківський збірник“, т. I, Петербургъ 1914 (Ол. Грушевського: „Шевченко і Куліш“, його ж: „Три літа“, О. Олександренка: „З петербурзьких років 1838—1843“ та ін.); „Тарас Шевченко“ за редакцією Е. Григорчука і П. Филиповича, Кіевъ 1921 (Б. Якубського: „Форма поезії Шевченка“ і „До соціології Шевченкових епітетів“, Ол. Дорошкевича: „Природа в поезії Шевченка“, П. Руляна: „Драматичні спроби Шевченка“ та ін.); „Шевченко“, видання Інституту Тараса Шевченка, річник перший, Харків 1928 (статті: Ол. Дорошкевича: „До питання про вплив Герцена на Шевченка“, Л. Кошової: „Шевченко та «Исторія Русовъ»“ та ін.) і річник другий, Харків 1930 (Б. Навроцького: „Козацькі морські експедиції в поезії Т. Г. Шевченка“, Ант. Козаченка: „До вивчення соціального оточення Т. Г. Шевченка“, Ол. Дорошкевича: „Сучасний стан Шевченкознавства“ та ін.), „Т. Г. Шевченко. Збірник статей до 125-ліття з дня народження 1814—1939“. Наукові Записки, збірник філологічного факультету № 1. Пам'яті Т. Г. Шевченка. Видання Кіївського Державного Університету ім. Т. Г. Шевченка, Кіевъ 1939 (статті: М. Русанівського: „Шевченко і українська література першої половини XIX століття“, Б. Якубського: „Шевченко і російська література“, С. Савченка: „Шевченко і світова література“, П. Попова: „Шевченко і Сковорода“, Г. Левченка: „Місце Шевченка в історії української мови“ та ін.).

З видань останнього часу на першому місці треба поставити 16-томове „Повне видання творів Тараса Шевченка“ Українського Наукового Інституту у Варшаві, розпочате р. 1934 покійним проф. Ол. Лотоцьким під редакцією найкращого тепер Шевченкознавця Павла Зайцева. На великий жаль, війна не-

дала довести це видання до кінця — вийшло всього 13 томів із намічених 16, але те, що видане, вносить дуже цінний вклад в літературу Шевченкознавства. В цім виданні вийшли Шевченкові поезії до р. 1857 (томи ІІ, III і IV), „Назар Стодоля“ та дрібніші твори (т. VI), а також усі повісті Шевченка (томи VII, VIII і IX), Журнал (т. X) і Листи (т. XI). Крім того, в цім виданні вміщено цілий ряд статей як про загальні мотиви і зміст творів Шевченка, так і про його окремі важніші твори. Статті ці написали здебільшого фахівці: Ол. Лотоцький: „Державницький світогляд Т. Шевченка“ (т. IV) і „Поезії Т. Шевченка під російською цензурою“ (т. IV); Дм. Чижевський: „Шевченко й релігія“ (т. X); Д. Дорошенко: „Історичні сюжети й мотиви в творчості Шевченка“ (т. III); П. Зайцев: „Перебендя“ (т. II), „Посланіє до Основяненка“ (т. II), „Іван Підкова“ (т. II), „Тарасова ніч“ (т. II), „Ода на смерть Котляревського“ (т. II), „Посланіє до М. Маркевича“ (т. II), „Гамалія“ (т. II), „Маряна Черниця“ (т. II) і „Прозова творчість Шевченка“ (т. VII); Л. Білецький: „Балади Шевченка“ (т. II) і „Катерина“ (т. II); Ст. Смаль-Стоцький: „Сон“ (т. III), „Великий Ліох“ (т. III) і „Посланіє“ (т. III); Ів. Брик: „Гайдамаки“ (т. II) і „Єретик“ (т. III); Євген Маланюк: „Ранній Шевченко“ (т. II) і „Три літа“ (т. III). До кожної повісті Шевченка додано окрему пояснільну статтю (П. Зайцева, Д. Дорошенка, Л. Білецького й М. Рудницького). Окрімий том (т. XV) містить ряд фахових статей різних авторів про переклади з Шевченка на чужі мови, а також подає зразки багатьох перекладів. Один том (т. XIV) подає переклади з Шевченка на польську мову під редакцією Б. Лепкого і, накінець, т. XVI містить бібліографію творів Шевченка, зложену В. Дорошенком.

Поза цим виданням особливу вагу має книга академіка Ст. Смаль-Стоцького: „Т. Шевченко. Інтерпретації“, що її видав р. 1934 Український Науковий Інститут у Варшаві. Додатком до неї слугить розвідка того ж автора: „Останній рік Шевченкової поетичної творчості“, уміщена в т. II „Праць Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі“, Прага 1939, і окремою відбиткою. Окремою брошурою видано було і нарис Ст. Смаль-Стоцького: „Шевченко — співець самостійної України“, Прага 1930.

Пластичній творчості Шевченка Український Науковий Інститут у Варшаві присвятив спеціальний том свого „Повного видання творів Тараса Шевченка“ (т. XII), де уміщено обширну монографію Д. Антоновича: „Шевченко, як малляр“, статті В. Січинського: „Шевченко-гравер“ та П. Зайцева: „Різьбарська творчість Шевченка“ і „Архітектурні проекти Шевченка“, а також — 160 репродукцій Шевченкових праць. З старших праць про Шевченка, як про маляра, треба згадати монографію Ол. Новицького: „Тарас Шевченко як малляр“, накладом Наукового Товариства ім. Шевченка, Львів—Москва 1914, до якої додано на крейдяному папері 130 репродукцій Шевченкових праць (з того один автопортрет у барвах), або перероблене, новіше видання — монографія акад. Ол. Новицького: „Т. Шевченко, як художник“ в серії „Українське Маллярство“, також з багатьма репродукціями, видання „Рух“, Київ 1930. З найновіших видань слід згадати ще таке: проф. М. Г. Бурачек: Великий народний художник. З 75 репродукціями художніх творів Т. Г. Шевченка. Державне видавництво „Мистецтво“ 1939. Це — велика книга-альбом з дбайливо виконаними репродукціями Шевченкових праць, при чому багато репродукцій — в барвах *).

*) Цей огляд головне зазначає видання, що їх можна хоч подекуди знайти в більших бібліотеках закордоном, а деякі то й набути по книгарнях. Читачам на українських землях доступні звичайно значно ширші джерела, а надто численні місцеві видання нових і давніших часів.

ЗМІСТ.

Д. Дорошенко: Тарас Шевченко. Його життя і твори	VII
Тарас Шевченко: Кобзарь:	
А нумо знову віршувать 217, <i>варіант</i>	356
Буває, в неволі іноді згадаю	289
Буває, іноді старий	278
Бували войни й військовії свари	349
Було, роблю що, чи гуляю	277
Варнак	219
Великий Льох (Містерія)	131
Великомученице кумо! (Н. Т.)	350
Вечір (А. Ол. Лазаревській — Садок вишневий коло хати)	185
Відьма (Осика)	170
Вітер з гаем розмовляє (Човен)	88
Вітре буйний, вітре буйний!	5
В неволі, в самоті немає	257
В неволі тяжко	187
Во Іудеї во дні они	322
Гайдамаки	32
Гамалія	88
[Гетьман Дорошенко] (Заступила чорна хмара)	259
Г. З. (Немає гірше, як в неволі)	233
Гимн черничий	340
Гоголю Н. В.	111
Готово! Парус розпустили	280
Дівочі ночі	98
Дівча любе, чорнобриве	334
Добро, у кого є господа	227
Доля	314
До Основ'яненка	28
Думи мої, думи мої! Ви мої єдині!	188
Думи мої, думи мої, лихо мені з вами!	29
Думка (Нащо мені чорні брови?)	21
Дурні та гордії ми люде	261
Еретик або Іван Гус	113
За байráком байráк	181
Заворожи мені, волхве (М. С. Щепкину — Пустка)	111
Закувала зозуленька	246
Заповіт (Як умру, то поховайте) 168, <i>варіант</i>	355
Заросли шляхи тернами	275
За сонцем хмаронька пливе	272
Заступила чорна хмара [Гетьман Дорошенко]	259
Зацвіла в долині	275
Згадайте, братія моя	195
Зійшлися, побралися, поедналися	351
I Архимед і Галілей	343
I багата я	244
Iван Підкова	21
I виріс я на чужині	242
I день іде, і ніч іде	348
I досі сниться	294
Iзза гаю сонце сходить	249
I знов мені не привезла	256

I золотої й дорогої	279
I мертвим і живим і ненароджденним землякам моїм.. посланіе	154
I небо невмите, і заспані хвилі.....	241
Іржавець	199
Ісаї глава XXXV (Подражаніє)	318
І станом гнучим, і красою	292
І тут, і всюди — скрізь погано	347
І широкую долину	254
Кавказ	150
Катерина	8
Княжна	188
Козачковському А. О.....	208
Колись дурною головою	321
Колись-то ще, во время оно	337
Коло гаю, в чистім полі.....	243
Костомарову М.	184
Кума моя і я	351
Л. (Поставлю хату і кімнату)	343
Лазаревський А. Ол. (Вечір — Садок вишневий коло хати)	185
[Лазаревському Ф. М.] (Не додому вночі йдучи)	261
Ликері	342
Лілея.....	168
Лічу в неволі дні і ночі 281, варіант	358
Ляхам (Ще як були ми козаками)	202
Макарову Н. Я.	342
Маленький Мар'яні	166
Марина	234
Марія	323
Маркевичу Н.	31
Марку Вовчку	318
Мені здається, я не знаю [М. С. Щепкину]	287
Мені однаково	182
Мені тринадцятий минало	195
Ми вкупочці колись росли	279
Ми восени таки похожі	280
Ми заспівали, розійшлися	282
Минають дні, минають ночі	166
Минули літа молодії	346
Між скáлами, неначе злодій	239
Мій Боже мілій, знову лихо!	294
Мов за подúшне, оступили	231
Молитви	335
Москалева криниця („Не варт, їй-Богу, жити на світі!“)	210
Москалева криниця (Не на Вкраїні, а далеко)	295
Музा	314
На батька бісового трачу	293
На вгороді коло броду	254
На Великдень, на соломі	277
На вічну пам'ять Котляревському	5
Над Дніпрóвою сагóю	340
Наймичка	142
На незабудь В. І. Штернбергу	31
На ниву в жито уночі	239
На улиці невесело	248
Нащо мені женитися?	272
Нащо мені чорні брови? (Думка)	21
Не вернувся із походу	257
Невольник (Сліпий).....	119

Не гріє сонце на чужійні	196
Не для людей, тієї слави	243
Не додому вночі йдучи [Ф. М. Лазаревському]	261
Не жаль на злого (П. С.)	232
Не женися на багатій	112
Не завидуй багатому: багатий не має	112
Не кидай матері!	182
Немає гірше, як в неволі (Г. З.)	233
Не молилася за мене	282
Не нарікаю я на Бога	344
Неначе стéпом чумаки	262
Неофіти 301, <i>варіант</i>	359
Не спалось, — а ніч, як море	185
Не так тій вороги	250
Не тополю високую	253
Не хочу я женитися	255
N. N. (О, думи мої! О, славо злая!)	201
N. N. (Така, як ти, колись лілея)	319
N. T. (Великомученице кумо!)	350
Ну, що б, здавалося, словá?!	231
Огні горять, музика грає	293
Один у дру́гого питаем	205
О, думи мої! О, славо злая! (N. N.)	201
Ой, вистрію товариша	245
Ой, гляну я, подивлюся	221
Ой, діброво, темний гаю	335
Ой, крикнули сірі гуси	273
Ой, люлі, люлі, моя дитино	250
Ой, маю, маю я оченята	320
Ой, не п'ються пивá, меди	247
Ой, одна я, одна	181
Ой, пішла я у яр за водою	249
Ой, стрічечку до стрічечки	206
Ой, сяду я під хатою	246
Ой, три шляхи широкії	183
Ой, умер старий батько	257
Ой, чого ти почорніло	250
Ой, я свого чоловіка	245
О люде, люде небораки!	347
Осика (Відьма)	170
Осії глава XIV. Подражаніє	333
Перебендя	26
Петрусь	283
Плач Ярославни	337
Подражаніє Антонію Сові (Посажу коло хатини)	332
Подражаніє Ісзекіїлю. Глава 19	333
Подражаніє XI псалму	317
Подражаніє сербському	335
Полюбилася я	244
Понад полем іде	187
Породила мене мати	245
Посланіє... і мертвим і живим і ненародженним землякам моїм	154
Поставлю хату і кімнату (Л.)	343
По улиці вітер віє	246
Причинна	1
Пророк	238
П. С. (Не жаль на злого)	232
Псалми Давидові	161
Пустка (М. С. Щепкину — Заворожи мені, волхве)	111

Рано вранці новобранці	186
Розрита могила	92
Росли укупочці	341
Русалка	169
Садок вишневий коло хати (А. Ол. Лазаревській — Вечір)	185
Самому чудно. А де ж дітись?	206
Саул	344
Світе ясний! Світе тихий!	341
Сестрі	320
Слава	315
Сліпий (Невольник)	119
Сова	95
Сові Антонію. Подражані	332
Сон (Гори мої високії)	196
Сон (На панщині пшеницю жала)	315
Сон (У всякого своя доля)	99
Сонце заходить, гори чорніють	195
Сотник (У Оглаві... Чи по знаку)	262
Стойть в селі Суботові (Суботів)	142
Суботів (Стойть в селі Суботові)	142
Така, як ти, колись лілея (N. N.)	319
Та не дай, Господи, ні кому	222
Тарасова ніч	18
Тече вода в синє море	8
Тече вода з-під явора	348
Титарівна	228
Титарівна-Немирівна	346
Тополя	23
То так і я тепер пишу	217
Три літа	166
Туман, туман долиною	251
Тяжко-важко в світі жити	79
У Бога за дверми лежала сокира	218
У Вільні, городі преславнім	257
Умре муж велий в власяниці	339
У нашім раї, на землі 276, <i>варіант</i>	358
У неділеньку та ранесенько	253
У неділеньку у святую	251
У Оглаві... Чи по знаку (Сотник)	262
У перетику ходила	252
У тієї Катерини	248
Утоплена	85
Утоптала стежечку	254
Хібá самóму написать	278
Холодний Яр	160
Хоча лежачого й не б'ють	346
Хустина (У неділю не гуляла)	109
Хустина (Чи то на те Божа воля?)	206
Царі 222, <i>варіант</i>	357
Черненку Ф. І.	320
Чернець 203, <i>варіант</i>	355
Черниця Мар'яна 79, <i>варіант</i>	353
Чигирин	93
Чи ми ще зайдемося знову	187
Чи не покинуть нам, небого	351
Чи то недоля та неволя	293
Човен (Вітер з гаєм розмовляє)	88

Чого мені тяжко?	110
Чого ти ходиш на могилу?	183
Чума	255
Швачка	246
[Щепкину М. С.] (Мені здається, я не знаю).....	287
Щепкину М. С. (Пустка — Заворожи мені, волхве)	111
Ще як були ми козаками (Ляхам)	202
Юродивий	312
Якби ви знали, паничі	288
Якби з ким сісти, хліба з'їсти	348
Якби зустрілися ми знову	234
Якби мені, мамо, намисто	255
Якби мені черевики.....	244
Якби тобі довелося	273
Якби то ти, Богдане п'яній	321
Як маю я журитися.....	272
Якось-то йдучи уночи.....	349
Як умру, то поховайте (Заповіт) 168, <i>варіант</i>	355
Я не нездужаю, нівроку	316
Важніша література про життя і творчість Шевченка	360

Друковано 2000 примірників.
Український відділ С. Туркота
друкарні Ян Андреска вд.,
Прага XII., Белградска ч. 10.
Складали: Д. Касяненко, П. Галактіонов, Ф. Лисенко і В. Алтинський. Друкували: С. Лукеш,
Ф. Сухопарек і Й. Егер. Кліше автопортрету Т. Шевченка
з р. 1840 та фотографії, роботи Доссо, з р. 1859 зробив
Й. Штенц, графічний заклад,
Прага I., Сальваторска ч. 8.
Оправи фірми Й. Шінделярж,
Прага XII., Шверінова ч. 55.
Вийшло з друку в червні 1941.